

Retorik

Rudolf Rydstedt

Detta är den första elektroniska varianten av min bok Retorik, ursprungligen utgiven 1993 på Studentlitteratur, Lund. Boken finns inte längre tillgänglig i tryck, men förlaget har haft vänligheten att lämna tillbaka publiceringsrätten varför jag har möjlighet att sprida boken elektroniskt med den licens som anges nedan.

Texten i denna variant är identisk med den tryckta upplagan. Däremot stämmer inte sidbrytning och radfall helt.

Rudolf Rydstedt, Göteborg 3 september 2012.

Rudolf.Rydstedt@svenska.gu.se

© Rudolf Rydstedt

Retorik av Rudolf Rydstedt är licensierad under *Creative Commons Erkännande-Ingabearbetningar 3.0 Unported License*. Du får vidare distribuera verket, kommersiellt och icke-kommersiellt, så länge det sprids oförändrat och i sin helhet, och Rudolf Rydstedt erkänns som upphovsman.

Jämför <http://creativecommons.org/licenses/>.

Innehåll

1	Vägen till retoriken	7
2	Retorikens själ	27
3	Talarens färdigheter	43
4	Talets delar	69
5	Dispositionsprinciper	87
6	Andra dispositioner	97
7	Dygd och stil	109
8	Framförandet	121
9	Minnet	133
10	Instudering och uppvärmning	145
11	Frågan och platserna	159
12	Bevisen	183
13	För och mot	203
14	Orden	227
15	Troper	243
16	Komposition	257
17	Ordfigurer	273
18	Tankefigurer	287
19	Övning	301
	Bibliografi	319
	Översikter	323

Förord

Detta är en grundläggande lärobok i teoretisk och praktisk retorik. Om du läser den för att bli en retoriker värd namnet bör du begrunda att ”primum oratoris officium esse dicere ad persuadendum accommodare” (Cic. De or. 1.31.138). Mannen som skrev det hette Cicero och var en av de bästa talarna genom tiderna. Han använde latin eftersom det var det språk som hans läsare förstod bäst. Det är något som definitivt inte gäller för de moderna studenter som har fått stå ut med den ena provupplagan efter den andra av den här boken. De är intelligent, fantasirika och flitiga, men de har sällan akademiska studier i klassiska språk, litteratur och historia bakom sig. Jag förutsätter därför inte heller några sådana och därmed inte några speciella förkunskaper över huvud taget.

Citatet ovan är för övrigt det enda i den löpande texten som återges på ett främmande språk. På svenska säger det att ”talarens främsta plikt är att tala väl avvägt för att övertyga.”

Boken är skriven med tanke på att den skall gå att läsa på egen hand. Skälet är att jag vill underlätta för retoriklärare att få lektionstid över till textanalyser, instuderingsövningar och annat som är svårt att få grepp om utan handledning av någon med stor praktisk erfarenhet. Ta lite varning av det sista. Boken är till för att du skall kunna lära dig så mycket retorik som möjligt genom självstudier, men det är svårt att lära sig övertygandets hantverk fullt ut på egen hand.

De som förde in mig i retoriken var Stina Hansson och Kurt Johannesson, hon som lärare, han som författare, båda som utmärkta retoriker. Det skall de ha ett stort tack för, men det ska fler ha. Peter Cassirer lärde mig hur retorikundervisning går till. Mats Berglund lärde mig grunderna i teatermässig instuderings- och gestaltningsteknik. Barbro Wallgren Hemlin har tillsammans med Peter Cassirer varit mina viktigaste referenspunkter under arbetet på boken.

Institutionen för svenska språket i Göteborg har finansierat vissa slutkontroller som annars hade fått utgå, men ännu viktigare är att den har givit mig tillfälle att leda de kurser där boken har provats ut. Det är studenterna på dessa som jag tackar allra mest.

Under slutfasen i arbetet har jag fått mycket värdefullt stöd av Yvonne Cederholm, Martin Gellerstam, Maja Lindfors Viklund, Mats Malm, Daniel Ridings, Lena Rogström, Oscar Rymo och Ulrika Wahlin.

1. Vägen till retoriken

Retoriken är ett försök att summera vad en skicklig talare behöver kunna. Det är därför rätt självklart att alla som vill bli sådana gör klokt i att inte bara lära sig dess uppbyggnad utan också hur man lär sig behärska den.

Den som är teoretiskt-historiskt inriktad har lätt att bortse från det praktiska perspektivet eftersom det bara är den som vill använda kunskapen praktiskt som måste behärska retoriken i grunden. Ingen begär att en sportkommentator skall kunna hoppa lika högt som de nere på arenan, varför skall då en retorikhistoriker behöva vara en bra talare?

Men det går inte att bli en bra teoretiker eller historiker utan att ha en god känsla för hur retoriken fungerar, och det skaffar man sig genom att lära sig använda den. Jag vet inte om det ens går att få den känslan genom rent teoretiska studier — skulle det gå är det i vart fall en förfärlig omväg. Detta sagt som upptakt till ett kapitel vars huvudsyfte är att reda ut retorikens och retorikstudiets allmänna förutsättningar.

För läsare som närmar sig retoriken enbart med avsikt att bli bra talare är det skäligen likgiltigt vad begrepp kallas på latin och grekiska, vem som hittade på vad i läran och liknande. Jag har därför dragit ned de retorikhistoriska aspekterna till ett absolut minimum. De dyker upp främst när jag har bedömt att de hjälper till att förstå poängen med läran i något väsentligt avseende. I detta kapitel ägnas t.ex. ganska mycket utrymme åt att beskriva den romerska skolan, men det är enbart därför att jag tror att dess allmänna uppläggning fortfarande har mycket att lära oss om hur retorikundervisning bör läggas upp och förberedas.

Som en service åt retorikhistoriskt orienterade läsare ges ofta en eller ett par klassiska termer inom parentes när begrepp presenteras närmare. De terminologiska principerna utvecklas något i avsnitt 1.5. Läsare som inte är intresserade av den klassiska terminologin behöver inte ägna den någon uppmärksamhet. Man övertygar inte bättre för att man har lärt sig att *övertyga* heter *persuadere* på latin utan för att man har lagt ned arbete på att lära sig hur det går till.

Introduktioner till avsnitten

1 På liv och död

Kärnan i den retoriska traditionen är den traditionella skolretoriken, som är strängt anpassad efter de krav som kamp på liv och död i domstol och folkförsamling kan ställa.

2 Konsten att övertyga

Retoriken var ursprungligen en konst för fria män som ville hävda sig i det offentliga livet.

3 Utbildningen

Fram till artonhundratalet sågs retorikstudiet som höjdpunkten i den grundläggande skolutbildningen. Studiet bygger nu som då på övningar, imitation och regler. Skrivövningar och läsning är viktigt, men viktigast av allt är framförandet.

4 Regelverket

Det retoriska regelverket är avsett att ge en systematisering av praktiskt användbar kunskap. Det är bra att lära sig de centrala delarna utantill, men det är ännu bättre att förstå dem.

5 Några allmänna noteringar

Boken försöker beskriva den klassiska retoriken för moderna svenska läsare på i princip samma sätt som de romerska författarna beskrev den för sina.

1.1 På liv och död

Den klassiska skolretoriken har i mer eller mindre degenererade former lärts ut i västerländska skolor så länge dessa över huvud taget har funnits. Under långa perioder har den varit ett av huvudämnen. Det är inte så konstigt. Ordet har alltid varit ett viktigt maktinstrument och retoriken är konsten att använda det så effektivt som möjligt. Retoriken är därför ett viktigt redskap för styrning av grupper och organisationer, men den är också en stridsteknik. Den är utformad för att om möjligt hålla måttet även i situationer där talaren slåss på liv och död. Ädelt sanningssökande och språklig skönhet för dess egen skull dyker alltid upp i retorikens släpår, men hör inte till den hårda kärnan. I de extrema situationerna är målet att överleva och att förgöra sina motståndare.

Ibland har det gått bra: en av antikens största vältalare, politikern och stjärnadvokaten Cicero, önskade livet ur sin fiende Catilina och nådde också sitt mål. Den första hårda stöten satte han in med ett briljant tal, som fortfarande används flitigt i retorikundervisning, inte av historiskt pietet utan för att det är så enastående bra.

Ibland har det gått mindre bra: Cicero mördades till slut av politiska fiender. Hans huvud och händer spikades upp på Roms främsta talarstol — den på Forum Romanum — sedan en fiendes hustru fått njuta av att sticka sin hårnål genom den förhatliga tungan.

De antika talarnas viktigaste slagfält var rättssalen. Det är också behoven där som är retorikens utgångspunkt. Folkförsamlingen kom på god andraplats. På dessa arenor avgjordes frågor som skulle leda fram till beslut, men rena hyllnings- och smädetal var också viktiga. Smädetal är bra för att driva fiender i fördärvet om det inte finns något påtagligt att få dem dömda för och man därför måste nöja sig med att smutskasta dem så att de tvingas i landsflykt eller blir oskadliggjorda på annat sätt. Hyllningstal är bra för att ställa sig in hos enväldshärskare och andra man är beroende av.

Uppenbarligen är en lära som den jag har skisserat ovan smaklig värre för iskalla manipulörer. Det är ingen slump att såväl Joseph Goebbels som Gustav II Adolf och Richard M. Nixon behärskade den. Men man behöver inte vara en maktmänniska för att ha nytta av den. Tvärtom är retoriken absolut nödvändig för de nyktra betraktarna: de som inte vill låta sig förledas. Retorik befriar. En av de främsta anledningarna till att det akademiska retorikstudiet kom igång igen efter nedgången på artonhundratalet var den intellektuella baksmällan efter andra världskriget. Hur kunde gemytliga, trevliga och kultiverade tyskar gå på något så vedervärdigt som nazismen? Ett av svaren är den hänsynslösa men skickligt uppbyggda nazistiska retoriken.

Men det finns varm, mänsklig och hederlig retorik också. Retorik finns överallt och kan användas för vilka syften som helst. Poängen med den är just att den är användbar i det verkliga livets alla besynnerliga skeden. Den är ursprungligen en stridskonst, men den är lika användbar som ett pedagogiskt hjälpmedel eller ren underhållning. Retorik är något alla kan ha nytta av.

1.2 Konsten att övertyga

I äldre tid räknades retoriken som en av konsterna. Det gör att den är inpyrd av antikens syn på konst och konstnärligt skapande.

Konstfullt och konstlöst

Det latinska ordet *ars* och det grekiska *techne* betyder båda ”konst”, men också ”hantverk”. Deras motsats betecknas med *natura* på latin och *physis* på grekiska. De fyra orden och deras avledningar har givit oss ord som *artist*, *artificiell*, *tekniker*, *naturlig* och *fysik*. Grundtanken är att det konstlösa, d.v.s. det naturliga, är rätt och tråkigt medan det konstfulla är bearbetningar för att åstadkomma en förbättring. *Tråkighet* (*taedium*) är retorikens dödssynd. Det gör att ordet *artificiell* har en positiv värdeaddning i retoriska sammanhang. Det betyder ”konstfull”, inte ”konstlad”.

Att det naturliga allmänt sett skulle vara bättre än det konstlade är en sen tanke som på allvar slår igenom med romantiken på artonhundratalet. Rousseau är en av förelöparna; han förde fram tanken att *le goût naturel* ’den naturliga smaken’ är bättre än *le goût artificiel* ’den konstlade smaken’. Men trots att vi fortfarande är präglade av romantiken tror vi inte riktigt på det naturligas överlägsenhet. Om vi gjorde det, varför skulle vi då lägga ned sådan konstfull möda på att bli naturliga på rätt sätt? Den antika synen var också kluven. För mycket konst och konst på fel sätt är inte bra. Den klassiska retorikens store sammanfattare Quintilianus påpekade därför:

Om konsten blir för påträngande tilltros den ingen sanning. (Quint. Inst. 9.3.102)

Men det är värre än så. Överdriven och valhänt konstfullhet är dessutom tråkig. Retoriken tillåter därför vilka brott som helst mot dess regler förutsatt att de gör talet mer övertygande. Ett brott som gör texten mer övertygande är en *licens* (*licentia*) och ett som gör den mindre en *synd* (*vita*).

Praktiskt återspeglas synen på det konstlösa och det konstfulla i att retoriken utgår från att det alltid finns ett naturligt och konstlöst sätt att säga saker, men att detta ofta kan förbättras med konstfulla ändringar. Det gör att *konstlös* (*inartificialis*; *naturalis*) i retoriska sammanhang betyder utan utnyttjande av retoriska konstgrepp och *konstfull* (*artificialis*) med utnyttjande av retoriska konstgrepp. Men ofta är det mest konstlösa alternativet det bästa. Konstfulla ändringar är kryddor som kan göra talet smakligt, men det är sällan trevligt med bara kryddor.

Själv upphör jag aldrig att fascineras av skillnaden mellan det som verkligen är naturligt, d.v.s. utan konstfulla bearbetningar, och det som med oändlig möda och konstfärdighet förädlats till att kännas absolut äkta och konstlöst. Spänningen mellan dessa två former av ”naturlighet” är fundamental i retoriken. En talare kan nämligen lägga ned enorma mängder arbete på att finslipa talet så att det låter som om orden flödade fritt ur hjärtat under framförandet. Den som vill vara stygg kan

jämföra retorikens attityd till äkthet med den som mejerierna gav uttryck åt när de tillsatte artificiella färgämnen till smöret för att det skulle få lika fin smörfärg som margarin.

Ibland är det mest praktiskt att tolka termen *konstlös* som att den betecknar det som verkligen är konstlat, ibland att utgå från vad som känns konstlöst för publiken. Hur du än väljer att för stunden tolka konstbegreppet inskränker sig de grundtyper av ändringar du kan göra till de som summeras av retorikens fyra *ändringskategorier*:

Tillägg (*adiectio*) utbyggnad av det konstlösa; som att förtydliga med konkreta exempel.

Frådrag (*detractio*) beskärning av det konstlösa; som att egentligen aldrig säga vad man ville komma fram till utan låta publiken dra slutsatsen själv.

Omställning (*transmutatio*) omflyttningar som bryter det konstlösas ordning; som att dröja med att säga vem som är skyldig för att göra publiken nyfiken.

Utbyte (*immutatio*) ersättning av det konstlösa eller något hos det; som att berätta fabeln om räven och rönnbären istället för att säga rent ut att någon bara försöker förklara bort sin inkompetens.

Men går det verkligen att göra ändringar i en text utan att ändra vad den säger, d.v.s. bädda in ett och samma budskap på flera olika sätt? Det normala är att tänka sig att det är möjligt, men att en dålig utformning kan dölja ett budskap och förvanska det, medan en bra kan få det att träda fram bättre. Detta är ingen teoretisk spetsfundighet. Alla bedömningar av hur bra texter är rent retoriskt är försök att göra klart om de lyckas förmedla rätt budskap på ett effektivt sätt.

Konst är att kunna

I äldre tid sågs konsterna som något man kan lära sig. Alla kan inte bli lika bra snickare, skulptörer och talare, men få blir inte bättre genom utbildning och träget arbete. Detta står i skarp kontrast till den romantiska och den profetiska synen på talekonst, särskilt betoningen av reglernas och arbetets betydelse.

Profeten skriver inte sina tal: Gud talar genom honom. Denna uppfattning var ett problem för tidiga kristna retoriker. Att i detalj utarbeta sina predikningar tydde på att man inte vågade lita på gudomlig inspiration. Det romantiska geniet å sin sida är ett geni därför att han är ett geni, inte beroende på något så tarvligt som hårt arbete. När den romantiske skalden lord Byron blev ombedd att omarbete en text svarade han:

Jag kan inte göra om något, jag är som tigern: förfelar jag mitt första språng, går jag morrande tillbaka till min djungel. (cit. efter Sv. uppslagsbok art. Byron)

För romantikern är alltså det viktiga att ha en omedelbar originalitet. Det har retoriken aldrig begripit sig på. En retoriker stjälar, härmar och återanvänder. Det är inte

bara accepterat. Det ingår i utbildningen att bli bra på det. Jämfört med profeten och det romantiska geniet är retorikern därför en trist och falsk figur. Hårt arbete är inte vidare romantiskt. Att systematiskt nöta in tonfall och gester för att övertyga bättre är inte direkt ett tecken på en innerligt flödande inspiration från ett blödande känsligt hjärta.

Men i det långa loppet är det retorikern som vinner. Inspiration är vackert. Stöld och arbete fungerar.

Teori och praktik

I snävare mening är den retoriska konsten en uppsättning *regler* (*praecepta; regulae*). Det är den innebörden ordet *konst* har i titlar på klassiska läroböcker i retorik. Tillsammans skall reglerna beskriva en bestämd metod och ett bestämt system för talande. Själv använder jag ofta *läran* när jag syftar på regelsystemet eller delar av det. En typisk lära består av en ramsa med en handfull punkter och en förklaring om vad som är poängen. Den som önskar kan på anglosaxiskt maner tala om retorisk *teori*.

Retorikens praktiska sida sammanfattas ofta med termen *övning* (*exercitatio*). Nu kan även *imitation* (*imitatio*) räknas som en form av övning. Det gör att man ibland kan säga att övning består av övning och imitation. Den som störs av det kan tala om *praktik* i stället, även om det är få andra som gör det. Termen *praktisk retorik* brukar nämligen användas antingen som en antydning om att det rör sig om praktiskt användbar retorik eller som en ursäkt för att den som yttrar sig kanske inte är så hemma i klassikerna. Alla som kan lite om muntlig framställning kan ju säga att de håller på med praktisk retorik, i all synnerhet om de strör in lite retoriska termer på ungefär samma sätt som storbagerierna en gång i tiden slängde in lite hela sädeskorn i sin gamla vanliga deg för att göra ”fullkornsbröd”.

Hur man lär sig retoriken behandlas i nästa avsnitt. Låt oss därför nöja oss med att ge en summarisk beskrivning av vilken kunskapsbas talaren måste skaffa sig för att kunna utöva konsten. Det kan summeras med de två begreppen *talarens färdigheter* och *talarens förråd*.

Talarens färdigheter

Talarens färdigheter (*facultates oratoris*) kan sammanfattas med en fempunktsramsa. Den används också som en utgångspunkt för att dela in läran i *retorikens delar* (*rhetorices partes*). Vad de innehåller framgår av följande berömda Cicero-citat, där jag sprängt in namnen på delarna:

Alla talarens färdigheter och resurser ordnas i fem delar [...] Först skall han komma på vad han skall säga [invention]; sedan fördela och ordna sina fynd inte bara i rätt ordning, utan också med god bedömning av deras argumentationsvärde [disposition]; därefter klä dem i ord som pryder dem [formulering];

sedan skall han bevara dem i sitt minne [memorering]; och slutligen framföra dem med värdighet och behag [framförande]. (Cic. De or. 1.31.142-143)

Den som är road av klassiska termer kan tala om *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* och *actio*. Ramsan är ryggraden i det retoriska systemet. I stort sett allt i den här boken är därför en utbrodering av den.

Talarens förråd

Regler hjälper den som vill bli en skicklig talare en bit på vägen, men för att bli verkligt bra krävs också en god allmänbildning och ett rikt språk. Med retorisk terminologi är det därför viktigt att bygga upp sitt *förråd*. Det latinska grundordet *copia* känner du igen i vårt *kopiös*. Förutom ”förråd” kan *copia* även betyda ”rikedom”. Du skall alltså bygga upp ett kopiöst förråd med nyttigheter — som synonymer, berättelser och standardargument — och det är detta som är din verkliga rikedom som talare. Det praktiska medlet för att göra det är imitation och övningar. Reglerna skärper blicken för vad som kan vara användbart.

Retoriker har i alla tider strävat efter att bygga upp sina förråd systematiskt. Många har haft en bok där de har samlat citat, liknelser och annat halvfabrikat allt eftersom de har stött på det. Det har sina poänger. Flertalet talare håller främst tal om ett begränsat antal ämnen. Det gör utbytet av att systematiskt bygga upp sitt förråd av nyttigt byggmaterial inom dessa mycket stort. Nu som tidigare.

Idag är vi indoktrinerade med att det är fint att vara originell och hitta på saker själv. Det är strunt, dubbelt strunt. För det första biter exempel och andra argument precis lika bra om du har stulit dem som om du har krystat fram dem själv, för det andra gör en rik fond av halvfabrikat att du har fler mönster och förebilder när du skall skapa på egen hand.

Förrådet delas traditionellt upp i ett *sakförråd* (*copia rerum*) och ett *ordförråd* (*copia verborum*). Sakförrådet är talarens förråd av argument och annat tankematerial. Orsaken till att det ändå heter sakförrådet är att termen *sak* (*res*) påfallande ofta används för att beteckna mentala objekt som åsikter, ordbetydelser och argument. Termen ordförråd känner vi igen från vardagsspråket, men i retoriken brukar man tänka sig att ordförrådet inte bara innehåller enstaka ord utan också fastare formuleringar. Orsaken är att retoriken ofta använder termen *ord* (*verbum*; *logos*) som en allmän beteckning för lite av varje som har med språk och text att göra. Det gör vi också när vi talar om *Guds ord* och *visdomsord*.

Med tanke på hur viktigt det är att kunna variera och anpassa sina formuleringar är det praktiskt att även tala om ett *figurförråd* (*copia figurarum*). Det är talarens förråd av mönster för hur orden kan ordnas.

Den grekiska termen för figur, *schema* ’hållning’, är en teaterterm från början. Den betecknar de konstfulla ställningar som skådespelarna intog på scenen. På motsvarande sätt är figurer effektfulla ställningar som formuleringar kan inta.

1.3 Utbildningen

Den grekiskt-romerska världen utvecklade med tiden ett utbildningsprogram för att producera elitallare så effektivt som möjligt. Det är fortfarande viktigt som en inspirationskälla i modern retorikundervisning.

Bildningsidealet

Den kulturella och politiska eliten i antiken strävade efter att skaffa sig själva och sina söner en god allmänbildning. I Rom fick även flickorna vara med på ett hörn. Idealet motsvarar ganska väl vad som från fyrahundralet efter Kristus kom att kallas *de sju fria konsterna* (*septem artes liberales*). Benämningen syftar på att det rör sig om konster som det var passande för fria män med god ställning att lära sig. Speciellt lämpade var de för personer som ville göra karriär i det offentliga livet. Självfallet intog retoriken en central plats. I antiken kallades bildningsidealet *enkyklios paideia*, vilket helt korrekt antyder att de bildade strävade efter att skaffa sig en encyklopedi i huvudet.

De fria konsternas kärna hette *trivium* och omfattade *grammatik*, *dialektik* och *retorik*. Vad som avsågs med grammatik förklaras längre fram i avsnittet. Dialektiken presenteras i kapitel 13. Jag skall därför bara nämna att den i snäv mening är konsten att söka fördjupad kunskap genom samtal och debatt, i vidare bemärkelse ingår också logik och en hel del annan filosofi. Triviums betydelse för den västerländska skolan berörs i slutet av avsnittet (s. 18). Om man skall formulera det elakt var *trivium* ryggraden i skolsystemet ända till dess att menigheten började släppas in i skolorna.

De fyra övriga konsterna kallades *quadrivium* och utgjordes av *aritmetik*, *geometri*, *astronomi* och *musik*.

Den romerska skolan

Den romerska skolan var i stort sett en kopia av den grekiska. Den ur vår synvinkel viktigaste skillnaden är att undervisningen kunde bedrivas på både latin och grekiska och att den litteratur som studerades var på båda språken. Det gjorde att den romerska skolan kunde använda en av de i särklass bästa metoderna för att öva stilkänslan: översättning till modersmålet. Grekerna var den kulturellt överlägsna parten och fullkomligt likgiltiga inför kulturyttringar från tölparna i väst.

När den romerska skolan hade fått en fast form omfattade den tre steg: (1) läsning, skrivning och räkning; (2) litteratur, språkriktighet och diverse allmänbildande ämnen; (3) retorik med hjälpämnen. Undervisningen började i sjuårsåldern. Den grundläggande läs- och skrivträningen tog cirka fyra år, vilket även gäller för skolningen i litteratur och språkriktighet. Tidsmässigt motsvarar alltså de två inledande delarna vår grundskola och retoriken vårt gymnasium. Viss skolning i dialektik kunde förekomma som en del av retorikundervisningen, men allmänt sett uppfattades filosofin som en form av högre utbildning.

Varje steg i utbildningen stod under ledning av en lärare; i retorikutbildningen var det dock vanligt med assistenter och specialiserade hjälplärare. Retorikläraren kallades *rhetor*, småskoleläraren *litterator* och ämnesläraren i språk och litteratur *grammaticus*. De två senare titlarna betyder egentligen ”bokstavslärare”, bokstav heter *littera* på latin och *gramma* på grekiska. Grundskolan var således inriktad på skrift och gymnasiet på tal, men skillnaden skall inte överdrivas. Bokstavslärarna fuskade en hel del som lärare i talekonst och retoriklärarna ägnade ganska mycket energi åt att fördjupa den skrift- och litteraturorienterade utbildningen.

Det finns delade meningar om värdet av en skolgång som den romerska. Den store författaren och filosofen Seneca den yngre gav sin syn med sentensen: ”Inte för livet utan för skolan lär vi”. Många har beskyllt den för att vara en brutal pryglaskola där läraren härskade oinskränkt med sin käpp. Andra har rackat ned på retorikundervisningen för att den höll på med tramsiga lekar, till en del var det sådant som kallas rollspel idag. Det är inte mycket modern pedagogik som inte har varit i säck innan det kom i påse. Det mesta står att läsa i Quintilianus’ *Institutio oratoria* ’Talarens utbildning’, publicerad år 95 efter Kristus.

Det viktigaste den gamle advokaten har att säga oss är att retorikundervisningen inte får läggas upp så att eleverna hämmas av att deras kritiska omdöme utvecklas före fantasin. Det är något som får konsekvenser när arbetsuppgifter skall rättas under den inledande utbildningen:

Läraren skall därför vara så vänlig som möjligt på detta stadium. Botemedel, som är hårda av naturen, måste mildras av en mjuk hand: somligt måste berömmas, annat tolereras och en del ändras — men då måste läraren förklara varför så sker. Ibland får läraren belysa en dunkel passage genom att skriva till något själv. [...] Men om en pojkes text är så slarvig att den inte kan korrigeras, har jag funnit det fruktbart att gå igenom ämnet på nytt och låta honom skriva om den från början. Jag påpekar då för honom att han kan bättre; för inget ger sådan glädje åt studierna som hoppet om framsteg. (Quint. Inst. 2.4.12—14)

När vi ändå är i farten kan vi lika gärna nita fast Quintilianus’ poäng ordentligt med en av hans mest tänkvärda sentenser:

Ymnighet kan lätt beskåras, men torftighet kan ingen möda bota.¹ (Quint. Inst. 2.4.6)

De citat som återges ovan inskräper att kreativitet måste komma före kontroll. Så är det, men att kreativiteten kommer först innebär inte att kontrollen är mindre viktig. En retoriker är perfektionist, men skapar först och kontrollerar sedan.

¹Sentensen är så bra att jag bjuder på latinet: ”Facile remedium est ubertati, sterilia nullo labore vincuntur.”

Bokstavsläran

När den romerska grammatikundervisningen var som bäst bör den ha gett en god allmänbildning och en utsökt känsla för stil, språk och text. Däremot säger inget att den gav speciellt inträngande i kunskaper i vad vi brukar kalla grammatik. När retoriken och grammatiken ställs mot varandra brukar den förra definieras som *konsten att tala väl* (*ars bene dicendi*) och den senare som *konsten att tala rätt* (*ars recte dicendi*), men yrkesbeteckningen *grammaticus* brukar snarare översättas med "litteraturlärare" än "grammatiklärare". Romarna ansåg helt enkelt att noggrann läsning av texter var en bättre metod för att bygga upp den språkliga korrektheten än studier i språkstruktur.

En typisk lektion bestod i att läraren först introducerade den text som skulle behandlas. Sedan lästes den högt — eller framfördes direkt ur minnet — av en elev som hade förberett sig noga. I nästa steg kunde läraren ge en utläggning om olika sidor hos texten eller också följde en genomgång nästan ord för ord, där både språklig form och innehåll fingraskades och kommenterades. I detta ingick allt från ordböjning till mytologi och politisk historia. Till slut värderades texten ur estetisk synpunkt.

Själv älskar jag den typen av undervisning, både som elev och som lärare. Som elev därför att jag sällan har känt att föreläsningstid har använts lika meningsfullt. Som lärare av precis samma anledning. Det är kanske inte det effektivaste sättet att komma igenom texter. Över en handfull rader per timma är expressfart. Men varför resa med expressfart när målet är att få texten att öppna sig som en blomma?

Med retorisk terminologi var grammatiklärarens främsta uppgift att ge eleverna blick för språklig renhet samt att bygga upp deras förråd ur alla aspekter. De strikt språkliga synpunkterna gällde främst rena språkvårdsfrågor, som detaljer i ordval, böjning och uttal. Man lade stor vikt vid att skilja mellan grekiska och latinska sätt att uttrycka sig.

Det var först under medeltiden när latinet inte längre var barnens förstaspråk som det vi brukar mena med skolgrammatik på allvar gjorde ansatser att hota litteraturkunskapen som grammatikundervisningens huvudkomponent. Överklassens barn i Rom behövde inte skolgrammatik ens för att lära sig grunderna i grekiska eftersom rika föräldrar som månade om sina barns utbildning kunde köpa en grek som svarade för barnens fostran i förskoleåldern och som lärde dem språket den naturliga vägen. Det motsvarar ungefär att våra dagis bara skulle ha haft personal med engelska som modersmål.

Hur betydelsefull grammatik i betydelsen "språklära" är för retorikstudiet beror främst på inställningen till språkriktighetsfrågor i den språkgemenskap där retoriken skall användas. Tendensen i antiken var att den vikt som lades vid dem ständigt ökade i takt med att skillnaden växte mellan folkspråket och de konstlade elitspråken klassisk grekiska och klassiskt latin. De senare skulle användas i ofentliga sammanhang. Den karriärlystne var därför tvungen att lära sig dem för att inte göra bort sig. Detta innebär nu inte att det bara skulle vara språksociala skäl till att en talare kan ha nytta av kunskaper i grammatik. De har en reell betydelse

för förmågan att se hur textens finstruktur är uppbyggd. Själv tycker jag att ungefär det mått som finns i Tor G. Hultmans *Liten svensk grammatik* är lagom för den som vill nöja sig med en minimal dos.² Ett bra försök att summera vilken typ av grammatiska synpunkter som inte är meningsfulla görs av Ulf Teleman i *Grammatik på villovägar*.

En viktig detalj är att retoriken i sig inte rör sig inom en grammatisk begreppsram. Retoriken hade blommat i ett halvt årtusende innan grekerna började få ett hyggligt grepp om hur satsanalys går till.

Talekonsten

Det retoriska övningsprogrammet behandlas i kapitel 19 och några tips om hur man kan närma sig regelsystemet finns i avsnitt 1.4. Detta avsnitt ger därför bara en summering av hur retorikundervisning bör gå till. Regelverket förbigås helt.

Traditionell retorikundervisning kan delas in i tre faser efter hur träningen i att utarbeta och framföra tal läggs upp: (1) arbete med skrivna småtexter av typer som väl motsvarar viktiga delar i tal; (2) framförande av fullskaliga tal som eleven utarbetat själv; (3) mer eller mindre oförberett talande samt debatt. De tre punkterna markerar inte tre väl avgränsade stadier, bara hur tyngdpunkten förskjuts.

Den första delen uppfattas ofta som ett förstadium och kallas därför ibland *förövningar* (*praeexercitamenta*; *progymnasmata*), även om termen i första hand används mer specialiserat för den typiska uppsättningen med centrala skrivövningar. Benämningen skrivövningar är för övrigt lite missvisande om den tolkas på modernt sätt. Det var nämligen mycket vanligt att uppgifterna studerades in och redovisades med framförande inför publik. Quintilianus ansåg att skådespelare kunde användas som hjälplärare i allmän framförandeteknik, inte minst för att träna förmågan att gestalta känslor. De två avslutande delarna uppfattades som en helhet, vilket märks på att all träning i att framföra fullskaliga tal kallas *deklamation* (*declamatio*).

För en modern läsare kan det verka lite konstigt att träningen i debatt och improvisation hamnar i slutet av utbildningen med tanke på att det är vanligt med sådan träning redan från början i moderna kurser. Förklaringen är till stor del att mycket av det vi kallar improvisation egentligen bara är elementära övningar i gestaltningsteknik, d.v.s. den typ av träning där skådespelare används som hjälplärare. Deklamationsundervisningen ligger på en nivå som moderna kurser i muntlig framställning sällan kommer ens i närheten av. Klassisk retorikundervisning förhåller sig nämligen till den typ av talträning som förmedlas av moderna småkurser som en flerårig balettutbildning till en kvällskurs i jazzdans. Modern talarutbildning kommer därför sällan förbi det som antiken uppfattade som förövningar.

Några karaktäristiska element som genomsyrade hela utbildningen var:

²Det är inte bara jag som tycker att Hultmans *Liten svensk grammatik* är lagom för praktiska språkhantverkare, *Myndigheternas skrivregler* rekommenderar också boken.

Emendering En nyckelfaktor är förmågan att *emendera* (*emendare*), d.v.s. att omarbete med syfte att åstadkomma en förbättring. Att kunna göra det kräver en skarp blick för texters kvalitet, något som träning i närläsning ger.

Parafrasering Huvudmedlet för att träna den allmänna stilistiska förmågan är *parafrasering*, d.v.s. systematiska omarbetningar av texter för att de skall ändras på ett visst sätt rent stilmässigt eller föras över från en genre till en annan. En speciell variant är *översättning* till det egna språket.

Fritt framförande Förmågan att kunna läsa högt innantill är viktig och måste därför tränas, men den klassiska principen är att tal skall hållas utan manus även om de är skriftlig förberedda. Även i detta avseende gav grammatikundervisningen goda förberedelser genom att mycket text — säkert olidligt mycket — lärdes utantill.

Olika perspektiv Påfallande mycket retorikträning bygger på att träna upp elevernas inlevelseförmåga. Det sker dels genom den teaterpedagogiska skolläringen, dels genom att eleverna ofta förutsätts behandla ämnen ur någon annan persons perspektiv. Det mest elementära är träningen i att argumentera både för och mot i olika frågor.

Trivialskolans

Med romarrikets nedgång några hundra år efter Kristus förföll också det romerska skolväsendet. En rejäl pånyttfödelse kom inte förrän trivium fick ett verkligt genombrott i och med med Karl den Stores utbildningsreformer på 800-talet. Från den tiden var trivium den främsta normen för den västeuropeiska skolans läroplaner. Undervisningsspråket var latin. Det gjorde att undervisning i grammatik och latin blev samma sak. Dialektiken kunde utformas på olika sätt: än gled den mot allmän filosofi, än mot logik, än mot retorik. Kärnan — att det var en debatteknik — levde dock hela tiden kvar. Retoriken fick ofta en förskjutning mot brevskrivande och predikande, två konster som kyrkans tjänare behövde i sin yrkesutövning.

I det svenska skolsystemet fick inte retoriken en riktigt stark ställning förrän på 1600-talet. Den branta nedgången efter 1700-talet symboliseras av att *trivialskolorna* bytte namn till läroverk år 1820.

1.4 Regelverket

Retorikens regelverk är en affärsidé. År 467 före Kristus infördes demokrati i Syrakusa på Sicilien, en ö som räknades till Grekland på den tiden. Diktaturens fall utlöste en stormflod av rättsstrider om jord och annat. Den som inte kunde tala för sig låg illa till eftersom grekerna var tvungna att tala för sig själva i rätten. Affärsidén var given: sälj kunskap i hur man får sin vilja igenom i domstolen. Det låter sig säga, men hur förpackar man en färdighet på ett sätt som gör den till en säljbar produkt, som spannmål och lerkrukor?

Lösningen är egentligen ganska självklar: ta betalt för att berätta hur man bär sig åt. Svårigheten ligger i att skapa en uppsättning råd som är tillräckligt precisa, överskådliga och allmängiltiga för att det skall vara någon idé att betala för att få lära sig dem. Det är här det geniala genombrottet ligger. Någon eller några lyckades utveckla en sådan uppsättning regler. Traditionen säger att de hette Korax och Tisias. Det skall vara den förre som kom på lösningen och den senare som vidgade marknaden till Aten.

Kärnan i det ursprungliga regelverket förefaller ha varit en lista över vilka typer av faktorer som talet skall beröra och i vilken ordning. Det är genialt eftersom talaren i flertalet sammanhang måste hantera i princip samma problem med att skapa publikkontakt, skuffa undan obehagligheter, ge ett trovärdigt intryck o.s.v. Man kan riktigt höra hur de som skapade läran resonerade:

- Men du, det där med att man är klar när man har nitat fast vad man ville komma fram till måste väl gälla för alla tal?
- Det är pratet före som är problemet. Vad krävs egentligen för att folk skall lyssna på en?
- Det är kanske inte så smart att vräka på med känslor direkt.
- Börja med något alla redan vet så inbillar de sig nog att du talar sanning sedan också.
- Blir inte det så tråkigt att domarna somnar?
- Jo, men var kortfattad utav bara den, och lägg det inte allra först.

Svaret på frågorna kan utformas lite olika. Det förpackas i en lära om *talets delar* (*partes orationis*). Jag brukar tala om *standarddispositionen* eftersom det rör sig om retorikens standardiserade uppläggning av tal. I *Handbuch der Literarischen Rhetorik* redovisar Heinrich Lausberg nio grupper av utformningar med mellan två och sju huvuddelar. Poängen är att alla varianterna ändå säger ungefär samma sak. Reglerna är bara grupperade lite olika.

Med tiden förfinades retoriken genom att iakttagelse efter iakttagelse vävdes in i den, vilket emellanåt trasslade till läran. Aristoteles (c. 330 f.Kr) drog t.ex. konsekvenserna av att arbetet på ett väl förberett tal i princip alltid sker i samma steg och strukturerade läran med utgångspunkt i det. Därmed är grunden för fempunktsramsan *invention, disposition, formulering, memorering* och *framförande* på plats (s. 12). Standarddispositionen blir därmed dispositionslärans givna huvuddel — om det inte hade varit för alla argumentationsråd som var knutna till den. De hör hemma i inventionsläran. Aristoteles för sin del försökte göra en klar bodelning mellan behandlingen av talets form och dess innehåll. Påfallande många andra godtog idén om en indelning av läran efter stegen i arbetet men valde trots det att presentera det normala talets delar i förbifarten under inventionsläran. Det har sina poänger eftersom olika typer av innehåll hör hemma i olika delar av talet. I början vill man ha något att säga för att skapa publikkontakt, i slutet något som är extra bra för att skärpa in slutsatsen o.s.v. Problemet är att tal inte alltid kan disponeras på samma sätt och att vissa typer av argument gör sig bra på flera ställen i talet.

Min poäng är att man måste töja och bända ganska mycket för att få retoriken till något som liknar ett välartat system. Var därför inte orolig om du inte får bitarna att passa riktigt. Det har inte någon annan lyckats med heller.

Någon framkastar alltså en idé om att något är viktigt för att kunna övertyga och spinner sedan vidare på sitt uppslag. Typiskt genom att precisera den med en handfull punkter, som får vissa utbroderingar. Ofta förses de med egna underpunkter. Ibland passar idén bra in i helheten, ibland trasslas läran till ordentligt, men är tankegången vettig får den vara kvar ändå. Ibland har traditionen grenats så att det i realiteten har blivit flera retorikformer. Ibland har någon lyckats smälta samman allt väsentligt till en helhet igen. De stora exemplen är Quintilianus och Cicero. De plockade lite här och var ur de grekiska traditionerna och lade till somligt själva. Syntesen blev något i stil med vad jag försöker förmedla, men inte riktigt. Retoriken har aldrig haft en urskrift och det finns inte två retorikböcker som beskriver den exakt likadant.

Det är den organiska framväxten som är retorikens storhet. Du kan själv strukturera om en del av läran och fortfarande arbeta inom traditionens ram. Du kan också komma på något nytt som inte någon annan har tänkt på tidigare. Varför skulle de gamle ha tänkt på allt?

Hur du lär dig reglerna

Reglerna ger studierna struktur och riktning. Viktigast är de för den som läser retorik på egen hand och därför inte har någon lärare som tar ansvar för studiernas uppläggning. Men deras betydelse skall inte överskattas. Den som bara kan regler står sig slätt mot den som är vältränad. Övning och regler går dock bra ihop. Övningarna är viktiga för att göra reglerna begripliga och reglerna är viktiga för att öka utbytet av övningarna.

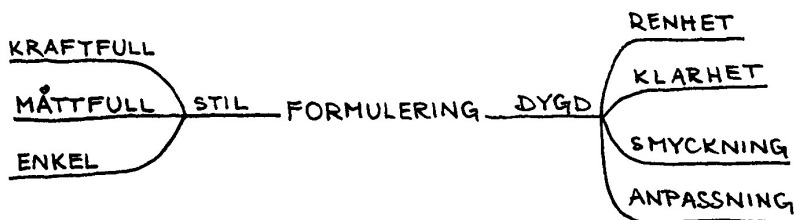
De centrala delarna i systemet är bra att kunna utantill eftersom det är kunskap som en retoriker alltid måste ha till hands. Det gäller speciellt ramsor som är användbara som checklistor. I den traditionella skolan var det vanligt att nöta in regler med hjälp av ramsor som:

Formuleringen har två delar: talets dygder och stil.

Talet har fyra dygder: renhet, klarhet, smyckning och anpassning.

Stilen har tre grundtyper: kraftfull, måttfull och enkel.

Metoden verkar föråldrad men bygger på fullt moderna principer för hur minnet fungerar. Det enklaste sättet att få grepp om en större kunskapsmassa är att dela in den i små högar som är ordnade på ett sådant sätt att de får ett inre samband. Om du har läst några moderna använd-hjärnan-bättre-böcker föredrar du kanske skisser av ungefär den modell som illustrationen visar:

Lägg märke till att både ramsor och skisser med grenverk är till för att återge samma typ av informationsstrukturer: ett centrum som stegvis broderas ut med alltmer perifer information. Det retoriska systemet är i görligaste mån uppbyggt på samma sätt. Retoriken är kort sagt uppbyggd för att det skall vara lätt att lära sig den och för att det skall vara enkelt att skilja på information av olika vikt.

Ramsor och skisser kompletterar varandra alldeles förträffligt. Om du verkligen vill lära dig systemet ordentligt bör du därför utnyttja båda när du tränger in i ett nytt område. Börja med att bryta ned det till en serie med ramsor. Dessa är sedan användbara som repetitionsfrågor av typen:

Vilka är formuleringen delar?

Formuleringens två delar är talets dygder och stil.

Vilka är talets dygder?

Talets fyra dygd är renhet, klarhet, smyckning och anpassning.

Vilka är grundstilarna?

De tre grundstilarna är kraftfull, måttfull och enkel stil.

Det var så ramsorna användes i den traditionella skolan. I nästa steg gör du först en råskiss där du — i den mån det inte är krystat — för samman informationen till en trädstruktur eller liknande. Se till att länka ihop det nya med de fragment i retoriken som du redan behärskar. Det hjälper dig att integrera kunskapen och ger nyttig repetition. Ett bra komplement är att konstruera och leta reda på exempel som gör regelverket gripbart. Konkretisera både vad som händer när det som skall illustreras används och när det inte gör det. Helst bör exempel och motexempel hänga nära ihop eftersom det får skillnaden att lysa i ögonen. Det är samma princip som reklamen använder när den fantastiska effekten hos tandkräm och bantningsmedel demonstreras med en bild före behandlingen och en bild efter.

Råskissen bör arbetas om till ett riktigt litet konstverk genom att broderas ut med språkliga exempel och symboler som väcker lämpliga associationer. Poängen med att göra prydliga och fantasifulla skisser är att det är en betydligt effektivare metod för att få kunskapen att fastna än råplugg. Det är dessutom angenämare. Ett par andra metoder att nedbringa råpluggen är textanalyser och systematiska omarbetningar av texter (parafrasering).

1.5 Några allmänna noteringar

Med några marginella undantag — främst redovisningen av klassisk terminologi — har jag försökt anpassa mig till läsare som är intresserade av retoriken enbart som en praktiskt användbar lära i konsten att övertyga. Detta innebär nu inte att jag skulle ha ändrat på speciellt mycket i systemet jämfört med hur det möter oss i klassiker och moderna standardverk.

Min förhoppning är därför att boken både skall vara praktiskt brukbar och ge en någorlunda rättvis bild av den traditionella retoriken med tonvikt på den som lärdes ut i Rom under kejsardömets två första århundraden. Det senare innebär inte att boken skulle vara användbar som ett retorikhistoriskt referensverk, bara att den som har tillgodogjort sig framställningen inte bör ha några svårigheter att känna sig hemma i klassikerna och att läsa dem med nöje och utbyte.

Kompletterande litteratur

Retorikundervisning blir fattig och själlös om den inte innehåller ett rejält mått av utläggningar om retoriskt intressanta fenomen med utgångspunkt i faktiska tal. Quintilianus jämför den typen av retorikstudier med undervisning i militär strategi utan analyser av viktiga fältslag. Utläggningar av stora tal lyser dock med sin frånvaro här eftersom det redan finns en förnämlig samling med välskrivna sådana på svenska: Kurt Johannessons *Retorik eller konsten att övertyga*. Jag rekommenderar den starkt till läsare av alla kategorier. Den är speciellt viktig för dem som bedriver självstudier.

Den som är ute efter att bli en skicklig talare bör komplettera med Ciceros *De inventione rhetorica* för att få en fylligare bild av inventionsläran. Den som har pedagogiska ambitioner bör självklart läsa Quintilianus *De institutio oratoria*. Även denna ger en rik presentation av inventionsläran, men den är inte lika lättläst som Ciceros framställning.

Många förslag till kompletterande litteratur i speciella ämnen med viss retorisk anknytning ges i den löpande texten. Däremot har boken inte någon mera omfattande specifikt retorisk bibliografi, även i detta fall därför att det vore onödigt att upprepa något som Johannesson bjuder på. Jag skall dock ge en lista med den handfull verk som jag anser att en läsare med akademiska ambitioner bör stifta bekantskap med i första hand. Bibliografiska detaljer redovisas i litteraturlistan (s. 319).

Retorisk leksikon av Tormod Eide. Den centrala terminologin förklaras i artiklar om några rader till en sida. Eide visar prov på gott omdöme både vid val av termer och i hur fylligt han presenterar dem.

Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times av George Kennedy. Boken ger en god överblick över den retoriska traditionen med tonvikt på äldre tid.

The Oxford Classical Dictionary En uppslagsbok i ett band som är utmärkt för att få svar på diverse frågor om antika förhållanden, inte minst mycket som har retorisk anknytning. Trots att namnet kan ge ett annat intryck är det inte ett lexikon.

Svensk retorik. Från Stockholms blodbad till Almedalen av Kurt Johansson. Boken är en föregångare till *Retorik eller konsten att övertyga* och bör i flertalet fall ersättas av denna, men som en introduktion till den svenska retoriken under stormaktstiden är den bättre.

Handbuch der Literarischen Rhetorik av Heinrich Lausberg. Det referensverk som används mest i Sverige. Jag tänker mig själv noga för innan jag avviker från vad som står där. Tyvärr är den svårläst genom att citaten är översatta. I dagligt tal kallas boken *Stora Lausberg* eftersom författaren också har givit ut en *Elemente der Literarischen Rhetorik*, som följdriktigt kallas *Lilla Lausberg*. Självt har jag låtit Lilla Lausberg få större inflytande på strukturen hos delar av smyckningsläran än Stora Lausberg.³ Stora Lausberg kom ut i en tredje upplaga år 1991 (och Lilla Lausberg i en tionde 1990).

Grundriss der Rhetorik av Gert Ueding och Bernd Steinbrink. Boken består av en retorikhistorisk del och en systemredovisning. Båda är bra, men tunnare innehållsligt än Kennedy respektive Lausberg.

De inventione rhetorica av Cicero. En ungdomsbok som Cicero skämdes för på ålderns höst, inte utan rätt. Den ger ändå en utmärkt framställning av inventionsläran, som haft ett avgörande inflytande under seklen. I dagligt tal kallas boken *De inventione*.

Rhetorica ad Herennium av en okänd författare. Boken är den äldsta bevarade framställningen på latin. Fram till renässansen trodde man att Cicero hade skrivit den, så boken sorteras under honom än. En rappt skriven bok som kan användas i modern undervisning utan några retorikhistoriska bitankar. I dagligt tal kallas boken *ad Herennium*.

Institutio oratoria av Quintilianus. Boken är ganska tjock, för många kan därför *ad Herennium* eller *De inventione* vara bättre som det första steget in i den klassiska litteraturen. Alla som har den minsta pedagogiska ambition bör dock gå direkt på Quintilianus. I dagligt tal kallas boken rätt och slätt *Quintilianus* eftersom det är vårt enda bevarade verk av honom.

Rhetorica av Aristoteles. Boken är intressant och lärorik, men främst av rent lärohistoriskt intresse eftersom den ur praktisk retorisk synvinkel inte säger så mycket som inte t.ex. Quintilianus säger bättre. Notera att jag ger titeln på latin, det är brukligt att göra det för klassiska verk även om de är på grekiska. Detta förutsatt att de inte har ett väletablerat svenskt namn.

Elementa rhetorica av G. J. Vossius. Boken användes under nästan två hund-

³Lausberg är långt ifrån den ende som strukturerar regelverket på skilda sätt i olika verk. Cicero har inte ens konsekvent samma antal delar i standarddispositionen.

ra år som lärobok i svenska skolor. Alla som vill yttra sig om svensk retorik från sextonhundralet fram till artonhundralet bör läsa den. Finns i svensk översättning.

Samtliga viktigare bevarade klassiska retorikböcker finns i utgåvor med originalet i vänsterspalten och en översättning i den högra. Det är därför inte någon svårighet att läsa böckerna för den som kan t.ex. engelska. Den mest kända serien är Loeb Classical Library, i litteraturlistor ofta förkortad LCL. Utgåvorna ges ut i nya tryckningar när de är slutsålda, vilket gör det lätt att få tag på dem.

Terminologi

Terminologin är försvenskad i långt högre grad än vad som är brukligt i svensk retoriklitteratur. För det mesta har jag bara justerat stavning och ändelse i enlighet med väletablerade inlåningsmönster. Notera att de klassiska termer som jag ger inom parentes inte alltid kan användas som synonymer till de svenskspråkiga alternativen. Det främsta skälet är att de enbart är tänkta att vara ingångar till referensverkens register, vilket gör att de inte alltid har ens rätt språklig form för att kunna tjäna som en ersättning. Jämför t.ex. hur *konsequens* kompletteras med *ex consequentibus* på sidan 191. Ett annat skäl är att retorikens termer ofta är mångtydiga. Jag nämner t.ex. att en bitande ironi kan kallas *sarkasmos* (s. 253). Det är alldeles sant, men termen har också en vidare betydelse av bitande formulering i högsta allmänhet, vilket kan leda till missförstånd.

Den ursprungliga retoriska terminologin är grekisk. De klassiska latinska författarna lade dock ned stort arbete på att anpassa den till sitt eget modersmål — det är deras föredöme som får mig att vinnlägga mig om att försvenska den latinska. I vissa fall lånar de in grekiska ord genom att latinisera formen, ungefär som jag gör när jag försvenskar latinets *dispositio* till *disposition*. Ibland myntar de helt egna termer. I andra fall gör de översättningslån, som jag gör när jag omvandlar *locus* till *plats*. Ibland återger de grekiska ord direkt med grekisk stavning och allt.

Mitt eget urval av klassiska termer är främst hämtat från den latinska terminologin men jag ger ändå ganska många grekiska termer. I första hand väljer jag då latiniserade former, i andra hand grekiska återgivna med latinska bokstäver.

Källreferenser till klassiska verk

För moderna böcker ges källreferenser normalt med en angivelse av vilken sida som avses i vilken upplaga. För klassiska verk preciserar man textstället genom att ange bok, kapitel och paragraf. Eftersom en text har samma indelning i alla utgåvor blir det lätt att hitta ett textställe oberoende av vilken utgåva man har tillgång till, vilket är mycket praktiskt. Termen bok är lite förvirrande eftersom en antik sådan motsvarar ett tjockare kapitel eller en avdelning. Ett verk består därför ofta av flera böcker.

Paragraf anges alltid, för småtexter är det allt som går att ange. Större texter kan ha kapitelindelningen utelämnad. En fullständig referens följer mönstret:

Cic. De or. 1.31.142—143

Cic. säger att det är Cicero som är författare; *De or.* att verket är *De oratore*; *1* att det är den första boken i verket; *31* att det är det kapitlet; *142—143* att det är de paragraferna. Använd *The Oxford Classical Dictionary* för att räkna ut vad förkortningar betyder och vilka som bör användas, det gör påfallande många som håller på med klassiska språk. I utgåvorna används normalt stora romerska siffror för bok och små för kapitel. Tidigare var det vanligt även i källhänvisningar.

Jag redovisar inte var jag har hämtat den svenska formen för bevingade ord. I övriga fall där jag har stulit en översättning anges översättare och sida inom klammer, t.ex:

Cic. 1 Cat. 1 [Cavallin s. 23]

2. Retorikens själ

I retorikens kärna är allt annat underordnat kravet att påverka publiken på djupet så att den uppfylls av de insikter, åsikter, upplevelser och känslor som talaren vill förmedla. Detta kallas att övertyga.

Självklart är en lära som är utvecklad med det klara målet att styra vad andra tänker, tycker och gör ett kontrollinstrument och därmed lätt att uppfatta som ett vapen. Det är inte för inte som personifikationen av retoriken, fru Rhetorica, av gammal hävd avbildas beväpnad och Aristoteles försvarade läran med att det är lika hedervärt att försvara sig mot angrepp med ord som i kroppslig strid.

Jag vet inte om du är ute efter att bli korsriddare, legoknekt eller salongsfäktare. Men ett vet jag: du lever i en kultur som är inpyrd av tanken att argumentation är en form av krig och strid. Du skjuter din motståndares argumentation i sank. Du vinner en debatt. Du skyndar till undsättning när någon har hamnat i underläge. Låt bli att tänka så.

Retoriken uppfattar visserligen sig själv som en stridsteknik, men retoriskt övertygande är något mycket större än att bara platta till motståndare i orddueller. Du skall få din publik att förstå dig rätt. Att vara rapp i käften ingår inte bland talarens plikter. Speciellt farligt är att försöka övertyga personer genom att triumfatoriskt slå deras argument i småbitar; vid närmare eftertanke gillar du nog inte heller att bli förödmjukad.

Retorikens styrka är att den verkligen är konsten att övertyga, men samma egenskap är också något problematiskt. En erkänt skicklig talare riskerar t.ex. att publiken inte tar till sig en sakligt välgrundad argumentation eftersom den tror att det bara är retoriska knep som får argumenten att låta vettiga. Varför tro på någon som är utbildad i att kunna tala väl för vad som helst?

Den förste som utvecklade en genomtänkt kritik av retoriken var Platon. Eller var det Sokrates? Vi vet inte så noga eftersom vår främsta källa till vad Sokrates hade att säga är de ord som Platon lade i hans mun i sina dialoger. Sokrates skrev nämligen inte något själv. Hur som helst lyckades Platon/Sokrates fästa uppmärksamheten på problemet att retoriken kan användas för att sprida lögn och ondska. Lögn och ondska är stora ord som det är lätt att småle åt, men de som har sett sina närmaste misshandlas eller dödas till följd av politiska hatkampanjer kan nog hålla sig för skratt.

Introduktioner till avsnitten

1 Övertyga och övertala

Övertygande och övertalande är väsensskilda trots att de i vissa fall kan vara användbara för att nå samma praktiska syften. Retoriken sätter övertygandet i centrum.

2 Sanning och sannolikhet

För att kunna övertyga måste du bli trodd. Det blir du inte för att det du säger är sant utan genom att publiken tror att så är fallet. Det åhörarna uppfattar som sannolikt övertygar därför bättre än det som är sant men osannolikt.

3 Renodling och konkretion

Skolade talare renodlar sitt budskap och formulerar allt de vill skall nå fram konkret och gripbart. Det som måste sägas men inte skall nå fram formuleras abstrakt och färglöst.

4 Retorikens kärna och utkanter

Den retoriska traditionens kärna är strängt inriktad på att tal skall övertyga om ett väldefinierat budskap. Det får moral och estetik att hamna i skymundan. Andra retorikformer har andra värderingar.

5 Retorisk bevisning

Retorisk bevisning är ett redskap för att övertyga, inte för att ta reda på vad som är sant. Detta får som konsekvens att talarens personliga trovärdighet och publikens känslor blir viktiga.

6 Talarens plikter

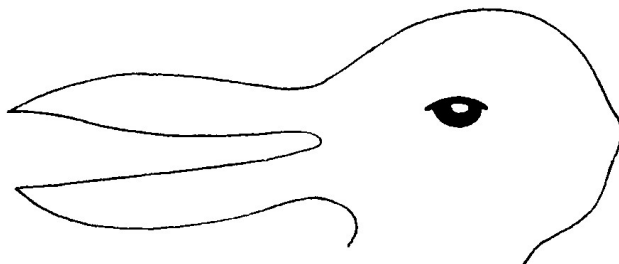
Talarens plikter är att behaga, undervisa och röra känslor. Det är de tre sätt man kan övertyga på, men det anger också tre typer av mål för övertygandet som sådant.

2.1 Övertyga och övertala

Det är inte roligt att bli övertalad. Du känner dig lurad, missbrukad och förnedrad. Att bli övertygad är en helt annan sak. Det får dig snarare att känna dig tacksam mot den som har hjälpt dig till insikt. Det är inte så konstigt. Du känner att den som har övertalat dig har satt koppel och tvångströja på dig. Det får dig att göra vad du har gått med på mycket motvilligt; gärna slarvigt och helst inte alls. När du har blivit övertygad har du i stället gjort de kunskaper, tolkningar, känslor och attityder som du har blivit övertygad om till dina egna. Du sviker dig själv om du sviker det du har gått med på att göra.

Med tanke på de fördelar ett väl genomfört övertygande ger är det självklart att retoriken sätter övertygandet i centrum, men den är inte helt främmande till övertalande. Dess centralbegrepp *persuasio* kan faktiskt betyda både och, även om det inte råder någon tvekan om att huvudbetydelsen är ”övertygande”. Det är därför korrekt att säga att retoriken är *konsten att övertyga*. Man kan se övertalning som en sämre och mindre fullgången variant av riktigt övertygande.

Att retoriken är en effektlära gör att man lätt misstänker att den skulle vara fylld av diverse övertalningsknep, men det intressanta är att den är förbluffande fattig på sådant. Istället är den retoriska standardvägen till framgångsrikt talande just att övertyga på djupet — att få publiken att genomgå något som med en religiös terminologi närmast påminner om *omvändelser* och med en psykologisk närmast om *gestaltskiften*. Studera exemplet:

Illustrationen är en *gestaltskiftesbild*. Det typiska för sådana är att de är mångtydiga i den meningen att det går att uppfatta dem på distinkt åtskilda sätt. Precis så är det med verkligheten, och din uppgift som talare är att få publiken att se just den bild som du vill föra fram. Lyckas du få publiken att se fågeln så har du också fått den att se en näbb. Den där lilla utbuktningen till höger blir något oväsentligt som många inte ens lägger märke till. Om du å andra sidan får publiken att se utbuktningen så förvandlas näbben till ett par öron och kaninen framträder tydligt.

Som talare behöver du sällan bekymra dig om vad som är kaninöron eller fågelnäbbar, men grundprincipen att samma fenomen kan uppfattas fundamentalt olika av fullt sunda och normala människor är något du aldrig kommer ifrån. Din övergripande uppgift som talare är att påverka dessa uppfattningar så att publiken ser rätt saker ur rätt perspektiv.

Färgning

En nyansering av det sakliga innehållet för att det omtalade skall uppfattas på lämpligt sätt kallas en *färgning*. Under medeltiden började samma term användas som en mer eller mindre allmän benämning på smyckningar, d.v.s. metaforer, anaforer, kiasmer och andra små knep för att få hyfs på formuleringen. Det antyder hur viktiga dessa är som färger på talarens palett. Men allt i retoriken kan användas för ändamålet. Det är ingen större överdrift att påstå att inventionsarbetet (s. 12) väsentligen syftar fram till att du skall få lämpliga färger att måla med och en uppfattning om vad som kan behöva förskönas eller förfulas, döljas eller framhävas.

För att ge en allmän känsla för vad färgning är skall jag presentera några exempel som har med ordval att göra. Poängen är att du som retoriker inte kan nöja dig med att ord pekar ut rätt saker. De måste också säga något lämpligt om det utpekande. Först ett par triviala exempel:

- a. städare — lokalvårdare
- b. kalhygge — föryngringsyta

Det är vanligt att använda exempel som dem ovan för att illustrera skillnaden mellan ett normalt ord och en förskönande omskrivning. Redan byten till snällare benämningar är en intressant form av färgning, men det är lika viktigt att orden i paren faktiskt anger olika synsätt. Det är särskilt märkbart i **b**. *Kalhygge* anger ett estetiskt perspektiv: det beskriver hur det omtalade ser ut. *Föryngringsyta* anger ett produktionstekniskt: det visar vilken funktion kalhygget är tänkt att ha.

Varken *lokalvårdare* eller *föryngringsyta* fungerar riktigt bra eftersom det känns alldeles för tydligt att det är någon form av övertalningsdefinition eller bortförklaring inbyggda i dem — det är just det som gör att de är populära som exempel. Men att avslöja sådant är att skjuta mot öppet mål, så låt oss i stället begrunda några fall där talaren gör fullkomligt oavsiktliga färgningar.

- c. Pelle diskuterar gärna språkvårdsproblem.
- d. Björn är gubbsjuk och springer efter småflickor.
- e. Lotta är en stark kvinna som står upp för de svaga i samhället.

Exempel **c** speglar ståndpunkten att språket verkligen går att vårda. Tänk dig att termen hade varit *språkmanipulation* i stället. Det hade uttryckt en helt annan ståndpunkt. I **d** antyder *gubbsjuk* att det inte är riktigt sunt av Björn att ha den livsföring som han har, något som rimligen bör vara en medveten färgning. Det intressanta är benämningen *småflickor* på dem han springer efter. Sannolikt är det kvinnor som har varit köns mogna i ett halvt dussin år eller mer. Det gör att uttrycket speglar en nedlåtande attityd till dem genom att det är negativt att vara barnslig. Det är därför knappast troligt att Lotta i **e** ingår bland dem. Att vara stark är positivt. Det gör att exemplet uttrycker en positiv attityd till Lotta, men en betydligt negativare till dem hon ställer upp för. I både **d** och **e** ges alltså en negativ färgning åt tredje part för att framställa den egentligen omtalade i lämplig dager.

2.2 Sanning och sannolikhet

I Platons dialog *Faidros* ironiserar Sokrates över retorikens argumentationslära i den form retorikläraren Tisias gav den:

Det tycks alltså vara till följd av denna visa och värdiga uppfattning som han [Tisias] skrivit att om en modig man med svaga kroppskrafter har övermannat en stark men feg, och han har tagit ifrån honom hans mantel eller något annat och därför blir anklagad inför domstol, så bör ingendera av dem säga sanningen, utan den fege skall påstå att han ej blivit övermannad av den modige ensam, denne åter skall hålla fast vid att de var ensamma men komma med inkastet: Hur skulle jag som är så svag våga angripa en man som han? Den andre vill då inte erkänna sin feghet utan försöker finna på någon annan lögn och gör det sålunda kanske lätt för svaranden att vederlägga honom. Och även i alla andra fall gäller ungefär samma föreskrifter för talarkonsten som konst betraktad. (Pl. Phdr. 273 B—C [Wester, Silverstolpe s. 182])

Citatet summerar på ett utmärkt sätt en av retorikens hörnpelare: *det sannolika övertygar bättre än det sanna*. Tänk dig att du kommer ut på en gata och får syn på några skinheads och en nyss nedslagen sydländsk flicka. Skulle du tro på skinsen när de förklarar att hon försökte slå dem? Knappast, men det intressanta är att sådana situationer mycket väl kan inträffa.

Om vi tänker oss att du hade kommit lite tidigare och därför sett på när flickan attackerade så hade du självfallet fått en mera nyanserad bild. Eller kan man vara säker på det? Det kan man inte. Vår tendens att tro mer på det sannolika än det sanna är så stark att vi ibland tror mer på våra fördomar än på våra egna ögons klara vittnesbörd. Det är ett välkänt vittnespsykologiskt problem, som bland annat finns demonstrerat i en klassisk amerikansk undersökning där ligister blev överfallna. Flera vittnen gav som ärligt och uppriktigt svar att det var de nedriga ligisterna som anföll.

Ett tankeväckande exempel utspelades i Persiska viken år 1988 när stridsledningen på den amerikanska kryssaren Vincennes fick för sig att ett reguljärt iranskt passagerarflygplan var ett anfallande stridsflygplan som dök på låg höjd. Detta trots att de skärmar som stridsledarna hade framför näsan klart och entydigt visade att planet rörde sig på hög höjd, under lätt stigning. Stridledningen hade på något sätt bestämt sig för att det var ett anfallande stridsflygplan och kunde inte ta till sig information som motsade det, vilket kostade 290 civila livet.

De refererade situationerna illustrerar extremfall, men de mekanismer som misstagen bygger på är fundamentalt mänskliga. Vi lever i ett gytter av oordnade och ofullständiga intryck. Det tvingar oss att ständigt gissa oss fram. Vi tar den information vi har tillgänglig, och försöker bringa någon form av reda i den genom att jämföra med vad vi redan vet och tror oss veta. Verkar det mesta stämma, justerar vi gärna lite här och var för att få bort mindre konstigheter som gör bilden otydlig. Denna renodling gäller både de omedelbara sinnesintrycken och mer

komplexa strukturer, som politiska processer och våra medmänniskors personliga drivkrafter.

Ibland når vi besynnerliga resultat när vi omtolkar information för att den skall harmoniera med föreställningar som vi redan har, men för det mesta fungerar det bra. Vi skulle dessutom inte klara oss utan att göra det. Du inbillar dig säkert att du verkligen hör precis vad personer du talar med säger. I verkligheten hör du bara en del. Du kan göra de nödvändiga rekonstruktionerna genom att du är grundligt familjär med ljudstrukturen i de språk du behärskar. Om du inte är det, vill du säkert att talaren skall sänka tempot och artikulera bättre. På det sättet får du en rimlig chans att verkligen höra vad som sägs.

En omedelbar konsekvens av tesen om sanning och sannolikhet är att publikens fördomar, förkunskaper och förutfattade meningar alltid är avgörande för hur tal skall läggas upp.

2.3 Renodling och konkretion

En naturlig följd av retorikens stränga målmedvetenhet är att det inte gäller att säga så mycket som möjligt i talen, utan att föra fram ett väl preciserat budskap så övertygande som möjligt. Det stämmer bra med den allmänna erfarenheten att det bara går att övertyga om en sak åt gången. Det är i det närmaste omöjligt att få ett komplicerat och spretigt budskap att nå fram.

Framför allt måste huvudargumenten få framträda tydligt. Detta kan formuleras som en princip att man skall sträva efter att renodla både budskap och argumentation. En stor poäng med detta är att talaren får utrymme i talet för att konkretisera budskapet, och konkretisering är viktig. Det är kärnan i en av retorikens viktigaste insikter, att *folk tror mer på sina ögon än sina öron*.

Folk tror alltså mer på det de har upplevt själva och det som de livligt kan föreställa sig än det som bara är något de fått höra. Som talare skall du därför sträva efter att få publiken att känna sig som ögonvittnen för att maximera chansen att bli trodd. Bäst övertygar visualiseringar som känns naturliga och självklara.

Det rättframma sättet att vara åskådlig är alltså att beskriva en iakttagares sinnesintryck detaljerat, så att publiken kan dra sina egna slutsatser och verifiera dem som talaren ger uttryck åt, ett tema som utvecklas i slutet av avsnittet. Men utförlig detaljmålning är bara en metod. Allt som skapar tydliga föreställningar i medvetandet hos publiken fungerar. En väl vald detalj eller en anspelning kan räcka. Om du broderar med för mycket detaljer är risken stor att texten förlorar rörelsen framåt och blir tråkig.

Det är inte ovanligt att ”orden” ger en vinkling och ”bilderna” en annan. Det syns extra tydligt i reklam och andra sammanhang där bilderna är riktiga bilder. Texten är gärna lite mer återhållen och talar till förnuftet: bilden tar i lite mer och talar rakt in i hjärtat. Den lagstadgade varningstexten i många länder säger att cigaretter är skadliga för hälsan, men det är tydligen ett pris värt att betala för att bilden skall få visa hur trevligt *the Marlboro man* har det. Texten berättar hur

bensinsnål och säker bilen är: bilden visar hur hög status du får om du är den lyckliga ägaren.

Verkliga extremexempel är censurerad nyhetsförmedling från krig. Bilderna censureras mycket hårt, men texterna tillåts vara mer nyanserade. Detta beror delvis på lärdomar från vietnamkriget. Tevesändningarnas tydliga illustrationer av hur napalmbrinnande barn har det gav världsupinionen en helt annan uppfattning om luftkriget än vad generalerna önskade. Det var därför det allierade överkommandot under gulfkriget 1991 lät oss tevetittare enbart se målfilmerna som tydligt illustrerade tesen: ”Vi bombar högteknologiskt med klinisk precision.” De filmer som gav en livfull föreställning om hur irakier med dödsångest uppfattade det att sprängas i luften fick bara visas internt på staberna.

Censurexemplet kan tjäna som en påminnelse om att det inte alltid är bra att visualisera. Naiva talare vänder sig till öronen respektive ögonen slumpmässigt. En skolad retoriker konkretiserar det som skall nå fram och framställer det som måste sägas — men som inte bör nå fram för bra — på ett allmänt och färglöst sätt.

Så ett varningens ord. Grått konkretiserande, på gränsen till skräckpropaganda, lämpar sig bättre för att piska upp tillfälliga känslostormar än för att påverka publikens beteende långsiktigt. En psykolog jag känner berättade en gång om en undersökning som gav honom en tankeställare. Tre försökspubliker fick lyssna på föredrag om tandhygien. Det ena var utformat för att vara abstrakt och färglöst; det andra för att tydligt demonstrera vådorna av att inte sköta tänderna, bland annat med hjälp av fotografier av skräckexempel; det tredje var ett mellanting. De som hade tagit del av det med skräckpropagandan tyckte att föredraget var bra och tankeväckande, men det visade sig vid en uppföljning att det var de som hade tagit del av mellanalternativet som förbättrat sin tandhygien mest. Så var lite varlig.

Deskription och evidentia

En *deskription* är en livfull beskrivning i form av verkliga eller påhittade detaljer för att skapa en tydlig mental föreställning om en väl avgränsad helhet, d.v.s. standardmedlet för att konkretisera. *Evidentia* är själva effekten, d.v.s. den tydliga mentala föreställning som får publiken att känna sig närmast som ögonvittnen. Ofta används dock termen som en synonym till *deskription*, vilket ger en antydning om hur viktig deskriptionen är som ett standardmedel för att väcka *evidentia*.

En retoriker försöker alltid rent reflexmässigt att utröna vad som bör färgas med *evidentia* och vad som kan vara lämpligt material för att göra det. Det främsta skälet är att *evidentia* är ett av de mäktigare medlen för att få åhörarna att se rätt saker och därmed för att få dem att låta sig övertygas. Ett annat skäl är att ingen kan gå i seriös retorikutbildning utan att drillas systematiskt i att utforma *deskriptioner*. Det har varit ett stående inslag i den inledande träningen ända sedan antiken. Att göra beskrivningar är retorikens motsvarighet till konstnärsutbildningens teckning efter modell. Det är något som övas med avsikt att skärpa iakttagelseförmåga och tekniskt handlag. Värm gärna upp med några *topografier* ’platsbeskrivningar’.

dendrografier 'trädbeskrivningar' och *prosopografier* 'personbeskrivningar'. Sedan kan du ge dig på stridsscener, offentliga byggen, naturkatastrofer, konstverk, händelseförlopp, hjältars vapen, lantlivet, föremål, mordoffers sår, fester, städers plundring och allt annat som går eller inte går att beskriva. Ett exempel som alltid återkommer i retorikböcker är en festbeskrivning av Cicero:

- a. Jag tyckte mig se några som kom, andra som gick, några som raglade av vinet, andra som gäspade av gårdagens drycker. Golvet var snuskigt, nedkladdat av vin och täckt av vissnade kransar och fiskben. (översatt från Quint. Inst. 8.3.66)

Ciceroexemplet har ganska ordinarie omfång. En kort beskrivning behöver bara bestå av en handfull ord, precis som en uttrycksfull teckning kan byggas upp med en handfull streck. En utförlig beskrivning kan svälla över alla breddar, som följande beskrivning av stanken i Paris på sjuttonhundratalet:

- b. På den tiden som vi talar om rådde i städerna en stank som vi moderna människor knappast kan göra oss en föreställning om. Gatorna luktade spillning, bakgårdarna luktade urin, trapphusen luktade ruttet trä och råttlort, köken skämd kål och färtalg; de ovädrade boningsrummen luktade unket damm, och i sovrummen stod en dust av flottiga lakan, fuktiga bolster och den fränt söta odören från nattkärlen. Från skorstenarna kom lukten av svavel, från garverierna lukten av frätande lut, från slakthusen lukten av levrat blod. Människorna luktade svett och otvättade kläder; ur deras munnar kom lukten av ruttna tänder, ur deras magar lukten av löksaft och från deras kroppar, om de inte längre var helt unga, lukten av gammal ost och sur mjölk och svulster. Floderna stank, torgen stank, kyrkorna stank, det stank under broarna och i palatsen. Bonden stank såväl som prästen, hantverksgesällen såväl som mästers fru, hela adeln stank, ja själve kungen stank, som ett rovdjur stank han, och drottningen stank som en gammal get, sommar och vinter. Ty på 1700-talet var ännu ingen gräns satt för bakteriernas nedbrytande arbete, och därför fanns det ingen mänsklig verksamhet, vare sig uppbyggande eller förstörande, ingen yttring av spirande eller tynande liv som inte åtföljdes av elak lukt. (Patrick Süskind, *Parfymer*)

De två citerade exemplen har en litterär ton, men i retorikens kärna är evidentiernas främsta funktion att blåsa liv i känslor. I politisk propaganda används den för att stärka eller motarbeta fördomar och för att blåsa liv i visioner. Riktigt obehagliga exempel hittar du i nazistisk propaganda med beskrivningar av *juden* och *zigenaren*.

Det typiska för evidentierna är att de bilder som skapas alltid utgör väl avgränsade helheter och att de har något statiskt över sig. Det gäller även beskrivningar av myllrande folkliv och händelseförlopp. De mentala föreställningar som byggs upp påminner starkt om hallucinatoriska drömbilder: på en gång ytterligt konkreta och "allmängiltiga". Tänk på hur ordinär reklamfilm använder scener för att fylla i

begrepp som *cocacoladrickande*, *volvokörande* och *camelrökande*. Det är precis vad talaren försöker åstadkomma med ord och gester.

Om inte du tar ansvar för vilka mentala bilder som styr publikens tolkning kommer slumpen eller din motståndare att göra det. Var speciellt uppmärksam på om du och publiken ser olika fenomen när ett begrepp aktualiseras. Unga människor kan se bilder av en död i värdighet när de hör ordet "dödshjälp". Äldre kan tänka på nazisternas systematiska avlivning av sinnesslöa, den kallades nämligen så.

2.4 Retorikens kärna och utkanter

Primär retorik är retorik som används på ungefär det sätt som traditionens grundare tänkte sig, *sekundär retorik* används till annat. Skillnaden är viktig eftersom regelverket av uppenbara skäl fungerar bäst för sådant det är avsett för. Dispositionsprinciper som är strängt anpassade för orationer är t.ex. inte nödvändigtvis idealiska för skrivna verk, som läsaren kan bläddra fram och tillbaka i.

Gränsen mellan primär och sekundär retorik är svår att dra, inte minst därför att retoriken kan sekundäriseras på flera olika sätt. En utveckling har varit att delar av det primärretoriska utbildningsprogrammet har börjat leva ett eget liv som lek. Typexemplet är debattävlingar. Jämför med hur många former av militär träning har utvecklats till idrotter, t.ex. bågskytte och femkamp.

Även om gränsen mellan de två formerna är svårbestämd är det lätt att skisera de renodlade typerna. I genuint primär retorik är budskapet i centrum, vilket gör att varken talare eller tal egentligen är speciellt viktiga annat än som redskap för övertygandet. Talet framförs muntligt vid ett unikt tillfälle i en offentlig situation. Skriften ses som ett förberedelsehjälpmedel. Extrem sekundärretorik fyller en dekorativ funktion i litteratur, konst eller umgängesliv. Skriften används inte bara som ett förberedelsehjälpmedel utan också för att bevara texter så att de kan återbrukas. Det centrala är upphovsmannens personliga förträfflighet, inte minst hans eller hennes bländande talskicklighet. Talets budskap tenderar att hamna i bakgrunden.

Ofta är förhållandet mellan primär och sekundär retorik enkelt att hantera. Den som kommer ihåg vad den primära retoriken är tänkt för inser när reglerna måste användas med lite extra fantasi och omdöme. Det går också att modifiera systemet och göra utbyggnader. Skall en retorikbok säga något vettigt om t.ex. dispositionsprinciper för vissa former av skrift räcker det ju att antingen skriva till ett extra avsnitt eller ge en hänvisning till en annan bok som behandlar ämnet. Problemet är bara att läran blir snårig och överskådlig om den skall täcka allt.

Svårigheterna dyker upp när man glömmer att olika situationer har olika förutsättningar. En text som fungerar bra vid tystläsning kan vara en katastrof om den framförs som ett tal. Redan den romerske poeten Ovidius varnade i sin bok *Ars amatoria* 'Kärlekskonsten' för att låta som en talare under föreläsningsamtal. Det allvarligaste problemet är konflikter mellan det primärretoriska kravet att förmed-

la talets budskap och den sekundärretoriska viljan att visa att man är rolig, ädel och allmänt kompetent. Det är nämligen så förtvivlat lätt att glömma budskapet för att man älskar att utmärka sig som person.

Tyvär finns det inte något som säger att budskapet går fram bara för att publiken tycker att talaren är mästerlig. Det finns t.ex. en risk att ett övermått av anekdotberättande och andra medel att roa och briljera får publiken att komma ihåg utanverket men inte budskapet. I primärretoriken är det rent av nödvändigt att tala ”dåligt” emellanåt: att med stor konstskicklighet få sig själv att verka lite naiv och tafatt utan att därför bli tråkig. Det är ett medel att väcka medkänsla och att undvika den misstänksamhet som en person med ett alltför väloljat munläder väcker.

Kärnan

Retoriken utvecklades för tal i rätten men registret vidgades tidigt till tal i folkförsamlingen och lovtal vid offentliga ceremonier. Därmed var grunden lagd för distinktionen mellan *retorikens genrer*, även om dessa inte skiljs åt genom den situation där talen hålls utan av uppgiften som de skall fylla:

Juridiska genren (*genus iudiciale*) tal som syftar till att komma fram till ett konkret beslut om något som har hänt; talens uppgift är *anklagelse* eller *försvar*. Beslutet gäller vanligen ett straff eller en belöning.

Deliberativa genren (*genus deliberativum*) tal som syftar till att komma fram till ett beslut om hur något skall bli i framtiden; talens uppgift är att verka *för* eller *mot* förslag.

Demonstrativa genren (*genus demonstrativum*) tal som inte omedelbart syftar fram till ett beslut utan handlar om hur någon, något eller några skall uppfattas; talens uppgift är *lovprisande* eller *smädande*.

De tre grundtyperna är ren och oblandad primär retorik. Det är också dessa genrer som stommen i både regelverk och utbildningsplan utvecklades för: allt som är speciellt avpassat för annat är lappverk. Jag kallar därför den retorik som de avgränsar för *kärnretorik*. Kärnans kärna är den juridiska genren, men det är inte alltid den som har ansetts som den finaste. Under den romerska retorikens glansperiod fick den tävla med den deliberativa om rangen. Den demonstrativa var viktig som en form av skolövning men förefaller ändå ha uppfattats som något ganska perifert, annars skulle knappast både Quintilianus och författaren till *Rhetorica ad Herennium* ha känt sig föranlåtna att göra klart att man visst kan ha verklig nytta av den. Quintilianus framhäver t.ex. att förmågan att lovprisa och smäda är viktig för den som skall avge ett vittnesmål om en persons karaktär. Under andra tider och i andra miljöer har den demonstrativa genren haft mycket stark ställning.

Indelningen i kärngenrer är utmärkt som en allmän uppdelning eftersom det är få tal som inte på ett eller annat sätt går att knyta till någon av dem, men det är viktigt att inse att det är en idealisering. Genrerna är inte ens absolut åtskilda eftersom tal ofta rymmer komponenter från mer än en. Tänk dig att du är anklagad

för något. Då måste du veta om du är mest intresserad av att slippa straff (= strikt juridiskt syfte) eller bli rentvådd (= skäligen demonstrativt syfte). Det ena ger ofta det andra, men inte alltid. En diplomat som hänvisar till diplomatisk immunitet misstänks lätt vara skyldig genom att inte våga möta domstolen.

Genrerna blandas även genom att tal av en typ innehåller fragment från de andra. Det är snarare regel än undantag att både deliberativa och juridiska tal har partier där talaren vill lovprisa den egna sidan och framställa motparten i dålig dager.

Retorik och filosofi

Det intellektuella livet i det gamla Grekland präglades till stor del av *sofister* och *filosofer*. Båda benämningarna kommer från grekiskans *sophos*, som betyder ”vis”. Skillnaden är att sofisterna utgav sig för att besitta vishet, som de förmedlade mot kontant betalning, medan filosoferna snarare gjorde anspråk på att söka verklig sådan, förleden *philo-* betyder ”älskare av”.

Vissa sofister var seriösa tänkare, men det gäller knappast flertalet. Den vishet som de saluförde förtjänar ofta rubriker som ”hur man lyckas i affärer, umgänge och politik”. I första hand var de retoriklärare, vilket stämmer bra med att en skicklig sofist förutsattes vara en framstående vältalare och ordvrängare. Med tiden blev många en motsvarighet till moderna tidens kulturkändisar, supergurus och tevestjärnor med eget studioprogram. Deras livsstil och inkomster kan föra tankarna till yuppies i 1980-talets New York, vilket antyder att samtiden var beredd att betala hutlöst för att ta del av deras kunskap och talskicklighet.

Filosofin började med Sokrates och Platon. De var mycket skeptiska mot både retoriken och sofisterna. Samtidigt var Platon en lika skicklig retoriker som sofisterna själva. En av de mera framstående, Gorgias, lär t.ex. ha berömt Platon för att han var en skicklig satiriker med anledning av nidskriften *Gorgias* där Platon begår ett underbart illvilligt lustmord på honom och retoriken.

Platon angrep retoriken för att den var ett medel att sprida lögn och illusioner samt för att den saknade teoretisk skärpa. Hans alternativ var det kritiskt insiktssökande samtalet, d.v.s. dialektiken, men han förefaller även med tiden ha tänkt sig möjligheten att utveckla en moraliskt god retorik som gav sanningen större chans än lögnen.

Den moraliska kritiken ledde snabbt till en livaktig diskussion om förhållandet mellan *den gode mannen* och *den gode talaren*. Sofisten Isokrates hävdade bestämt att talträning — i hans tappning — gav eleven både ett gott hjärta och en god tunga, medan dialektik och dunkel filosofi kan vara farliga såväl intellektuellt som moraliskt. Även om vi ger Isokrates rätt i att vidlyftiga och cyniska spekulationer ibland leder folk till galenskaper, kommer vi inte ifrån problemet med Goebbels och hans gelikar. Skickliga talare är inte alltid goda. Men även i detta avseende har Isokrates en poäng. Skulle Goebbels ha blivit en Goebbels om han hade gått i Isokrates skola?

Isokrates' lösning på godhetsproblemet påminner inte så lite om hur staten försöker begränsa vapeninnehav till personer som är omdömesgilla och tekniskt kompetenta. Aristoteles valde en annan infallsvinkel när han argumenterade för att sanningen får störst chans om kunskapen i retorik är allmänt spridd. Med en sådan utgångspunkt kunde han med bevarad filosofisk heder ägna energi både åt att undervisa i retorik och åt att vidareutveckla läran.

Före Aristoteles var den teoretiska retoriken en lära av ungefär det snitt som man kan förvänta sig i enklare tala-bättre-böcker, den spreds också till stor del genom sådana. Aristoteles insats var att han höjde sig över de praktiska småknepens nivå genom att med sin vanliga analytiska skärpa tänka igenom vad som verkligen övertygar och hur praktiskt övertygande går till. Därmed gjorde han vetenskap av retoriken. Det tankeväckande är att hans bidrag är lika intressanta för den som vill lära sig övertyga praktiskt, som för den som vill förstå övertygandet för att kunna värja sig mot det, som för den som bara råkar vara allmänt nyfiken på hur världen och människorna fungerar. Han gav kort sagt bidrag som är värdefulla ur både retorisk och filosofisk synpunkt. Ett exempel är hans argumentationslära, som med tiden fick stort inflytande på den romerska retoriken.

Skälet till att Aristoteles kunde utveckla retoriken på ett sätt som var både retoriskt och filosofiskt intressant är att alla som närmar sig övertygandets problem behöver samma välgrundade och begripligt formulerade kunskap om hur människor låter sig påverkas. Detta gör att retorikkritikerna — i den mån de är kompetenta — fortfarande har viktiga bidrag att ge till retoriken i dess skepnad av en praktiskt inriktad lära i konsten att övertyga.

2.5 Retorisk bevisning

Vi tänker oss att någon har försökt misshandla dig helt omotiverat, men du vann. Nu skall fallet upp i rätten och du vill få personen rejält straffad. Men du har vissa problem. Det finns inte några vittnen, och det var han som fick käken sönderslagen, inte du. Du befinner dig alltså i en situation som påminner om den som återges i Platon/Sokrates-citatet ovan (s. 31). Ytligt sett talar allt mot dig, så din enda chans är att: (1) få domstolen att tycka att du är personligen trovärdig; (2) få den att inse att det faktiskt är möjligt — ja rent av troligt — att han var dum nog att attackera dig; (3) som extra säkerhet få den att tycka synd om dig och känna indignation mot honom. Därmed har du utnyttjat alla tre huvudtyperna av *konstfulla bevis (probationes artificiales)*. De klassificeras efter om de har att göra med:

Etos (*ethos*) publikens uppfattning om personliga egenskaper som påverkar talarens eller klientens trovärdighet; för att uppfattas som värd att tro på måste du skapa *samhörighet* med publiken och framställa dig som *pålitlig* och *kunnig i sak*.

Logos (*logos*) alla resonemang och jämförelser som påverkar publikens uppfattning i frågan; den typiska logosbevisningen handlar om vad som är möjligt,

sannolikt eller sant. Grundsnittet går mellan *säkra* och *osäkra bevis*.

Patos (*pathos*) känslor hos publiken som påverkar om budskapet går fram; normalt försöker du väcka *medlidande* med den egna sidan och *indignation* över motparten.

Exemplet beskriver ett tänkt extremfall, men frågor som principiellt fungerar på samma sätt förekommer desto oftare. Typexempel är många ärenden som har att göra med våld, utnyttjande och andra missförhållanden inom familjen. Många av dessa måste avgöras efter vad som i realiteten är en värdering av vem som är trovärdig, vad som verkar rimligt och vem det är mest synd om. De sociala myndigheterna måste alltid avgöra om barn som kanske far illa skall omhändertaras eller inte, hur bevisläget än råkar se ut.

Men räknar inte retoriken med bevis i vanlig mening? Jo, det gör den, men ur retorisk synvinkel är de ofta *konstlösa bevis* (*probationes inartificiales*) eftersom de i princip talar för sig själva och därför inte är helt beroende av talarens konstskicklighet för att få effekt. I grova drag behandlas konstlösa bevis på samma sätt som logosbevis eftersom båda typerna är former för sakligt orienterad bevisning.

Den retoriska argumentationsläran är smått chockerande genom att den nyktert och chosefritt klassificerar de faktorer som styr vilka slutsatser publiken kommer fram till. Det mest svårsmälta är att känslor och löst tyckande om personer hör dit. Så är det. Retoriken säger inte att det är bra utan konstaterar bara faktum.

Motvilja kan göra att vi över huvud taget inte kan leva oss in i en parts synsätt, medkänsla kan få oss blott alltför benägna att göra det. Notera att det är frågan om en påverkan som går långt djupare än att känslor kan få oss att pressa sanning och principer för att gynna eller missgynna folk: det handlar om att våra känslor lurar oss att uppfatta den ena partens nog så subjektiva tolkning som en objektiv sanning. Var speciellt uppmärksam på hur lätt det är att blanda ihop att någon är misstänkt för ett brott med att personen är skyldig om misstanken gäller något vedervärdigt eller om den misstänkte tillhör en kategori vi uppfattar som djupt motbjudande och offret ingår i en som vi känner sympati för.

2.6 Talarens plikter

Grundfrågan i retoriken är: Hur gör jag för att övertyga? Svaret är att du kan *undervisa*, *behaga* och *röra känslan* (*docere*, *delectare*, *movere* eller *probare*, *delectare*, *flectere*). Alla tre termerna är lite väl fyrkantiga. Behagandet innefattar även bevakanden och försök att skapa försoning, undervisandet är i hög grad en fråga om rent argumenterande, känslorörandet kan bestå i allt från sentimentala betraktelser till ren uppvigling.

Ramsan förtjänar namnet ”de tre sätten att övertyga”, men det vanliga är att kalla den *talarens plikter* (*officia oratoris*). Den benämningen säger precis vad det är frågan om. Ägnar du dig åt något annat i talen är det knappast vare sig primär eller sekundär retorik.

En viktig poäng är att pliktramsan inte bara säger hur du kan bära dig åt för att övertyga, utan också en hel del om vad talen kan ha för mål och därmed vad du kan övertyga om, d.v.s. vilka budskap som talen kan ha. Precis som du kan övertyga domstolen att du är oskyldig för att bli frikänd kan du övertyga en festtalspublik att den är charmerande och spirituell för att den skall känna sig behaglig till mods. Den som håller ett gravtal kan röra upp våldsamma känslor för att förlösa sorgen.¹

Tillsammans bildar plikterna ett harmoniskt tretal, men egentligen bygger indelningen på två klyvningar. Först ställs det objektiva undervisandet mot det subjektiva behagandet och känslorörandet, sedan delas det subjektiva i en lugnare och en våldsammare del. Indelningar som anknyter till en sådan strukturering genom-syrar hela retoriken. Låt mig därför införa tre nya termer för att beteckna de tre polerna. Av historiskt pietet anknyter jag till den grekiska gudeläran:

Den graciösa polen Gracerna är behagets och glädjens älskliga gudinnor. De får stå som symbol för sådant som har att göra med personligt välbefinnande och liknande.

Den apolliniska polen Apollon är ljusets och klarhetens gud. Han får stå som symbol för det sakliga och intellektuella.

Den dionysiska polen Dionysos är rusets och den orgiastiska utlevsens Gud. Han får stå som symbol för den vilda känslomheten.

Poängen med indelningen är att vi får lämpliga rubriker för en tabell där vi ordnar olika tretalsramsor efter hur starkt de anknyter till de tre polerna. Till en början lägger vi in talarrens plikter, den konstfulla bevisningen och talets början, mitt och slut i den. Längre fram i boken kan du komplettera med fler ramsor allt eftersom de dyker upp.

<i>pol i retoriken:</i>	<i>graciös</i>	<i>apollinisk</i>	<i>dionysisk</i>
<i>talarens plikter:</i>	behaga	undervisa	röra känslan
<i>konstfull bevisning:</i>	etosbevis	logosbevis	patosbevis
<i>plats i talet:</i>	början	mitt	slut

Kopplingen mellan etosbevisning och behagande är så stark att man ibland låter termen *etos* stå för en mildare och behagligare känslomhet. På samma sätt får *patos* stå för en mera påträngande och orgiastisk. Detta antyder att det skulle vara en glidande skala mellan den graciösa och den dionysiska polen. Så är också fallet. Den starkt patetiska känslan medlidande utvecklas exempelvis ofta gradvis ur en mildare och mera etisk medkänsla.

Sambandet mellan elementen i listan är inte på något sätt absolut. De anger bara ett grundmönster, ett mönster som i och för sig är så starkt att det sammanfattar grunddragen i retorikens allmänna syn på hur tal skall läggas upp. Hela kapitel 4 om *talets delar* är mest en komplettering och utbrodering. Låt oss preparera dig lite inför det kapitlet genom att skissera huvuddragen i hur du kan fullgöra dina plikter.

¹Fast det var populärare på 1600-talet än det är nu.

Vi bortser här ifrån undervisandet förutom genom att påpeka att det normalt mår bäst av att du håller en *saklig ton*.

Två vanliga metoder för *behagande* är *smicker* och *skämt*. Det är knappast någon djupare insikt att folk blir väl till mods av att känna sig uppskattade och av att ha det roligt, men var försiktig. Poängen med smicker är att du gör en annan människa lycklig genom att bekräfta att han eller hon har egenskaper som är känslomässigt viktiga. Det gör att personen blir djupt besviken på dig om något antyder att du inte menar allvar. Risken att bli avslöjad är ganska stor genom att alla vet att smicker är en standardmetod för att ställa sig in. Var speciellt försiktig med att inte ickeverbalt antyda att du inte står för vad du säger. Det ordnar du enklast genom att undvika falskt smicker.

Ibland fungerar beska sanningar och svårbegripliga formuleringar utmärkt som smicker. Den du talar rent ut till kan känna sig tagen på allvar. Den du säger svåra saker till kan känna sig uppfattad som begåvad, om du också verkligen ger intryck av att tro att han eller hon är kunnig och intelligent nog att förstå vad du säger. Var bara försiktig eftersom marginalerna mot att uppfattas som oförsämd respektive tråkig är små.

Skämt medför två problem. Det första är att de kan falla platt till marken, och då är det inte roligt längre — i varje fall inte för dig som skämtare. Det andra är att överdrivet skämtande antyder att du inte tar publiken och sakfrågan på riktigt allvar. Försök därför att i första hand smickra publiken genom att indirekt visa att du litat på dess goda omdöme och goda förstånd.

Som regel håller talaren en *personlig ton* under behagandet: det skapar samhörighet och lagom närhet om du inte är för personlig. Publiken får inte tycka att du är påträngande eller äckligt kladdig.

Det naturliga sättet att väcka starka känslor är att själv tydligt ge uttryck åt dem. Normalt håller talaren därför en *känslösam ton* under talets slut. Känslor hos dem man känner samhörighet med och som är i centrum för uppmärksamheten har nämligen en stark tendens att smitta. Det är därför talaren inte kan hänge sig åt känslöbevisning förrän uppmärksamhet och samhörighet redan är etablerade. Det kraftiga utspelet får dock stryka på foten i många lägen. Bitande ironi eller ett lugnt, kyligt och återhållet tal med lagom undertryckt känslösamhet kan vara minst lika effektivt. Undertryck bara inte känslösamheten för bra. Den skall läcka lagom mycket ickeverbalt.

Termer Plikternas normalordning är efter känslotryck, d.v.s. *undervisa, behaga, röra känslan*. För att framhäva kopplingen till *etos, logos, patos* använder jag dock ofta *behaga, undervisa, röra känslan*.

3. Talarens färdigheter

Kapitlet skisserar retoriken ur den levande talekonstens perspektiv. Huvudpartiet är därför utformat som en genomgång av stegen i arbetet på ett väl förberett tal. Den naturliga utgångspunkten är fempunktsramsan *invention, disposition, formulering, memorering* och *framförande*. Det är också den som ligger till grund för framställningen, men *memorering* är utbytt mot *instudering* beroende på att den som vill framföra ett tal väl inte kan nöja sig med att memorera sitt manuskript utan måste studera in talet betydligt grundligare.

Det första avsnittet bjuder på en allmänt hållen diskussion om förberedelser, syftet är främst att illustrera att förarbetet består i långt mer än att skriva en text och studera in den. En viktig poäng är att retoriker ofta *extemporerar*, d.v.s. talar utan att ha preparerat talet in i minsta detalj. Det kan vara allt från att hålla ett tal fullkomligt improviserat till att utgå från en detaljerad disposition.

Det förberedelsemönster som fempunktsramsan förutsätter är en idealisering. Dess styrka är att det trots allt ger en god bild av hur arbetet bör gå till. Den mest uppenbara svagheten är att retoriken ursprungligen inte hade speciellt mycket att säga om hur man skaffar sig grepp om frågan och själva ämnet, vilket leder till att de element i läran som behövs för att göra det är lappverk. Till stor del får dialektiken ställa upp som en hjälpreda. Många tänker sig att det egentliga inventionsarbetet föregås av ett steg där talaren skaffar sig ett allmänt grepp om saken (*intellectio*). Självtalaren jag att räkna allt arbete för att komma på vad som kan sägas i talet som invention. Har retoriken fem delar där alla talarens färdigheter ryms så har den (s. 12).

Slutet på de avsnitt som presenterar stegen i arbetet har en kommentar om regelverket. Syftet är inte att göra en systematisk indelning av *retorikens delar* utan bara att i förbigående skissera vilka element som är extra användbara i olika arbetsfaser, d.v.s. att ta en titt i retorikens verktygslåda.

Termer Den strukturerings av det retoriska systemet som kapitlet utgår från summeras på sidan 323.

Introduktioner till avsnitten

1 Att förbereda sig

Retoriken är avpassad för väl förberedda tal, helst med skrivet manus och fritt framförande. Du skall dela upp arbetet i mindre steg och ge både kreativitet och kontroll sin beskärda tid.

2 Invention

Inventionsarbetet består av två huvudsteg. Det första skall ge en allmän överblick och en precisering av talets vinkling. Det andra syftar till att skaffa fram nog med byggmaterial till talets olika delar.

3 Disposition

Med dispositionsarbetet bestämmer du vilka av dina inventionsfynd som skall få vara med i talet och i vilken ordning de skall presenteras.

4 Formulering

Med formuleringsarbetet fyller du ut dispositionens ramverk med text samt kontrollerar att formuleringen har en lämplig stil och att den är ren, klar, smyckad och anpassad.

5 Instudering

Instuderingsarbetet leder fram till att du kommer ihåg vad du skulle säga under framförandet. Inläring av stolpar och text är dock bara en komponent hos instuderingsarbetet som helhet.

6 Framförande

Framförandet är det viktigaste i retoriken. Ett bra framförande kan nämligen rädda ett dåligt tal, medan ett dåligt framfört tal alltid är dåligt.

7 Exempel

Läran om faserna i arbetet är ytligt sett förledande lättfattlig, men det gäller att tillämpa den i praktiken också.

3.1 Att förbereda sig

Quintilianus var en allmänt hygglig person, men hans förakt för ”talare” som inte klarar sig oförberedda går inte att ta miste på. Han ansåg att de gott kan bli författare i stället för advokater. I retoriken är det oförberedda talandet utbildningens höjdpunkt. Sällskap av typen Oförberedda talares klubb har därför rötter i den förnämsta formen av retorikträning, även om deras tal ofta degenererar till små improvisationslekar. Quintilianus tänker snarare på fullvärdiga orationer, som Ciceros första tal mot Catilina. Det är tolv sidor långt i tryck, men lär faktiskt vara improviserat. Cicero skall ha stått och hållit ett annat tal när Catilina plötsligt kom in i salen.

Förmågan att improvisera är fortfarande viktig och det går fortfarande att hålla magnifika tal improviserat. Martin Luther King gjorde det när han släppte förberedelser som inte fungerade för att i stället tala helt fritt över temat ”Jag har en dröm”. Men det bästa är och förblir grundliga förberedelser. Quintilianus summerar sin attityd med att det är bäst att tala efter manuskript, men då skall talet vara så väl inlärt att det inte låter inlärt. Det är något för våra djupt pinsamma och allmänt bild löjeväckande stordialdrare och innantillstavare att fundera över.

Quintilianus hårda attityd beror delvis på rättssalens speciella krav. Om förberedelserna syns för väl blir känsloutspelet mindre hjärtknipande. Cicero hade därför knappast en tanke på att någon skulle kunna få för sig att framföra haranger som hans slutord i *Talet för Titus Annius Milo* med manuskriptet framför sig:

- a. Må detta vara nog! Ty mina tårar hindrar mig att tala, och han vill inte försvaras med tårar. Jag ber och bönfäller er, mina herrar, att inte hysa någon fruktan att fälla den dom som ni anser riktig. Ert mod, er rättvisa, er samvetsgrannhet kommer, tro mig, han att uppskatta mest som vid valet av domare utsåg de bästa och visaste och modigaste! (Cic. Mil. 105 [Cavallin 1975 s. 154—155])

Cicero framförde aldrig den version av talet som är bevarad — somliga säger att han inte vågade, andra att han blev så utbuad när han försökte att luften gick ur honom alldeles. Redan i antiken diskuterades därför om texten återger det tal som Cicero hade avsett att framföra eller om det är en i efterhand uppsnyggad version. Hur som helst ansågs talet vara mönstergillt. Cicero och andra experter måste därför ha ansett att en idealisk talare skall klara av att säga ”mina tårar hindrar mig att tala” med bevarad heder, vilket är svårt om talaren inte är tårögd och ger ett fullkomligt äkta intryck av att vara så överväldigad av sina känslor att orden börjar stocka sig. Det ger en viss relief åt Quintilianus tips att skådespelare är bra som hjälplärare i konsten att gestalta känslor.

Motviljan mot innantilläsning och dålig instudering hade emellertid fler orsaker än kravet att orden måste verka komma från hjärtat. Man såg på manus ungefär som vi ser på peruker, löständer och korsetter. Rätt använda kan de göra att talaren tar sig bättre ut, men det är pinsamt om publiken lägger märke till dem.

Skapande, kontroll, emending

Läran om de fem faserna ger en förledande enkel bild av arbetet på tal och andra texter. Det verkar påminna om att åka tåg från station till station. Men så enkelt är det naturligtvis sällan. När du disponerar börjar du märka brister i inventionsarbetet. När du skriver kan den omsorgsfullt utarbetade dispositionen rasa som ett korthus. När du övar in talet kan du få en isande känsla av att hela talet bygger på felaktiga förutsättningar.

Texter blir sällan bra med en gång. Det är bara att konstatera. Din arbetsgång blir alltså att skapa något, kontrollera det och arbeta om det till dess att du blir nöjd, ger upp eller tvingas hålla god min med det du lyckades åstadkomma.

Orutinerade talare och skribenter har ofta svårt att förstå vilka fasaväckande mängder arbete som ligger nedplöjda i en väl genomarbetad text, t.ex. ett viktigt tal. Reklamskribenter, poeter och andra som mejslar ut texter med extra höga kvalitetskrav kan revidera sina alster tjugo till hundra gånger. En halvtimme per rad i den slutgiltiga texten är emellanåt ett riktigt hyggligt arbetstempo om alla kontroller och omskrivningar räknas in. Tro därför inte att du är obegåvad bara för att din penna inte fungerar som ett trollspö.

En annan sida av saken är att yrkesskribenter som arbetar inom vissa genrer lätt kommer upp till över ett dussin sidor ganska färdig text per dag förutsatt att inventionsarbetet är avklarat. Typexemplet är journalister, men notera att deras texter regelmässigt granskas av någon annan innan de går i tryck.

Att komma igång

Den i särklass effektivaste metoden att inte få något gjort är att blanda ihop skapande och kontrollerande faser. Inse att nästan allt du skriver är skräp och hör hemma i papperskorgen, men att du inte kan kontrollera om så är fallet förrän du har en råversion. Det är först då du kan se om idéerna höll. Jag upprepar därför Quintilianus' sentens:

Ymnighet kan lätt beskåras, men torftighet kan ingen möda bota. (Quint. Inst. 2.4.6)

Ett utmärkt praktiskt knep är att berätta för en tålmodig lyssnare. Det är användbart både för att få fart på skrivandet och för att reda ut detaljerna för vad texten skall säga, d.v.s. både som ett inventions- och formuleringshjälpmedel. Leta reda på någon som har självförtroende nog att våga verka dum genom att ställa frågor så fort något är obegripligt. I vissa faser av arbetet skall personen också ge ett lätt motstånd i form av invändningar, men det gäller inte alltid. En bra lyssnare kan därför växla mellan att enbart försöka förstå vad du menar och att pressa dig lite.

Idealet är en begåvad och hängiven sekreterare som inte bara ger sitt gensvar utan också fångar det du säger på sitt stenogramblock och ger dig en grovredigerad version av det ni kom fram till. Så väl förspänt har få moderna talare det och ännu färre retorikstudenter, men ta vara på alla chanser att berätta det du skall skriva för

någon. Det hjälper dig enormt när du skall teckna ned det. I värsta fall får du låtsas att någon tålmoding lyssnar på dig. Det hjälper.

Det långsiktiga målet är att du skall kunna låta dina tankar och känslor flöda rakt ur hjärtat, utan att hämmas av några krav på att skriva bra. Problemet är att du är livrädd att formulera dig inkorrekt, banalt, obscent eller psykotiskt. Det får dig att låsa dig, bli låtsasoriginell eller bara allmänt tråkig. I mer omfattande moderna skrivkurser är det vanligt att låta kursdeltagarna skriva dagbok rutinmässigt för att få bort sådana kontrollspärrar. Skriv en sida om dagen i ett halvår och gör en sammanfattning på ett par sidor varje vecka. Om du inte har gjort det är det rent gnäll om du säger att du inte har flyt.

Förankring av budskapet

Professionella opinionsbildare kan lägga ned ett enormt arbete på att preparera publiken inför viktiga tal. Joseph Goebbels var en mästare i konsten. När nazisterna fick svårigheter genom att Tysklands nederlag vid Stalingrad fick befolkningen att tappa tron på kriget satte han snabbt igång en kampanj där hela Tredje Rikets propagandamaskineri fick trumma in teser som dessa:

Det tyska folket har blivit påtvingat detta krig.
Det handlar i detta krig om liv och död.
Det handlar om det totala kriget.

Några veckor senare, den 18 februari 1943, höll han så det berömda tal där han frågade folkmassan om den ville ha det totala kriget.¹ Svaret blev ett rungande ”Ja”, vilket är en av orsakerna till att andra världskriget tog slut först 1945.

I en diktatur kan journalister kommenderas att verkställa propagandadirektiv. I demokratier får politiska ledare plantera sina teser med lite mer sofistikerade metoder. En variant är den som Bush-administrationen använde under gulfkriget 1991. I detta fall sändes listor med *talking points* till pålitliga anhängare med goda kontaktnät. Entusiasterna tog sedan upp de teman som punkterna angav i informella samtal med betydelsefulla personer, gärna i sociala sammanhang som cocktailpartyn.

Kontroll

Det bästa sättet att kontrollera om ett budskap är rätt vinklat och förpackat är att göra regelrätta tester. Bland de enklare metoderna är att provköra budskapet i ett ofarligt sammanhang. I USA förekommer det t.ex. att politiker delar upp presskonferenser i två delar: först en utan kameror och sedan en med. Under mellantiden på

¹ Kurt Johannesson har en utomordentlig genomgång av både talet som sådant och omständigheterna kring det i *Retorik eller konsten att övertyga*. Jag har hämtat Goebbels spetsformuleringar från s. 68 där.

ett par timmar hinner de justera uppläggning och budskap efter tidningsjournalisternas gensvar. Att pressen kan användas som försökskanin beror på att den i USA ändå bara når den intellektuella eliten. Det är teve som avgör valen.

En annan variant är tester av förståelse och attityder. De kan utformas så att personer i målgruppen antingen får återberätta och kommentera fritt, fylla i formulär eller bli intervjuade. När Bill Clinton hade problem under valkampanjen 1992 fick strategiskt utvalda testpubliker höra olika omförpackningar av budskapet. De fick visa vad de tyckte med hjälp av elektroniska reglage. Du fattar principen om du tänker dig att du sitter och vrider på en ratt när du lyssnar, åt ena hållet om du gillar budskapet och åt andra hållet när du inte gör det. Sedan var det bara för kampanjledningen att detaljgranska hur gensvaret steg och sjönk genom att spela upp inspelningarna med popularitetskurvan som en mätare.

3.2 Invention

Inventionsarbetet är väsentligen till för att precisera: (1) vad talet skall övertyga om, d.v.s. budskapet; (2) vilka uppgifter som skall lösas i talets olika delar samt hur det kan gå till rent konkret med olika former av byggmaterial, t.ex. jämförelser, hänvisningar till auktoriteter och resonemang.

Preciseringen av budskapet är nödvändig för att arbetet skall få en vettig riktning. Hur vet du vilka argument du kan behöva om du inte vet vad du skall övertyga om? Problemet är bara att det är svårt att bestämma ett realistiskt mål utan att ha ett ordentligt grepp om argumentationsläget. Rent praktiskt innebär detta att arbetet på talet måste börja med en översiktlig analys av frågan för att kunna bestämma budskapet.

Retorikens främsta redskap för att hålla styr på grundarbetet med att precisera budskapet är *statusläran*. *Talets delar* ger struktur åt materialsamlandet. Jag skisserar därför grund dragen i inventionsarbetet med dessa redskap som utgångspunkt, båda två presenteras dock närmare på annat håll.

Statusanalysen

Frågans *status* är den nyckelfaktor som du skall låta styra talet för att maximera din chans till framgång. Tänk dig t.ex. att du är anklagad för stöld. Då är ditt starkaste försvar att kunna bevisa att du inte har begått själva handlingen. Om du har en rimlig chans att göra det kommer frågans status därför att bli just en fråga om handlingen, vilket leder till ett budskap i stil med ”Jag har alibi.” Om du däremot blev tagen på bar gärning måste du nog vinkla frågan på ett annat sätt för att inte förlora allt. Du frågar dig därför om det går att göra gällande att det var snatteri i stället för stöld, om det finns några förmildrande omständigheter o.s.v.

När du har identifierat frågans status — den faktor som det lönar sig att ta strid om — ger sig budskapet nästan automatiskt. Du vet ju vad du måste övertyga om. Det grundläggande analysarbetet består i att du granskar frågan ur en mångfald

synvinklar för att komma på vad som kan vara svaga och starka punkter. Ofta finns det flera faktorer som är viktiga, men det brukar ändå vara någon som förtjänar alldeles extra mycket uppmärksamhet och som därför får bestämma talets vinkling.

Ett praktiskt problem är att inte slösa tid på strunt och att inte missa något viktigt. Retorikens lösning är att utgå från en checklista. Kärnan består bara av en handfull punkter. Dessa kan dock broderas ut kraftigt (s. 326). Den som skall hålla ett deliberativt tal kan börja med att tänka igenom vad som talar för och mot att förslaget är:

rättvist, hedersamt, nyttigt och möjligt att genomföra.

I vissa frågor är utgångsläget så enkelt att bedöma att det räcker att tänka igenom en liten ramsa av den typ som skisseras ovan för att få en riktigt bra överblick, men ofta är läget betydligt mera komplicerat. Tänk på vilket arbete som kan krävas för att komma fram till om nyttoaspekten är den kärnpunkt som ett förslag till en skattereform står och faller med.

Ibland kan det vara nödvändigt att för en stund släppa alla sidoblickar på vilken vinkling som kan tänkas leda till seger för att i stället försöka reda ut sin egen ståndpunkt. Att kunna övertyga är nog bra, men det behöver inte skada att man försöker övertyga om något vettigt också. Retorikens kärna innehåller inte några instrument för en sådan analys, men det är knappast en brist eftersom *dialektiken* ställer upp som en villig hjälprede.

Materialsamlandet

I sina detaljer är alla tal olika, men grundstrukturen är förbluffande konstant. I grova drag är mönstret:

Skapa kontakt
Introducera saken
Lägg fram sakargumenten
Skärp in slutsats och känslor

För att en sådan lista skall vara användbar under inventerandet krävs bara att de olika delarna broderas ut med diverse råd om vilka problem som brukar vara aktuella och hur det går att hantera dem. I slutet på juridiska tal brukar man t.ex. vilja väcka medlidande med den egna sidan. Det gör att talets slutdel bör förses med anvisningar om hur det kan gå till, t.ex. i form av en lista med saker som går att spinna på. Jag ger inte något exempel här eftersom du kan ögna igenom en ganska typisk beskrivning av standardalternativen på sidan 83.

Behandlingen av sakargumentationen i ett tal klyvs normalt i en del där argumenten för talarens ståndpunkt skall framhävas och en del där motargumenten skall oskadliggöras. Bakgrunden är insikten att det sällan lönar sig att låta motargument stå oemotsagda. Somliga har fått lära sig det den hårda vägen:

Det nederlag Bill Clinton led i guvernörsvalet 1980 lärde honom att aldrig låta ett angrepp stå oemotsagt mer än 24 timmar. I guverörskampanjen i Arkansas [den där han gjorde ett nytt försök och blev vald] arbetade hans stab ofta på nätterna för att redan till radions och TV:s morgonsändningar ha reklamsnuttar klara med svar på tal. (SvD 23/10 -92)

Sak, parter och domstol

Det räcker sällan att tänka igenom frågan enbart ur sitt eget perspektiv för att få grepp om de faktorer som påverkar hur den skall vinklas och vilka argument som kan tänkas bita. Både konkurrenter och målgrupp vill ju ha ett ord med i laget. Med retorisk terminologi formuleras det som att talets uppläggning bestäms av faktorer som har att göra med *saken*, *parterna* och *domstolen*. Den juridiskt färgade begreppsvärlden är inte så dum eftersom den framhäver att du inte har kontroll över vad motståndare kommer att dra fram eller över vilka invändningar som publiken kommer på själv.

Ett problem är att olika människor tycker, tänker och känner på skilda sätt. Vi kan säga att de har olika mentala landskap. Skillnader i synsätt är viktiga eftersom de kan få människor att uppfatta saken fullkomligt olika (jfr ligistexemplet på s. 31). Idealet vore naturligtvis att tränga in under huden på alla i publiken för att leva sig in i deras synsätt, men det är orealistiskt. Det är därför nödvändigt att utgå från rätt grova klichébilder. Så har talare gjort ända sedan antiken. Redan Aristoteles diskuterade typiska egenskaper hos olika grupper. Till den intresserades båtнад meddelas att han ansåg att ungdomar är impulsiva, idealistiska och skrattlystna medan åldringar är tveksamma, inskränkta och misstänksamma.²

Präster delar ofta in sin publik i sovande, vakna och väckta. Det är en indelning som alltid är relevant när ”otrogna”, ”trogna” och ”sökare” kan behöva lite olika vinkling. Ett standardmönster för marknadsanalytiker är:

Gnetiga moralister, som är sparsamma och ordentliga; de är ofta äldre med låg utbildning.

Traditionalister, som prioriterar familjen framför konsumtion och karriär; de är ofta studerande eller högutbildade tjänstemän på mellannivå.

Kollektivist, som sätter samhällets bästa och solidariteten i främsta rummet; de är ofta arbetare eller lägre tjänstemän med låg utbildning;

Yppisar, som sätter karriär, pengar och konsumtion i centrum; de är ofta högutbildade tjänstemän på ganska hög nivå.

Vilka gruppindelningar som är intressanta varierar från situation till situation. Militärer och pacifister behöver t.ex. olika argument för att svälja ett förslag att avskaffa värnplikten och gå över till yrkesarmé, däremot är skillnader i synen på krig och fred inte speciellt viktiga i flertalet andra frågor.

²Han bör ha varit i 55-årsåldern när han skrev det.

När du har identifierat grupperna är det klokt att rangordna dem. Skälet är att en vinkling som går hem hos en grupp kan stöta bort en annan. Då gäller det att veta vilka som måste prioriteras. De givna kandidaterna är nyckelpersoner och grupper med stort inflytande, men det är mer komplicerat än så. Att försöka övertyga somliga är bortkastat. Det brukar i första hand gälla riktigt inbitna motståndare och de redan troende. Det är alltid svårt att övertyga den som redan är övertygad.

Regelverket

De komponenter i retoriken som är viktigast ur inventionssynpunkt kan delas upp i två grupper efter om de i första hand är inriktade på budskapet eller talets innehåll.

Den budskapsorienterade gruppen innehåller lärorna om *genre*, *status* och *frågan*. Den senare diskuterar frågans komplexitet och abstraktionsnivå. Genre behandlas i avsnitt 2.4, status i 11.3, frågan i 11.1.

Kärnan i den innehållsorienterade gruppen är *talets delar* med en utbrodering av den typ som skisseras ovan (s. 49). Den systematiska indelning av bevisen som introduceras i avsnitt 2.5 representerar egentligen en konkurrerande modell för hur man kan närma sig talets innehåll, men hos t.ex. Quintilianus är båda synsätten delvis sammanvävda.

Talets delar behandlas huvudsakligen i kapitel 4. I övrigt behandlas inventionen i kapitel 11—13.

3.3 Disposition

Dispositionsarbetet börjar med att du har en hög med tänkbart byggmaterial för var och en av *talets delar*. Förhoppningsvis har du en ganska klar bild av vad som är mest användbart. Vad du däremot inte bör ha är en bestämd uppfattning om detaljerna i hur materialet skall ordnas. Om du har det så har du nämligen disponerat och inventerat samtidigt, vilket inte är så lyckat. Orsaken är att de två momenten kräver helt olika perspektiv.

Under inventerandet är du först bara intresserad av att samla på dig så mycket material som möjligt, men sedan övergår du till att försöka förstå vad som är centralt och perifert för att få ett grepp om vad som är mer eller mindre användbart. Under disponerandet är du i stället intresserad av vad som måste komma före eller efter vad för att publikens känslor och mentala bild av saken skall utvecklas på ett gynnsamt sätt. Att försöka arbeta ur båda perspektiven samtidigt är lika meningsfullt som att försöka knäppa gylfen och ta på sig kalsongerna samtidigt: om det går beror det på att du glömde försöka göra det ena en stund.

Vilka grundläggande dispositionsmonster som är lämpliga varierar med typ av text. Det finns därför en ganska stor mängd grundmonster. Påfallande många är ättlingar till läran om talets delar i dess skepnad av retorikens standarddisposition. Därmed inte sagt att mönstret alltid skulle vara lämpligt ens i kärnretoriken eftersom talet ibland blir bättre efter ganska stora ommöbleringar.

Texter är inte bara en rad av stycken som kommer efter varandra. De har också en hierarkisk struktur, d.v.s. större delar är uppbyggda av mindre delar som består av ännu mindre delar. Ett kapitel kan ha flera avsnitt, som i sin tur har underavsnitt o.s.v. För småtexter fungerar det ofta bra att disponera ända ned till styckenivå med en gång, för större kan det vara klokt att dela in arbetet i flera steg. Det är lätt att förlora överblicken annars.

Dispositionen är nödvändig för att man inte skall tappa kontrollen över textens struktur. Men varför envisas ändå så många med att försöka skriva odisponerat, trots alla envetna påpekanden från lärare i muntlig och skriftlig framställning? Mitt svar är att det krävs grundlig träning för att lära sig att hantera dispositioner. Kartor och ritningar tvingas du lära dig läsa, men sorgligt få tvingas lära sig utarbeta och läsa dispositioner.

Som retoriker kommer du emellertid att tvingas lära dig hantera dispositioner, inte minst för att röriga tal är extremt svåra att studera in. Bortsett från improvisation räknar retoriken inte ens med möjligheten att arbeta odisponerat.

Regelverket

Talets delar ger ett utkast till talets grovdisposition. Det viktigaste komplementet är läran om *ordningar*. Ett par andra hjälpmedel är några allmänna principer för *indelningar* och några mönster för hur *helheter* och *delar* kan ordnas.

Läran om *ordningar* beskriver hur argumenten kan ordnas för att nå bästa effekt. De olika ordningstyperna delas in i *konstfulla* och *konstlösa*. Principerna för *indelningar* säger att en tvådelning — där saker ställs mot varandra — framhäver kamp och motsättning medan en tredelning ofta ger ett mera harmoniskt intryck. Mönstren för *helheter* och *delar* diskuterar sådana grundläggande mönster som att det kan vara lämpligt att börja med att säga vad man skall tala om (en helhet) därefter utveckla ämnet i detalj (delar) och sedan summera vad man kom fram till (en helhet).

Huvuddragen i hur talet skall disponeras diskuteras i kapitel 4 om talets delar, allmänna principer i kapitel 5. En handfull specialiserade dispositionsmönster presenteras i kapitel 6.

3.4 Formulering

Retoriken anger riktningen för formuleringsarbetet med hjälp av *stilbegreppet* och *talets dygder*. Stilläran säger att sättet att tala och skriva hela tiden måste anpassas känsligt efter vilka uppgifter som skall lösas samt efter omständigheterna i övrigt. Dygdläran säger att ett bra tal är *rent*, *klart*, *smyckat* och *anpassat*. Det kan man ju hålla med om. Svårigheten är att få till en formulering som motsvarar kraven.

Det viktigaste kontrollredskapet för formuleringen är högläsning. Vid granskning av talmanus är det viktigt att försöka läsa som om talet framfördes på riktigt.

Det är nämligen lätt att missa ställen som skulle låta konstiga vid ett verkligt framförande annars. Idealet är att provköra talet i den lokal där det skall hållas inför en testpublik. I värsta fall får du ställa dig mitt på golvet hemma och låtsas att du har någon som lyssnar på ett avstånd som motsvarar sträckan till de åhörare som kommer att befinna sig längst bort.

Texter som är avpassade för tyst läsning har sönderhackade uppställningar och andra element som måste ses för att förstås, men i övrigt mår även dessa bra av att kontrolleras med högläsning. I detta fall är det bäst om någon annan läser och du lyssnar. Det avslöjar obarmhärtigt allvarliga meningsbyggnadsfel, dålig rytm och konstigheter i största allmänhet. Texter som har bearbetats länge med hjälp av en ordbehandlare måste kontrolleras extra noga. Det beror på att dessa ofta innehåller mängder av småfel som skulle ha rensats bort automatiskt vid en utskrift av råmanuset på skrivmaskin.

Notera att tal kan förlora rytmiska och dramatiska effekter alldeles i onödan om de anpassas för hårt till att någon som inte har studerat in dem skall kunna läsa manuskriptet utan att staka sig. Den väl förberedda talaren tar sig genom texten som en slalomåkare med exakt kunskap om varje port och isfläck. En normal läsare åker med ögonbindel.

Regelverket

Stillärans allmänna principer är ett hjälpmedel för att bestämma vilken ”känsla” texten bör ha. Vill du att det textparti du skriver skall vara högstämt, vardagligt, elegant avslipat — eller något helt annat? Det är en typ av val som med fördel fattas redan före själva skrivandet.

Vid finslipningen av texten är inte bara stilläran utan även dygdläran och dess delar användbara. Det skadar t.ex. inte att systematiskt kontrollera om viktiga småtexter är fria från rent språkliga fel, innehåller flertydiga formuleringar o.s.v.

Dygd- och stilläran introduceras redan i kapitel 7. Formuleringsläran i övrigt presenteras i kapitel 14—18.

3.5 Instudering

Både skådespelare och skolade talare börjar instuderingen av en text med att klargöra poängen med den för sig själv. De reder ut vilka delar det finns och kartlägger vad de själva (eller rollfiguren) har för drivkrafter och mål. Först senare lägger de ned energi på att fixera ordalydelsen i minnet. När de börjar lära in formuleringen har de därför redan hela innehållet klart för sig. Det är en himmelsvid skillnad mot hur oskolade gör om de måste lära in en text. De rabblar och rabblar, och skul-le texten fastna låter framförandet som om talaren var en extra själlös robot i en sciencefictionfilm.

Men även om skådespelare och skolade talare i grova drag bildar en motpol till massan av oskolade talare, har de inbördes avgörande skillnader. Skådespelaren

är en falsk person i en falsk miljö som utför falska handlingar med falska avsikter och falska känslor. Talaren småhycklar bara. Det gör att skådespelaren måste lägga ned långt mera arbete på gestaltning än talaren. Skådespelaren använder samma text föreställning efter föreställning. Talaren håller normalt sina tal en enda eller ett fåtal gånger och har alltid ett utrymme för extemporerer. Det gör att talaren har långt mer att vinna på att använda speciella minnestekniker för att komma ihåg innehållet. Skådespelare är ofta påfallande okunniga om ordinära minnestekniker eftersom de klarar sig utan dem.

Den mest rättframma formen av minnesstöd är fusklappar, som ett utskrivet manus. Det kan fungera någorlunda om talaren är skicklig, men det är mycket svårt att framföra tal bra med manus framför sig.

Regelverket

Den viktigaste delen i det retoriska regelsystemet vid instuderingen är inte delen om *minne* utan den om *framförande*. Orsaken är enkel. Instuderingens mål är att lära in ett framträdande som är lämpligt ur alla aspekter och det är läran om framförandet som beskriver vad som är lämpligt i framträdandet.

Minnesläran delas in i en del om *konstfullt minne* och en om *konstlöst*. Det förre är tekniker för att använda minnet bättre och det senare är minnet som det fungerar utan stöd av speciell minnesteknik. Det konstfulla minnet utgår från grundprincipen att man skall tänka sig allt som man skall komma ihåg som konkreta saker som läggs på *platser*.

Minnesläran behandlas i kapitel 9. Kapitel 10 summerar grunderna för hur du förbereder dig inför talet, däribland hur du lär in det rent praktiskt.

3.6 Framförande

Om orden säger en sak och framförandet en annan, tror publiken på framförandet, men inte blir du avspänd och chosofri bara för att du vet att publiken skulle uppfatta det som ett tecken på att du inte har något att dölja. Tänker du medvetet på att hålla ögonkontakt för att visa att du vill att publiken skall lyssna, glömmet du lätt att du också skall försöka låta engagerad i det du säger. Du är ju fullt upptagen av att flytta blicken enligt något finurligt, mekaniskt mönster som du har sett i en bok om talekonst. Försöker du tillämpa det där rådet att verka säkert genom att inte röra vid ansiktet med händerna, läcker din rädsla ut genom att du slänger fram och tillbaka med huvudet och genom din allmänt påfrestande ”positiva” och ”glada” attityd, som lika väl kunde bytas ut mot en skylt: ”Skitskraj!”. En sådan skulle i alla fall få publiken att känna medlidande med dig. Nu tycker den bara att du är tillgjord och påfrestande.

Du måste lära in råd och knep på djupet för att de skall göra någon nytta. Annars blir du lika löjlig som någon som försöker dansa med en bok om klassisk balett i handen eller slåss med blicken i en om karate.

Ytterst handlar det alltid om samma sak oberoende av verksamhetsfält. Skådespelare talar om närvaro i sin roll. Utövare av kamposporter om att koncentrera sin kraft, sitt ki. Vanliga dödliga om att ha flyt. Vad du än kallar det, måste du ha det för att vara bra. I praktiken innebär det att du måste kunna slappna av och koncentrera dig på att få fram ditt budskap, i stället för att ängsligt slösa bort din uppmärksamhet på att försöka vara Den Stora Talaren.

Ibland får du flyt utan problem. Ibland kommer du inte loss hur du än försöker trixa med dig. Om du vill vara en bra talare måste du lära dig att få igång flödet så ofta som möjligt. Om det går dåligt är det synd om dig, men det är inte någon förmildrande omständighet. Du blir bara ännu sämre av att du lider av att inte vara bra nog. Det är grymt, men så är det.

Det är inte svårt att bli en hygglig talframförare men det kräver tålmod och tar tid.

Regelverket

Den allmänna bedömningsgrunden för framförandet är *talets dygder*. Det är således inte bara talets text utan även t.ex. talarens röstbehandling som skall präglas av *renhet, klarhet, smyckning* och *anpassning*.

Regelverket om *framförandet* trasslar normalt till mer än det hjälper om man tänker medvetet på det under framförandet, däremot är det viktigt genom att det ger ett ramverk åt praktiskt instuderingsarbete och åt träning i framförandeteknik. Grundsnittet går mellan sådant som har att göra med *kropp* respektive *röst*. Läran om *kroppen* har en del om *utseendet* i vid bemärkelse och en om *gester*. Med modern terminologi skulle det kallas statiskt och dynamiskt kroppsspråk. Läran om *rösten* har delar om *röstkvantitet* och *röstkvalitet*.

Framförandet behandlas i kapitel 8, som bygger mycket starkt på kapitel 7 om dygdläran.

3.7 Exempel

De senaste åren har det offentliga livet förgyllts av entusiaster från nybildade partier. Dessa har i uttalanden rest krav på allt från dödsbringande halsjärn för straffångare till statliga bordeller. Allt till massmediernas förnöjelse och partikamraternas förtvivlan. Vad kommer härnäst? Är ett flammande riksdagstal med krav på spöstraff för rattfyllon helt otänkbart?

En romersk retoriklärare skulle i varje fall knappast ha tvekat att använda ett sådant uppslag som underlag för en övningsuppgift. Den klassiska retorikundervisningen flödade nämligen av tal om absurda och anstötliga ämnen.³ Den pedagogiska poängen med den typen av ämnen är att de tränar den typ av inlevelse i andras världsbild som är en grundpelare i all seriös retorikundervisning (s. 18).

³Låt vara att en romare knappast uppfattade spöstraff som anstötligt.

Med en vördnadsfull bugning mot de gamle tänker vi oss därför att en retoriskt skolad men något omdömeslös ledamot från Det Allra Nyaste Partiet (vilket det nu råkar vara när du läser det här) har fått spöstraff för rattfyllon på hjärnan. Han ser självklart sig själv som ledamoten med stort L. Vi följer honom genom de första stadierna i arbetet, med stark betoning på inventionen.

Invention

När L börjar arbetet på sitt anförande har han vaga idéer om att något måste göras åt alla rattfyllon och att lite prygel inte skulle skada. Men han är retoriskt skolad och vet att han måste lysa igenom utgångsläget grundligt. För att inte krångla till det för sig följer han en fast rutin och tar i görligaste mån en sak i taget. Hans utgångspunkt är att han vill kartlägga talets förutsättningar på ungefär det sätt som skisseras i avsnitt 3.2 om invention, men han har broderat ut mönstret lite.

Talets uppgift Retoriken är konsten att övertyga, men den viktigaste faktorn är inte vilket budskap talet skall övertyga om utan vilken uppgift det skall fylla.

Egen ståndpunkt Ett gammalt slagord säger att för den som känner saken kommer orden av sig själva. Det ligger en hel del i det, inte minst därför att en genomtänkt ståndpunkt ger självförtroende, även om den råkar vara befängd.

Situationen i allmänhet Det skadar inte att ägna tidsramar och liknande en tanke på ett tidigt stadium i arbetet.

Publik och motpart En talare vill få publiken att uppfatta saken på ett visst sätt — ofta enögt så — men det finns en som inte får vara enögd, talaren själv. Det är självmord i primär retorik.

Status och budskap Det är bra att försöka bestämma frågans status och talets budskap redan vid preciseringen av sin egen ståndpunkt, men det är nästan alltid nödvändigt att göra justeringar längre fram under arbetet.

Talets delar De checklistor som är knutna till talets delar kan vara användbara redan tidigt i arbetet, men det är klokt att göra en systematisk genomgång mot slutet av inventionsarbetet.

Talets uppgift

Kärnretoriken förutsätter att tal har skäligen okomplicerade uppgifter, att man håller försvarstal för att slippa straff o.s.v. Nu är verkligheten ofta lite mer trasslig. L inleder därför arbetet på sitt tal med att rätt upp och ned fråga sig vad han egentligen vill uppnå. Rent praktiskt gör han ett associationsdiagram (s. 61). Det visar sig att hans krav att rattfyllon skall ha spö inte är den enda viktiga faktorn. Handen på hjärtat skulle han mycket väl kunna tänka sig att tala om något annat, men han kommer inte på något som faller honom mer på läppen så han kör vidare.

Egen ståndpunkt

I grova drag vet L redan vad han tycker, men han gör ändå en analys för att bli säkrare på sin sak. Han börjar med att formulera ett förslag till budskap i en *spetsformulering*, d.v.s. ett koncentrerat och enkelt uttryck. Efter lite tankemöda kommer han på: ”Spöstraff åt rattfyllon!”

I nästa steg gör han en statusorienterad genomgång, d.v.s. han försöker komma fram till vad som är svaga och starka punkter. Skillnaden mot en riktig statusanalys är att han inte är ute efter vad som är viktigt för om han kommer att lyckas genomdriva sitt förslag utan vad han själv uppriktigt uppfattar som starkt och svagt. Som utgångspunkt använder han den gamla ramsa som säger att ett bra förslag är: *rättvist, hedersamt, nyttigt och möjligt att genomföra*.

L gör först en genomgång av vad som talar för och mot de fyra punkterna. Nöjt konstaterar han att förslaget visst är förträffligt ur alla synvinklar⁴. De opinionsmässiga problemen bortser han från på det här stadiet, vilket är klokt med tanke på att han kommer att reda ut dem senare.

Som avrundning gör han en summering av de viktigaste argumenten i en *för- eller motlista* (s. 63), d.v.s. en sammanställning som tydligt visar vad som talar för respektive mot tesen.

Situationen i allmänhet

Den viktigaste allmänna faktorn är att talet kommer att verka indirekt. Nästan alla kommer att möta det i form av en grovt vinklad vrågbild i medierna. Knappast någon kommer att höra själva framförandet. Tvärtom kommer gången att bli: (1) talet hålls i kammaren; (2) medierna proklamerar skandal; (3) partiet svänger sig; (4) pratprogrammen i teve tar chansen att bussa ihop honom, några rattfyllon, några proffstyckare som tagit rattonykerhet på entreprenad och några för kvällen lediga experter på att vara experter.

Konsekvenserna för L:s del är att han dels kan försätta sig i en svår situation genom att säga saker som verkar helt förryckta utanför sitt sammanhang, dels kan få gott om uppmärksamhet i medierna genom att lämna lagom med saftiga beten som ger journalisterna något att hugga efter.

Publik och motpart

Vilka ingår i L:s publik, egentligen? Det är knappast de riksdagsledamöter som inte har något viktigare för sig än att lyssna på honom när han håller talet. Han ser redan tidningsrubrikerna framför sig: ”Riksdagsman vill prygla rattfyllon!” Enträgna journalister kommer att vilja att han skall låta sig fotograferas med bödelshuva och knutpiska (en rejäl knutpiska gör sig bättre på bild än ett par tunna käppar).

⁴Författaren till föreliggande arbete nödgas medge att inte ens retorikens förnämligaste redskap förmår att kompensera för ett rejält dåligt omdöme.

Publikens kärna är partiapparaten, särskilt partiledaren. Han vill ju inte bli utesluten. Nu när partiet inte längre är fullt så nytt styrs det till stor del av vad de potentiella väljarna anser. Dessa i sin tur styrs till stor del av massmedierna, men det är inte så enkelt att de alltid tycker som mediaeliten. Anhängare till visom-misstror-de-etablerade-partierna misstror definitionsmässigt etablissemang. Lagom med påhopp från den etablerade makteliten kan därför stärka L:s etos i väljarnas ögon.

L kommer fram till att han bör dela in publiken efter olika sätt att förhålla sig känslomässigt till våld. Lite vanvördigt spaltar han upp den i *pisknissar*, som älskar kraftfulla och brutala lösningar, *gråterskor*, som vill att alla skall vara snälla, och *ingenjörer*, som känner stor olust inför såväl känslomässiga drivkrafter som känslomässiga hänsyn. I förbigående tänker han också igenom olika sätt att förhålla sig till kontroversiella förslag.

Status och budskap

L inleder statusanalysen med att tänka igenom vilken kärnpunkt frågan har för respektive grupp. Pisknissarna har knappast några svårigheter att svälja krav på spöstraff, det som kan trassla till det lite är att somliga nog tycker att det är trams att inte låta en rejäl karl köra bil med lite innanför västen. Både ingenjörerna och gråterskorna kommer att utgå från att förslaget bottenar i vildsint hämndlystnad. Det får dem att uppfatta det som grovt anstötligt, d.v.s. *vanhedrande*. För att lyckas bör han därför försöka vinkla frågan så att ingenjörer och gråterskor får svårigheter att bevara sin heder om de går emot förslaget och åtminstone någon möjlighet att göra det om de till äventyrs stöder det.

I princip är det enkelt. Ingenjörerna anser att ett förslag är hedersamt om det är effektivt, gråterskorna om det bygger på omtanke. L krafsar därför ned ett utkast till en annan vinkling: "hedern kräver att man sätter effektivitet och humanitet framför massans jubel". Det är ett steg på vägen, men han inser att effektivitetssynvinkeln lätt kan hamna i motsättning till kravet på humanitet, vilket får honom att tona ned effektiviteten. Det är nog humaniteten som är L:s största stötesten.

När han tänker igenom attityderna till kontroversiella förslag inser han att chansen att få en politiker med självbevarelsedrift att ställa upp bakom förslaget är obefintlig. Talet i riksdagen blir därför en ren spelöppning. Han inser nämligen att han först måste påverka den allmänna opinionen för att få den minsta lilla möjlighet att tvinga andra politiker att diskutera förslaget seriöst. Det verkar lite motigt, men han tröstar sig med att opinioner har svängt förr.

Till slut bestämmer L att talet ytligt sett skall utformas som ett förslag till riksdagen att den skall stifta en lag som medger kroppsstraff, speciellt i form av spöstraff åt rattfyllon. Det verkliga budskapet kommer dock att bli "Spöstraff är humanare än fängelse!" Roat noterar L att argumentationen kommer att följa linjen: "Stryk skall dom ha för att vi är så snälla!" L tänker nämligen profilera sig som en gråterska.

Talets delar

Med tanke på att talets delar presenteras i nästa kapitel nöjer vi oss här med att summera några huvudpunkter från L:s genomgång.

Proemiet (= den inledande publikkontakten) Både ämnet och L själv uppfattas som anstötliga, vilket leder till oöverstigliga problem med publikens välvilja. Han bestämmer sig för att i alla fall göra det bästa möjliga av situationen genom att: (1) utan krumbukter erkänna att han skall tala för något anstötligt; (2) avrunda med en anmärkning som antyder att han vet att han ofta pratar strunt.

Introduktionen L:s problem är att så fort han nämner vad han skall tala om så kommer alla att se en hämndlysten galning framför sig, säkert också någon som är entusiastisk för tortyr och dödsstraff. Kort sagt en äkta pisknisse. Bakgrunden bör därför tecknas på ett sätt som markerar att han inte vill ha vare sig tortyr eller dödsstraff. Talets tes ger han en hård utformning eftersom han tror att omskrivningar bara skulle få honom att framstå som en hycklare.

Argumentationen L har redan lyst igenom sakfrågan och kommit fram till vad som talar för och mot. Det gör att han kan koncentrera sig på argumentationens finlir, d.v.s. att hitta slående jämförelser, sentenser och annat som kan användas för att göra anrättningen smakligare. Speciellt letar han efter allt som kan få honom att framstå som besjälad av höga humanitära ideal och medkänsla. L har aldrig ägnat sig åt den typen av argumentation tidigare så han plöjer igenom en bunt artiklar och tal av framstående gråterskor för att få en uppfattning om vad de brukar dra fram. Förtjust stjal han formuleringar som ”Det är mångfalden som gör oss människor så fantastiska.” Till slut har han flera sidor med förslag till utstofferings.

Perorationen (= avslutningen) L älskar avslutningar på tal eftersom retoriken föreskriver att de normalt bör inledas med att man öser galla över motståndaren. Till sin sorg finner han dock att han inte har råd med det den här gången beroende på att han måste göra allt för att hålla en vänlig framtoning. Han nöjer sig därför med att undersöka sentimentala vinklingar. Han bestämmer sig också för att yrkandet i slutet bör få en mjuk utformning.

Dispositionen

Disponerandet visar sig vara en trivial åtgärd. Den största svårigheten är att hans huvudargument ”Jag skulle banne mig hellre vilja ha spö själv än åka i fängelse” inte verkar trovärdigt om han placerar det på normal plats, d.v.s. först i argumentationen. Det känns ärligare menat om det utformas som en spontan utvikning längre fram. För att trots allt få in lite etter och galla mot slutet på talet avrundar han sin genomgång av motargumenten med en annan utvikning där han plötsligt slås av tanken att man kanske borde prygla hustru- och barnmisshandlare. Det kan han kosta på sig eftersom även en tvättäktas gråterska kan bli upprörd över sådana. För att visa att han inte låter sig ryckas med av sina känslor hur som helst avfärdar han tanken med ett humanitärt färgat effektivitetsargument.

Den färdiga dispositionen finns på sidan 65.

Formuleringen

När L väl har arbetat igenom förutsättningar och disposition ordentligt sätter han sig ned och skriver ett utkast till talet. Det tar ett par timmar — när han var mer oerfaren hade det säkert krävt flera dagar. Finslipningen av talet utformar han som en genomgång per dag i en veckas tid, det minskar nämligen den totala arbetsåtgången. Genomgångarna övergår successivt i att bli en del av instuderingen.

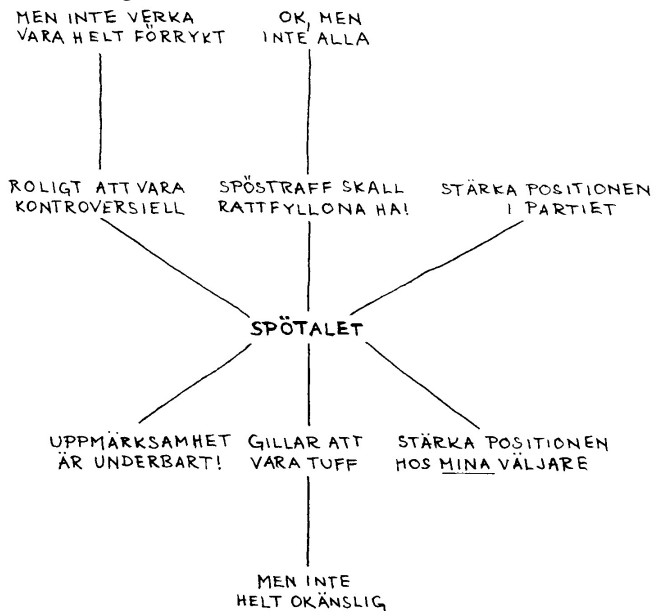
Ett speciellt problem är om han skall anpassa texten för personer som läser talet eller som hör det. Han väljer att anpassa det efter åhörare eftersom han tror att intrycket av talet kommer att bestämmas av de små snuttar ur det som kommer att visas på teve. Det får följderna som att han t.ex. använder uttrycket ”den allmänna förråningen” trots att ordet ”förråning” är lite besynnerligt i skrift. L:s val grundas i att uttrycket har precis rätt rytm för det ställe i talet där det dyker upp. Det hade inte ”allmänt förråande företeelser” eller något liknande haft.

Det slutliga talet är återgivet på sidan 66.

L:s associationsdiagram över talets uppgifter

En av de bättre metoderna för att få fart på de kreativa processerna är att skriva ett nyckelord eller en spetsformulering i mitten på ett papper och sedan brodera ut det med ett grenverk av associationer. Poängen är att antalet punkter att knyta tankar till ökar närmast explosionsartat när grenverket växer.

Som framgår av skissen är de tankar som flödar till ganska nyckfulla, ibland är det invändningar, ibland argument som ger stöd åt de tankar som redan finns med, ibland närmast rena utvecklingar. Det är som det skall vara. Först ymighet, sedan beskärning.

L:s för- och motlista

Den traditionella metoden att samla argumenten i en fråga är att: (1) dela ett papper med ett streck i mitten; (2) skriva *för* och *mot* ovanför kolumnerna; (3) samla för- och motargumenten i respektive kolumn. Resultatet kallas en *för- och motlista*. L arbetar enligt det mönstret, men han bryter mot grundregeln att alltid försöka komma på mer som talar mot den egna ståndpunkten än tvärtom:

Spöstraff åt rattfyllon!	
För	Mot
ingen brottslingsskola	ovärdigt
bättre än inlåsning	inte något inre
effektivt	somliga gillar stryk
humanitärt	vårt rykte
billigt	förråande
bara något yttre	kan göra folk våldsamma
stjäl inte tid	
skrämmande	

Den enkla för- och motlistan har ett par svagheter, dels innehåller den ofta upp-
repningar, dels skiljs inte argument som talar direkt för eller mot tesen från mera
underordnade argument som bara ger stöd åt andra argument. Det är emellertid
inte någon avgörande svaghet eftersom den enkla för- och motlistan bara är ett
råmaterial på vägen mot en mera välordnad *för- eller motlista* (se nästa sida).

L:s för- eller motlista

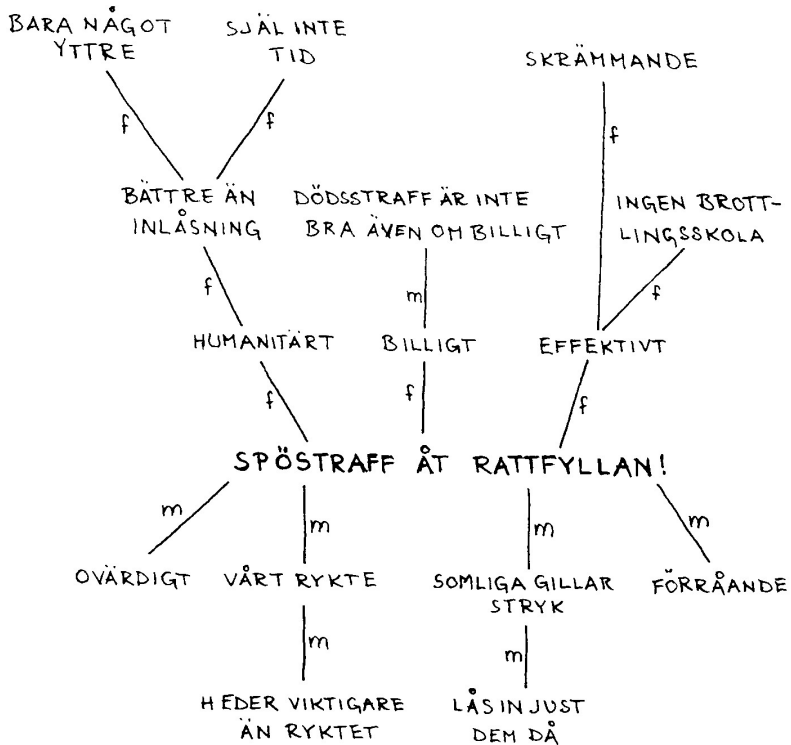
En *för- eller motlista* är en uppstādad variant av en enkel *för- och motlista* där inga upprepningar är tillåtna. Det innebär bland annat att argumenten måste vara antingen för eller mot. L är som vanligt ganska petig med formella detaljer. Han ställer därför upp sin för- eller motlista som en tabell med prydliga markeringar för att visa hur han tänker sig att argumenten hänger ihop:

```
f1. humanitärt
f1.f1. bättre än inlåsning
f1.f1.f1 bara något yttre
f1.f1.f2 stjal inte tid
f2. billigt
f2.m1. dödsstraff är inte bra även om billigt
f3. effektivt
f3.f1. skrämmande
f3.f2. ingen brottslingsskola
m1. vårt rykte
m1.m1. heder viktigare än rykte
m2. ovärdigt
m3. förråande
m4. somliga gillar stryk
m4.m1. lås in just dem då
```

L använder *m* för att markera *mot* och *f* för att markera *för*. Hans sammanställning är lite besynnerlig genom att han i stort sett bara har hittat underordnade argument som talar för hans förargument respektive mot hans motargument. Det enda undantaget är att han har noterat att dödsstraff inte vore försvarligt även om det vore billigt, vilket antyder att kostnadsaspekten kanske inte är så viktig. Tabeller kan vara lite krångliga att läsa om argumenten inte kommer i prydlig ordning. Ofta är det därför bättre att fånga informationen på annat sätt, t.ex. i en strukturskiss (se nästa sida).

L:s strukturskiss över argumentation

Fördelen med en strukturskiss framför en *för- eller motlista* är att den kan göra det lättare att se vilka argument som direkt berör tesen och vilka som talar för eller mot ett argument, d.v.s. hur argumentationen grenar sig. Vilken variant man använder är naturligtvis en ren smaksak.

L:s dispositionsskiss

Skissen visar den disposition som L utgick ifrån när han skrev sitt tal. Fullt så detaljerade dispositioner brukar han inte använda i normala fall.

proemium

tala för något anstötligt; ofta fel, ovanligt rätt idag.

introduktion

motstånd mot kroppsstraff men överilade krav ibland.

historik: dödsstraff, husaga, tortyr.

idag: Saddam, USA

tes: Spöstraff åt rattfyllon!

uppdelning: humant, billigt och effektivt.

humant

humanitet bedömningsfråga

kroppslig och själslig integritet.

fängelse grovt ingrepp, spö ytligt och snabbt

delinkventens lidande eller vår självuppfattning viktigast.

billigt

billigt straffad slipper känna att han ligger till last.

utvikning: jag skulle föredra prygel.

billigt straffad slipper få mot sig att ligga andra till last.

billigt dödsstraff ohållbart

effektivitet

straff och varnagel.

spektakulär åthutning eller en långvarig inlåsning?

brottslingar gör riskbedömningar: spektakulärt (gift, fett)

fängelse brottslingsskola.

inlåsning deformerar i sig.

jag med bödelshuva och gissel

argument mot

att göra bort sig genom att hävda spöstraff osakligt motargument.

uppdelning: stryktålighet, förråning

olika stryktålighet

miljonären kan skratta åt böter: ett problem som går att hantera.

spö som mandomsprov

mångfalden gör oss fantastiska.

allmän förråning

inget folknöje (medierna besvikna) vårt uppdrag

utvikning: spöa misshandlare

rattfylla dödar fler än vanligt våld

misshandelsoffrens semester

peroration

stryk är inte roligt men humant, billigt och effektivt.

alternativ till inlåsning, kanske stryk

yrka: mildare kroppsstraff som alternativ

L:s manuskript

Detta manuskript visar vad L hade med sig upp i talarstolen. Han hade det utskrivna manuset framför sig och läste vissa partier innantill. Fast det var ett knep för att verka garanterat spontan när han gjorde vissa noga kalkylerade utveckningar.

Fru talman, kolleger och ledamöter!

Idag skall jag tala för något anstötligt. Som ni vet gör jag det emellanåt. Ibland har jag rätt, ibland har jag fel. Så det skadar kanske inte att jag påpekar att jag har alldeles ovanligt rätt idag.

Mitt ämne är kroppsstraff. Något vi alla känner stort motstånd inför, men visst kan det bli annat liv i luckan när någon snott vår gamla rishög till cykel, eller — varför inte — när någon okänd har druckit upp vår sista mjölk i kylen på jobbet.

Vårt sista kroppsstraff var det grövsta av dem alla: dödsstraffet. Husaga och tortyr gjorde vi oss av med långt tidigare. Idag förknippar vi kroppsstraff med onda diktaturer i tredje världen — och ett och annat i övrigt civiliserat land som fortfarande hämnas på sina medborgare genom att döda dem.

Så vill vi inte ha det, men jag skall ändå tala för kroppsstraff. Närmare bestämt: Spöstraff åt rattfyllon!

Men finns det verkligen några argument för — bortom det där allmänna ”Spö, skulle dom ha!”, som vi klämmer ur oss när vi blir riktigt ilska, men som vi ändå inte menar på allvar?

Enligt min uppfattning finns det det. De tre viktigaste är att det är: humant, billigt och effektivt.

Att det skulle vara humant låter helt förryckt, så låt oss börja med det. Vad som är humant är i vissa stycken en bedömningsfråga. Idag är vi mer rädda om kroppen än om själen. Vi drar oss inte för att låsa in människor för att vi tycker att de är till besvär; inte heller att försöka ändra på deras tankar, deras känslor, och hela deras sätt att vara utan att fråga om lov.

Vi kallar det vård, till exempel kriminalvård. Men det är grova ingrepp. Vi stjälar deras liv: styckevis — eller helt. I varje fall det liv som de själva skulle vilja leva. Spöstraff är något ytligt. I stora doser ger det livshotande skador, eller livslång invaliditet. Men det är inte det jag förespråkar. Ett rejält straff i tio minuter, ont i ryggen i två veckor. Sedan inget mer. Ingen inlåsning. Inga problem att sköta jobbet. Inga bötesförelägganden som fördunklar år med in-drivningshot.

Det är viktigare att en vanlig hygglig människa som har gjort en rejäl dumhet får sin rejäla åthutning och sedan kan gå än att vi andra får känna oss goda och snälla.

Det är inte oviktigt att det är billigt, låt vara att det är billigt att dra fram det. Men det är faktiskt en viktig faktor ur två synvinklar. För det första slipper den som gjort något dumt att få det emot sig att ha orsakat samhället extra

kostnader. För det andra får de som skött sig — jag säger inte vi som skött oss, för man vet ju aldrig när man gör något man förtjänar prygel för.

Inom parentes sagt är ett av skälen till att jag tar upp ämnet spöstraff att jag faktiskt själv skulle föredra en rejäl åthutning framför att bli inlåst.

Men åter till saken. För det andra får de som sköter sig mindre skäl att se snett på den som har sonat sitt brott.

I USA och andra länder används ibland ekonomiska skäl för att motivera att man vill ta livet av folk. Det är däremot ohållbart. Man skall inte använda snålheten som argument för en behandling av andra som man inte vill råka ut för själv. Se därför prislappen för spöstraff som en extra bonus. Inte ett egentligt skäl.

Då är effektiviteten viktigare. Vi straffar brottslingar för att de inte skall göra om sitt brott och för att andra skall låta bli. Sig själv till straff och androm till varnagel. Vi formulerar det inte så, men det är det vi menar när det kommer till kritan. Frågan är då vad som får bort brotten med minst plåga för brottslingen, men ändå till rimlig kostnad för samhället. Är det en spektakulär åthutning eller en långvarig inläsning? Om vi antar att straff verkligen har en avskräckande verkan — och det måste vi göra för att över huvud taget kunna motivera att vi straffar folk — då måste vi anta att folk som är på gränsen till att göra dumheter gör en riskbedömning som vilken som helst.

Den allmänna principen är att vi har lätt att få upp ögonen för spektakulära risker särskilt sådant som gör sig på teve, men glömmar andra. Vanligt folk är rädda för miljögifter i maten, experterna för att vi äter för mycket fett. Vi kan vara livrädda för terroristerna, men glömmar hur farligt det är att gå över gatan.

Ur den synvinkeln är det faktiskt precis de faktorer som gör det svårt att tala för spöstraff de som gör det effektivt. Det verkar kort sagt värre än det egentligen är, medan fängelse mer känns som en semester med teve på rummet. Ända till dess att man verkligen sitter där.

Spöstraff gör dessutom att den som har gjort något dumt inte sätts i en skola för brottslingar, och vänjs av med att ta ansvar för sig själv. Fängelse kan skydda samhället så länge portarna är låsta, men där innanför deformerar man brottslingen långt mer, än med några rapp på ryggen.

Så att skämttecknarna kommer att styra ut mig med bödelshuva och gissel, är nog ett av de bästa argumenten för: Spöstraff åt rattfyllon!

Argumenten mot — och nu menar jag de verkliga argumenten mot, inte att man gör bort sig genom att kräva kroppsstraff, jag menar: vad som är passande att säga högt är en sak och vad som är förnuftigt kan vara en annan.

De verkliga argument mot som jag identifierar är att olika människor tål olika behandling och att våld i samhällets regi kan verka förråande. Av dessa är det senare faktiskt det viktigaste.

Att folk tål olika mycket är ju ett problem vid all straffmätning. Miljönären kan skratta åt böter som förstör livet för den fattige. Det är ett problem som går att hantera. Domstolarna kan välja att låsa in den som bara skulle se lite prygel som ett häftigt mandomsprov. Det handlar ju inte om mer spö än att

somliga förhärdade galningar skulle se det så. Andra får låsas in för att skonas. Vi får inte vara så enögda att vi tror att alla reagerar lika. Det är mångfalden som gör oss människor så fantastiska.

Den allmänna förråningen, måste vi göra något åt med allmänna åtgärder. Vi kan börja med att inte göra åthutningen till ett folknöje. Det gör nog medelena besvikna, men vårt uppdrag är att skapa ett tryggt och rättvist samhälle. Inte att sälja lösnummer.

Kanske borde vi fråga oss om vi inte rent av kan stävja vissa former av grovt och ihållande våld med ett rejält kok stryk. Det är ju det som det handlar om. Det vore nog ett argument som män som slår sina hustrur och barn blodiga skulle begripa. Inte för smärtan, utan för skammen.

Men låt oss börja med rattfyllon. Deras brott är inte lika synligt, men det är lika dödligt. Det är helt enkelt fler som dör av rattfylla än av misshandel. Men rattfyllon som begår sitt brott av dumhet förtjänar inte att låsas in. Att låsa in en vanlig våldsman kan däremot ge offren en tid av lugn och ro.

Stryk är inte roligt, inte för barn, inte för kvinnor, inte för män. Men i jämförelse med alternativen är det humant, billigt och effektivt.

Fru talman! Vi måste därför fråga oss om det inte finns bättre alternativ än inlåsning. Kanske — i vissa fall till exempel för vanligt hyggligt folk som egentligen bara har gjort en rejäl dumhet — ett rejält kok stryk.

Jag yrkar därför att lagen ändras så att den medger mildare kroppsstraff och att ett sådant straff införs som ett alternativ för den som har framfört ett fordon i berusat tillstånd.

4. Talets delar

Talets delar kan sammanfattas med en grovindeling i *exordium*, *introduktion*, *argumentation* och *peroration*. Ingresserna på nästa sida ger en summering av hela grundmönstret.

Egentligen är *talets delar* en dispositionsmall eftersom uppspaltningen i grund och botten bara är en summering av vilka huvuddelar ett tal bör ha i normalfallet, men det är ändå praktiskt att i första hand förknippa dem med inventionsarbetet. Den som har gått igenom *talets delar* under inventionsarbetet har nämligen automatiskt producerat ett grovt utkast till ett standarddisponerat tal (s. 49), vilket gör att det som återstår under disponerandet bara är att göra eventuella justeringar av grovstrukturen för att sedan arbeta ut dispositionen i detalj. Retoriska referensverk brukar dra konsekvensen av detta genom att utforma större delen av inventionsläran som en genomgång av talets delar med en rik utbrodering i form av checklistor och allmänna argumentationsråd medan dispositionsläran skärs ned till en presentation av en handfull allmänna struktureringsprinciper, kanske bara en genomgång av detaljer i hur argument bör ordnas.

Jag följer referensverkens mönster i så måtto att *exordium*, *introduktion* och *peroration* får en fullskalig presentation ur inventionssynvinkel. De bevistyper som i första hand hör hemma i *argumentationen* presenteras dock först i kapitel 12. Vissa aspekter som berör disposition, framförande o.s.v. berörs för att ge en mer gripbar bild av det normalt utformade talet.

Grundmönstret är anpassat för *juridiska tal*, men det är även användbart för *deliberativa* utan några problem eftersom båda genrerna får samma grundstruktur beroende på att de skall påverka ett beslut. Skillnaderna består bara i självklara konsekvenser av att beslutet för juridiska tals del gäller händelser i det förflutna medan *deliberativa* skall påverka beslut om händelser i framtiden. De största olikheterna gäller analysen av frågans kärnpunkt och argumentsamlandet. När sådana faktorer presenteras för sig (kapitel 11) finns det därför knappast någon anledning att kommentera *deliberativa tal* speciellt. *Demonstrativa tal* har däremot så stora egenheter att de behandlas för sig i avsnitt 6.1.

Summering Flertalet sökformler som är knutna till talets delar summeras på sidan 324 och framåt.

Introduktioner till avsnitten

1 Talets huvuddelar

Talet byggs normalt upp som en stegring: början är avspänd och behaglig; mitten saklig och undervisande; slutet en känslomässig höjdpunkt. Ibland tar man i lite extra i början för att få kontakt.

2 Talets exordium

Exordiet skall väcka uppmärksamhet, välvilja och läraktighet. Ett normalt exordium kallas *proemium*, ett tillkrånglat *insinuation*. Nyckelord är personlig ton, etos, behagande.

3 Talets introduktion

Introduktionens möjliga delar är: *narrationen*, en kort, klar och sannolik sammanfattning av bakgrunden; *propositionen*, en sammanfattning av talets tes; *partitionen*, en sammanfattning av talets indelning. Nyckelord är saklig ton, etos, logos och undervisande.

4 Talets argumentation

Argumentationen klyvs i: *probationen*, en del där förargumenten framhävs; *refutationen*, en del där motargumenten oskadliggörs. Nyckelord är saklig ton, logos och undervisande. Slutet är känslomässare.

5 Talets peroration

Perorationen byggs upp av: *rekapitulationen*, en sammanfattning av det talaren vill skall fastna; *amplifikation*, en del där känsloläget förstärks kraftigt, typiskt genom indignation över motsidan; *kommiseration*, en del där medlidande eller andra känslor inför den egna sidan befästs. Nyckelord är känslomässig ton, patos och känslorörande.

6 Variationer

Grundmönster kan varieras i det oändliga genom att delar stryks, läggs till, kastas om eller byts ut. Två viktiga variationsmöjligheter är avvikelser från ämnet och uppmjukningar av skarvar.

4.1 Talets huvuddelar

Litteraturvetare talar om att författaren sluter ett kontrakt med läsaren. Det är en mycket bra beskrivning av vad du gör i början av talet. Lite allmännare kan vi säga att du skapar kontakt. När du och publiken är överens om förutsättningarna utvecklar du vad du har att säga. Som en slutkläm skärper du in budskapet. Det går fint ihop med retorikens grovskiss över hur ett tal läggs upp, i all synnerhet som den utgår från att du har trovärdighetsproblem och ett emotionellt färgat budskap:

början	etos	behagande	personlig ton
mitten	logos	undervisande	saklig ton
slutet	patos	känslorörande	känslösam ton

Sakframställningen i talet organiseras som *annons-utläggnings-summerings-strukturer*. Sådana är utmärkta ur pedagogisk synvinkel. De gör det lätt för publiken att komma in i framställningen, men också att komma ihåg vad som sades. Det är en mall som är användbar även för mindre partier i en text. Sådana strukturer är speciellt viktiga i tal eftersom publiken är helt utlämnad åt talaren för att få sammanfattningar och överblick. Mönstret är grunden för det gamla dispositionsrådet:

Säg vad du skall säga.

Säg det.

Säg vad du har sagt.

Exordiet motsvarar talets början, *perorationen* dess slut och *argumentationen* dess mitt. *Introduktionen* är en övergång, det är i den annonsen hamnar. Summeringen finns i perorationen. Hela argumentationen är en enda lång utläggning.

Termer Det finns inte någon bra klassisk term för introduktionen eftersom de element som kommer mellan exordium och argumentation inte brukar sammanfattas som en egen del. Vanliga termer för de övriga delarna är: *exordium*, *argumentatio*, *peroratio*.

4.2 Talets exordium

Exordiet skall om möjligt användas för att slå an talets grundton och för att vinkla saken på ett lämpligt sätt. Retoriken ser därför inte universalinledningar som kan användas för vilka tal som helst med blida ögon. Undvik dock att försöka vinkla saken för hårt eftersom det kan komma i konflikt med *exordiets uppgifter*, som är att väcka *uppmärksamhet*, *välvilja* och *läraktighet*. De är lika viktiga, men vilken av dem som du behöver bekymra dig mest om varierar. Det är nästan alltid *uppmärksamheten* och *välviljan* som ställer till rejäla problem. Allra först måste du väcka uppmärksamhet: utan den kan du inte göra publiken varken välvillig eller läranktig heller. Publiken lyssnar egentligen inte förrän du har fångat alla tre. Det är därför de knyts till exordiet, men de måste naturligtvis vidmakthållas talet igenom.

Introduktionen kompletterar exordiet genom att du använder den för att utveckla och befästa de tre nyckelfaktorerna. Den är speciellt avpassad för att göra publiken läraaktig, men att introducera saken är ofta också ett utmärkt sätt att fånga uppmärksamhet och välvilja. Det gör att exordiet i vissa fall kan utgå helt eller skäras ned till en enkel hälsningsfras:

a. Trevligt att se er igen!

Den starka betoningen av etos och behagande i exordiet är till för att du skall kunna lösa de tre uppgifterna. Behagandet är ett medel att stärka välviljan, men det är etosbevisningen också. Att du är någon som kan tänkas ha något att komma med skärper uppmärksamheten, men också läraaktigheten.

Ett vanligt misstag är att tro att det går att göra publiken läraaktig genom att enbart satsa på att vara underhållande och insmickrande. Det är fullkomligt fel. En rolighetsminister riskerar alltid att bli uppskattad utan att bli tagen på allvar. Etosbevisningen är till för att styrka att du är pålitlig och kunnig i sak samt att skapa samhörighet: inte att visa att du är en bra talare!

Det viktigaste medlet för att vinna publiken är något så banalt som att visa att du tar såväl det du har att säga som publikens goda förstånd och goda omdöme på allvar. Att du tar det du vill säga på allvar är ren och skär etosbevisning. Det antyder att du är pålitlig och kunnig i sak. Att du tar publiken på allvar är ett sätt att behaga den och därmed göra den mera välvillig och läraaktig.

Du har ont om tid

Trots att de uppgifter som skall lösas i exordiet är så viktiga, är grundprincipen att det skall vara kort. Tumregeln är att det inte får vara mer än en handfull meningar. Om du tycker att exordiet i tal som du läser är längre än så beror det nästan alltid på att du inte vågar lita på att något som är så viktigt kan vara så kort. (Nåja, talet kan vara uselt också.)

Regeln stämmer väl med den moderna iakttagelsen att publiken bara behöver några få sekunder för att bestämma om den vill lyssna eller inte. När den väl har bestämt sig är det ett hästarbete att få den att ändra sig. Buden för hur lång tid du har på dig ligger ofta under en halv minut.

När du skall tala är det en enorm press att veta att du bara har några sekunder på dig. Det är lätt att bli desperat och ta i allt vad tygen håller. Det skall du normalt inte göra eftersom en hård öppning på talet ökar risken för ett platt fall. Framför allt måste du ta det lugnt. Personer med auktoritet tar tid på sig.

Lugn är viktigt även när du håller en låg och ödmjuk profil. Du bör därför kosta på dig det även när du försöker stärka etosbevisningen genom att vara lite blyg och trevande under exordiet. Men mer om ödmjukhet och osäkerhet i kapitel 8 om framförandet.

Olika utformningar av exordiet

Exordiet har två principiellt olika utformningar: *proemium* och *insinuation*. Den senare varianten bör normalt användas bara för att hantera följande problem: *stötande sak, motpart som vunnit publiken och trött eller ointresserad publik*. Definitioner:

Proemium (*proemium*) exordium som fångar uppmärksamhet, välvilja och läragtighet med enkla och direkta medel.

Insinuation (*insinuatio*) exordium som fångar uppmärksamhet, välvilja och läragtighet med indirekta medel som skämt och medgivanden.

Den retoriska termen *insinuation* står inte alls för ”antydning med kränkande innebörd”, även om de i vissa fall kan innehålla sådana. Det klassiska latinets *insinuatio* betyder ”strävan att ställa sig väl med någon, inställsamhet, bemödande att vinna åhörarna”.

Den avgörande faktorn för om en *insinuation* är befogad är om du har extrema problem med att fånga välvilja eller uppmärksamhet. Men visst kan du ha svårt att utforma exordiet på ett lämpligt sätt även om du klarar dig med ett *proemium*. En viktig faktor är hur du uppfattas som person: är etosbevisningen i centrum så är den. Övriga faktorer summeras i listan nedan. Den är en sammanslagning av två överlappande ramsor. Den ena är en indelning av olika frågor efter om den sak som talaren pläderar för är *hedervärd*, *stötande*, *tveksam* eller *obetydlig*, den andra är kriterierna för när en *insinuation* kan vara nödvändig.

Hedervärd sak (*causa honesta*) Du har inga speciella problem bara publiken inser att saken faktiskt är hedervärd, men det gör den inte automatisk. Något du uppfattar som självklart hedervärdt kan vara nog så stötande, tveksamt eller obetydligt i dess ögon. En speciell svårighet är om publiken anser att saken är viktig men omöjlig att göra något åt. Då tycker den ofta att du bara tjarar.

Stötande sak (*causa turpis*) Du får mycket svåra problem med välviljan, men knappast med uppmärksamheten. Risken är stor att du måste krångla med en *insinuation*.

Tveksam sak (*causa dubia*) Att en sak är tveksam innebär att den har både hedervärda och stötande komponenter. Det leder till att du måste koncentrera dig på välviljan för att motverka risken att publiken kommer att göra illvilliga tolkningar som får det stötande att hamna i förgrunden. Om publiken inser att saken är tveksam har du ofta uppmärksamheten gratis.

Obetydlig sak (*causa humilis*) Att publiken uppfattar saken som obetydlig leder till att du måste hantera det allmänna problemet med trött och ointresserad publik, se nedan.

Motpart som vunnit publiken Du får mycket stora problem med välviljan om motparten redan har vunnit publiken, kanske också med uppmärksamhe-

ten, men det är välviljan som är nyckelfaktorn. Risken är stor att du måste krångla med en insinuation.

Trött eller ointresserad publik Du får stora problem med uppmärksamheten, men kanske även med välviljan om publiken tycker att du stjäl dess tid. Risken är stor att du måste krångla med en insinuation.

Att fånga uppmärksamhet

Retoriken lägger inte ned någon större möda på att förklara speciellt hur du gör publiken läroaktig. Det beror på att den utgår från att du alltid försöker fånga uppmärksamhet genom att få publiken att inse: (1) att saken är intressant och därför väl värd att försöka lära sig mer om; (2) att du är pålitlig och kunnig i sak och därför rätt person att lära ut det. Alla andra metoder för att fånga uppmärksamhet är bara kompletteringar: ofta viktiga, men alltid bara kompletteringar. Det är detta som gör det befogat att komma med den ytligt sett lättvindiga kommentaren att läroaktigheten sällan ställer till rejäla problem (s. 71).

Att framställa saken som viktig, ny eller ovanlig är ett klassiskt knep. Men allt blir intressant om det känns angeläget för personen själv eller för en grupp som han eller hon identifierar sig med. Din främsta metod för att skapa uppmärksamhet är därför att komma på något sätt att få åhörarna att inse att saken berör dem. Det kan ske med varierande grad av finkänslighet:

- a. Romare, passa era hustrur. Här kommer vi med en skallig horbock. (Suet. Iul. 51)

Så vackert och uppmärksamhetsväckande skaldade Julius Caesars legionärer till Caesars triumftåg genom staden Rom. Du skall kanske inte kopiera exemplet som inledning till nästa tal, men visst demonstrerar det principen. Vid behov kan du ta i med något riktigt stort och övergripande som du kan räkna med engagerar publiken. Reklamen utnyttjar det hela tiden. När detta skrivs går det väl knappt att sälja kamelhårskalsonger utan att profilera dem som ett miljöteknologiskt genombrott.

Ett skenbart naivt grepp är att räkna upp ett antal huvudpunkter i det du skall tala om. Det fungerar som en aptitretare. Att det ger intryck av saklighet gör inte saken sämre. Metoden är så bra att retoriken låter en liten redogörelse för talets uppläggning ingå i introduktionen.

Emellanåt måste du kräva uppmärksamhet ganska högröstat för att publiken skall inse att du anser dig förtjänt av det. Att rätt och slätt säga till publiken att lyssna är därför en fullt hedervärd retorisk standardmetod. Enkelt och konstlöst, men det fungerar. Över huvud taget är det ganska vanligt att tal börjar med en uppmärksamhetskapande trumpetstöt för att sedan få en samförståndsskapande mjukstart. Låt bara bli trumpetstöterna när de inte behövs. Överdrivna och desperata försök att fånga uppmärksamhet är bland det *tråkigaste*, och därmed mest uppmärksamhetsdödande, som finns.

Skulle du vilja ha lite mer finurliga råd? Du skall få ett par, men kom ihåg att det är självklarheterna som är grunden. Det är dem riktiga retoriker alltid har utgått från. Finurligheterna fungerar bäst när uppmärksamheten är ett självändamål, som i ordinär sekundärretorik. I riktig retorik innebär trixandet en risk att saken hamnar i bakgrunden, vilket dödar möjligheterna att övertyga. Det är dessutom alltid en fara att ett övermått av finurligheter väcker misstanken att du egentligen inte har något att komma med. Varför skulle du annars tramsa och inte komma till saken?

De sakinriktade metoder som skisserats hittills har alla byggt på att väcka publikens hunger och ett hopp om att få den stillad. Om du har småretats med hundvalpar genom att nästan ge dem en godbit vet du hur det fungerar. Du vet också att de tröttnar om de blir lottlösa för länge. Metoden är ett särfall av det allmänna knepet att göra något som väcker en förväntan inför vad som händer sedan. Ett annat vanligt exempel på det är att ställa frågor. De väcker en förväntan om ett svar. Voltaire påpekade att konsten att tråka ut är att berätta allt. Jag skulle vilja komplettera med att konsten att tråka ut också är att berätta i en ordning som får alla bitar att omedelbart falla på plats. Berättelser av alla slag tar hänsyn till den principen. De vidmakthåller uppmärksamheten genom att tvinga publiken att anstränga sig för att få sammanhang i det som sägs. Nu är det inte något du behöver anstränga dig extra för om ämnet är svårt. Ditt normala problem är snarare att framställa saken tillräckligt sammanhängande för att publiken skall tycka att det är värt att ens försöka förstå den.

När du lämnar de sakinriktade metoderna börjar du glida iväg åt insinuationshållet. Du får därför fler tips i beskrivningen av dess uppläggning, liksom i avsnitt 4.6 om variationer.

Att fånga välvilja

Precis när talet skall börja är publiken nästan alltid skeptisk mot ”den där som tänker göra sig till”. Det är ett allvarligt problem, men främst genom att talaren kan tappa självförtroendet vid anblicken av åhörarnas misstänksamma miner och därmed luras att göra dumheter, som att gå upp i försvarsställning mot publiken, t.ex. genom att bli plågsamt glättig och gåpåig. Normalt räcker det att du visar publiken att du tycker om den och känner tillit till den för att den skall svara med samma känslor. Men när du skall försvara att du gjorde av med företagets pengar på någon dumhet eller att ett dagis måste stängas, då har du problem.

Retorikens grundlösning är att spela på sin *egen person, motståndaren, publiken* eller *saken*. Självskryt luktar illa. Det är fult att baktala andra. Smicker är motbjudande. Att vinkla sakfrågan är otillständigt. Men det är så det går till. Notera speciellt att det är en standardmetod att peka ut en gemensam fiende för att skapa gemenskap och välvilja. Detta tema utvecklas något i nästa kapitels avsnitt om *indelningar*. Tekniken är nämligen att dela in världen på ett sätt som gör att man själv och målgruppen hamnar på samma sida i en strukturskapande motsättning. Mina fienders fiender är mina vänner.

Du inser säkert att en viss fingertoppskänsla är av nöden för att du inte skall

skjuta dig själv i foten. Jag påpekade ovan att den retoriska termen *insinuation* inte har ett dugg med det allmänspråkliga ordet att göra. Det är helt korrekt, men när du närmar dig det här området kan nog fina antydningar vara att föredra i många fall. Ofta fungerar felsägningar och frågor bra. Välkommen till stanken i de romerska rättssalarna.

För egen del kan du i all ödmjukhet framhäva ditt sätt att sköta dina arbetsuppgifter och andra plikter. Du kan säkert hitta åtminstone något positivt i ditt allmänna uppträdande som samhällsmedborgare eller i hur du betar dig mot dina vänner, din släkt och mot publiken. Kort sagt: du är nykter och skötsam och snäll mot hundar, barn och pensionärer. Du kan också dra fram hjärtnipande faktorer som dina kroppsliga och själsliga skavanker, din ensamhet och allmänna olycka. Vädja till publiken om hjälp för att du inte vill (eller kan) ty dig till någon annan.

För motståndarens del är du ute efter att väcka *hat*, *impopularitet* och *förakt*. Hatet väcks genom att dra fram ondskefulla, grymma, översittaraktiga och skamliga handlingar. Impopularitet främjas genom att framhäva motståndarens allmänt våldsamma beteende. Dra också fram personens fina familjebakgrund och fina kontakter för att låta det stå klart att han eller hon hellre litar till dem än till hedervärda medel. Förakt väcks av lyxliv, feighet och allmän förslappning. Det låter som instruktioner för *oppo* (= *opposition research*), en verksamhet där politiker får sin bakgrund granskad i detalj.

För åhörarnas del drar du fram deras mod, visdom och medmänsklighet. Framhäva klokheten i deras tidigare beslut och ställningstaganden. Det skadar inte heller att antyda vilket gott rykte de har och hur viktigt deras nuvarande beslut är.

För sakens del vill du visa att du är övertygad om att du har bättre utgångsläge än motståndaren. Visa därför att du känner tillförsikt själv och antyd lite överseende gentemot motståndarens ståndpunkt. Det senare kan utformas som vänlig omtanke om motståndarens person. Du behöver bara låta som om du tycker att det är pinsamt att blottställa att en som inte begriper bättre har så löjliga åsikter. Undvik att verka översittaraktig.

Insinuationens uppläggning

Extrema problem med *uppmärksamhet* hanterar du genom att ruska om publiken lite. Det enklaste är ett skämt, men allt som är aningen chockerande kan fungera. Om svårigheten består i att ämnet är skäligen obetydligt kan det vara lämpligt att börja med att tala om något intressant en stund. En liten anekdot kan duga. Helst skall du kunna knyta ihop den med huvudlinjen i talet när du går över till ditt verkliga ämne. En sådan liten utflykt kallas med retorisk terminologi en *digression*. Digressionen med varianter behandlas systematiskt i avsnitt 4.6, men eftersom de är mycket viktiga för insinuationen illustreras de i förbigående här.

Extrema problem med *välviljan* hanterar du normalt genom att gå rakt på den sjuka punkten. Om du försöker undvika svårigheter som lyser publiken i ögonen tolkas det som ett tyst medgivande av att du inte har något att komma med. Huvudalternativen är *motangrepp* och *koncession*, det senare står för ett medgivande,

eventuellt genom att baktala sig själv; ofta spelat. I det förra fallet inleder du talet med att direkt anknyta till de starkaste invändningarna. Lova att behandla dem tidigt i talet.

Ibland kan ett stort mått av kärv frispråkighet, t.ex. i form av från kritik av publiken eller något som den håller kärt, vara utmärkt för att ge ett hederligt intryck, men risken att skada välviljan är naturligtvis stor. Ett alternativ kan därför vara att linda in ett budskap som inte faller publiken på läppen. Ett utmärkt bibliskt exempel är när profeten Natan läxar upp kung David för att han hade sänt en trogen undersåte i döden bara för att han ville ha änkan i sin egen säng (2 Sam. 12). Natan inleder med en *digression* i form av en snyftberättelse om en rik elaking som stjal det enda lammet från en fattig stackare. David blir förbannad och kräver att tjuven skall straffas hårt. Då gör Natan återföringen till det verkliga ämnet genom att replikera: ”Du är den mannen.” Sedan börjar strafftalet.

Koncessioner skall vara raka och chosofria: det måste kännas att du gör dem av fri vilja. De följs rutinmässigt av ett *remedium* ’botemedel’ för att undanröja de skadliga effekterna. Att medge att en upplevelse har varit fruktansvärd för motparten, kan i själva verket vara en upptakt till en argumentation som går ut på att en person som varit med om något så hemskt inte är tillräknelig som vittne.

Ett *remedium* kan mycket väl bestå i att tolka om medgivandet så att det får en ironisk laddning, även om det knappast är något för nybörjare. En ironi som inte går hem blir bara plump och löjlig. Ett paradexempel på ironi som fungerar finns i Shakespeares version av Marcus Antonius liktal över Julius Caesar. Publiken hyllar Brutus och de övriga mördarna som hjältar när talet skall börja. Marcus Antonius inleder därför talet med ett ödmjukt:

- a. Vänner, romare, landsmän, låna mig
ert öra. Jag är här för att begrava
Caesar, inte för att prisa honom.
Vad ont en människa gör, det överlever,
det goda blir begravet när hon dör;
med Caesar är det så. Den ädle Brutus
har sagt er att Caesar var ärelysten.
I så fall är det ju ett gruvligt fel,
och gruvligen har Caesar fått betala.
Med tillstånd här av Brutus och de andra
(för Brutus vet jag är en ärans man,
det är de alla, alla ärans män)
(William Shakespeare, Julius Caesar 3.2).

Ödmjukt är fel ord, Marcus Antonius riktigt kryper. Sedan bygger han långsamt upp en känsloladdad och konkret bild av hur fasaväckande mordet på Caesar var. Uttrycket *ärans man* om Brutus upprepas gång på gång. För varje omtagning växer den ironiska laddningen.

Detta och många andra exempel på insinuationer är oerhört intressanta — för att inte säga briljanta — exempel på talekonst. Det är problemet med dem. De är så

bländande att många inte inser att insinuationen enbart är en nödlösning för nödlägen. Snygga formuleringar är dessutom inte några trollformler. Basen för att fånga både uppmärksamhet och välvilja är alltid den ickeverbala kommunikationen: du får ingen uppmärksamhet och välvilja om du inte ser ut att förtjäna det.

4.3 Talets introduktion

Introduktionen är en övergång mellan det inledande kontaktskapandet i exordiet och sakargumentationen i argumentationen. Dess ton är normalt saklig och den utgör sakargumentationens upptakt, men det är ändå etosbevisningen som är huvudsaken. Den sakliga tonen är till för att inskräpa talarens trovärdighet. Introduktionen kan ha upp till tre delar. Definitioner:

Narration (*narratio*) kort, klar och sannolik sammanfattning av bakgrunden.

Proposition (*propositio*) sammanfattning av talets tes.

Partition (*partitio*) sammanfattning av talets indelning.

Ordningen mellan delarna är ganska fri, särskilt mellan propositionen och partitionen. De behövs dessutom sällan samtidigt eftersom båda två hanterar problemet att säga vad talet handlar om.

Narrationen

Narrationens definition säger uttryckligen att den skall vara kort, klar och sannolik. I görligaste mån skall den användas för att vinkla saken rätt, men kärnpunkten är att du bara skall säga sådant som publiken självklart håller med om: det ger ju ett intryck av trovärdighet när någon säger saker man tror på.

Bakgrunden kan vara mycket viktig och därför behöva behandlas utförligt, men det är mycket sällan som narrationen är rätt ställe att reda ut kontroversiella delar. Det får man göra på lämpligt ställe i *argumentationen* om det behövs. Över huvud taget skall du vara extremt försiktig med allt som är kontroversiellt i början av talet. Det är ett allvarligt hot mot etosbevisningen. Men blir inte narrationen tråkig om den bara rapar upp skåpmat? Visst. Det är därför kortheten är en tvingande nödvändighet för att du inte skall förlora publiken.

Ytterligare ett krav på en god narration är att den skall besvara de sju frågorna:

vem, vad, varför, var, när, hur, med hjälp av vad

Just de frågorna används genomgående i retoriken för att kontrollera att berättelser ger en fyllig bild av den händelse som beskrivs i dem. Den mest spridda svenska varianten av ramsan brukar kallas *ingressfrågorna*: *när, var, hur, vem, vad, varför*. Den har bara sex frågor eftersom *hur* får uttrycka både sätt och medel. Jag brukar tala om *ingressfrågorna* eller *inventionsfrågorna* utan någon hänsyn till vilken

variant som åsyftas. Den senare beteckningen motiveras av att frågorna är allmänt viktiga som ett inventionshjälpmedel. Att jag inte bryr mig om vilken variant som åsyftas beror på att båda fångar samma sak.

Vid behov kan narrationen bytas ut mot en kort redogörelse för ett verkligt exempel eller en påhittad berättelse, t.ex. en fabel, som på ett för publiken uppenbart sätt belyser fallet.

Notera att huvudkriteriet för att narrationen bör utgå inte är att publik och talare är överens om bakgrunden — det vore ju poänglöst med tanke på att den ändå bara skall innehålla sådant som de är ense om. Det är snarare att tesen är okontroversiell och att publiken känner stort förtroende för talaren.

Termer Latinet för de sju frågorna ovan är: *quis, quid, cur, ubi, quando, quemadmodum, quibus adminiculis*.

Proposition och partition

Både *proposition* och *partition* brukar formuleras enkelt. Typiskt är *propositionen* en spetsformulering och *partitionen* en mycket kort uppräkningsargumentationens huvuddelar. Ofta bildar de inte ens egna meningar. Deras huvudsyfte är att säkerställa att publiken lyssnar efter rätt saker. Det är en mycket viktig uppgift eftersom publikens uppfattning om ditt ämne och dina avsikter är ett filter som bestämmer både vad den uppfattar av talet och hur den tolkar det. Så långt hänger du säkert med. Det är ju rätt självklart att man ser det man fått upp ögonen för och missar resten. Det konstiga är bara att en så enkel åtgärd som att med några få ord säga vad man vill få fram, kan ha ett avgörande inflytande på vad som uppfattas av ett tal som kanske är flera timmar långt. Det är för enkelt på något sätt. Men så är det.

Kravet att både annonsera vad man skall säga och att ligga lågt med sådant som kan vara kontroversiellt i början av talet är emellanåt motsägelsefullt. Av naturliga skäl ställs problemet på sin spets när du driver en kontroversiell tes. Det är inte för inte som en stötande sak är ett av de skäl som motivererar en insinuation. Det enklaste sättet att hantera problemet är att inte precisera målet fullt ut, som i **a** och **b**:

- a. Det är därför lämpligt att diskutera Pettersons fortsatta relation till företaget.
- b. Vi måste därför gå till botten med om vi kan ha kvar Petterson.
- c. Vad jag kan se måste vi låta Petterson gå.
- d. Jag skall därför redovisa varför vi måste avskeda Petterson.

Att presentera frågan innebär inte nödvändigtvis att precisera slutsatsen. Fördelen med att bara ange ämnet är att det gör det möjligt att med allvar och tyngd säga en etosbefrämjande trivialitet som alla kan hålla med om, d.v.s. att spä på narrationen ytterligare. Att hålla på slutsatsen kan dessutom vara en talekonstens motsvarighet till att inte avslöja mördaren förrän i slutet i deckaren, men det fungerar bara om

du är i en position som får publiken att sitta som på nålar för att få höra vad du anser. De två varianterna i **c** och **d** använder exakt motsatt strategi. Detta märks extra tydligt i **d**, som är så hårt formulerat att säkert halva publiken hoppar högt. På motsvarande sätt är **a** ganska mjukt, men ändå inte mjukt nog i vissa situationer.

Lägg alltid stor vikt vid propositionen när du studerar in tal. Du har nämligen fantastiska möjligheter att styra hur den kommer att uppfattas genom ditt ickeverbala utspel. Visst ger det olika intryck om du verkar lycklig eller sorgsen över att redovisa varför Petterson måste gå.

4.4 Talets argumentation

Eftersom presentationen av det byggmaterial som i första hand kommer till användning i argumentationen är placerad för sig i kapitel 11 och 12 ägnas genomgången av argumentationen åt problem som rör argumentordningen.

Den övergripande argumentordningen ges automatiskt av argumentationens indelning i en inledande *probation* och en avslutande *refutation*. Definitioner:

Probation (*probatio*) del där förargumenten framhävs.

Refutation (*refutatio*) del där motargumenten oskadliggörs.

Ibland fungerar det trots allt utmärkt att ordna argumenten som en *stegring* där det bästa argumentet kommer sist, men det normala är ändå att utgå från *behållningskurvan*, som tillämpas både på talet som helhet och på avgränsade fragment i det. Den säger att publiken kommer ihåg allra mest av början, sedan sjunker behållningen gradvis för att nå sitt bottenläge något före slutet då den stiger igen. Den normala retoriska argumentordningen är därför:

Börja med det som skall fastna allra bäst I en normal argumentation är det bevismålet följt av huvudargumentet.

Fortsätt med sådant som skall fastna bra I en normal argumentation är det goda argument för.

Bädda in det som skall fastna minst något från slutet I en normal argumentation är det behandlingen av argumenten mot.

Avsluta med något som skall fastna bra I en normal argumentation är det slutsatsen, ett starkt förargument eller en sammanfattning som särskilt framhäver de starkaste argumenten för.

Det är denna princip som ligger bakom att *argumentationen* delas in i *probation* och *refutation*. För att det hela skall fungera måste det komma något efter *refutationen*. Det gör det också genom att *perorationen* inleds av en *rekapitulation*, som inskräper det publiken särskilt skall komma ihåg.

En stor poäng med att lägga ett starkt argument först i argumentationen är att det understryker att talaren har mycket att komma med, vilket gör att det starka inledningsargumentet lånar lite av sin styrka till dem som följer efteråt. Detta antyder

en annan aspekt på argumentordningen: argumentens övertygningskraft beror till stor del på hur väl preparerad publiken är när de presenteras. Det gör att ett argument som uppfattas som svagt i början av argumentationen kan tolkas som mycket starkt om det placeras lite längre in eller allra sist.

Notera att både den normala argumentordningen och en stegring innebär att ett starkt argument hamnar i slutet: ordna aldrig en argumentation så att något dåligt kommer sist. Trots att det finns en tendens att komma ihåg början allra bäst är det slutet som bestämmer slutintrycket.

Probationens och refutationens inre byggnad

Undvik att försöka behandla för många argument. Du måste renodla för att kunna konkretisera. Ibland kan visserligen en störtflod imponera på publiken, men för det mesta blir talet bara färglöst och tråkigt. (Viktiga undantag behandlas i avsnitt 12.5). En tumregel är att du bör tänka efter innan du försöker behandla fler än fyra förargument grundligt. Refutationen skall allmänt sett få lite mindre utrymme. Det gör att du kan få svårt att ge mer än tre motargument en ordentlig behandling. Detta är inget hinder att beröra fler argument lite skissartat, t.ex. genom att nämna att du förbigår dem. Det kallas för övrigt att göra en *preterition*.

Den normala argumentordningen innebär inte bara att motargumenten skall stoppas in i refutationen, utan också att denna skall ordnas internt så att de mest svårdesarmerade motargumenten bäddas in där. Du får en uppfattning om hur viktig principen om inbäddning är om du tänker på det gamla försäljarknepet att bädda in priset i en *sandwich*, d.v.s. i en struktur: *argument, pris, argument, avledande fråga*. Undvik speciellt att lägga ett svårslaktat argument sist. Publiken får inte känna att du är ute på hal is när du går över till perorationen.

Tillsammans gör dessa principer att påfallande många tal disponeras enligt mönstret:

Exordium:	kontaktskapande
Introduktion:	tes och uppdelning
Probation:	bäst, utmärkt, bra, utmärkt (förargument)
Refutation:	utmärkt, bäst, bra (motargument)
Peroration:	summering och slutsats

Lägg märke till det starka sambandet med en enkel *för- eller motlista* (s. 63). I enkla fall behöver du bara rangordna argumenten och placera in dem där de hör hemma. Men ofta är argumentationer lite mer komplicerade. Även de enskilda argumenten är på sitt sätt teser med argument både för och mot. Det gör att det är vanligt att bädda in även argumenten i mer eller mindre kompletta *annons-utläggnings-summerings-strukturer*, men mer om det i avsnitt 5.3. Självfallet mår även probationen och refutationen ofta bra av egna annonser och summeringar.

Undvik att följa det enkla mönster som jag skisserar alltför mekaniskt. Det kan bli ett å-ena-sidande och å-andra-sidande som söver den mest välvilliga lyssnare.

Gräv därför bara ned dig i detaljer när du vill dämpa uppmärksamheten lite för att få viktiga invändningar att gå publikens öron förbi.

För motargumenten gäller att de emellanåt bör hanteras ganska summariskt i klump, d.v.s. utan att man tydligt lyfter fram argument efter argument. De två fall där det kan vara befogat är: (1) när motargumenten är så dåliga att publiken självklart inser att de saknar vikt; (2) när motargumenten är så bra att man måste chansa på att behandla dem som struntargument. I det senare fallet kan det löna sig att lyfta fram ett par dåliga motargument och ge dem en grundlig behandling för att sedan hafsa över obehagligheterna.

4.5 Talets peroration

Perorationen är talets höjdpunkt — många anser att det är den viktigaste delen. Den byggs upp av tre delar med fast ordning: *rekapitulation*, *amplifikation* och *kommiseration*. Den som önskar kan använda *affektering* (*affectus*) som en sammanfattande benämning på de två senare. Definitioner:

Rekapitulation (*recapitulatio; enumeratio*) sammanfattning av det talaren vill skall fastna.

Amplifikation (*amplificatio*) del där känsloläget förstärks kraftigt, typiskt genom indignation över motsidan.

Kommiseration (*commiseratio*) del där medlidande eller andra känslor inför den egna sidan befästs.

Efter rekapitulationen tar logosbevisningen definitivt slut, den har börjat vattnas ur betydligt tidigare. Förmodligen har den sakliga tonen också successivt gått över i en allt känsligare under argumentationens lopp.

Perorationen ger ofta ett obehagligt intryck vid läsning eller när den visas på film lösryckt ur sitt sammanhang. Visst är narrationen en samling plattityder, men den har i alla fall en nykter ton. Amplifikationen är tankemässigt lika banal, men dessutom ofta grov, vild och salvelsefull om vartannat. Kommiserationen verkar ofta direkt löjlig i sin pinsamma självömkan när den betraktas med nykter blick. Slutet är patosbevisningens domän.

Nu slutar inte alla tal i en känslomässig orgie. Men även om det som talet leder fram till är av kyligt logisk natur ändras inget i det djupare grundmönstret. Avslutningen är den enda del i talet som inte är till för att bereda vägen för fastnitningen av budskapet i slutet.

Amplifikationen

Amplifikationen bygger ofta på indignationsskapande angrepp även utanför den juridiska genren. Ett gott skäl till det är att våldsamma attacker i sig är ett utmärkt medel för att hetsa upp en publik känslomässigt, d.v.s. värma upp den inför en

känsloladdad slutinskräpning. Ett extra plus är att en publik som känner stark indignation över talarens fiender är mer benägen att leva sig in i talarens situation och därmed att öppna sig för de känslor som talaren försöker väcka i kommissionen.

Ett elementärt knep för att stegra känslor — inte bara indignation — är *deskriptioner* (s. 33). I ett juridiskt tal framställer du motparten i rejält dålig dager med en livfull bild av den handling som skall bedömas, i ett deliberativt av beslutets konsekvenser.

Den rättframma *deskriptionen* är en rak och enkel metod att t.ex. förstärka anklagelser, men den kan kompletteras, varieras eller ersättas med de tips om vad du kan dra fram som ges i listan nedan. Punkterna numreras från två eftersom *deskriptionen* är knep nummer ett.

2. Auktoriteter som har tagit allvarligt på liknande handlingar; det kan röra sig om allt från lagar till historiska personer, överordnade och kändisar. *Jesus slängde månglarna ur templet.*
3. Andra som har drabbats; speciellt stora grupper, framstående personer och individer med ett utsatt läge. *Han säger att det var slarv, men 63 oskyldiga barn dog.*
4. Konsekvenser om alla behandlades lika milt som motparten vill bli behandlad.
5. Den inverkan det skulle få på andra om motparten behandlades milt.
6. Skadeverkningar som det inte går att göra något åt om du förlorar. *Lås in honom annars slår han ihjäl mig!*
7. Att handlingen var planerad och därför inte går att ursäkta.
8. Att handlingen var osmaklig, grym, vanhelgande och tyrannisk. Kort sagt skändlig. *Efteråt tvingade han henne att ...*
9. Att handlingen måste straffas direkt och drastiskt eftersom den var ett illdåd av ovanlig typ, helst något som ingen hört talas om tidigare.
10. Andra som har begått samma handling har varit mer ursäktade.

Med lite fantasi är punkterna användbara vid indignationsskapande långt utanför anklagelsetalens värld. Skillnaden mellan att t.ex. själv begå en skändlig handling eller att förespråka ett förslag som innebär att andra kommer att göra det är inte så stor.

Punkterna i listan ovan beskriver *amplifikationer*, d.v.s. understödsargument som används för att åstadkomma förstärkningar. Att de gör sig bra i *amplifikationen* hörs redan på namnet. De allmänna typerna presenteras i genomgången av argumentationsläran (s. 201).

Kommiserationen

Kommiserationen skall vara kort, speciellt när den har det typiskt juridiska syftet att väcka medlidande. Ett utdraget självömkande blir normalt bara påfrestande. Grundmetoderna för att väcka medlidande är:

1. Frambesvärj en bild av hur människors öden växlar. Åhörare som är intensivt medvetna om livets och lyckans ömtålighet blir medlidsamma och sentimentala, vilket gör dem extremt mottagliga för talarens självömkande.
2. Jämför din tidigare välgång med din nuvarande motgång.
3. Räkna upp och förklara vilka följder ett beslut som går emot dig kommer att få för din egen del.
4. Bönfall dem du vill ha medlidande av om att få det och låt det stå klart att du fogligt kommer att underkasta dig deras beslut. Tänk på hur hundar ömkar sig och kvider när de ger upp.
5. Blottställ vad som kommer att hända dina närmaste genom din vanära, och visa på samma gång att du inte sörjer för egen skull utan för deras.
6. Avslöja den vänlighet, mänsklighet och sympati som du själv har slösat på andra.
7. Visa att du alltid eller länge har haft svåra omständigheter att tampas med.
8. Beklaga ditt öde eller din dåliga lycka.
9. Visa att du kommer att bära motgångar modigt och tålmodigt.

Det skadar inte att spä på med lite allmänt välviljeskapande smicker av den typ som rekommenderas på sidan 76. Studera t.ex. hur Cicero gör i citatet på sidan 45.

4.6 Variationer

När Quintilianus skall diskutera dispositionens utformning frågar han om inte en fältherre skall ta hänsyn till terrängens beskaffenhet och fiendens dispositioner, utan alltid placera sina trupper på samma sätt. Svaret är självklart att det finns grundmönster men att det skulle vara katastrofalt att tillämpa dem mekaniskt. Var speciellt uppmärksam på att en retoriskt skolad publik kan dra öronen åt sig — eller dra på munnen — om början följer standardmönstret på ett sätt som lyser igenom alltför mycket.

På flera ställen i kapitlet påpekas att vissa delar gärna får strykas om uppgiften de skall fylla redan är klar. Det är ur det perspektivet du skall se talets delar. De är både en lista som definierar problem talaren måste lösa och en standardiserad väg att göra det. Det är därför klokt att tänka igenom de problem som står i listan. Om de inte är aktuella, låt bli att slå in öppna dörrar. Kommer du på en bättre lösning, använd den.

Formuleringsläran flödar av uppslag vill variationer. Några som förtjänar att nämnas speciellt är *transitionen* och *digressionen* med dess två varianter *koncessionen* och *dubitationen*. Digressionen i vid mening exemplifieras i förbigående under genomgången av hur en insinuation kan byggas upp (s. 77). Definitioner:

Transition (*transitio*) kort, uppmjukande övergång mellan två textled: ...
vilket osökt får mig att tänka på ...

Digression (*digressio*) byte av ämne; typiskt spelat och med en återknytning till saken i slutet: *Jag kom plötsligt att tänka på min son Pelle. För några dagar sedan hade han pallat frukt hos vår granne. Vi kom på honom för att han hade en hel kasse med äpplen under sängen. Jag frågade honom vad det var för mening med att försöka blåneka trots att det fanns bevis och hur han kunde vara så urbota dum att han lämnade sitt byte på en plats där det nästan var självklart att vi skulle hitta det. Han hade naturligtvis inte något svar. Det kan man inte begära av en liten pojke. Men kunde man inte begära bättre av dig Pettersson?*

Koncession (*concessio*) medgivande, eventuellt genom att baktala sig själv; ofta spelat: *Jag anklagas för stöld. Med all rätt. Jag har stulit.*

Dubitation (*dubitatio*) spelat tvivel; typiskt genom att tala om talet, sig själv eller publiken: *Jag har faktiskt inte en aning om vad jag skall säga. Jag menar inte över huvud taget, utan som inledning. Hur skulle ni inleda om ni talade om något så skenbart enkelt som underhåll av bokhyllor inför en skara experter? Men det är väl det som räddar mig. Just att ni är experter gör att ni också inser att enkelheten är skenbar.*

Transitioner kan placeras i vilka skarvar som helst. I lyckliga fall trolrar de bort kantigheter samtidigt som de skärper uppmärksamheten, men om de brukas till övermått eller är olämpligt utformade kan de göra talet pratigt och tråkigt. Normalt bör de vara mycket korta.

Digressionens utvikning består oftast av en liten exempelberättelse, t.ex. i form av en historisk parallell. I antiken var det populärt med fabler. Om sambandet mellan utvikningen och huvudlinjen i talet klarnar för publiken under berättelsens gång har återföringen till saken kommit automatiskt. Det gör att många digressioner inte behöver en uttrycklig sådan. En fara med detta är att man kan luras att låta bli att göra en ordentlig återföring även när den skulle behövas. Det är nämligen lätt att överskatta publikens förmåga att hänga med i ens egna vindlande tankegångar. En annan fara är att en tydlig återföring som inte behövs kan ge ungefär samma intryck som en förklaring av poängen efter en rolig historia.

Det är vanligt att placera en digression mellan refutationen och perorationen. Det kan nämligen vara ett utmärkt medel för att få publiken att inte tänka på besvärliga motargument under rekapitulationen.

Jämför hur talaren i exemplet på *dubitation* velar med hur en lindansare darrar lite på foten för att det skall gå en ilning genom publiken. Lite genuint småsjabbel när du talar får samma effekt. Visst är det pinsamt ibland att haspla ur sig en dumhet, trassla till ett resonemang eller bara allmänt komma av sig, men i måttliga doser piggar det egentligen bara upp.

5. Dispositionsprinciper

Kapitlet presenterar några allmänna retoriska struktureringsprinciper. De är giltiga för allt från talet som helhet till den enskilda meningens byggnad, ibland för ännu mindre element. Huvudpoängen är att en retoriker alltid skall försöka komma på sätt att strukturera materialet som är bättre än de som vid första anblicken verkar självklara. Du skall alltså sträva efter att komma på konstfulla alternativ som förmedlar ditt budskap effektivare än det konstlösa. Detta bryter skarpt mot vad läroböcker i skriftlig framställning säger. Där uppmanas läsaren att strukturera texten "logiskt" efter de mönster som ges av materialets struktur. Det är naturligtvis ett stort framsteg jämfört med att inte ha någon struktur alls, men en stramt materialanpassad struktur hör endast undantagsvis hemma i retorikens kärna.

Det är tankeväckande att standarddispositionen inte ens medger möjligheten att använda en materialanpassad ordning annat än i de fall där det råkar slumpa sig så att materialets inneboende ordning får goda argument att hamna i en synlig position och obehagligheter i skymundan. Det säger en del om retorikens syn på talare som slappt låter sig styras av de konstlösa alternativen. Struktureringen av materialet och den ordning det presenteras i är bland de mäktigaste medlen för att styra hur publiken kommer att uppfatta saken. Du måste därför vänja dig vid att disponera strikt mottagaranpassat så att lämpliga scener spelas upp i lämplig ordning på åhörarnas "inre video".

Notera att den skepsis som vädras ovan mot sträng materialanpassning av strukturen i retoriska tal inte är en motvilja mot "logiska" strukturer i sig. Läroböcker i strukturerad skriftlig framställning ger utmärkta råd för den typ av framställningskonst som de utger sig för att vara läromedel i. Den strikta materialanpassningen är dessutom alltid utgångsbudet för all strukturering av material, för att bryta mot den skall du ha ett bättre alternativ.

Introduktioner till avsnitten

1 Indelningar

Indelningar som får talaren och publiken att hamna på samma sida används flitigt för att skapa samhörighet. Tredelningar betonar harmoni och helhet, tvådelningar kamp och motsättning.

2 Ordningar

Vissa ordningar känns extra naturliga, som givna av materialet, men du skall alltid försöka komma på någon som är mer mottagaranpassad och som övertygar bättre.

3 Mönster för helheter och delar

Texter av alla slag genomsyrs av en handfull mycket abstrakta mönster för hur helheter och delar kan ordnas. De är giltiga för allt från texten som helhet ned till de enskilda meningarna.

5.1 Indelningar

En retoriker tänker noga igenom vilka indelningar han eller hon skall använda. Inget säger att de som vid första anblicken förefaller naturliga och riktiga är lämpliga. De grundläggande redskapen är *tvådelningar* och *tredelningar*. De förra används för att framhäva kamp och motsättning, de senare helhet och harmoni. Båda typerna är vanliga i t.ex. religiösa sammanhang:

- a. Gud står mot Djävulen: dina goda handlingar mot dina onda.
- b. I Faderns, Sonens och den Helige Andes namn.

Bland de enklare metoderna att få en växling mellan två- och tredelning är att välja mellan att ta med eller stryka ett tredje element:

- c. I brofrågan har vi en strid mellan dem som är för och dem som är mot.
- d. I brofrågan har vi det vanliga mönstret med förespråkare, motståndare och likgiltiga.

I exempel **c** framhävs frågans vikt medan den tonas ned i **d**. Notera att båda varianterna känns lika självklart sanna och därför går att använda i narrationer.

Ett tydligt exempel på hur indelningar används för att framställa något i lämplig dager är indelningar av samhället:

- e. Samhället är delat i överklass och underklass, mellan dem som har och dem som inte har.
- f. Levnadsförhållandena hos socialgrupp ett, två och tre har ändrats på ett signifikant sätt de senaste åren.
- g. Kapitalet står mot folket, mot arbetare, småborgare och bönder.

Det är typiskt att tala om överklass och underklass för att framhäva sociala motsättningar och att hellre använda ett tretal för att framhäva harmoni. I äldre tid användes normalt i Europa treståndsindelningen i dem som ber, dem som slåss och dem som arbetar. Den svenska indelningen i fyra stånd är ovanlig.

Även i den så kampinriktade marxismen finns en indelning av samhället med tre led — den i kapitalistklass, arbetarklass och mellanskikt — men den är inte en egentlig tredelning. Mellanskikten är grupper på gränsen, inte en egen huvudgrupp. Detta gör att de känns farliga och opålitliga, som allt svårbestämt. Samtidigt blir de potentiella bundsförvanter. Ett sätt att ta fasta på det är att som i **g** använda en tvådelning för att ställa kapitalet mot mellanskiktet och arbetarna. Motsättningen mellan de senare dämpas genom att först klyva mellanskiktet och sedan bunta ihop arbetare, småborgare och bönder till folket. Detta är mycket retoriskt genom att det är ett försök att med indelningar peka ut en gemensam fiende. Ett annat är nazisternas skickliga utnyttjande av antisemitismen. Tyvärr har vi genomgående

stor tendens att låta en tredje betala för vår gemenskap. Pratar vi inte illa om kapitalisterna, svarts kallarna, rasisterna, lata jobbare, mansgrisarna, ungdomen, gamblingarna eller käringarna, ger vi oss på vädret.

Den samhörighetsskapande effekten gör att indelningar som manar fram bilden av en gemensam fiende är en effektiv metod för *etosbevisning*. De hör därför rutinmässigt hemma i början av tal (s. 76). Om du och publiken är på uppenbart olika sidor i en fråga är du därför illa ute, men skam den som ger sig. Du kan alltid börja med att tona ned motsättningen genom att dra in de likgiltiga, precis som i **d**. Men varför nöja sig med att använda de oengagerade för att dämpa motsättningar när du kan gå vidare och utnyttja dem som fienden i en vi-skapande tvådelning?

- h. I brofrågan har vi det vanliga mönstret med förespråkare, motståndare och likgiltiga. Vi som har samlats här inser att frågan är viktig och vi väjer inte för att den är komplicerad och måste värderas ur många synvinklar.

En sådan omtolkning av situationen löser självklart inte dina problem, men du har åtminstone fått något att bygga vidare på.

5.2 Ordningar

Retoriken delar in ordningar i *konstfulla* (*ordo artificialis*) och *konstlösa* (*ordo inartificialis*). Indelningen kan utgå antingen från om ordningen speglar materialets struktur eller om den bara känns naturlig och självklar så där i högsta allmänhet.

Urtyper för materialanpassade ordningar är enkel tidsordning för händelseförlopp. Typexemplet på ordningar som inte är materialanpassade men som ändå känns naturliga är konventionaliserade ordningar, som alfabetisering, nummerordning och liknande. Fördelen med dem är precis det som ligger i namnet: att de är ordningar som vi brukar använda och därför uppfattar som självklara utan att de egentligen behöver ha något med saken att göra. Det gör att de är användbara när det inte finns någon vettig materialanpassad ordning eller om de som finns är olämpliga av något skäl. Du slipper t.ex. rangordna människor om du ordnar dem alfabetiskt. En annan ordning som inte är materialanpassad men som ändå känns så naturlig att den kan räknas som konstlös är intensitetsstegringen.

Som retoriker skall du vara skeptisk mot materialanpassade och konventionaliserade ordningar. De kan vara utmärkta och du skall alltid använda en sådan om du inte kommer på ett bättre alternativ, men i typiska retoriska tal får de lätt förödande bieffekter. Fyra av de viktigare är:

Uppmärksamheten Materialanpassade ordningar kan vara dödande tråkiga i sig, men ofta förstör de minst lika mycket genom att de får det viktigaste att hamna på punkter i talet där uppmärksamheten är i ett bottenläge.

Kognitiva begränsningar En lyssnare, som inte kan bläddra själv, måste få informationen presenterad i lagom munsbitar och i en ordning som gör det

möjligt att förstå vad talaren försöker säga. Speciellt måste du försöka ordna materialet så att det gripbara kommer före det svårgripbara. Detta kan preciseras med att du skall placera *det kända före det okända, det lätta före det svåra* och *det konkreta före det abstrakta*. Ett viktigt undantag är att det ofta är klokt att nämna vad som skall exemplifieras redan före exemplet för att publiken skall uppfatta rätt saker (s. 79).

Emotiv mottaglighet Publiken måste vara känslomässigt mogen för den påverkan som skall ske i olika delar av talet. Det är detta som motiverar ordningen: *etos, logos, patos*. Jämför även diskussionen på sidan 80 om hur argumentens kraft påverkas av deras position.

Ordningen som argument Precis som indelningar är ordningar viktiga för hur ämnet uppfattas. Att tydligt visa att två saker hände efter varandra, kan få publiken att leta efter ett orsakssamband. Du kan också använda ordningar för att antyda likheter, kontraster och viktighet.

Jag avstår från att behandla de materialanpassade ordningarna närmare för att få mer utrymme att skärpa in betydelsen av intensitetsordningar. Tidsordningar får dock några kommentarer i slutet av avsnittet.

Intensitetsordningar

Tal har partier som är mjuka och milda, andra som är våldsamma och påträngande. Låt oss kalla det variationer i intensitet. Lättast att lägga märke till är kraftiga ändringar: den mest omusikaliska noterar en abrupt övergång från ett enda vemodigt instrument till ett vilt bankande, blåsande och tarmgnidande från hela symfoniorkestern. Men både i tal och musik är det en väv av mindre — ibland knappt märkbara — variationer som är viktigast som effektmedel.

Ofta går variationer i intensiteten hos innehåll, språklig form och framförande hand i hand, men inget säger att de måste göra det. I standarddispositionen följer t.ex. den innehållsliga tyngden *behållningskurvan* (s. 80), med dess inledande sänkning och avslutande stegring, medan grundmönstret för känslotryck och smyckning är en rak stegring. Detta innebär att tyngden i framförande och formulering normalt ökar ju svagare argumenten är.

I princip räcker det att tänka sig att intensitetsändringar består i stegringar och sänkningar, men det kan ändå vara klokt att räkna med åtminstone fem grundläggande mönster:

Stegring (*incrementum*) Du skapar samhörighet genom att möta publiken på den punkt där den befinner sig vid starten. Sedan för du den dit du vill ha den. Du stegrar tillräckligt mjukt för att behålla samhörigheten och tillräckligt hårt för att behålla intresset. Denna ordningstyp genomsyrar hela retoriken. Enda verkliga svagheten är att en lång, jämn stegring blir tråkig i längden. En kortare stegring mot en höjdpunkt kallas med en modern stilistisk term *klimax*:

”Vi hade inte fått mat på länge, hungern slet sönder våra inälvor, de första dog av svält.” Termen används även om själva höjdpunkten.

Stegring med abrupt slutsänkning Du lurar publiken att den skall få vara med om en stegring till en höjdpunkt, sedan bryter du dess förväntan. Det är som om du accelererade mjukt med en bil och sedan tvärnitade för att pigga upp passagerarna lite. En kortare stegring med en abrupt slutsänkning kallas med en modern stilistisk term *antiklimax*: ”På landsbygden rådde svält, i städerna härjade pesten och drottningen begrät sin avbrutna nagel.” Termen används även om den abrupta sänkningen som sådan.

Stegring med avrundande slutsänkning Du börjar med att öka spänningen och sedan förlöser du den. På det sättet håller du hela tiden uppmärksamheten uppe, samtidigt som du har en nöjd och harmonisk publik i slutet. Det är inte för inte som detta är grundmönstret för litterära dispositioner. Det är också av fundamental betydelse för den retoriska meningsbyggnaden: ”Eftersom alla tidigare försök hade visat sig vara fullkomligt fruktlösa, kände vi inte något hopp om framgång.”¹

Sänkning med slutstegring Med undantag för den innehållsliga anpassningen till behållningskurvan, är en renodlad sänkning med slutstegring nästan alltid ett dåligt val.

Sänkning till bottenläge Ibland kan du möta en uppjagad eller spänd publik och medvetet lugna ned den. Då är naturligtvis en sänkning mot ett harmoniskt tillstånd precis vad du eftersträvar, men normalt innebär en sänkning utan en stegring i slutet bara att luften har gått ur dig, publiken och talet.

En mycket viktig variation är att det kan krävas en högljudd trumpetstöt precis före en stegring om uppmärksamheten är låg. Det känner du igen från standarddispositionen, men stegringar med hårt anslag förekommer i alla möjliga och omöjliga sammanhang.

Tråkigheten hos längre stegringar motverkar du genom att hacka sönder dem i flera mindre som följer efter varandra. I ett längre tal med flera väl avskilda delar ger sig detta mönster naturligt. Du låter bara varje del inledas mjukt och avslutas med en höjdpunkt. Tänk på hur numren i en revy radas efter varandra så förstår du hur det fungerar.

Ett annat skäl att se till att talet har ordentliga sänkningar är att varken du eller din publik orkar vara på topp mer än några minuter åt gången. Respektera därför ert gemensamma behov av andhämtningspauser. I allvarstygda tal kan du ofta utforma intensitetssänkningarna som graciöst behagande. Det gör dem till vederkvickande oaser. I ett festtal kan publiken i stället behöva lite avmätt undervisning, som en sorbet för att rensa munnen inför nästa rätt. Vad som är vila beror på vad man behöver vila sig från.

¹Stegringen i början och förlösningen i slutet är inte speciellt påfallande, men det är så fina nyanser som skickliga talare och skribenter är mästare på att utnyttja.

Om du vill piska upp stämningen riktigt ordentligt bör du överväga serier av korta stegringar. Typen hör främst hemma i tungt smyckade slutpartier i tal, men de kan faktiskt fungera bra i våldsamma exordier. Cicero-citatet på sidan 276 är ett fint exempel.

När du skall börja en stegring där du vill föra publiken till höga höjder är det frestande att ta sats, ungefär som om du rent kroppsligt skulle släpa med dem uppför en kulle. Låt bli det. Börja i stället med att avslappnat känna in publiken så att både du och den upplever att ni är på samma våglängd. Var speciellt noga med att anpassa intensiteten i kroppsspråk och röst. Det gör det betydligt lättare att få publiken att följa med uppåt under stegringen.

Antiklimax som applådfälla

Skarpa antiklimax är en påfallande grov smyckningsform, så var lite försiktig med dem i början av talen. Längre in är de däremot utsökta för att skärpa uppmärksamheten. De är också ett av de mäktigaste medlen för att dra ned applåder, särskilt om de utformas enligt mönstret: ett stegrat treledat spänningsskapande referat av motsidans åsikter med en plötslig förlösning i form av en avsnopning:

- a. De säger att flyktingar är en belastning.
De säger att många kommer hit för att utnyttja oss.
De säger att många är lycksökare och förbrytare.
Jag säger, vilken skam att vara svensk!

Applådfällan fungerar bäst om du väljer att utforma referatet så att det skapar en smått pinsam stämning: det garanterar att den abrupta avslutningen verkligen har en spänning att förlösa.

Finast först (eller sist)

Det berättas att när akademiledamoten Selma Lagerlöf en gång var på en bjudning ute i bygderna, gick hon fram till serveringsbordet med avsikt att ta för sig först i kraft av sin allmänna rang. Men då blev hon avbruten av en dam som påpekade: ”Fruarna först, Selma lilla.” Två system för social rangordning i konflikt. Det intressanta är att ur båda systemens synvinkel är det självklart att den som får ta för sig först är finast.

Ibland modifieras tendensen att rangordna med en sänkning av att det som står sist också är i en markerad position. Det ger en ordning av samma typ som den normala argumentordningen, som också placerar det som skall gömmas undan något från slutet. Ett radikalt annorlunda grepp är en renodlad stegring. Det förekommer i så vitt skilda sammanhang som svenska ämbetsverk, där den som är finast har rätt att rösta sist, och rockkonserter, där förbandet alltid spelar före huvudbandet.

Något om tidsordningar

När barn berättar spontant kommer gärna det viktigaste först, men när de skriver sina sommarlovsuppsatser följer de ofta en enkel linjär tidsordning. Först hände det, sedan hände det och sedan det. Vill vuxna vara grundliga kan de falla för det också. Resultatet blir tyvärr lätt tråkigt. I påfallande mycket avancerat berättande börjar berättelsen i stället precis före slutet. Sedan fylls bakgrundsfakta på allt eftersom. Det ger en skenbar tidsordning. I en normal deckare får vi följa händelserna från upptäckten av liket i tidsordning. Denna teknik kallas att börja *i sakens mitt* (*in medias res*).

I retoriken avstår man också som regel från att ordna längre partier strikt kronologiskt. Ett vanligt brott mot detta är talare som börjar med att mala igenom hela bakgrunden under den tid som publiken är mest uppmärksam. I slutet, där uppmärksamheten också är hög, lyckas de med beundransvärd envishet få in en mängd ovidkommande hummanden, kanske mest för att de inte vet hur de skall få slut på talet. Det viktiga — om de någonsin får tid över till det — hamnar väl inbäddat en bit från slutet, precis där det som inte bör fastna skall placeras.

Strikt tidsordning brukar fungera bäst i korta och enkla berättelser, narrationen mår t.ex. ofta bra av en kronologisk struktur.

5.3 Mönster för helheter och delar

De mönster som presenteras här är giltiga för allt från hur hela texter byggs upp ned till led i meningar. Speciellt intressanta är de kanske genom vad de har att säga om grundstrukturer hos enskilda stycken.

De helheter som ingår i mönstren är som regel någon form av *generalisering* eller *abstraktion*, delarna brukar vara en *specifisering* eller *konkretisering*. Exempelen i genomgången av de olika typerna illustrerar vad det innebär.

Det är praktiskt att tänka sig två grundläggande mönster: *helhet-helhet* och *helhet-delar-helhet*. Med det synsättet blir de två återstående grundtyperna *helhet-delar* och *delar-helhet* bara variationer på *helhet-delar-helhet*.

Helhet-delar

Vanligen består mönstret *helhet-delar* av en ämnesangivelse följd av en beskrivande uppräknings eller argumentation. Fördelen med helheten före delen är att ämnet görs klart omedelbart.

- a. Talets dygder är renhet, klarhet, smyckning och anpassning.
- b. Vi gick över kalhygget: mil efter mil av borthuggen skog; spår av tunga arbetsfordon; vissnade grenar; knappt en buske att vila blicken på.
- c. Pojkar leker gärna i större grupper. Det lär dem att samarbeta i lag för att lösa problem. De lär sig att hantera maktkonflikter på sätt som inte är förödande för gruppen. Detta hindrar inte att de har en tendens till fysisk grymhet.

Helhet-helhet

Mönstret *helhet-helhet* är typiskt när något skall förtydligas eller definieras. Vanligen består den andra helheten av en synonym, metafor eller omskrivning. Mönstret är användbart för att öka klarheten i en text, men också för att visa hur vissa begrepp bör uppfattas. Ordet *retorik* kan förtydligas med uttrycket *konsten att tala väl* och *föryngringsyta* med *kalhygge*. I dessa två fall upprepas ett ord i varierad form, men det går också att konstruera små stycken på motsvarande sätt:

- a. För Erik förlorade livet all mening efter skilsmässan. När hon lämnade honom förlorade han allt som betydde något för honom.

Att ställa två helheter mot varandra är ett sätt att spela på tvådelningar och ger därför ofta en smått dramatisk effekt. Det märks bäst om parallelliteten är tydlig mellan leden. Låt oss illustrera det genom att ställa pojkar mot flickor.

- b. Pojkar leker gärna i större grupper. Det lär dem att samarbeta i lag för att lösa problem. De lär sig att hantera maktkonflikter på sätt som inte är förödande för gruppen. Detta hindrar inte att de har en tendens till fysisk grymhet. Flickor leker gärna i par. Det lär dem att hantera parrelationer och att förstå enskilda individer. Detta hindrar inte att de utvecklar en tendens till psykisk grymhet.

Den första helheten i **b** har du redan mött som exempel på mönstret *helhet-delar*. Det visar det typiska att scheman ofta kombineras eller bäddas in i varandra. I texter har alltid alla helheter sina delar ända till dess att du har hackat sönder ordens delar i bokstäver eller ljud.

Delar-helhet

Mönstret *delar-helhet* består gärna av en liten berättelse som sedan sammanfattas i en sensmoral, kanske i form av en sentens. Det är därför det mönster som fabler och exempelberättelser ofta följer. Fördelen är att slutsatsen skärps in. Att inte ämnet nämns i början kan leda publiken fel, men det kan vara en tillgång genom att det gör talet lite mindre förutsägbart och därmed mera spännande.

Helhet-delar-helhet

Annons-utläggnings-sommerings-strukturens mönster *helhet-delar-helhet* används för allt från meningar upp till hela texter. Låt oss exemplifiera med något mitt emellan, ett stycke:

- a. Intimitet, förståelse och närhet har många former. Små barn sliter vingarna och benen av flugor för att få det. Därmed når de samma intimitet som torteraren har med sitt offer. De klappar vovven och matar den. Det ger samma gemenskap som en vårdande förälder känner. Du bestämmer själv om du vill förstöra det du älskar.

Den inledande ämnesangivelsen bildar den första helheten och slutsatsen den andra. Däremellan följer två delar, den första beskriver ond intimitet och den senare god. Tillsammans bildar de ett mönster *helhet-helhet* av den vanliga typ där två motsatser ställs mot varandra. På samma sätt har dessa delar var sin inledande mening som ger ett exempel och en avslutande som presenterar en generaliserande förklaring. Det är faktiskt inte alls ovanligt att stycken är så schematiskt uppbyggda. Det intressanta är att det inte alls står i motsättning till en lättläst och flödande stil. En mjuk och smidig hud kan omsluta det hårdaste skelett medan ett slafsigt blötdjur ofta har ett hårt och stelt skal.

När mönstret används för att strukturera behandlingen av enskilda argument kan det ibland vara lämpligt att använda standarddispositionens mönster med *annons-för-mot-summering*, men ofta är följande struktur bättre för att slippa få något otrevligt precis före summeringen:

- presentation av argumentet
- bäst underargument
- bra underargument
- ett eller två motargument
- bra underargument
- inskrärning av argumentet

6. Andra dispositioner

Kapitlet diskuterar främst dispositionsmönster som är hämtade från andra genrer än de tre kärnretoriska, låt vara att några bara är variationer på standarddispositionen. Men först några grunder för hur texter i vid mening struktureras.

Texter har *linjära*, *hierarkiska* eller *katalogartade* drag. Linjära texter — som retoriska tal och teaterpjäser — är avsedda att höras eller läsas rakt igenom. Hierarkiska texter — som grammatikor och systematiska handböcker — börjar med att ge helhetsstrukturen och bryter sedan ned delarna steg för steg. Hierarkisering är vanlig i pedagogisk talekonst. Där är inte syftet att ordna argument så att de biter utan att portionera ut en kunskapsmassa på ett sätt som gör det möjligt för åhörarna att montera ihop helheten. Det är enklast om de först får stammen, sedan grenarna, så kvistarna och till slut löven. Den som presenterar en hierarkisk kunskapsmassa i tal måste hela tiden lägga stor vikt vid att ge nog med repetitioner och summeringar för att lyssnarna inte skall tappa bort sig.

Kataloger — som telefonkatalogen och uppslagsböcker — består av fristående enheter. Påfallande många texter är blandformer. En dikt är en linjär text, men en diktantologi kan vara en ren katalog. En äventyrsroman eller såpopera är en katalog eftersom den består av ganska fristående episoder, men ändå i princip linjär eftersom episoderna trots allt har ett visst inre samband så att det går att spåra en övergripande händelseutveckling. Låt oss kalla sådana kataloger för serier.

Retorikens standarddisposition passar bra för linjära texter och textfragment, men ofta måste den modifieras. Den viktigaste faktorn är att retoriken är till för att ställa fram argument, inte att framställa en större sammanhängande kunskapsmassa eller att berätta en sammanhängande historia; inte en enda retorikbok är som helhet uppbyggd efter standarddispositionen. Två viktiga grundmönster för berättande är dramat och den roliga historien. Den avgörande skillnaden mellan dem är att en historia har en våldsamt förlösning i slutet, vilket dramat inte har. Det slutar i stället med en ordnad sänkning till ett harmoniskt läge.

Summering Avsnittet om demonstrativa tal summeras på sidan 329.

Introduktioner till avsnitten

1 Demonstrativa tals disposition

Demonstrativa tal disponeras i huvudsak som övriga retoriska tal, men de får vissa särdrag beroende på att de normalt handlar om att beskriva någons egenskaper.

2 AIDA

Den gamla säljformeln AIDA (*attention, interest, desire, action*) är nära besläktad med standarddispositionen.

3 Artiklars dispositioner

Tidningarna har två dispositionsmönster, som används för reportage respektive enkla nyhetsreferat. De kallas *fisken* och *pyramiden*.

4 Predikans dispositioner

Predikokonsten använder sig traditionellt av två typiska dispositionsmönster. Den *tematiska predikningen* följer en variant av standarddispositionen. *Homilian* innebär att predikanten följer den bibeltext som skall förklaras vers för vers.

5 Dramats disposition

I litteraturen har den klassiska tragediens disposition varit mönsterbildande i många sammanhang.

6 Referenstexters disposition

Texter som bara är till för att slå upp saker i är typexempel på texter som måste disponeras på sätt som radikalt avviker från standarddispositionen.

6.1 Demonstrativa tals disposition

Demonstrativa tals egenheter ur dispositionssynpunkt bestäms av att de inte skall påverka ett beslut utan i stället bygga upp en positiv eller negativ bild av föremålet för talet. I typfallet är föremålet en person. Låt oss därför begränsa oss till tal om individer. Tal som hyllar respektive smädar folkgrupper följer i allt väsentligt samma mönster.

Huvuddelen av dispositionsarbetet går åt till att bestämma hur genomgången av personens egenskaper skall ordnas. Dessa kartläggs under inventionsarbetet med en serie nyckelord som stöd. Det är vanligt att dela in dem i tre huvudgrupper på ungefär följande sätt:

Själ vishet, tapperhet, måttfullhet, rättvisa.

Kropp rörlighet, styrka, strålkraft, hälsa, kön, ålder o.s.v.

Miljö härkomst, utbildning, rikedom, makt, ära, medborgarskap, vänner o.s.v.

Det viktiga i ett demonstrativt tal är personens karaktär. I flertalet fall kan vi identifiera den med personens inre själsliga egenskaper. De fyra punkter som ges i listan ovan är en variant av de klassiska huvuddygderna. *Vishet* innefattar både mental skärpa och omdöme; *tapperhet* mod och ståndaktighet; *måttfullhet* självkontroll och ödmjukhet; *rättvisa* innefattar trohet mot regler. Både namnen på punkterna och deras tolkning har ändrats genom tiderna. De kristna byggde rent av ut listan med *tro*, *hopp* och *kärlek* för att sedan precisera odygden med hjälp av de sju dödssynderna: *högmod*, *girighet*, *vällust*, *avund*, *frosseri*, *vrede* och *likgiltighet*. En fylligare beskrivning av dygderna ges i avsnitt 11.4.

De kroppsliga och miljömässiga faktorerna används mest för att bestämma personens utgångsläge och för att visa vad han eller hon har lyckats göra av det. Redan antiken beundrade *self made men* som kom från knappa omständigheter och sedan trots sjukdom och annat elände lyckas arbeta sig upp här i världen.

Gränsen mellan själsligt och kroppsligt dras normalt så att allt som inte är enbart inre förs till det kroppsliga. *Rörlighet* bör därför inte uppfattas enbart som en fråga om vighet och snabbhet utan även om t.ex. fingerfärdighet. *Strålkraft* består inte bara av skönhet utan också av karisma. En stor poäng med att renodla de inre egenskaperna är att de ansluter närmare till vad vi brukar uppfatta som personens karaktär på det sättet.

De miljömässiga faktorerna klyvs i två delar. Den ena skall fånga sådant som enbart beror på socialt och genetiskt arv — eller i vart fall ligger före personens fulla mognad. Till den gruppen räknas härkomst och utbildning, även om all utbildning knappast hör dit.

Också förhållanden som rikedom, makt och medborgarskap påverkas av socialt arv och andra slumpmässiga faktorer. Poängen med att särskilja dem är att de uppenbart påverkas även av personens karaktär. De har därför den för ett lov- eller smädetal förträffliga egenskapen att kunna användas för att illustrera inre egenskaper hos föremålet. Episoder i barndomen har inte samma kraft om de inte bekräftas

av sådant som hände senare, men då kan de vara användbara: ”Redan som treåring ...”

Om talet hålls efter en persons död är det meningsfullt att tänka sig en tredje grupp med faktorer som berör eftermälet och vad det blev av personens livsverk.

En skicklig retoriker kan vända det mesta både till en persons fördel och nackdel. Låt oss exemplifiera det med hälsan. Jag formulerar alternativen grovt och plumpt, men du känner nog igen vinklingarna från mer inlindade uttryckssätt. Om du lovtalar är god hälsa ett tecken på personens måttfulla och välavvägda livsstil — är föremålet en rumlare kan det vara ett bevis för att han eller hon hör till en högre sfär där vanliga mänskliga ramar inte gäller: på en person med sådan vilja biter intet. Om hälsan är dålig ger det anledning till betraktelser över hur väl personen bär det och vilka själsliga djup plågorna har utvecklats. Om du smädar är god hälsa ett tecken på att personen aldrig genomgått några prövningar och därför är en ytlig fjant som inte begriper sig på livets realiteter. Om hälsan är dålig är det en naturlig följd av personens moraliskt undermåliga livsstil — om föremålet inte dricker något starkare än morotsjuice är det bara ett tecken på att personen saknar livskraft eller slösar bort livet på meningslösa späkningar, om han eller hon vågade säga ja till livet skulle nog hälsan komma.

Exordiet

Exordiet utformas närmast regelmässigt efter någon av följande fyra modeller. (1) Utgå från dig själv och ange varför det är befogat att just du lovtalar eller smädar personen i fråga. (2) Utgå från föremålet och gör klart att du är rädd att dina ord inte räcker till för att göra rättvisa åt personens storartade eller fasaväckande handlingar. (3) Utgå från publiken, vilket kan ske på två sätt. Det ena är att göra klart att du skall fatta dig kort eftersom åhörarna redan känner till personen väl. Det andra är att försöka väcka en vilja att lära känna ett sådant lysande föredöme eller avskräckande exempel lite närmare. (4) Utgå från saken genom att säga att du är överväldigad av allt som finns att ta upp och att du därför inte vet vad du skall ägna speciell uppmärksamhet.

Introduktion och peroration

Som vanligt skall introduktionen annonsera vad talet skall handla om och perorationen ge en summering. Skillnaden mot vanliga tal är att det normalt är allt de gör. Perorationen består regelmässigt av en kort uppräkningslista av personens föregivna karaktärsdrag medan introduktionen på motsvarande sätt anger talets ton genom att fästa uppmärksamheten på dem.

Introduktionen kan även få en narration, även om det sällan är nödvändigt om exordiet utformas enligt något av de mönster som anges ovan. I de fall där en narration verkligen behövs brukar den utformas som en värderande berättelse om något personen utträttat. Grundkravet att den skall vara kort, klar och sannolik kvarstår.

Att perorationen klarar sig utan en egen kraftigt känslotegrad del beror på att det är lätt att öka känslotrycket under slutet av argumentationen: ett smådetal ger ju av naturliga skäl rikligt med tillfällen att väcka indignation över den talet handlar om och ett lovtal över smäsinta och illvilliga fiender till den som skall förhärligas.

Argumentationen

Argumentationen byggs väsentligen upp av en serie med illustrationer av hur personens karaktärsegenskaper har manifesterat sig genom att han eller hon har gjort det bästa — eller sämsta — utifrån de givna förutsättningarna. Illustrationerna utformas ofta som korta anekdoter, beskrivningar och referenser till andra personers omdömen. Lägg märke till att lovord från fel personer kan vara höjdpunkter i smådetal. Vilken västeuropeisk politiker vill ha beröm av Saddam Hussein?

Precis som i alla andra tal kan det vara destruktivt att inte ta upp motargument, men en komplicerande faktor i demonstrativ talekonst är att det också kan vara förödande att göra det genom att det kan förstöra stämningen. Det gäller alldeles speciellt när genren börja glida över mot sekundärretorikens ordinära festtal.

För att argumentationen inte skall bli kaotisk är det lämpligt att ordna den efter någon av följande tre ordningsprinciper:

- ursprung, kroppsliga egenskaper, yttre omständigheter
- karaktärsegenskap efter karaktärsegenskap
- livskrönika i tidsordning

Det första alternativet ger ofta ett intryck av att vara en berättelse i tidsordning genom att det börjar med en utredning av förfäder, uppväxtförhållanden och liknande. Det är en stor fördel genom att det ger publiken en känsla av att kunna hänga med i tids- och orsakssammanhang.

En genomgång av karaktärsegenskap efter karaktärsegenskap är utmärkt genom att den ger total kontroll över i vilken ordning egenskaperna skall behandlas. Det är viktigt dels genom att justeringar av ordningen kan få egenskaper som måste nämnas men inte bör uppmärksammas för mycket att hamna i en undanskymd position, dels genom att drag i personens livsföring kan framstå i olika dager beroende på i vilken ordning karaktärsegenskaperna presenteras. Att t.ex. framhäva tecken på att någon är onödigt måttfull (= fantasilös och feg) i början av talet kan göra att episoder som annars kanske skulle ha tolkats som säkra bevis på vishet uppfattas som tydliga illustrationer av att individen inte ens försöker företa sig något.

Den rena tidsordningen är lite farlig eftersom den lätt urartar till en tråkig livskrönika med ett förfärligt malande om strunt i barndomen av den typ som vi är blott alltför vana vid från usla festtal. Men har man bara en klar blick för talets syfte kan tidsordningen fungera bra eftersom allt som inte är av värde för lovprisandet respektive smådandet försvinner.

6.2 AIDA

AIDA är en amerikansk säljformel från sekelskiftet. Den är döpt efter Verdis opera med samma namn. Den är bland det första alla som vill lära sig något om marknadsföring brukar stöta på — inte utan anledning. Tillämpas den med förnuft fungerar den riktigt bra, eller rättare sagt: bryter man mot de principer som den föreskriver är misslyckandet i det närmaste givet. I korthet innebär mönstret:

Attention Precis som standarddispositionen föreskriver AIDA att du måste börja med att skapa uppmärksamhet.

Interest Hos den uppmärksamma mottagaren har du chans att skapa intresse, vilket inte ligger så långt ifrån att skapa välvilja och lärkthet.

Desire När väl intresset är väckt kan du stegra detta till ett sannskyldigt begär efter varan.

Action I slutet ger du den lystna mottagaren en puff att göra slag i saken. Tänk på vissa annonsers uppmaning: ”Klipp ur kupongen och skicka den till ...”

AIDA går bra ihop med ett hårt anslag följt av en mjuk stegring, men en sådan utformning är inte nödvändig. Var över huvud taget försiktig med att använda mönstret mekaniskt, t.ex. genom att skriva säljbrev som har ett avsnitt för varje punkt. Det ser löjligt ut för läsare som själva har vuxit ifrån att använda mönstret så. AIDA är en checklista med uppgifter som måste lösas i en viss ordning, inte som en fast dispositionsmall.

Ett intressant sätt att använda AIDA är att tänka på hur talaren i början av talen måste ”sälja in” det för att få publiken att verkligen utföra handlingen att lyssna uppmärksam. Mönstret stämmer även ganska väl med standarddispositionen som helhet.

6.3 Artiklars dispositioner

Traditionellt följer tidningsartiklar två grundläggande dispositionsmonster.

Reportagens fisk

Grundmönstret för hur journalister får lära sig att disponera ett reportage är att det skall vara som en hungrig *fisk*:

Huvudet Reportaget skall hugga fast i läsaren med vassa tänder som inte släpper taget. Du skall alltså fånga uppmärksamheten och sedan se till att inte släppa den. (Detta kan även beskrivas med att inledningen skall ha en *krok* som får läsaren att hugga som en hungrig fisk.)

Kroppen Köttet skall vara fast och följa tätt efter ryggraden för att smalna av mot slutet. Du skall alltså skriva tätt och rappt med tyngden i början av texten. Skinnet skall ha lagom vassa taggar, d.v.s. texten måste sticka till läsaren emellanåt för att hålla uppmärksamheten vid liv.

Stjärten Slutet skall ge en rejäl snärt. Du skall alltså ha en ordentlig avslutning så att texten inte slutar med att luften går ur den.

Det är lätt att se flera starka paralleller till standarddispositionen, men fisken är betydligt mera aggressiv och gåpåig. Detta är en klok anpassning till tidningsreportagens villkor. En journalist måste anstränga sig mycket mer än en talare för att behålla sin publik. Läsaren behöver ju bara förstrött bläddra vidare medan den som lyssnar på ett tal inte kan bli av med talaren riktigt lika lätt. Reportage har därför inte råd med en mjukstart. Behovet av etosbefrämjande preludier är heller inte lika stort. Visst säger alla att de tror att pressen ljuger, men journalistens problem med bristande trovärdighet är bara en viskning jämfört med dem som politiker och försvarsadvokater har. Man kanske misstänker att journalisten driver ett partsintresse men utgår från att advokaten och politikern gör det.

Nyhetsreferatets pyramid

Nyhetsreferat är alla småartiklar i en tidning som kortfattat berättar vad som har hänt. Deras traditionella disposition är en upp-och-nedvänd *pyramid*:

Rubriken Det är en dödssynd att hänvisa till rubriker i nyhetsreferat eftersom journalisten inte själv bestämmer hur de skall utformas. Ett skäl till detta är att journalisten inte vet hur stort spaltutrymme rubriken kommer att få och därför inte vet hur lång den skall vara.

Ingressen Läsaren får en varudeklaration i ingressen, som skall vara kort och besvara ingressfrågorna: när, var, hur, vem, vad och varför.

Pyramiden Själva texten består av ett antal *utgångar*. Det är journalistiska för *stycken*. Skälet till att de kallas så är att nytt stycke markerar att texten kan klippas av där. Tidningarna kapar nämligen slutet på nyhetsreferat för att de skall passa precis i det utrymme som de har fått sig tilldelat. En naturlig följd av detta är att texten måste disponeras strängt i viktighetsordning. Det är ju det oviktiga som skall försvinna när texten stympas. Det är denna ordningsprincip som gör att namnet pyramiden är befogat.

Det intressanta med detta mönster är att det illustrerar hur professionellt skrivande och talande ofta styrs av påfallande praktiska faktorer.

6.4 Predikans dispositioner

Homiletiken (= den praktiska och teoretiska predikokonsten) är starkt påverkad av retoriken. Under lång tid räknades den som en egen fjärde genre. Det speciella

med predikningar är att de typiskt är en utläggning av vad en bibeltext har att lära ut. Predikokonsten är därför en utpräglad pedagogisk variant av retoriken.

Tematisk predikan

Tematisk predikan är den främsta dispositionsprincipen i svensk predikokonst. Mönstret nådde sin fulla utveckling under medeltiden, men har rötter redan hos kyrkofadern och retorikläraren Augustinus (död 430). Det är nästan kalkerat efter standarddispositionen. Eftersom jag inte är homiletiker böjer jag mig för traditionen och använder latinska termer:

Exordium Predikan börjar med ett helt normalt exordium.

Propositio Introduktionen är en proposition som anger temat.

Partitio Efter propositionen följer en partitio, men det är inte en partition, utan själva predikan uppdelad i ett antal delar, som prästen gärna inramar enligt mönstret *För det första . . . Och det var det första, och för det andra . . .* Vid behov delas huvuddelarna in i underdelar. Sådana kallas *subpartitio*.

Conclusio Som slut följer en peroration. Termen *conclusio* används för övrigt ofta i stället för *peroratio* även i den klassiska retoriken.

Mönstret är klart och redigt. Det är därför bra i många mer eller mindre pedagogiska sammanhang där den fullskaliga retoriska dispositionen blir lite överarbetad. Notera att dispositionen inte har någon narration utan bara en proposition som introduktionsdel. Det är en intressant kontrast till vanliga tal, som normalt har en narration men långt ifrån alltid en proposition. Detta hänger samman med att den typiska retorikern ofta kan utgå från att ämnet och tesen redan är bekanta, medan prästen som en välkänd och högt aktad talare inte behöver bekymra sig nämnvärt om sin personliga trovärdighet. Till detta kommer att den text predikan utgår från som regel har blivit uppläst precis innan predikan börjar. Bakgrunden är därför redan klar, men inte prästens vinkling.

När du vill använda mönstret för pedagogiska utläggningar gör du dock klokt i att ge en narration i de fall ”eleverna” förväntas ha läst texten du skall ”predika” över i förväg. Dels är det bra med en uppfräschning, dels är din publik inte ett dugg bättre på att förbereda sig än vad du är när du är publik.

Homilian

Homilian brukar tillskrivas den enastående skicklige grekiske retorikern och kyrkofadern Johannes Chrysostomos (död 407) men den ses ändå som lite konstlös och naiv. Dispositionsprincipen innebär nämligen bara att prästen skall kommentera underlagstexten bit för bit, från början till slutet. Normalt har predikanten dock vett att lägga till någon form av inledning och avslutning.

Egentligen är homilian en lätt variation av den klassiska skolans typiska mönster för undervisningen i ”grammatik” (s. 16).

Världslig homiletik

Yrkeslivet flödar över av världslig homiletik, dvs. av tillfällen när någon skall hålla en utläggning av hur en text skall tolkas. Tänk på säkerhetsföreskrifter, specifikationer av delegationer och instruktioner i högsta allmänhet. När du skriver sådana texter gör du klokt i att tänka igenom hur de skall presenteras redan när du disponerar dem. Försök att göra det lätt att dra en homilia.

6.5 Dramats disposition

Dramats disposition kommer ursprungligen från de klassiska grekiska tragedierna. Den är mycket vanlig i film och teater, liksom i noveller och kortare romaner. Dispositionen är inte en del av retoriken, men det är självklart att talare skall känna till den och använda den vid behov. Speciellt talare som håller lovtal ofta bör studera den noga.

Både standarddispositionen och dramat inleds med en mjuk stegring av intensiteten. I det typiska retoriska talet fortsätter stegringen ända till slutet eftersom en slutsänkning skulle döda patosbevisningen. I dramat däremot kommer den dramatiska höjdpunkten en bit från slutet — alltså ungefär där talaren stugar undan bra motargument och annat otrevligt. Efter denna kulmen dalar intensiteten brant. Ytligt sett är därför dramat och det retoriska talet disponerade på fundamentalt olika sätt, men egentligen är skillnaden illusorisk. Både talet och dramat är nämligen omsorgsfullt utformade för att publiken skall ha rätt känsloläge i slutet. Skillnaden är bara att talaren vill lämna sin publik i en storm av känslor, medan dramatikern vill lämna sin i ett lugnare tillstånd, kanske renad och harmonisk. I båda fallen placeras dessutom det otrevliga på den punkt där det hamnar som mest i skymundan.

Skenbart följer dramat en strikt tidsordning. Detta återspeglas i principen om: *enhet i tid*, *enhet i handling* och *enhet i rum*. Ett typiskt drama skall alltså utformas så att publiken får en maximal illusion av att sitta och tjuvtitta medan handlingen utspelas framför ögonen på den.

Det vore mest stilfullt att bygga beskrivningen av dramats disposition på någon av de stora tragedierna, men jag väljer att utgå från ett påhittat lustspel. Den som har sett ett par Nils Poppe-pjäser har nog inte svårt att känna sig hemma.

Presentation

Ett par hembiträden lägger ut placeringskort på festborden inför det stundande bröllopet mellan herrn i huset och den föräldralösa flicka som har vuxit upp i familjen. De tjuvtror oavbrutet om stort och smått. Framför allt skvallrar de om de blivande gästerna, vilka rantar som vettvillingar in och ut från scenen.

Det vi ser är *presentationen*. Målet är att vi skall få utgångsläget klart för oss, inte minst veta vilka vi skall tycka om. För att vi inte skall överraskas börjar pjäsen

mjukt. Allt är ganska harmoniskt, även om vi kanske anar att det är ett bedrägligt lugn före stormen. Kan vi vara riktigt säkra på att flickan verkligen vill ha gubben?

Redan här sker det *flaggningar* (= planteringar av ledtrådar som faller på plats längre fram). Vi kan få veta var pistolen ligger om någon skall skjutas. Någon som smyger förbi kan gömma sig i en kista varefter ett hembitråde kommer på att hon glömt att låsa den och gör det. Det skadar inte om flaggningarna är ytligt sett lite ologiska. Jämför med renodlat improviserat berättande. Där är en vanlig teknik att inleda med att kasta ur sig några fullkomligt osammanhängande påståenden. Resten av berättelsen används sedan för att knyta ihop trådarna.

Numera är det inte ovanligt att pjäser och filmer går ut hårt redan i inledningen. Det är från början en anpassning till teveemediets krav. Blir publiken det minsta uttråkad kan den ju byta kanal med en enkel knapptryckning. Den är en parallell till *insinuationer* i tal.

Komplikation

Oj, oj, oj. Flickan var inte kär i gubben. Tänka sig, hon älskar sonen och han älskar henne. Men gubben kanske tar sitt förnuft till fånga om man talar med honom . . .

I *komplikationen* träder konflikten fram. Den vi skall tycka synd om får problem, eller visar sig ha det. Det är typiskt att viktiga delar av bakgrundshistorien rullas upp. Flickan och sonen har kanske älskat varandra i smyg sedan många år. Hon har givit upp hoppet att få honom och tackat ja till gubben i desperation. Sonen å sin sida kom hem för att fria till henne, men höll god min när han fick höra talas om bröllopet. Nu händer något som får dem att inse hur det ligger till.

Särskilt i film försätts hjälten/hjältinnan i det närmaste undantagslöst i ett besvärligt underläge som får oss att engagera oss i honom eller henne. Underläget illustreras med situationer som vi har lätt att leva oss in i. Nu vet du varför filmhjältar brukar ha så oförstående chefer. Du bör också kunna räkna ut varför du som talare inte vinner på att vara alltför kaxig.

Stegringen

Gubben fattar inte ens de grövsta vinkar. Han raglar omkring som en drucken i sitt patetiskt löjliga kärleksrus.

Under *stegringen* byggs spänningen upp mer och mer. Det är viktigt att konflikten är djup och trovärdig. Vi skall ana att utvecklingen går mot en katastrof. Vi får därför ta del av otaliga bevis på att gubben är oresonlig bortom allt förnuft och att de ungas kärlek är oändlig. För att det hela skall hänga ihop måste det finnas något skäl till att de unga tu inte bara struntar i gubben. Det ordnas enklast genom att presentera ett *dreadful alternative*, som gör konflikten till synes olöslig.

Kris

Gubben får situationen klar för sig och blir ett rasande lejon. Han envisas med att gifta sig. Flickans tårar får honom bara att sända efter en advokat för att göra sonen arvlös. Flickan letar efter ett rep för att hänga sig, sonen efter en pistol så han kan skjuta sig och fadern (han är så upprörd att han håller på att göra det i den ordningen, men precis innan han skall trycka av kommer han på misstaget). Men så får faderns bästa vän syn på en medaljong som flickan har och fattar att hon är hans förlorade dotter.

I *krisen* ställs allt på sin spets. Det är alltså den dramatiska höjdpunkten. Ofta är det en vändpunkt där världen genomgår ett gestaltskifte. En sådan punkt kallas en *peripeti*, men den termen används också för den specifika vändpunkt som gör ett visst öde oundvikligt. Sådana finns i tragedier där de markerar den punkt från vilken hjälten obevekligen går mot sin undergång. Typiskt består den i att hjälten fattar ett beslut med oanade konsekvenser. Det ligger i sakens natur att en sådan vändpunkt mycket väl kan ligga utanför själva dramat och därför bara återberättas som en del av bakgrundsinformation i pjäsen.

Upplösning

Fadern inser att flickan är för ung för honom, och att han egentligen är kär i husan. Sonen får flickan. Alla blir nöjda. Allmän giftermålsepidemi utbryter.

Dramat skall leda fram till att publiken går hem renad och harmonisk. Det förutsätter att den får tid att lugna ned sig efter krisen. Den dramatiska höjdpunkten följs därför av en *upplösning*, där allt ställs till rätta.

Lästips: En utmärkt bok om det ämne som titeln anger är Mats Ödeens *Dramatiskt berättande. Om konsten att strukturera ett drama*.

6.6 Referenstexters disposition

Den normala antika texten var en genomlyssningstext. Ett tydligt symptom på det är att böcker ofta publicerades i form av rullar. Det fungerar mycket bra för texter som skall läsas rakt igenom, men det räcker att tänka sig telefonkatalogen som en rulle för att förstå hur opraktiskt rullformat är för böcker som inte är avsedda för genomläsning. I vår tid är *genomlyssnings-* och *genomläsningstexter* också mycket vanliga, men vi har dessutom gott om *referenstexter*, som bara är tänkta att slå i.

Faran med principerna för referenstext är att de är naturliga för den som har överblick över sitt material, vilken talaren har men inte publiken. Många inbillar sig att de är rediga och ordentliga när de strukturerar tal som referenstexter. I själva

verket är de bara djupt inkompetenta. Faran med principerna för genomläsnings-text är att de ytligt sett gör texten mer varierad och pedagogisk, i realiteten gör de den bara rörig och oöverskådlig för den som inte läser texten rakt igenom.

Tyvärr befinner sig många texter i ett gränsland. I dessa fall måste man bestämma sig för vilken typ av läsning som är mest betydelsefull. Är det viktigast att texten är aptitlig för den som intresserat läser från början till slut eller att den är lätt att slå i? Din naturliga tendens är att övervärdera genomläsningen. Du vill självklart att andra skall läsa din text hängivet från början till slut, andra vill inte läsa mer än de måste. Du måste kallt räkna med att läsarna hoppar över långa förord och instruktioner: när läste du förordet till en ordbok sist?

Struktureringsprinciper

Om ämnet har en självskrivna struktur bestående av delar med underdelar är det naturligt att följa det mönstret även i texten. En sådan text blir i det närmaste omöjlig att läsa rakt igenom, men det är heller inte meningen. Tanken är i stället att läsaren skall börja med helheten för att få grepp om både textens och ämnets allmänna struktur för att sedan borra sig allt djupare ned.

En poäng är att den som har ett elementärt grepp om ämnet mycket enkelt kan leta sig fram till de delar där den sökta informationen finns. Om du vill veta vad ett visst *referensverk* om retorik har att säga om ordningar behöver du bara bläddra dig förbi inventionsläran till dispositionsläran.

Om materialet inte har någon inneboende hierarkisk struktur eller om denna är svårhanterlig eller okänd för läsaren, måste man ordna materialet efter någon form av linjär ordning. Den enklaste är dagbokens och den historiska krönikans, en enkel tidsordning. Andra typer är *konventionaliserade ordningar*, som alfabetisering.

Ofta är det bäst att blanda principer på ett systematiskt sätt. Det är så telefonkatalogen fungerar. Du får reda på vilken del du skall slå i med hjälp av var folk bor, sedan letar du reda på numret genom att söka i bokstavsordning.

Konsekvens och upprepning

Bra referensverk bygger på stränga upprepningar av både innehåll och strukturer. Upprepningarna av strukturer gör att det blir allt lättare att hitta i verket ju mer man använt det. Upprepningar av information gör att läsaren slipper bläddra för mycket. Var bara mycket noga med att tydligt signalera vad som är upprepningar och att skilja upprepningar från ny information. I ett referensverk är nämligen riktigt mekaniska upprepningar de som stör minst. Den som känner verket kan ju hoppa över dem.

Lästips En utmärkt introduktion för dem som ofta arbetar i gränslandet mellan genomläsnings- och referenstext är *Från tanke till text. En språkhandbok för uppsatsskrivande studenter* av Arne Jarrick och Olle Josephson.

7. Dygd och stil

Eftersom det primärretoriska talets överdygd är att det skall vara övertygande är *talets dygder* (*virtutes elocutionis; virtutes dicendi*) bara en precisering av vilka allmänna faktorer som avgör om talet är utformat så att budskapet når fram så bra som möjligt. Beprövad erfarenhet säger att dygderna är *renhet, klarhet, smyckning* och *anpassning*, men också att de måste utövas med omdöme och måtta. Retoriken drar konsekvenserna av detta genom att nyktert klassificera dygdbrott som *synder* eller *licenser* (s. 10). En annan viktig nyansering är att överdriven dygd lätt slår över i sin motsats, vilket får till följd att det inte bara finns dygdbrott som består i ett för litet mått av dygden i fråga utan även i ett för stort. Ett typexempel på det senare är utslag av överdriven korrekthetsiver som får publiken att tycka att talaren låter tillgjord och främmande.

Ur pedagogisk synvinkel är poängen med dygdläran att den ger retoriken en realistisk och nyanserad grund för bedömningar av vad som är bra i texter och framföranden. Utan en sådan utgångspunkt är det lätt att falla till föga inför mode-nycker, som skriv-baby-språks-manin på 1970-talet och den perversa korrekthets-manin i skolornas skrivundervisning fram till efterkrigsperioden. Det fanns lärare som uppmanade sina elever att skriva korta uppsatser därför att det skulle minska risken för fel. De gav nämligen betyg i relation till hur många språk- och skrivfel det var i uppsatserna, inte i förhållande till hur mycket som var bra. Som om det över huvud taget skulle spela någon roll med fel i texter som är så tråkiga att ändå ingen ids läsa dem.

I retoriken är *stilen* sättet att tala eller skriva. Stilläran ger råd om hur den bör anpassas till olika situationer. Speciell vikt läggs vid de olika krav som *behagande, undervisande* och *känslorörande* ställer. Stil och dygd hänger mycket nära samman eftersom dygderna måste balanseras på skilda sätt i olika sammanhang, klarheten är t.ex. extra viktig vid undervisande.

Termer De latinska benämningarna för *renhet, klarhet, smyckning* och *anpassning* är *puritas, perspicuitas, ornatus* och *aptum*.

Introduktioner till avsnitten

1 Dygdlärans räckvidd

Dygdläran används för det mesta som har med ett tal att göra. Bäst passar den för formulering och framförande. Bruket är den viktigaste normkällan.

2 Renhet

Renhetsdygden innebär att talaren skall undvika sådant som känns främmande, konstigt eller misslyckat. Språket skall därför vara idiomatiskt istället för knastrande, stelt och tillgjort.

3 Klarhet

Klarhetsdygden innebär att talaren skall sträva efter att uttrycka sig begripligt och entydigt.

4 Smyckning

Smyckningsdygden innebär att talaren skall göra konstfulla ändringar för att övertyga bättre.

5 Anpassning

I snävare mening innebär anpassningsdygden att talaren skall undvika sådant som är socialt eller etiskt-moraliskt stötande. I vidare mening är det ett allmänt krav på måttfullhet och följsamhet.

6 Talarens tömmar

Talaren måste skapa både uppmärksamhet och samhörighet för att nå fram. Detta kräver att dygderna balanseras skickligt.

7 Stil

I retoriken är stilen sättet att tala eller skriva. Den viktigaste faktorn för vilken stil som är lämplig är om talaren i första hand försöker behaga, undervisa eller röra känslan.

7.1 Dyglärens räckvidd

Dygläran presenteras regelmässigt med den språkliga formuleringen som utgångspunkt. Dygderna används också för att ge någon form av struktur åt det myller av tips och iakttagelser som utgör formuleringslärens huvuddel. Detta kan lätt misstolkas som att dygderna bara skulle ha med talets språkliga formulering att göra. Låt oss därför inleda genomgången av dygläran med en allmän diskussion om dyglärens relevans i olika sammanhang.

Idén att språket är tankens (= innehållets) kläder har gammal hemvist i retoriken. Men innanför innehållet finns budskapet. Den som skapar ett retoriskt tal utgår därför från ett budskap och klär detta i en argumentation för att sedan klä argumentationen i en formulering och slutligen denna i ett framförande.

Allra bäst passar dygderna för att värdera formuleringen, men, som Quintilianus framhåller, är de också mycket bra för analyser av faktorer som har med framförandet att göra. Kroppsspråk och verbalt språk är trots allt nära släkt.

Om vi går ”inåt” i talet märker vi att dygderna faktiskt har påtaglig relevans också för innehållet, något som i ett typiskt retoriskt tal självklart är argumentation. Tänk dig en rikspolitiker som säger:

- a. Vi bör sluta salta gatorna. Vägsalt är dåligt för miljön, och skulle fler pensionärer än vanligt bli överkörda spar vi långsiktigt in på skatten.

Att använda skadlighet för miljön som argument är uppenbart välartat. Att dra fram att staten spar in pengar på döda pensionärer är det inte. För att vara exakt är det i retorisk mening *obscen*, något som stöter publikens etiska eller moraliska uppfattningar. Detta illustrerar att det är meningsfullt att tala om dygderna hos det *inre* (= innehållet) och *yttre* (= formen) hos talen, låt vara att det främst är i fråga om anpassningen som man gör en poäng av skillnaden mellan inre och yttre dygd.

Den del där dygläran har minst relevans är kärnan i talet, själva budskapet. Medan dygläran kräver att argumentation, formulering och framförande skall anpassas skamlöst efter vad som får budskapet att gå fram bäst, är det orimligt att tänka sig samma vindflöjelsaktiga attityd till budskapet. Det skall i stället anpassas så lite som möjligt. Detta skiljer sig så markant från den anpassning som dygläran föreskriver att preciseringen av budskapet har fått en egen hjälplära i retoriken: *statusläran*.

Bruket är normkällan

För att få någon ordning på vad som allmänt sett uppfattas som rätt och därför ger minst risk för störningar är det vanligt att införa *bruket* som riktmärke. Det korrekta är alltså att göra som folk brukar, men det är skillnad på folk och få. Det bruk som avses är ofta bara den tongivande elitens. Ett mycket viktigt undantag är när det skulle bryta ned samhörigheten med viktiga delar av målgruppen att tala och klä sig som de tongivande i samhället gör. Det är också viktigt att vara uppmärksam på

skillnaden mellan vad folk anser vara bruket och vad som verkligen är det. Ibland bör du anpassa dig efter det ena, ibland efter det andra.

Allra bäst fungerar föreställningen om bruket som norm för *renheten*, men den ger också värdefulla tips om *anpassningen*. I de rent språkliga frågorna är det ofta rimligt att säga att *det bildade samtalspråket är normen*. Historiskt har det ofta identifierats med språket vid hovet. I dag är det snarast språket i medierna. I vissa fall står det i motsättning till språkvårdens riktlinjer, men faktiskt i ganska obetydlig omfattning. Det är långtifrån alltid språkvårdarna som är mest konservativa.

Retoriker har ofta bestämda åsikter i stil- och språkfrågor och kan använda vilka retoriska knep som helst för att sprida sitt evangelium, men de bryter grovt mot retorikens grundprinciper om de blandar ihop sina åsikter om hur saker bör vara med hur de är.

7.2 Renhet

Renhetsdygden vänder sig mot främmande element. Ett brott mot dygden som har med enstaka ord att göra kallas en *barbarism*. På klassisk grekiska kallades nämligen folk som inte talade begriplig grekiska för *barbarer*. En *barbarism* består typiskt i att ordet självt eller någon egenskap hos det, som böjning eller uttal, är *främmande*, *dialektal*, *nybildad* eller *föråldrad*. I meningsbyggnaden är det mindre vanligt med fel som beror på inflytanden från främmande språkformer. Ett syntaktiskt renhetsbrott — som kallas en *solecism* (*soloecismus*) — är därför som regel ett rent språkfel. Sådant som är etiskt-moraliskt eller socialt stötande räknas som anpassningsbrott. I den mån främmande brytning och dialektalt uttal ställer till problem så gör de det i egenskap av renhetssynder, medan störningar som beror på socialt markerat uttal är anpassningssynder.

Nu skall man inte göra en alltför stor affär av skillnaden mellan renhet och anpassning. Poängen med båda är väsentligen att befrämja publikens känsla av förtroende, samhörighet och välbefinnande. Detta kräver att åtminstone två krav uppfylls: (1) talaren måste framstå som tillräckligt ”fin” för att bli tagen på allvar; (2) talaren måste kännas tillräckligt mycket som en i gänget för att publiken skall känna samhörighet. På detta sätt antyder talaren att han eller hon dels är på publikens sida, dels någon att hålla i handen när åskan går. Både renhet och anpassning är i grund och botten etosbevisning.

Överdriven korrekthet verkar tillgjord och *främmande*. *Purism* ’överdriven renhetsiver’ kan därför vara en mycket grov synd. Det är speciellt lätt att glömma att både *nybildade* och *föråldrade* ord är barbarismer. Överdriven korrekthetsiver är speciellt skadlig om den urartar till ett försök att vara hela världens egen lilla ordningsman i språk- och etikettsfrågor. Du behagar knappast folk genom att få dem att känna att de inte är fina nog. Du skapar knappast samhörighet genom att visa förakt. Du uppfattas knappast som omdömesgill om du är fixerad vid struntsaker. Men korrekthetsiver kan skada även om den inte får dig att framstå som främmande och konstig. Du kan ju lyckas fördriva allt som inte är fullkomligt normalt

och därigenom bli fullkomligt färglös istället. Det är inte stort bättre. Tråkighet är trots allt retorikens dödssynd.

Skälet till att du frestas att hävda dig genom överdriven korrekthetsiver är att renhet är en av människans fundamentala metoder för att markera personlig status. Ju finare du vill vara desto mer restriktioner lägger du på dig. Detta så länge du är med i statuskapplöpningen. Den som har en fullkomligt säker position och som inte försöker ändra den gör som han eller hon vill. Allra mest anstränger sig följdriktigt de som är uppåtsträvande eller känner sig hotade, det vill säga karriärister, personer i en utsatt ställning och folk med dåligt självförtroende.

Men tro inte att du får högre status genom allmän slapphet i tanke, ord och gärning. Tvärtom. Du vinner mest och förlorar minst på att vara pedantisk utan att göra någon affär av det.

7.3 Klarhet

Det första villkoret för att du skall kunna övertyga är att ditt budskap över huvud taget går att begripa, det innebär att du måste tala tillräckligt tydligt, inte använda okända ord oöversärligt. Det andra villkoret är att det du säger blir rätt uppfattat, i annat fall kan du ju råka övertyga om något helt annat än du ville. Du bör därför göra vad du kan för att röja undan möjligheter att missförstå dig. Det tredje villkoret är att publiken verkligen tar till sig det du har att säga. Klarhetsdygden handlar om de första två kraven. Quintilianus inskärper det andra med orden:

Sträva inte efter att han skall kunna förstå utan att han inte skall kunna undgå att förstå. (Quint. Inst. 8.2.24)

Normalt brukar klarheten förknippas med anpassning och renhet eftersom alla tre motverkar svårbegripliga konstigheter. Däremot sätts den i viss motsatsställning till smyckningen. Många smyckningar är nämligen medvetna *dunkelheter*, som brott mot klarhetsdygden kallas.

Klarhetens betydelse för logosbevisningen är uppenbar. För etosbevisningens del är den lite mer blandad. Grundbudet är att klarhet är bra. Att du säger saker rent ut antyder pålitlighet liksom att du känner tillräcklig säkerhet för att inte göra dig till. Att du kan ge begripliga förklaringar antyder sakkunskap. Det är inte bara Tegnér som misstänker att "Det dunkelt sagda är det dunkelt tänkta."

Men det finns fler bottnar. Överdriven klarhet blir lätt nedlåtande, tråkig eller anstötlig. Dunkelhet som blottar nog — men bara låter ana resten — är därför en utmärkt metod att klä ett alltför harmlöst eller alltför stötande innehåll i ett lockande respektive proppert hölje.

Varje bondfångare, läkare och amerikansk superguru vet dessutom att lite lagom med hemligt pladder kan rädda föreställningen. Dels kan det få det omtalade att verka svårt och avancerat och därmed viktigt, dels kan fackjargong fungera som etosbevis på två sätt: (1) alla som hör dig kan uppfatta den som ett tecken på sakkunskap, förutsatt att du inte blir genomskådad beroende på att du har använt den

fel; (2) de som delar jargongen kan känna samhörighet. Detta leder till en risk att den som har dåligt självförtroende eller låg personlig status kan försöka blåsa upp sig som en padda genom att krångla till språket. Till en del kan det nog vara vettigt, men lär reklammakarnas och bondfångarnas knep fullt ut! De använder krångelpladder som krydda i en anrättning som i huvudsak — åtminstone känslomässigt — är gripbar och konkret. Använd inte mer krångelpladder än som behövs för att ge intryck av att du är en sådan där som har studerat de hemliga konsterna. Du behöver långt mindre än du tror.

Rätt använd är dunkelhet ett av de effektivaste medlen för att skapa livfulla fantasibilder och för att skärpa uppmärksamheten. Det är språkets raffset. Men överdriven dunkelhet är bland det tråkigaste som finns. Det gör att dunkelhet paradoxalt nog är både bland det mest intresseväckande och det mest intressedödande som kan finnas i ett tal.

7.4 Smyckning

Smyckningarna är konstfulla ändringar (s. 11). De brukar ofta jämföras med blommor, prydnader eller färger som används för att göra talets formulering mera tilldragande. Det fångar en väsentlig sida av saken, men precis som riktigt smink är smyckningen också till för att styra ut innehållet så att det uppfattas på lämpligt sätt, d.v.s. *färga* det (s. 30). Det var t.ex. knappast stråvan efter språklig skönhet som fick Strindberg att dra till med följande *deskription* när han ville illustrera hur en hjälte påverkades av att en kvinna hade fått honom att tappa tron på kärleken:

- a. Hans ansikte föll in och man kunde se alla kranietets mera framstående ben; huden blev gulvit som ett spritlagd fosters, och såg alltid fuktig ut och mellan de tunna skäggråen slogo finnar fram. Ögat var släckt; händerna magra så att alla ledgångar stucko genom skinnet. Han såg ut som en plansch till ett tendensarbete om de mänskliga lasterna och ändock var han ren. (August Strindberg, *Giftas*)

Smyckningen är ett universalmedel för att behaga, undervisa och röra känslorna. De allmänna riktlinjerna för hur man bör smycka i olika sammanhang berörs i avsnitt 7.7 om stilläran. Kapitel 15, 17 och 18 ger en uppfattning om vad det finns för typer. Mängder med smyckningar introduceras visserligen på andra ställen, men de tre kapitlen är systematiska kataloger.

Smyckningsläran som helhet liknas ofta vid en prunkande trädgård. Nog är den artrik alltid. Slutkapitlen redovisar ett hundratal av de viktigare. Det är ingen svårighet att mångdubbla den siffran genom att ta med alla variationer.

Grovindelningen brukar ske ungefär så här. Först skiljs allt som berör *enstaka ord*, d.v.s. ordvalet, från det som berör *ord i sammanhang*.

Ettordssmyckningar är antingen *synonymer* eller *troper*. Det senare är metaforer och andra ”förvidna” uttryck. (En bättre förklaring finns på sidan 243).

Flerordssmyckningar räknas normalt som *figurer*. De som beskriver ändringar ur tankesynpunkt heter *tankefigurer*, de som utgår från formen *ordfigurer*. En *et-tordssmyckning* är alltså något som handlar om ordval medan en *ordfigur* handlar om större mönster.

Kompositionsläran behandlar dels olika sätt att ordna tankarna i texten, dels talets ljudegenskaper. I grova drag sammanfaller det med meningsbyggnad å ena sidan och rytm samt allmänt väljud å den andra.

7.5 Anpassning

I vidare mening används termen anpassning som ett allmänt krav på det passande, måttfulla och lämpliga. I den betydelsen angår anpassningen allt i talet. Den blir också den främsta av dygderna genom att den även skall tillämpas på dygderna själva, inte minst sig själv eftersom omåttlig anpassning är *tråkig*. Kravet på allmän måttfullhet används emellanåt som grund för en indelning av dygdbrott i sådana som består i *för mycket* respektive *för lite* av dygden i fråga.

I snävare mening är anpassning detsamma som frånvaron av moraliskt-etiskt och socialt stötande element. Anpassning och renhet bildar därmed tillsammans ett förbud mot allt som är främmande, felaktigt och konstigt. Om man vill kan man se dem som en enda dygd med budet: Undvik allt som oroar och som kan störa samhörigheten!

Ett anpassningsbrott av moralisk-etisk natur kallas en *obsценitet* och ett av social natur kallas en *humilitet*. Obscenitetsbrott kan ha en anknytning till det där som tanter och farbröder gör när de tycker riktigt mycket om varandra. En annan vanlig typ är tecken på okänslighet inför personer som man skall vara snäll mot. Däremot är knappast all lyteskomik obscenitetsbrott. När Bert Karlsson hade gjort en plump anmärkning om en sångerskas ögon var det t.ex. knappast någon som tog illa upp när hans egna ögon jämfördes med pisshål i snön.

Humilitetsbrott utgörs ofta av något som markerar socialt underläge men de kan även bestå i något som markerar hög social status på ett sätt som skadar samhörigheten. Du får därför inte tolka förbudet mot humiliteter som en uppmaning att snobba till dig, tvärtom. Du skall normalt sträva efter att undvika all form av markering av sociala olikheter, men notera att det emellanåt finns en risk att försök att ignorera rangordningar och andra skillnader kan leda till att de lyser igenom med pinsam tydlighet i stället. Det är speciellt tankeväckande att karriärhungeriga nykomlingar — t.ex Cicerö som ung advokat — ofta visar påtaglig ödmjukhet när de inleder tal som vänder sig till äldre och mer etablerade. Om de inte gjorde det skulle de få de äldre att känna sig utmanade, vilket skulle vara just ett sätt att framhäva skillnaderna och därmed provocera fram en negativ reaktion. Ta alltså inte strid om din personliga status i talens inledning. Det medför en onödig risk att skada samhörigheten.

I vissa lägen kan skillnader användas som ett medel för att skapa samhörighet. Personer kan ju komplettera varandra på ett fint sätt. Var bara försiktig så att du

inte: (1) låter dig låsas fast i roller du bör undvika bara därför att andra tycker att du är snäll och trevlig när du är undergiven; (2) blandar ihop avsikten att skapa samhörighet med din inre vilja att hävda dig, och därför tror dig skapa samhörighet när andra bara tycker att du försöker sätta dig på dem.

7.6 Talarens tömmar

En talare, skribent eller samtalspartner som inte lyckas skapa och vidmakthålla både samhörighet och uppmärksamhet har inte anledning att räkna med några större framgångar. Det är ingen slump att kravet på uppmärksamhet finns med i exordiets uppgifter och kravet på samhörighet i etosbevisningens. Att hantera renhet och anpassning för att skapa samhörighet är besvärligt nog, men de verkliga svårigheterna börjar när kravet på samhörighet skall förenas med det på uppmärksamhet. Det enklaste sättet att väcka publiken är nämligen att kittla den lite med smyckningar i form av renhets- och anpassningsbrott.

Detta är ett mycket svårt område. Börja med att inse att ur retoriskt perspektiv är uppmärksamhetsskapande (= smyckning) å enda sidan och samhörighetsskapande (= renhet + anpassning) å den andra, ett par offensiva metoder för att få grepp om publiken så att den går att påverka. Talaren måste få grepp om tömmarna, och tömmarna, det är uppmärksamhet och samhörighet.

En grupp som inser detta är stjärnförsäljare. Den typ av anpassning som de ägnar sig åt är mycket extrem, långt extremare än vad en talare normalt kan åstadkomma. Talaren har ju en hel publik att anpassa sig efter medan säljaren ofta bara behöver bekymra sig om en enda person. Det är en anpassning på alla plan: innehållsligt, språkligt och ickeverbalt. Gränsen för hur långt de går bestäms av vad som kan uppfattas som billigt eller lyteskomiskt. De undviker att hyckla övertygelser som kan vara viktiga för kunden, som religiös tro och politisk uppfattning. Det är bättre att — som talaren gör i sin narration — förbigå det som skiljer och ta fasta på det som förenar. På det ickeverbala planet går de så långt att de anpassar rytmerna i tal och andning. Språkligt suger de i sig ord och vändningar som kunden använder.

Kort sagt gör de sig själva till så goda spegelbilder av kunden som möjligt. Den vanliga termen för sådan extrem anpassning är *padding*. Den är lånad från psykologin där den används för den anpassning av rytmer som ingår i normal hypnotisering. Det antyder också något om vad försäljarna håller på med. Indirekt säger det även en hel del om retorikens syn på språkvård: du anpassar dig för att skapa en samhörighet som öppnar för övertygandet.

Problemet med tråkighet hanterar skickliga säljare genom att: (1) konkretisera budskapet med exempelberättelser och jämförelser; (2) ”chockera” på sätt som inte skadar samhörigheten. Det låter nästan som en sammanfattning av en lärobok i retorik, vilket är helt naturligt. En säljare som klarar av att övertyga sina kunder bör självklart nå bättre resultat än en som bara kan övertala dem.

7.7 Stil

I retoriken är *stilen* sättet att tala eller skriva. Det är vanligt att räkna med tre grundläggande stiltyper, som sedan kan blandas och varieras i det oändliga. För att det skall vara något bevänt med en stilindelning ur praktiskt retorisk synvinkel måste den säga något om när och varför de olika stilarna skall användas. Den enklaste lösningen är att knyta var sin grundstil till *behagandet*, *undervisandet* och *känslorörandet*.

Du förstår poängen med en enkel grundläggande indelning om du tänker på hur kurser i vinprovning läggs upp för att bygga upp ”vinkänslan” så effektivt som möjligt. De börjar genomgående med att deltagarna lär sig känna igen skillnaden mellan en handfull viner från distrikt med klart olika karaktär. Sedan fortsätter kurserna med att deltagarna lär sig uppfatta nyansskillnaderna mellan viner som är allt mer lika. I retoriken gör man med fördel på samma sätt genom att först träna förmågan att arbeta om texter till typrepresentanter för grundstilarna och sedan vidga registret genom att göra allt finare nyanseringar.

Det finns olika uppfattningar om vilka drag som bestämmer vilken stil en text eller ett tal hör till. Det viktigaste är dock vad vi kan kalla smyckningstypen, d.v.s. sättet att smycka. Ofta kan smyckningstyp och stil jämföras men ibland är det klokt att göra en nyansering så att smyckningstypen bara räknas som ett *stildrag* ’något som utmärker en stil’. Stilen är något större eftersom det inte enbart är smyckningen som är sättet att tala eller skriva.

Det kan vara lämpligt att skilja på *funktionella* och *symptomatiska* stildrag. Du förstår varför om du tänker på den normala stilen i *narrationen*. Tonen där skall vara saklig för att det skall låta som om du undervisade, men ofta är du egentligen bara ute efter att framställa dig i lämplig dager. Det gör att du är mer mån om de stildrag som är symptom på undervisande än de som är viktiga för att undervisande skall fungera. Det är kort sagt ibland viktigare att *narrationen* låter klar än att den är det.

För att kunna smycka rätt måste du börja med att definiera vilken ”känsla” du vill ge texten. Den naturliga utgångspunkten är *talarens plikter*. Det är ju rimligt att man skall utforma texten på olika sätt beroende av om målet är att behaga, undervisa eller röra känslan. Låt oss ta det som utgångspunkt för en precisering av tre grundläggande karaktäriseringar av sättet att smycka. De är bara ett axplock ur retorikens rika förråd. Mitt urval utgår från de mest typiska formerna för smyckning hos de mera konstfulla varianterna hos de tre grundläggande stilar som presenteras något längre fram.

Graciöst (*gratia*) milt och lättsamt, avpassat för typiskt behagande; det karaktäristiska är känslan av otvungen lätthet. Det harmonierar med spirituella konversationer, dansande älvor och en vemodig flöjt.

Sobert (*elegantia*) sparsamt men elegant, avpassat för typiskt undervisande; det karaktäristiska är känslan av klarhet och renhet, men också av viss kylig

dansering. Stramheten gör att smyckningen inte får riktigt samma lätthet som graciöst utformad smyckning.

Robust (*robur*) anslående och kraftfullt, avpassat för typiskt rörande av känslor; det karaktäristiska är känslan av tyngd och obevklighet. Det harmonierar med råa gapskratt och dödsmassor.

Orsaken till att ge skäliggen intuitivt orienterade beskrivningar av de tre typerna är att stilkänsla är en intuitiv förmåga, som används för att känna efter om stilen är lämplig för ändamålet. Det praktiska handlag som krävs för att komma på vilka typer av smyckningar som är användbara för olika ändamål byggs i första hand upp med hjälp av textanalyser och praktiska övningar av olika slag.

Tre grundläggande stiltyper

Den normala ordningen för hur stilarna används i ett tal är given utifrån pliktläran, men när stilarna definieras brukar de i stället ordnas så att känslorörandet kommer överst, behagandet i mitten och undervisandet i botten. Det ger en ordning efter stilarnas konstfullhet, vilket i realiteten är samma sak som tyngden i smyckningen. Den i primärretoriska sammanhang viktigaste stilindelningen är:

Kraftfull stil (*genus dicendi vehemens*) stil avpassad för typiskt rörande av känslor. Smyckningen är *robust*. När stilen urartar blir den *svulstig*. I sin konstlösare variant är den ofta så rå och vild att den snarare bör kallas *stormande* eller *våldsamt* än kraftfull; i den konstfullare är den varierad men välordnad och avslipad, vilket gör den *högstäm*. Den viktigaste dygden är den *robusta smyckningen*: det är en överdådig och påträngande stil, som snarare används för att anpassa publiken efter dig än tvärtom. Kopplingen till rörande av känslan gör stilen naturlig i slutet av tal. Det är också en stil för högstämt tal om hjältar: den förknippas därför med höga och ädla ämnen.

Måttfull stil (*genus dicendi modicum*) stil avpassad för typiskt behagande. Smyckningen är *graciös*. När stilen urartar blir den *lös*. I sin konstlösare variant påminner den starkt om småprat; i sin konstfullare är den välbalanserad och ansad. De viktigaste dygderna är den *graciösa smyckningen* och *anpassning*: det är en snäll men förförisk stil. Kopplingen till behagande gör stilen naturlig i början av tal. Det är också en stil för intimare tal med jämlikar: den förknippas därför med ämnen som berör den egna miljön.

Enkel stil (*genus dicendi subtilis*) stil avpassad för typiskt undervisande. Smyckningen är *sober*. När stilen urartar blir den *torftig*. I sin konstlösare variant för den tankarna till när en oskolad talar lite torrt och enkelt men rakt på sak; i sin konstfullare variant är den fortfarande lite torr, men avslipad och raffinerad i sin enkelhet. De viktigaste dygderna är *renhet* och *klarhet*: det är en stram och ordningsam — men föga inställsam och upphetsande — stil. Kopplingen till undervisande gör stilen naturlig i mitten av tal. Det är också

en stil för instruktioner till underlydande: den förknippas därför med ämnen som uppfattas som låga och enkla.

En primärretorisk talare måste behärska alla tre stilarna för att kunna sköta sina tre mest elementära åligganden att behaga, undervisa och röra känslorna på det standardiserade sättet. Självklart är det också viktigt att kunna variera mellan olika grad av konstfullhet.

Vergilius' hjul

Den mest kända sekundärretoriskt grundade stilindelningen är *Vergilius' hjul* (*Rota Vergilii*), som skapades på medeltiden. I den kopplas tre *stilnivåer* till den romerske poeten Vergilius tre stora verk enligt mönstret:

Hög stil (*gravis stylus*) stil avpassad för höga ämnen och företeelser. Mönstret är Aeneiden, Vergilius stora hjältedikt. Tonen är *känslösam*. Stilen passar bäst för hjältar och hästar. Smyckningen är *robust*. Det är en parallell till *kraftfull stil*, den är snarare högstämmd än våldsamt.

Mellanstil (*mediocris stylus*) stil avpassad för ämnen och företeelser som varken är höga eller blygsamma. Mönstret är Georgican, Vergilius dikter om godsägaren på landet. Han är närmast på semester så tonen är *behaglig*. Stilen passar bäst för godsägare och kor. Smyckningen är *graciös*. Det är en parallell till *måttfull stil*, den är snarare lugn än förförisk.

Låg stil (*humilis stylus*) stil avpassad för blygsamma ämnen och företeelser. Mönstret är Eklogerna, Vergilius herdedikter. Stilen passar bäst för herdar och får. Tonen är *undervisande*. Smyckningen är *sober*. Det är en parallell till *enkel stil*, poeten är snarare sparsmakad än pedagogisk.

Den starka parallelliteten mellan den primärretoriska stilindelning som presenteras ovan och Vergilius' hjul gör att man kan fråga sig om det båda behövs. Mitt svar är att det i vart fall behövs minst en indelning förutom hjulet. Det lurar folk att texter skall ha samma stil rakt igenom. Det är ofta självmord i primärretoriska tal.

Stilideal

Smyckningen är den dygd som främst associeras med synen på konst som förbättringar av det konstlösa. Det är också den som mest förknippas med retoriken som sådan. Många tror rent av att smyckning är det enda retorik handlar om, att texter blir mer "retoriska" ju mer smyckade de är. Quintilianus för sin del uppfattade det som självklart att skolade talare är mer måttfulla än oskolade och försvarade de förras stil med två jämförelser. Den ena, att den polerade marmorn är mindre än det råa blocket, är på sätt och vis en annan vinkling av temat ymighet-beskärning (s. 15). Den andra är en jämförelse med kroppslig strid. Den oskolade slagskämpen verkar fruktansvärd med sina yviga svingar, men har inte mycket att sätta emot

den skolade gladiatorns små — men precisa och dödligt effektiva — rörelser. På samma sätt ger den storvulna och bombastiska oskolade talaren ett överväldigande intryck av att vara en mäktig talare, men det är den skolade som tar hem segern med sin mer måttfulla och välavvägda stil.

Nu skall det i ärlighetens namn sägas att det faktiskt finns olika stilideal i retoriken och därmed inte något generellt ideal för hur texter skall smyckas. Även om det nog generellt är så att oskolade talare saknar den skolades förstånd att hålla igen när det är lämpligt, har somliga tider och kretsar föredragit en mer elegant och återhållen stil, medan andra har föredragit en mera bombastisk och flödande.

På Ciceros tid kallade de som förespråkade den enklare stilen sitt eget ideal för *atticistisk stil* (= atensk stil) och den mera blommiga stilen för *asiansk* (= hellenistisk). Andra benämningar är *tung stil* för den konstfullare varianten och *lätt stil* för den förment konstlösare.

De romare som gjorde en affär av skillnaden mellan asiansk och atticistisk stil hävdade att begreppen verkligen speglade skillnaden mellan den ”ädla” atticistiska retoriken och den ”urartade” asianska. Detta var något som Cicero inte tålde, särskilt som de strama unga männen beskyllde honom för *asianism*. Han blev så retad att han gick till skarpt motangrepp i ett par av sina böcker (*Brutus* och *Orator*). Det är den syn på stil och smyckning som han ger uttryck åt där som genomsyrar min presentation av stiltyperna ovan. Cicero menade kort sagt att olika ändamål kräver olika stil varför det inte går att säga att en viss stil är den enda rätta.

Men striden mellan dem som förespråkade en stramare respektive blommigare stil visar ändå att stilidealen är något att ta på allvar. Även om en viss stil rent allmänt sett är bäst för ett visst ändamål kan publikens uppfattning om vad som är passande göra att det är nödvändigt att välja en helt annan lösning. En olämplig stil blir lätt ett allvarligt *renhets-* eller *anpassningsbrott*.

8. Framförandet

I allt väsentligt är den klassiska läran om framförandet fortfarande giltig. De viktigaste skillnaderna är att de moderna medierna har medfört att nya situationer har tillkommit och att ändrade moden har gjort att detaljråd om klädseln har blivit föråldrade. Däremot stämmer de allmänna iakttagelserna häpnadsväckande bra fortfarande. Min framställning följer därför klassikerna påfallande nära även om jag har tvingats till vissa utbroderingar på egen hand.

Retoriken gör noggranna systematiseringar av framträdandet som av allt annat. Det finns långa listor över vilka kroppsställningar som passar till vilka röster och liknande, utförliga är Quintilianus och *Rhetorica ad Herennium*. Jag rekommenderar inte att du försöker lära dig grunderna i framförandeteknik genom att läsa systematiseringarna, även om de i och för sig är förbluffande lärorika och skarpsinniga. Den förnämsta metoden är träning med sakkunnig ledning, nu som i antiken. Det är med den antika diskussionen om framträdande som med moderna böcker om ickeverbal kommunikation. De är roande, intressanta och nyttiga för den som redan har en rejäl praktisk grund, men snarast skadliga annars. Som en konsekvens av detta har jag valt att utforma kapitlet som en ganska allmän diskussion. Du får några detaljråd om kläder, men det är i stort sett allt. De mera pedagogiska aspekterna, t.ex. vad olika hjälplärare kan bidra med, diskuteras i kapitel 19 om övningsprogrammet.

I modern talekonst spelar ofta hjälpmedel, som overheadbilder, en stor roll. Om de används rätt kan de göra föredragningar och liknande bättre. Tyvärr är det minst lika vanligt att de bryter ned publikkontakten, förstör tempo och rytm samt gör talet rörigt och oöverskådligt. Det skulle därför vara befogat med en grundlig genomgång av hur hjälpmedlen används på ett konstruktivt sätt, men eftersom boken inte erbjuder en sådan hänvisar jag till annan litteratur. En bra början är böcker om presentationsteknik och grafisk formgivning.

Introduktioner till avsnitten

1 Situationen

Retoriken utgår från tal inför publik, det medför sina begränsningar. Redan i antiken varnades för att tala som en talare i fel situationer. Det är i högsta grad befogat eftersom det är förödande att blanda ihop situationerna.

2 Duger du?

Ditt rykte, din gruppstillhörighet och din status är mycket viktiga för hur du uppfattas. Precis som din personliga stil. Du är ett etosbevis så stor du är.

3 Rösten

Talarens röst behöver inte klara av extemprestationer, men den måste vara pålitlig och nå fram. Rösten som sådan är ett viktigt redskap för att gestalta budskapet.

4 Kroppen

Din klädsel och ditt utseende är mycket viktiga för hur du uppfattas. Hut och sköt-samhet går hem. Dina rörelser är en signal om vem du är, men de är också ett redskap för gestaltning.

8.1 Situationen

Retoriken är i första hand tänkt för riktiga tal inför en stor publik. Det är därför befogat att ge ett par anmärkningar om andra situationer.

Det stora och det lilla rummet

Retoriken är ursprungligen anpassad efter *det stora rummet*: efter situationer där en talare dominerar en scen och har en stor publik framför sig. Motsatsen är *det lilla rummet*: situationer där publiken upplever talaren som om han eller hon var på kort avstånd rent fysiskt. Det kan ske genom att det verkliga avståndet är kort eller genom medier. Det lilla rummet passar bra för gemytligt småprat och intimitet: det är alltså ”etiskt”. Det stora rummet är bättre för stegringar till extatisk utlevelse: det är ”patetiskt”.

Film och levande teater ger en intressant jämförelse. På teatern är det fysiska avståndet till publiken stort. Det gör att skådespelarna måste arbeta med stora och tydliga gester för att budskapet skall nå fram. På film kan avståndet göras litet. Det gör att en lätt höjning av ett ögonbryn kan räcka när teaterskådespelaren måste signalera med hela kroppen. Om skådespelaren blandar ihop förutsättningarna för de två situationerna blir resultatet katastrofalt. Filmskådespelaren på scenen blir död och tråkig. Scenskådespelaren i närbild blir påfrestande teatralisk.

Motsvarande förhållanden gäller för talare. Det är därför som närbilder av talare som vänder sig till publiken i det stora rummet verkar så obehagliga och påträngande, särskilt i de delar som bygger på stark patosbevisning. Det är därför teve älskar att visa väckelsepredikanter och politiker som skall utmålas som demoniska i just de situationerna.

Moderna tevepolitiker anpassar sig efter sin riktiga publik, den de har på andra sidan tevekamerorna i det lilla rummet.

Debatt och diskussion

En debatt är typiskt ett ordnat offentligt meningsutbyte som skall lägga grund för ett beslut i en viss fråga. Sådana situationer är retorikens livsluft. Både den juridiska och den deliberativa genren är speciellt avpassade för dem. Den enda egentliga skillnaden mellan klassisk retorik och modern debatteknik är att den klassiska retoriken räknar uppgörelser med hjälp av fullskaliga tal som det grundläggande fallet medan modern debatteknik snarare är avpassad för en slagväxling med hjälp av korta inlägg. Det är dock bara frågan om en förskjutning i betoning. Det extemporerande som ordinär debatt kräver är trots allt deklamationsundervisningens höjdpunkt (s. 17).

En renodlad diskussion skiljer sig från en ordinär debatt på två sätt: (1) deltagarens mål är att skapa samförstånd med övriga parter, inte att besegra dem; (2) det finns inte någon rollfördelning mellan parter och publik. Olikheterna gör att

en motståndare som kommer med invändningar i en debatt måste behandlas anorlunda än en samtalspartner som gör det i en diskussion. En samtalspartner är en person som skall övertygas och därmed någon vars känslor och tankar måste ägnas ett genuint intresse. Om samtalspartnern behandlas hårdhänt är det inte för att klämma åt denna utan snarare en sista utväg för att väcka en insikt om att en viss aspekt på frågan är viktig. En motståndare i en debatt är en fiende som skall oskadliggöras. När en debattör behandlar motparten mänskligt är det snarast för att stärka sitt eget etos eller för att motverka risken att publiken skall börja känna medlidande med fel person.

Det är alltså skillnad på samtals teknik och debatteknik. Det gör att en retoriker gör klokt i att botanisera en del i litteratur som har att göra med samtal. Det viktigaste knepet är dock något så banalt som att ens försöka förstå vad andra har att säga, d.v.s. att lyssna ordentligt på dem och kontrollera att man har förstått dem rätt.

Lästips I *Konsten att manipulera ett sammanträde* ger Peter Cassirer en summering av det viktigaste som man måste tänka på i ett för moderna retoriker betydelsefullt gränsland mellan debatt och diskussion.

8.2 Duger du?

Vad som sägs är viktigt. Hur det sägs är ofta ännu viktigare. Men det är också viktigt vem som talar. Så låt oss ställa den vidrigaste av alla frågor: Duger du?

Den kategori som generellt sett har minst problem är välutbildade äldre eller medelålders män av nordeuropeiskt ursprung, med god personlig social ställning och överklassbakgrund. De är uppfostrade till att ha gott självförtroende och har få fördomar om allmän inkompetens och opålitlighet mot sig. Men notera att även denna kategori har problem med sin grupptillhörighet, inte minst därför att de gärna uppfattas som lite okänsliga och tråkiga.

Män som försöker tona ned hårdheten i sin könsroll och kvinnor som tycker att det är trevligt att uppfattas som söta och snälla får lätt motsatt problem. De riskerar att inte bli tagna på allvar genom att de framstår som harmlösa. Undvik att reducera dig till ett keldjur; en grupp som har extra lätt att göra det är unga kvinnor. Deras situation blir inte lättare av att de är motpolen till mannen med makt, särskilt om de är etniskt avvikande och har mindre privilegierad bakgrund.

Fast kön, ålder och bakgrund är ändå en klen ursäkt för att tala uselt. Det är inte många manliga svenska politiker som har medierna i sin hand som Mona Sahlin. Att folk med auktoritet brukar vara gubbar innebär inte att de är de enda som kan förvärva det. Själv tycker jag att (unga) kvinnors brist på tyngd som talare mest verkar bero på att de inte vet hur de skall bära sig åt och att de inte riktigt vågar lita på att de får vara bra. Elementär träning i framförande ger nämligen rent fantastiskt resultat. Skolade unga kvinnliga talare har inte sämre tyngd än yngre manliga.

Det fel som brukar förstöra mest för kvinnor i allmänhet och för unga kvinnor i synnerhet är att de tar udden ur sådant som skall skärpas in extra genom att le överslätande eller bevekande just när inskärpningen börjar göra verkan. Så om jag skall ge ett enda specifikt råd är det:

Låt bli att förklena dig själv och ditt budskap genom att le överslätande eller bevekande!

Du får hjärtans gärna le för att visa att du trivs och att du tycker om publiken, men du får aldrig le bevekande med mindre än att du har något hållbart skäl att framställa dig som liten och värnlös. På samma sätt får du aldrig le överslätande med mindre än att det är något du vill släta över.

Männens problem är att de kan känna ett enormt könsrollsbundet tryck att fylla rollen av talaren-som-hjälte, inte minst därför att munhuggning inför publik alltid har varit ett fundamentalt instrument för att avgöra mäns prestige. Steget från sandlådan till Voltaire, Carl-Einar Häckner och Egil Skallagrimsson är kort. Trycket att imponera med sin verbala slagfärdighet leder till en uppenbar risk att glömma budskapet för att i stället burra upp sig som en tjädertupp. I sekundärretoriska situationer gör det sällan någon skada, men emellanåt är det förödande i primärretoriska. Håll därför ordning på vad du egentligen är ute efter.

Samhörighet, pålitlighet, sakkunskap

Den generella metoden att hantera problem med samhörighet är — som redan torde ha framgått med all önskvärd tydlighet — att på alla plan tona ned det som skiljer och framhäva det som förenar. Var bara försiktig med att försöka dölja skillnader som är uppenbara för alla. Det gör att du drar uppmärksamhet till dem och därtill ger intryck av att vara falsk. Du antyder dessutom att det du försöker dölja skulle vara ett fel hos dig, varför skulle du annars försöka dölja det? Detta är ingen uppmaning att vara påfrestande flåsärlig och framhäva olikheter i onödan. Du skall bara acceptera att det finns vissa saker som skiljer dig och andra åt, och att allt inte är till din fördel.

Ett vanligt råd till karriärlystna kan formuleras: Hävda gärna en avvikande åsikt i småstrunt som politik och religion, men håll med chefen i livets avgörande frågor som hur mycket gin det skall vara i Dry Martini och hur långa kjolarna skall vara. Det säger faktiskt en hel del om hur du bör göra. Ljug inte om sådant publiken tar på stort allvar. Visa hellre intresse och undertryck din egen mening.

Folk har fördomar, massor med fördomar. Den som inte känner dig har dessutom bara skenet att utgå från. Det gör att du om du har fördomarna mot dig måste bevisa extra mycket att du är pålitlig och besitter sakkunskap. Basen är korrekthet och prydighet. Utan det verkar du inte pålitlig. Det gör att du måste vara extra korrekt och prydlig under kontaktfasen om du är kvinna, ung, etniskt avvikande eller ”besynnerlig” på något annat sätt. Visst är det orättvist, men det råkar vara så. När kontakten väl är etablerad minskar behovet att ta i extra successivt genom att

du mer och mer börjar uppfattas som en individ i stället för ett typexemplar från en grupp.

Vilka som har problem med sakkunskap varierar mer än problemen med pålitlighet, men grundmönstret är detsamma. Underskatta inte värdet av formell kompetens. Den som inte känner dig har bara skenet att gå på. Den formella kompetensen hör dit.

Osäkerhet, blyghet, ödmjukhet, underdånighet

Undersökningar av vad svenskar är rädda för brukar komma fram till att ungefär 40 procent är rädda för att tala inför publik. Motsvarande siffra för döden är cirka 20. Det är därför många som undrar vad man kan göra åt saken. Svaret är inte speciellt märkvärdigt. Lätt talrädsla är i princip enkel att bli av med på egen hand. Det brukar räcka med att förbereda sig inför framträdanden på ungefär det sätt som skisseras i kapitel 10. Därmed inte sagt att det skulle vara enkelt i praktiken. Det är lätt att motivera sig själv till en kort heroisk insats, men betydligt svårare att förmå sig att göra något oglamoröst som att t.ex. varje dag under tre månader ägna en kort stund åt grundläggande avslappningsteknik.

Svår talrädsla bör behandlas av experter, d.v.s. i första hand psykologer och psykiatriker som är specialicerade på att bota rädsla. Riktig talrädsla låter jag som retoriklärare därför experterna ta hand om. I stället ger jag en liten genomgång av vilken inverkan "svaghet" i olika former kan förväntas få under talframförandet.

Grundproblemet är att du vill ge intryck av att vara stark och duktig. Det lurar dig att försöka dölja din svaghet på ett sätt som gör att du verkar stöddig eller osäker och uppblåst. Det är rena mordet på etosbevisningen, för att inte tala om hur det påverkar behagandet. Undvik speciellt stöddigheten. Den förstör nästan alltid mer än tecken på svaghet.

Svaghet som du inte försöker dölja kan i och för sig vara destruktiv. Det värsta är om du känner att du måste göra en affär av den. Det är tröttande och obehagligt för publiken. Huvudregeln är att svaghet ställer till mest skada under talets slut i perorationen. Det gäller i all synnerhet osäkerhet. Om du är osäker i slutet klibbar den känslan fast vid publikens slutgiltiga intryck av talet.

Ödmjukhet, blyghet och underdånighet kan faktiskt vara en tillgång, speciellt i början av talen. Det kan behaga publiken, väcka medkänsla och undanröja de etosproblem som ett alltför välsmort munläder kan ge. Tänk på jag-är-inte-någon-talare-inledningar och på hur filmmakare försätter hjälten i underläge (s. 106). Undvik bara att vika undan på ett sätt som ger publiken blodvittring. Det kan förvandla den till en flock hungriga vargar. Naken och troskyldig värlöshet är bättre.

Osäkerhet är nog den mest svårhanterliga formen av svaghet. Det är viktigt att publiken gör en lämplig tolkning av varför du är osäker. Det får inte verka som om du tycker att det är något sjukt med det du skall säga. Däremot förstör du inte ditt intryck av pålitlighet och sakkunskap om folk tror att du bara är rädd för att

tala inför publik. Med tanke på hur spridd talskräck är, kan den vara rena fyndet ur samhörighetssynpunkt.

8.3 Röst

Retoriken räknar med två viktiga egenskaper hos röst: *röstkvantitet* och *röstkvalitet*. *Röstkvantiteten* är av självklara skäl störst problem för talare som skall tala inför en stor publik utan mikrofon, men underskatta inte volymens betydelse i små lokaler. Grundproblemet är att lomhörda människor påfallande ofta skäms så mycket för sitt handikapp att de inte kan med att be talaren höja röst. Du förstår hur starka dessa skamkänslor kan vara om jag berättar att det händer att förhandlare medvetet talar lågt för att sätta måttligt hörselskadade personer under hård psykologisk press. Tänk på det innan du markerar ödmjukhet inför äldre personer genom att tala lågt. Du riskerar att förödmjuka dem istället.

Röstkvaliteten är viktig även när hörbarheten är bra. Låt vara att röstkvalitet och röstkvantitet inte kan skiljas helt åt. En fyllig röst med god bärighet är behagligare än tunt kraxande, och en behaglig röst gör det lättare att få budskapet att gå fram än en som publiken uppfattar som motbjudande.

Men retoriken föreskriver att allt skall utövas med måtta, även behagande. Rösterna får inte bli för smeksam. Det bryter ned etosbevisningen. Quintilianus uppmanar visserligen talaren att lära av sångaren, men påpekar också med viss skärpa att sångaren och talaren har olika syften med sina röster. Sångaren skall klara av sina höga toner klockrent, men i övrigt får han vara hur pjoskig som helst, precis som atleten som utför sina prestationer och sedan låter sig smörjas med olja. Talarens röst å sin sida behöver inte utföra några extrema topprestationer under idealiska förhållanden, men på samma sätt som soldaten aldrig får ge tapp för att han är trött eller vädret är dåligt, får talarens röst inte svika när den behövs. Det kan kosta talaren eller hans klient livet.

I sak stämmer Quintilianus poäng — talaren skall sträva efter en pålitlig röst med god bärighet men har inte speciellt mycket för att lära sig utföra kvalitativa extemprestationer med den — men det intressanta är hans djupt romerska förakt för atleter och sångare. Han uppfattar dem som våp, inte riktiga män. Och macho skulle den romerske talaren vara. Det är knappast en slump att Quintilianus jämför talaren med fältherren när han diskuterar hur tal skall disponeras och att han jämför med gladiatorns små men dödligt effektiva rörelser när han framhåller vikten av måttfullhet. Det är därför inte bara av akustiska skäl en stämman som ett lejons värderades högre än en smeksam tenor.

På renhetsplanet skall du anpassa dig efter språknormen. För oss svenskar är det ett måttligt problem eftersom vi har turen att leva i en språkgemenskap med förhållandevis stor tolerans för social och regional variation i sättet att tala. Det är därför sällan nödvändigt för blivande talare att ta regelrätta tallektioner för att lära sig tala ”fint” nog. Det är det desto oftare i länder som England. Men visst kan regional och social dialekt vara något man får betala ett pris för även här.

Självt har jag varit med om att inte bli trodd när jag säger att jag undervisar i klassisk värtalighet beroende på att jag aldrig har försökt rensa bort min öländska grunddialekt.

Ur smyckningshänseende är röstens allmänna välljud viktigt, men du måste också kunna hantera rösten som ett instrument för att gestalta det du säger. Ur denna synvinkel är det skådespelaren snarare än sångaren som är den stora röstläraren.

Lästips Per Lindblads *Rösten* ger en allsidig genomgång av talrösten. Det är knappast en handledning i talpedagogik, men den är klart läsvärd.

8.4 Kroppen

Läran om kroppen delas in i en del om *utseendet* i vid bemärkelse och en del om *gester*. Quintilianus gör en genomgång av båda. Den är naturligtvis starkt tidsbunden i sina detaljer, men på ett abstrakt plan stämmer det han har att säga mycket väl med de råd moderna böcker av typen *Dress for Success* och "*Kroppsspråket*": *din genväg till framgång* har att komma med till män och kvinnor i karriären idag. De grundläggande metoderna för att på ickeverbalt sätt markera auktoritet och personlig betydelse är trots allt desamma nu som i antiken.

Klädsel

Den antike talaren skulle vara en manligt manlig man. Det gällde även klädsel, allmän puts och smyckning. Hos Quintilianus framgår detta av att han påpekar att talaren skall vara proper och elegant men utan varje form av prål. Jämför diskussionen om sångare och atleter i avsnittet om rösten ovan. Grundregeln är att ditt yttre hellre skall vara överdrivet korrekt än överdrivet "fint".

Den yttre uppenbarelsen är alltid viktig, men den är extra betydelsefull i kontakten med nya människor. Det beror på att vi enbart har yttliga tecken — som klädsel, rörelseschema och sorgkanter under naglarna — att utgå från när vi snabbt konstruerar en föreställning om vad den okända människan går för. Att vi inte gör någon djupare analys antyds av att buden för hur lång tid bedömningen tar ofta ligger under en halv minut. Den uppfattning som vi har skapat oss tjänar sedan som ett mönster när vi tolkar allt som personen säger och gör. Om vi fick en positiv bild blir tolkningarna mer positiv och tvärtom.

Det är skillnad på att bli bedömd som självisk eller framåt, avspänd eller slarvig, ansvarstagande eller gnällig. Personer som har mycket kontakter i yrket och som måste ge ett positivt intryck har därför knappast råd att klä sig fel. Svårigheten är naturligtvis att vad som är lämpligt eller olämpligt varierar. Inte ens hela böcker i ämnet förmår förmedla mer än en liten del av hela sanningen. Trots det skall jag i alla fall förmedla en handfull av de råd som alltid återkommer för att antyda vilka typer av faktorer som allmänt bedöms som viktigast. Du är alltså inte garanterat klädd för framgång om du följer råden, men du tar normalt stora och fullkomligt

onödiga risker om du inte gör det. Klädseln är trots allt det som är lättast att göra något åt inför ett framträdande.

Bestäm vem du klär dig för Precis som allt annat bör klädseln i första hand anpassas efter de mest inflytelserika i publiken. Påfallande ofta är det föga modeintresserade män i övre medelåldern. Om de är klädintresserade föredrar de som regel klassisk elegans. Det är inte nödvändigtvis lämpligt att klä sig mera ”chefigt” än chefen.

Bestäm vilket intryck du vill ge Önskemål om klädsel kan vara ett sätt att pressa in dig i en grupp du bör undvika att hamna i. Män kan råka ut för att omdömeslösa äkta hälfter ”med smak” klär ut dem, men öppet uttryckta och underförstådda krav på klädsel är ändå främst ett kvinnligt problem. I botten finns naturligtvis sexuella undertoner. Som världen ser ut leder viljan att vara attraktiv till att män tenderar att klä sig för fel personer och kvinnor på fel sätt för rätt personer.

Anpassa dig efter situationen Svenskar i gemen gör ganska liten åtskillnad mellan klädsel för arbete, fritid och fest. Det gäller däremot inte alla. Tendensen är dessutom att medvetenheten om de etikettsregler som gäller internationellt ökar snabbt, vilket t.ex. gör att det ofta lönar sig för män som inte vill markera en underordnad position att ha kostym och svarta snörskor med ladersula som basklädsel i offentliga sammanhang efter klockan sex.

Tänk på strumpor och skor En gammal reklamslogan lyder ”se på dina skor, andra gör det”. Det är ruskigt sant. Alla gör det inte, men det tenderar att vara bland det män och kvinnor med makt tittar på först när de bedömer folk. Du har tre grundregler att tänka på: (1) skor skall vara putsade; (2) strumpor och skor får inte ha en färg som drar uppmärksamheten till dem — vita sockor till mörk kostym får många att rynka på näsan; (3) strumpor skall vara hela och långa nog för att det inte skall bli en glipa med synlig bar hud ovan dem.

Var enkelt men väl klippt Du måste räkna med att betala ett pris för ovårdat eller tillkrånglat hår. Det förra får dig att verka opålitlig och slarvig, det senare lättviktig som en leksak. Om du har långt hår måste du se till att det håller sig på plats av sig självt för att du inte skall frestas att stryka undan det. Din auktoritet bryts nämligen ned kraftigt av huvudberöringar. Män bör tänka sig för innan de anlägger ansiktsbehåring.

Inga synliga kläder under Undertröjor, trosor, behå och liknande får inte synas genom kläderna. Många uppfattar det som billigt och vulgärt.

Satsa på äkthet Välj naturmaterial. Undvik kläder med fuskdetaljer. Låt bli dåligt imiterade märkesvaror.

Satsa på enkelhet och stilrenhet Anpassa dig snällt efter grundläggande etikettsregler. Försök inte klä dig så modernt och trendigt som möjligt.

Inget av råden är till för att få dig att verka glamorös eller intressant. Bara trovärdig. Skötsamhet och hut går hem. Var speciellt försiktig med klädsel som är starkt

gruppmarkerande eller som väcker för stark uppmärksamhet. Du skall visserligen använda klädseln för att skapa samhörighet, men var mer mån om att undvika sådant som kan förstöra den än att göra extrema insatser för att öka den. Sättet att tala och föra sig är bättre för de positiva insatserna. Det kan du anpassa blixtnabbt efter behoven. Extrema gruppmarkörer i klädseln kan vara svåra att trola bort i en handvändning.

Lästips Läs gärna etikettsböcker men ta detaljråden med en nypa salt. Även om modet i mera offentliga sammanhang är ganska stabilt så ändras det. Böckernas främsta värde består i att de kan göra dig medveten om vilka typer av faktorer som brukar tillmätas vikt.

Din kropp

Du tycker säkert att det är nödigt att säga till folk att de är feta som paddor och har löjlga öron. Inte minst känner du medlidande med den stackare som blev utsatt, särskilt om anmärkningen — ärligt talat — är välgrundad. Däremot står du nog inte över att skämta och skvallra om kändisars hårfäste, löständer och bröstimplantat. Du kan ju alltid motivera det med att personer som gör sig till får tåla lite extra, men hur är det med dig själv när du äntrar talarstolen? Då är det ju du som blir uttittad. Fast du kan trösta dig med att det skall mycket till för att din publik skall vara lika hjärtlös mot dig som du är mot Britt Ekland, Snoddas, Dolly Parton, Ingvar Carlsson och Skara-Bert. Men det hindrar naturligtvis inte att du har anledning att tänka igenom hur du skall förhålla dig till ditt eget utseende.

Den klassiska retoriken har inte mycket att säga. Quintilianus rekommenderar måttfull fysisk träning, men det är i stort sett allt. Antikens talare behövde inte ta ställning till om de skulle fettsuga sig eller byta ut tänderna. I modern tid är den ständigt återkommande utgångspunkten för diskussioner om utseendets roll den avslutande debatten mellan Richard M. Nixon och John F. Kennedy vid presidentvalet 1960. De som följde den i teve ansåg att Kennedy hade vunnit medan de som bara hade hört den på radio ansåg att Nixon hade gjort det. Det ledde till den chockerande insikten att Nixon hade talat bättre, medan Kennedy lyckades bli president på att se bättre ut.

Kennedy såg frisk och solbränd ut. Nixon hade varit sjuk och gav ett allmänt glåmig intryck, en tydligt markerad skäggstubb gjorde inte helhetsintrycket bättre. Efter den minnesbetan lär Nixon ha låtit sig sminkas fogligt före teveframträdanden. Du kan också behöva lite justeringar även om du är karl. Det gäller särskilt om du skall möta en publik som inte känner dig väl när du är sliten av mycket resande och långa arbetsdagar. Både hårt festande och hårt arbete lämnar nämligen en glåmig, hålögd och lätt darrig utanpåskrift. Att trola bort de värsta spåren av hårt arbete är därför ett sätt att undvika att bli allvarligt felbedömd som människa. Var bara försiktig så att det inte syns att du försöker dölja ringar under ögonen. Satsa i första hand på lätt solbränna.

Det viktigaste är vad olika tecken säger om din personlighet. Sådant du kan

göra något åt relativt enkelt är därför viktigare än det som uppfattas vara utanför din kontroll. Det är inte ditt fel om du har högt hårfäste, men väl om du har dålig tandstatus. Men visst påverkar även sådant som du inte kan rå för hur du uppfattas. Ser du ut som en stor buffel måste du därför uppföra dig lite mjukare och vänligare. Ser du vek och kraftlös ut får du räkna med att fler försöker köra över dig.

Rörelser

I linje med allt annat som gäller framförandet, skall dina gester antyda att du är någon att lyssna på. Det kräver att du rör dig mjukt, bestämt och avspänt. Man kan säga choséfritt och behagfullt. Det är inte lätt när man är nervös. Det är just därför det fungerar för att skilja dem med självförtroende från dem utan. Du lyssnar nog inte heller speciellt mycket på folk som inte verkar tro på sig själva. (Nåja, det finns viktiga undantag som gör det hela lite komplicerat. Jfr s. 126.)

Grundprincipen är att du måste våga ta dig den tid som du behöver. Det innebär inte nödvändigtvis att du måste ta lång tid på dig. Personer med låg personlig status kan förlösa hur mycket tid som helst på att visa att de skyndar sig. Den som har hög status tar det lugnt och låter bli att krångla till det för sig. Det är en typ av statusmarkering som du skall kosta på dig även när du av någon anledning markerar ödmjukhet.

Dina gester är inte bara ett symptom på hur du mår och vem du är utan också ett av de medel du har till ditt förfogande för att gestalta det du vill ha sagt. Detta kan komma i konflikt med markeringen av status. Hög status åtföljs nämligen av litet ickeverbalt utspel och gestaltning av stort. Detta är emellertid inte någon anledning att avstå från att försöka bli bra på att gestalta. En träbock övertygar inte mer än en sprattelgubbe. Det är dessutom bara dåligt tränade som har något av kalkonfilm över sig när de försöker gestalta känslor och situationer. Du får finna dig i att du också är rutinerad i början, men det går över med träget arbete.

Med tiden lär du dig också att växla smidigt mellan olika grad av utspel. Det är då du verkligen börjar komma någon vart. Dels gör det att talet blir mer omväxlande och därmed mindre tråkigt. Dels gör variationen att du tydligt demonstrerar att det är du själv som fritt väljer vilket utspel du har för stunden, vilket är bland de tydligaste markeringarna du kan göra av att du inte är i en lågstatusposition.

Lästips Mark L. Knapps *Nonverbal Communication in Human Interaction* är en bra grundbok med teoretisk inriktning. Coopers *”Kroppsspråket”*: *din genväg till framgång* är någorlunda användbar ur praktisk synvinkel.

9. Minnet

I den retoriska minnesläran är *konstfullt minne* metoder med vilka man utnyttjar det naturliga (och därmed *konstlösa*) minnet bättre. I många andra sammanhang är det naturligt att räkna även yttre hjälpmedel som skrift och datorer dit. Det gäller faktiskt bitvis även retoriken. Minnesteknik eller manuskriptet med upp i talarstolen är två konkurrerande metoder för att få med sig talet till framförandet.

Den normala retoriska minnestekniken är i första hand till för att komma ihåg innehållet i tal, inte själva ordalydelsen. Det berättas visserligen om avancerade vidareutvecklingar av den vanliga minnestekniken speciellt för att lära in texter ord för ord, men de var nog mest en kuriositet redan i antiken. Det förtjänar dessutom att påpekas att flertalet människor har lätt att lära sig innehållet utantill men svårt att lära sig den exakta ordalydelsen. Att skriftlösa kulturer inbillar sig att de lär sig texter ord för ord beror ofta på att de inte har skrift och bandspelare som kontrollredskap. Däremot är flertalet människor förbluffande duktiga på att lära in texter på ett ungefär, men med mycket god precision i nyckelpartierna. Det är detta som gör det meningsfullt att skriva i detalj utmejslade tal och sedan studera in dem. Detaljerna för hur ren textinläring går till behandlas i nästa kapitel.

Det konstfulla minnet gör det barnsligt enkelt att snabbt lära in något tjug ”objekt” i godtycklig ordning. Det är mycket praktiskt med tanke på att ett standarddisponerat retoriskt tal inte har argumenten i en naturlig och därmed lättinlärd ordning. Självfallet är minnesläran också ett utmärkt hjälpmedel för att lära in retoriken som sådan. De råd som jag ger i kapitel 1 för att lära in systemet är egentligen bara en tillämpning av några av de mest elementära principerna.

Ur allmän retorisk synvinkel är minnesläran viktig genom att hela läran är utvecklad utifrån dess begreppsvärld. Du får därför svårt att förstå retoriken över huvud taget om du inte förstår den bild av tänkandet som följer i dess spår. Det märks dels på att du inte får kläm på det viktiga *platsbegreppet*, dels på att du ser pedantisk knappologi där du skulle kunna se pedagogiska minnesknep.

Introduktioner till avsnitten

1 Plats- och listmetoden

Du kan lära in stora mängder fakta snabbt om du tänker dig allt som konkreta saker och lägger dem på bestämda platser.

2 Allmänna principer

Du minns bäst om du tar en handfull saker åt gången, föreställer dig dem sensuellt och tydligt för att sedan koppla ihop dem med något som du redan känner till.

3 Konstfullt minne nu och då

Minnesläran minskade i betydelse först genom skriften, sedan genom trycket. Under senare tid har dock intresset för hur minnet fungerar och kan användas bättre ökat betydligt.

4 Alla dessa platser

Retoriken vimlar av platser. Begreppet är lika svårt att förstå för den som inte har grepp om minnesläran som moderna skriftspråksbaserade metaforer för mentala objekt måste vara för en analfabet.

9.1 Plats- och listmetoden

Egentligen handlar allt om ett enda litet knep: tänk dig allt du skall komma ihåg som konkreta *saker* som du lägger på bestämda *platser* till dess att du behöver dem. Abstrakta begrepp och annat svårgripbart konkretiseras genom att man föreställer sig dem som något handfast. Påsken kan symboliseras av ett ägg; en vinrecension av ett vinglas på en tidning; retorikens fem delar av en slagruta, en vinkelhake, en penna, en diskett och en teatermask.

En vanlig metod är personifikation. När Stiernhielm i *Hercules* skall precisera vilka laster som den unge adelsmannen skall akta sig för rabblar han inte bara upp dem. I stället får lärodiktens hjälte möta fru Lusta och hennes döttrar Lättja, Kättja och Flättja (= fåfängan) samt deras broder Ruus. Lättja var ”tröger å fot”. Hon hade solkiga kläder och en kortlek i handen. I håret bar hon en krans av sövande läkeörter. Kättja var allmänt förförisk. ”Tittarne [bröstvårtorna] tittade fram utur floret och halvbare bröstet . . . puffande pyste till älskog”. Hennes förmåga att tända heta känslor framhävde Stiernhielm genom att låta henne hålla elddon, som stål och flinta, i handen. Flättja var utstyrd i franska modekläder. Som en symbol för sin ostadighet hade hon ett skepp utan roder under armen. Ruus fick vara ”brusande röder och droppögd”. Han ”rullade fotlös som ett marsvin [vattendjuret tumlare] häran”. Alkoholen symboliserades av vindruvor och liknande.

Scener av det slaget verkar inte särskilt seriösa. Det är heller inte meningen. Det viktiga är att du kommer ihåg det du vill lära in med minimal ansträngning. Låt oss fortsätta med ett exempel ur den bästa bevarade framställningen av den antika minnesläran. Här används termerna *platser* och *bilder* för att få grepp om det som normalt fångas med *platser* och *saker*. Skillnaden är att termen *bild* står för hela scenen och inte bara för de enstaka föremålen.

Ofta kan vi fästa minnet av hela saken i ett enda begrepp eller en enda bild; så till exempel om åklagaren säger att den anklagade har giftmördat en man, att motivet var ett arv samt att det finns många vittnen och medsvurna till detta. Om vi vill komma ihåg denna första punkt för att underlätta vårt försvar, skall vi göra oss en bild av hela denna sak som en första plats. Vi föreställer oss mannen i fråga liggande sjuk i sängen — om vi känner till honom och hans utseende. Om vi inte känner till honom, tar vi någon annan som får föreställa den sjuke — men det får inte vara någon ur underklassen — så att han snabbt kan dyka upp i vårt medvetande.¹ Och så ställer vi den anklagade vid hans säng, med en bägare i höger hand, i vänster hand piller och på ringfingret testiklar från en bagge.² På detta sätt kan vi hålla i minnet såväl vittnena och arvet som den giftmördade. På samma vis sätter vi sedan de övriga anklagelserna i turordning på platser, och varje gång vi vill komma ihåg en sak kan vi

¹Säger en del om hur den romerska överklassen såg på vanligt folk.

²Latinets *testiculi* ’testiklar’ för tankarna till *testes* ’vittnen’. Som gräddes på moset antyder en bagge-testikel också pengar genom att romarna gjorde sina penningpungar av fårpungar.

lätt få fram vad vi önskar i minnet om vi bara noggrant inpräntar gestalternas och bildernas ordning. (Rhet. Her. 3.20.33—34)

Valet av *platser* att lägga *sakerna* på är godtyckligt: somliga föredrar att använda rum i ett hus; andra öppna platser längs en gata; somliga miljöer i tavlor; en del rena fantasilandskap. Det viktiga är att platserna är väl åtskilda så att varje plats kan bilda en unik scen, en unik bakgrund. Det skall också vara lätt att föreställa sig dem tydligt. Nyckelbegreppen är fantasi och sinnlig åskådlighet. Det är visserligen sant att ”repetition är studiernas moder”, men det är ändå inte på något sätt fråga om att rabbla samma ramsa om och om igen. Kunskapen fastnar bättre om du tar det lugnt och kostar på dig att vara lite lekfull.

De allmänna råden för hur scenerna skall byggas presenteras i avsnittet om minnets allmänna principer längre fram, men exakt vad just du skall ta fasta på kan bara du avgöra. Det är du som märker vad som fastnar bäst hos dig själv, men det brukar vara ett tecken på att man är på rätt väg när scenerna börjar få något av skärpan i surrealistisk konst. Detta är ingen tillfällighet. Både retorikens minneslära och surrealismen utgår från samma grundläggande mentala strukturer. Du skall bygga *mindscapes*. Gärna grälla och påträngande sådana.

När minnestekniken används för att lära in hela tal är det klokt att välja en serie platser som har en naturlig ordning så att det är lätt att tänka sig att man går från den ena platsen till den andra. Detta gör att minnesläran brukar illustreras med hjälp av platser längs en paradgata eller liknande. Konstigt nog verkar det inte vara någon större risk att blanda ihop olika tal trots att man brukar återanvända samma uppsättning platser.

Den normala minnesmetoden med platser i verkligheten eller i en tänkt miljö kan lämpligen kallas *platsmetoden*. Det är normalmetoden, men det finns en intressant variation som bör kallas *listmetoden*. Den som vill använda den måste lära in en lista med föremål som sedan förknippas med det som skall präntas in. Du bygger alltså scener på precis samma sätt som med platsmetoden. Skillnaden är bara att du utgår från högar med saker i stället för bakgrunder.

Det enklaste sättet att få en lista är att ta rimord till siffrorna eller en serie ord som börjar på var sin bokstav i alfabetet. Det viktiga är att man får en lista med distinkta föremål och att den är lätt att komma ihåg.

Under medeltiden kunde listmetoden svälla ut till stora raster med upp emot ett halvt dussin ord per bokstav. Det ger ett ramverk med över hundra punkter att knyta kunskaper till. När jag själv trängde in i minnesläran roade jag mig med att konstruera ett eget svenskspråkigt mönster med en man, en kvinna, ett djur, en behållare och ett föremål per bokstav. Slutna behållare tänker jag mig vara av plast eller glas för att det skall gå att se vad som ligger i dem. Systemet är återgivet på sidan 144.

Det var förvånansvärt lätt att lära in mönstret och att lära in stora mängder fakta med det. Fast jag måste medge att jag sällan använder mer än en liten del av det praktiskt. Det gör att jag emellanåt måste repetera det mesta från grunden. Det tar dock sällan mer än några få minuter, eftersom jag i botten har en mycket livfull

bild av allt som ingår i listan. Låt mig exemplifiera det med f-orden: fogden Filip är ett riktigt vidrigt kräk som med tiden utvecklats en svaghet för lösgodis; finskan Frinolina är en stadig dam med goda kunskaper i diverse occulta konstarter och ett stort intresse för Runeberg; falken Fingal är en andlig kusin till gamarna i filmen *Djungelboken*; flaskan är av grönt glas och har en kork av bly; filen är rostig och har repat gult plasthandtag.

När jag skall hamra in några få uppgifter använder jag bara ett ord per bokstav, i mer komplicerade fall bygger jag scener med allt under bokstaven. Ofta går det bra att använda raderna i listan som underlag för minnesramsor. Så här håller jag t.ex. ordning på de fyra grundmönstren för giltiga slutsatser i den klassiska logiken:

1. Alla abbotar är feta; Adam är en abbot; alltså: Adam är fet.
2. Alla bagare är morgontidiga; ingen barflicka är morgontidig; alltså: ingen barflicka är bagare.
3. Alla centurioner är krigare; alla centurioner är romare; alltså: några romare är krigare.
4. Alla dandies är fåfånga; alla fåfånga är ytliga; alltså: några ytliga är dandies.

Lästips Joan Minnigers *Träna ditt minne* ger en lättillgänglig presentation av modern minnesteknik.

9.2 Allmänna principer

Aristoteles hade inte alltid rätt. Han trodde nämligen att minnet satt i hjärtat. Ur det drog han slutsatsen att det fungerar sämre när man är uppjagad. Det är däremot riktigt. Den idealiska yttre ramen för att minnet skall fungera bra är att du är utvilad, avslappnad, motiverad och allmänt välmående. Stress, droger och dålig fysisk kondition är därför destruktivt när du skall lära in tal.

Aristoteles hade också rätt rakt igenom när han påpekade vikten av associationer för att få fart på minnet. Han anger fyra typer: (1) närhet, tänker du på stranden är inte steget långt till att tänka på havet; (2) samtidighet, tänker du på spädbarn är det lätt att börja tänka på blöjbyten; (3) likhet, tänker du på hundar är det lätt att börja tänka på vargar; (4) kontrast, tänker du på Gud är det lätt att börja tänka på Djävulen. I modern tid lade minnesforskaren James D. Weinland till: (5) orsak och verkan, om någon gräter är det lätt att tänka på att personen är ledsen; (6) del och helhet, tänker du på ratten är det lätt att tänka på bilen; (7) siffernärhet, tänker du på elva är det lätt att tänka på tolv. Det är vanligt att sammanfatta associationstyperna med begreppet *upplevelsenärhet*.

Upplevelsenärheten är det klistret som gör att vi kan komma ihåg saker genom att *förknippa* dem med varandra. Vid sidan av *förknippning* använder vi *hopning* som grundläggande minnesknep. I och för sig hänger de två metoderna nära samman: att lägga några saker i en hög är ju att skapa en rumslig förknippning. Men

den stora poängen med hopning är att högarna skall göras lagom stora. Som människa har du nämligen mycket svårt att hålla många bollar i luften, även rent mentalt. Gränsen går ungefär vid sju objekt. Det gör att man bör undvika att försöka lära in eller lära ut mer än ett halvdussin saker åt gången. Om du vill hantera mer bör du göra högar med högar. Det är därför det är utmärkt att använda minnesramsor av den typ som illustreras i introduktionskapitlet (s. 20).

Minnesramsor har ofta någon form av kontrollmedel inbyggda. Det är mycket viktigt för att man skall veta om man har missat något eller kommit ihåg fel. I korta ramsor är det vanligt med antalsangivelser, som i uttrycken *de sju dödssynderna* och *de fyra väderstrecken*. I listmetoden använder du alfabetet eller någon annan ramsa. Andra varianter är rim och upprepningar av strukturer.

Allmänt sett är det tre uppgifter du måste lösa för att komma ihåg något när du väl behöver det: (1) att se till att få grepp om det så att det blir hanterbart; (2) att se till att det hålls kvar i minnet; (3) att se till att ha någon metod att leta reda på det igen. Mittpunkten kräver *repetition*, vilket är samma sak som att gå igenom förknippningar, hopningar och kontrollstrukturer för att verifiera att kunskapen sitter kvar och att sökvägarna är öppna. Repetition är alltså att återupprepa inläring och återkallande, inte att rabbla!

Basen för inläring, hågkomst och återkallande är dock hela tiden att du förmår omvandla det du vill komma ihåg till hanterliga mentala objekt, som du väver samman till helheter ordnade på lämpliga sätt: du måste ägna dig åt *konkretisering*, *sammanvävning* och *ordnande*.

Konkretisering

Konkretisering innebär — som termen säger — att du skapar en tydlig och gripbar föreställning om det du vill komma ihåg. Det bästa sättet är att uppleva företeelsen starkt: att ta på det, att bita i det, att lukta på det, att plocka ned det i småbitar, att se på det, att lyssna på det, att komma på vad det är till för och kan ställa till med, att tycka saker om det, att använda det. Ibland kan du göra det på riktigt. Visst kommer du ihåg människor du bitit i bättre än andra. Men ofta får du nöja dig med att bara tänka dig hur det skulle kännas och hur de skulle reagera. Fantasin är dock ett utmärkt hjälpmedel. Fördelen med den är att du kan ge en allsidig genomlysning av det du vill pränta in med hjälp av *tänk-om*-situationer.

Den raka och enkla metoden fungerar inte för abstrakta företeelser, som känslor och vetenskapliga begrepp. I sådana fall är det vettigt att utnyttja någon form av upplevelsenärhet till något konkret och påtagligt. Vi kan dela in de viktigaste varianterna i *metonymisk* och *metaforisk konkretisering*.

Vid metonymisk konkretisering utnyttjar du någon form av faktisk närhetsrelation, som när du tänker på ett kors för att komma ihåg döden eller en febertermometer för att komma ihåg att någon är sjuk, men du gör det också när du tydligt föreställer dig hur olycklig någon är genom att tänka på personens hållning, tårar och sätt att tala. Den metonymiska konkretiseringen är så fundamentalt mänsklig att du normalt inte ens märker att du använder den.

Vid metaforisk konkretisering utnyttjar du en tillfällig likhet, som när du kommer ihåg en person som påminner om en get genom att tänka på djuret i fråga, att någon är ostadig till sinnet genom att utrusta personen med ett skepp utan roder under armen. Den metaforiska konkretiseringen är aningen lättare att lägga märke till än den metonymiska, men nog måste du tänka efter lite för att inse att du gör en metaforisk konkretisering när du säger att det är vissa saker som du har svårt att fatta.

En annan typ av konkretisering består i att du gör något allmänt fenomen gripbart genom att måla upp ett eller fler exempel tydligt för dig. Det är denna metod tidningarna använder när de lyfter fram enstaka personer för att illustrera effekten av skatteomläggningar, svältkatastrofer och krig.

Oberoende av vilken grundläggande metod för konkretisering du använder är den egentliga grundtekniken alltid att skapa så *ansläende* föreställningar som möjligt. Det gör att det extrema är bra. Låt det fula bli hiskligt fult som sagans häxa, den korte en dvärg och den långe en jätte. Tänk på hur världen ser ut i tecknad film. Detaljrikedom är också utmärkt. Om du tänker dig ett abstrakt begrepp som en rock: Gå fram och känn på den, hur luktar den, är den tung? Vad är det för tyg? Ligger det en halvsvalt, kvarglömd chokladkaka i fickan? Det skadar inte att vara uppenbart absurd och ge sig in på lite förbjudna områden. Skall du komma ihåg några personer? Tänk dig dem i en uppenbart pinsam situation som roar dig, och spar inte på detaljerna när du målar upp den för dig!

När du konkretiserar för att komma ihåg saker själv är det inte något problem att det opassande och stötande är extra lätt att komma ihåg. Det är det däremot när du försöker bygga upp tal så att innehållet får lätt att fastna. Det gäller aldeles särskilt när du skall tala i sammanhang där det är viktigt att vara fin i kanten. Det är nämligen lika funktionellt att uttrycka saker som skall kommas ihåg på ett eteriskt, abstrakt och färglöst sätt som att idka löpträning i pumps eller plåtåskor, men ibland måste man göra det ändå därför att etosbevisningen skulle bli lidande av en minnestekniskt sett mer funktionell stil.

Ett annat problem när du vänder dig till andra är att människor fäster olika vikt vid föreställningar som är knutna till olika sinnen, vilket gör att något som fastnar spiksäkert i ditt minne kan gå en annan närmast spårlöst förbi. Generellt sett är synen viktigast. Det är inte för inte som vi talar om minnesbilder, men undvik att låsa dig vid synsinnet. Många människor är klart inriktade mot känsel, andra mot hörsel. Det är också vanligt att ha ett någorlunda jämlikt förhållande mellan sinnen. Glöm inte lukt och smak. Tänk på att Marcel Proust valde att använda en liten kaka som den minnesutlösande faktorn i romanen *På spaning efter den tid som flytt*.

Själv tycker jag att det är mycket fruktbart att fundera över hur företeelser skall konkretiseras för människor som är lagda åt det språkligt analytiska, intuitivt känslomässiga respektive sensuellt kroppsliga hållet. Om inte annat hjälper det dig att anpassa dig till de erfarenhetssfärer som är viktiga för dem du vänder dig till.

All konkretisering, liksom inläring och memorering över huvud taget, bygger nämligen på anknytning till sådant som man redan vet. Helst också till sådant som

man tycker är viktigt och gärna tänker på.

Sammanvävning

Hjärnan är otroligt bra på att arbeta med avgränsade helhetsbilder, låt oss kalla dem *gestalter*, utan att därför låsa oss vid den psykologiska begreppsapparatur som hänger ihop med termen. Fördelen med att tala om gestalt i stället för bild är att det gör det lättare att komma ihåg att alla sinnen är med och att det gäller att skapa föreställningar som är så tydliga att det helst känns som om man deltar själv. Bilden som metaforisk konkretisering för helheterna i huvudet lurar oss att se gestalten som något utanför oss — en bild kan göra oss deltagande, men vi kan inte delta i den.

Gestalten är en typ av sammanvävning där allt får ett metonymiskt samband av att ingå i samma helhet. Du utnyttjar det när du lär in saker med hjälp av minneslärans knep, men notera att du också gör det när du konkretiserar hela situationer genom att blåsa liv i dem. Det är sådan konkretisering som skådespelare utför när de skall lära in scener i pjäser. Deras egentliga avsikt är att garantera att de kan leva sig in i scenen ordentligt så att de kan gestalta bra, men som bieffekt får de att scenen etsas in i minnet. Mitt tal om att skådespelare inte använder speciella minnestekniker bör därför modifieras. De använder visst minnesteknik, men de använder den för att komma ihåg känslor, rörelser och situationer i stället för ord och abstrakta fakta. Att lära med kroppen och känslan är också att lära.

Ordande

Både att konkretisera svårgripbara ting metonymiskt eller metaforiskt och att bygga upp gestalter innebär att du planerar in vilka associationer du skall använda för att kunna leta reda på saker med minnet. Kommer du ihåg något i bilden är det lätt att återskapa resten. Men du måste komma ihåg åtminstone en sak. Det gör att all ny kunskap på något sätt måste länkas till något redan känt. Det är det plats- och listmetoden bygger på.

En annan metod är att hierarkisera kunskap: att börja med en helhet och sedan bryta ned den steg för steg. Även det bygger på en närhetsrelation genom att delarna minst sagt har mycket att göra med den helhet de ingår i. När du lär in det retoriska systemet med ramsor använder du den tekniken. Extra lätt blir det om du kan återanvända strukturer. Standarddispositionen är ett bra exempel. Totalt använder du den vid minst tre kritiska tillfällen: när du reder ut förutsättningarna för talet; när du gör dispositionen; när du lär in talet — som retoriskt skolad har du självklart extra lätt att lära in tal som går att relatera till ett mönster som du har djupt, djupt inbränt i dig. Du har ett annat exempel i hur den normala arbetsgången vid arbetet på ett retoriskt tal också används för att ordna retorikens delar.

Upprepningar av mönster och starka kontraster följer samma princip. Det är mycket illustrativt att studera hur berättelser som är speciellt till för att traderas

muntligt är uppbyggda. Våra vanliga folksagor är goda exempel. De bygger genomgående på enkla mönster som upprepas, likhetsrelationer och på starka kontraster.

Du bör göra på samma sätt när du bygger upp dina tal. Arbeta med enkelhet, upprepnin g av strukturer och klara indelningar. I detta ligger att du måste våga generalisera. Vid behov får du hierarkisera. Regel först och undantag sedan. Det är en variation på temat att knyta ny kunskap (undantagen) till gammal kunskap (generaliseringen).

9.3 Konstfullt minne nu och då

Mediateoretikern Marshall McLuhan konstaterade vid ett tillfälle att för bärarna av den konventionella visdomen är nyheter inte innovation utan förintelse. Det är ett visdomsord som de gamla minnesmästarna skulle ha haft anledning att fundera över. Deras status byggde på att de var det enda någorlunda säkra medlet för lagring av kunskap. När läskunnigheten blev mera allmän i de ledande kretsarna förstördes deras marknad. Synd om dem och bra för alla andra.

Men att minneskonsten från ungefär 400-talet f.Kr. inte längre var det enda mera spridda medlet för att lagra kunskap i den grekiska världen skall inte tolkas som att den upphörde att vara viktig då, vare sig där eller på andra ställen. Böcker var dyra och otympliga genom hela antiken och medeltiden. Det är först på 1800-talet som boken börjar bli var mans egendom. Det är först efter barocken som minneskonsten började glömmas bort. Hela medeltids-, renässans- och barockkulturen bygger nämligen på den. Det gör att den som inte har känsla för minnesläran får dimmiga begrepp om mycket som har att göra med traditionell kultur. Den som inte känner till syftet med minneslärans scener kan t.ex. få en besynnerlig uppfattning om litterära episoder som den där Hercules möter fru Lusta och hennes barn (s. 135). Samma typ av scener dyker upp i bildkonsten när avporträtterade personer förses med attribut som symboliserar karaktärssegenskaper, stordåd, familjebakgrund och liknande.

En intressant poäng som är lätt att missa för den som inte förstår sig på minnets begränsningar är att det är först med skriften som det blir rimligt enkelt att lära sig texter utantill ord för ord. Om du har en skriven text har du ju möjlighet att hålla fast orden redan innan du har lärt in dem. Detta återspeglas historiskt i att det är först när skriften breder ut sig som estradörerna i nämnvärd omfattning går över till att framföra unika texter, i princip lika från föreställning till föreställning. Tänk dig hur det skulle vara att i detalj utarbeta en fullskalig tetralogi (= tre tragedier och en komedi) på kort tid med minnet som enda hjälpmedel. Du skall inte bara lyckas hantera pjäserna i ditt eget huvud, du skall pränta in dem i skådespelarna också.

Under 1900-talet har attityden till minnesteknik och utantilläring ofta varit påfallande nedlåtande. Det märks inte minst i skolan där intresset har förskjutits från psalmrabbel och artkunskap till förståelse av sammanhang. Samtidigt har in-

tresset för minnet ökat kraftigt i vetenskapen eftersom man måste förstå minnets funktion för att förstå tänkandet. Det är också allt fler som inser att en förmåga att utnyttja minnet effektivt spar enormt med tid, vilket yttrar sig i ett ökat intresse för kurser och litteratur om minnet. Precis som i forskningen är mycket grundat i den klassiska minneskonsten som har fått tjäna som inspirationskälla.

Lästips Walter J. Ongs *Muntlig och skriftlig kultur. Om teknologiseringen av ordet* och Anders Piltz *Medeltidens lärda värld* ger tillsammans en fyllig bild av minnesteknikens betydelse.

9.4 Alla dessa platser

Termen *plats* är ytligt sett underbart mångtydig och oprecis, men det är bara skenbart. Alla specifikt retoriska användningar av ordet går nämligen att härleda till platser av ungefär det snitt som minnesläran arbetar med. Det bästa sättet att närma sig platsbegreppet på är därför att tänka sig att en plats i bokstavlig bemärkelse är en tänkt plats med bevis, tankegångar och andra mentala objekt uppfattade som konkreta saker. Platserna används när objekt: (1) skall förvaras, t.ex. på platser i minneslärans mening; (2) skall hämtas, t.ex. från de platser som nämns i inventionsläran; (3) skall ordnas, t.ex. på olika platser i talet.

Retoriken ser inventerandet som att du rotar igenom innehållet på ett antal platser på jakt efter saker som kan vara till nytta i talet. Redan tidigt i arbetet snokar du runt på ”brottsplatsen”. Där ägnar du alltid stort intresse åt de platser som rymmer svaren på ingressfrågorna när, var, hur, vem, vad och varför. Dina fynd lägger du på den plats i standarddispositionen som är avsedd för dem, narrationsens plats. Sedan inventerar du ditt eget *förråd* med tankar, ord och formuleringar. Kan du lägga vantarna på något i andras förråd eller på allmän plats så gör du naturligtvis det. Retoriker är värre sakletare än Pippi Långstrump.

När du disponerar ställer du upp bevisen så att de hamnar på lämplig plats i talet. Du är fältherren och de är dina trupper, som måste stå i lämplig slagordning för att kunna hålla stånd mot fienden. Själva termen har för övrigt militär anknytning. Militärer gör fortfarande sina dispositioner inför strider.

I retorikböcker dyker platserna ofta upp i skepnad av checklistor med ett antal mer eller mindre utförliga sökformler där varje formel används för att identifiera en plats. Själva formeln kan bestå av allt från ett enstaka stödord till en ganska fyllig beskrivning. Som exempel kan vi använda listan på sidan 83 med tips om vad som kan vara användbart för att förstärka en anklagelse.

En komplicerande faktor är att termen *plats* används lite slarvigt. Bokstavligt talat syftar den på den tänkta plats där nyttigheterna skall finnas, men minst lika ofta används den för innehållet på dem. Sammanblandningen av plats och innehåll är allra vanligast för de platser som innehåller argument (och eventuellt annat material) som går att använda vid många typer av frågor och för olika ståndpunkter. Sådant byggmaterial är allmänt, alltså är en plats med sådant en *allmän plats*

(*locus communis*). Den termen används dock närmast regelmässigt för att beteckna materialet på platserna. De platser där de allmänna platserna finns kallas ofta bara platser. Rörigt? Visst, men det är egentligen bara ett problem för retorikhistoriker. För alla andra är själva tanken att det finns platser där man kan roffa åt sig mer eller mindre allmänt användbart byggmaterial det viktiga. Du behöver därför inte teoretisera och lägga pannan i djupa veck för att förstå vad en plats är. Var bara en manisk snattare och sakletare i Pippis efterföljd.

Författarens minnessystem

Systemet förklaras på sidan 136. Den besynnerliga varelsen *xorn* är ett hungrigt fantasidjur som ser ut som en soptunna med munnen på toppen och tre ben nedtill.

abbot	amma	apa	ask	abacus
bagare	barflicka	bock	bag	bomb
centurion	cancandansös	centaur	cylinder	cymbal
dandy	dansös	drake	degtråg	dyrk
eremit	egyptiska	enhörning	eka	etsnål
fogde	finska	falk	flaska	fil
gaucho	geisha	gris	gryta	grammofon
hallick	haremsdam	hund	holk	hantel
indian	indiska	iller	ishink	ID-bricka
jägare	jungfru	jak	jähink	juvel
kapten	kallskänka	kamel	korg	kamera
lord	lindanserska	lejon	likkista	lornjett
murvel	magdansös	myrslok	malpåse	mikroskop
naturist	nunna	näbbmus	navkapsel	nyckel
ortoped	odalisk	orm	ostkupa	oboe
präst	piga	pungråtta	påse	peang
quaestor	qvinna	qviga	qvartsstop	quarnsten
runristare	romarinna	ren	ränsel	rakborste
sultan	symamsell	sugga	såskopp	sax
timmerman	tant	tik	tunna	tand
ulan	ungmö	uroxe	urinoar	ur
vagrant	vestal	varg	vas	vikt
xylografiker	xantippa	xorn	xeroxkartong	xylofon
yogi	yrhätta	yeti	yacht	yxa
zelot	zigenska	zebra	zinkbalja	zoomobjektiv
ålderman	åldfru	åsna	ålryssja	årder
ärkebiskop	änkefru	älg	ämbar	älgstudsare
överste	översköterska	örn	ölstop	örslev

10. Instudering och uppvärmning

Det instuderings- och uppvärmningsprogram som skisseras i kapitlet är avpassat för svåra situationer, men mönstret är lika användbart i lätta. Skillnaden är bara att stegen kräver mindre arbete i det senare fallet.

Utgångspunkten är en indelning av instuderingsarbetet i fem förberedelsegrader. Grundtanken är att man alltid skall börja med den lägsta graden och sedan successivt arbeta sig fram mot alltmer utförliga förberedelser. De olika graderna är till för att ge grepp om: kärnan, saken, grovstrukturen, finstrukturen respektive detaljerna.

Det är inte motiverat att göra någon större poäng av om talet skall hållas med fuskappar eller ur minnet. Den enda verkliga skillnaden vid instuderingen är att den som skall tala fritt lägger till lite textinläring.

Både instuderingen och utarbetandet av talet går ut på att göra allt som har med talet att göra fullkomligt klart för sig. Det ger en så stark parallellitet att instuderingen kan ses som en repetition och fördjupning av invention, disposition och formulering ur framförandets perspektiv.

Kopplingen är faktiskt så stark att man i viktiga avseenden kan använda samma knep för att få fart på båda. Det gör att stora delar av kapitlet låter som om det var en handledning i konsten att utarbeta tal i stället för att lära in dem. Speciellt tydligt blir detta i avsnitten som behandlar kärnan och saken, men dra också lärdom av det som sägs om hur du lär in detaljerna. Huvudpoängen där är att du skall skapa dig en tydlig och livfull bild av vad du skall lära in, vilket är något som avsevärt underlättar även skrivandet (s. 46).

Till slut når du fram till nedräkningen inför själva framförandet. Om du använder den tiden till att pyssla om dig och till en allmän uppvärmning kan du undgå att blockeras av rampfeber.

Några synpunkter på hur träning i framförande bör gå till ges i avsnitt 19.5.

Introduktioner till avsnitten

1 Ibland tar det emot

Professionella talare måste ofta hålla tal även i mindre angenäma situationer. Ett ordentligt instuderingsarbete kan göra att framförandet åtminstone blir uthärdligt.

2 Grepp om kärnan

Människor som vill något kan vara en förfärlig plåga för sin omgivning, men den som inte vill något är alltid ointressant. Du måste därför ha ett säkert grepp om vad du vill med talet för att det skall få liv och mærg.

3 Grepp om saken

Säkerheten ökar genom att du skaffa dig ett ordentligt grepp om ämnet. Det ger trygghet och tålighet mot störningar.

4 Grepp om grovstrukturen

Du ser till att du är fullkomligt klar över vilka uppgifter som måste lösas i *talets delar*.

5 Grepp om finstrukturen

När du har grepp om grovstrukturen ökar du kontrollen på styckenivå.

6 Grepp om detaljerna

Du skaffar dig grepp om avsnitt efter avsnitt, stycke efter stycke och lär dig både vad du vill få sagt, hur du skall formulera det och hur du skall framföra det.

7 Uppladdningen

Pyssla om dig och värm upp dig innan det är dags. Respektera din rätt att ha rampfeber, men tro inte att den är nödvändig.

10.1 Ibland tar det emot

Det idealiska utgångsläget när man skall hålla ett tal är naturligtvis att man vet precis vad man vill uppnå och hur det går till att utföra det, att man känner tillförsikt att man klarar av det och har lust att göra det. Kort sagt att det känns bra. Det gör det inte alltid. För att säga det rent ut så kan det kännas alldeles för djävligt emellanåt. Det gäller självklart för personer som lider av talrädsla, men även annars nog så säkra talare kan vara lite bleka om nosen emellanåt. De franska politiker, ämbetsmän och företagsrepresentanter som var inblandade i en skandal där många blödarsjuka blev HIV-smittade beroende på cyniskt slarv med testningen av blod, kände nog en viss press på sig när de skulle möta medier och allmänhet för att förklara sig.

Ett annat exempel är den vända som Cicero måste ha känt under sina försök att förvara sin egen huligan Milo när denne skulle dömas för att ha mördat motsidans huligan Clodius (s. 45). En källa säger det var skrämen från Clodius' kumpaner som fick luften att gå ur Cicero. De skall ha varit så upphetsade att inte ens skrällen för de soldater som bevakade platsen förmådde lugna ned dem.

Risken att en normal svensk talare skall hamna i situationer som är lika motbjudande som dem i exemplen är liten, men trots det kan alla drabbas av att luften går ur dem eller av att de tappar kontrollen över talet av någon annan orsak. Vad som är en svår situation är till stor del en rent subjektiv fråga: om det känns motigt eller skrämmande att hålla ett tal så är det motigt eller skrämmande. Sedan spelar det ingen större roll om publiken egentligen är välvillig eller motvillig.

Cicero hade mer handfasta orsaker till att förlora fotfästet än de flesta brukar ha när han skulle tala för Milo, men torrheten i munnen, tunnbanden över bröstet och pannan, den förlamande skrällen liksom känslan av otillräcklighet och personligt misslyckande skilde sig knappast från vad alla upplever när situationen blir övermäktig.

Det förberedelseprogram som skisseras i kapitlet skiljer inte på talare som känner att marken börjar gunga därför att de befinner sig i ett även för en elitare extremt pressat läge och talare som risker att förlora kontrollen därför att de är osäkra och orutinerade. Orsaken är att de medel som står till buds för att preparera sig inför talet är identiska. Det är lättast att förstå om man jämför med idrottsliga prestationer. Den som är mindre vältränad måste förbereda sig med en grundlig uppladdning inför prestationer som en elitidrottsman överträffar flera gånger i veckan som ett led i sin rutinmässiga träning. Men för både motionären och elitidrottsmannen gäller att de gör klokt i att följa samma principer för vätskeintag, glykogenuppladdning o.s.v. när de skall prestera maximalt.

10.2 Grepp om kärnan

En mycket vanlig orsak till att framträdanden misslyckas är att talaren tappar kontrollen över talets riktning. Konkret brukar det yttra sig i att luften går ur honom

eller henne efter någon form av störning, t.ex. ett ovänligt inpass från någon i publiken. Den mest elementära formen för instudering är därför att göra fullkomligt klart för sig vad man vill med talet.

Publiken

Börja med att bygga upp en mycket livfull och konkret bild av talet skall betyda för publiken. Poängen är att föreställningen skall vara så stark att du kan låta den genomsyra dig under framförandet. En stark inre vision smittar nämligen av sig på ditt kroppsspråk och din röst så att publiken tydligt upplever att du anser att du har något viktigt att komma med. Principen är fundamental. Att väcka en känsla eller vision i sitt inre är nämligen den grundläggande principen för att styra sitt kroppsspråk och sin röst i all seriös framställningskonst. Det är så skådespelare gör.

Lev dig in i konkreta individer och typfigurer. Risken är annars att du börjar uppfatta publiken som en grå massa. Det får du inte göra. Du måste se den som en organism med eget liv, egen vilja och egna känslor för att hålla helheten under kontroll, men du måste också se individerna för att nå fram till dem. Detta gör att jag tycker hjärtligt illa om knep som går ut på att låtsas att publiken inte finns för att dämpa nervositeten. Den finns, och du skall ha något att ge den, och du skall se till att du får det gjort. Många präster föreställer sig att budskapet i deras predikan är en liten present som kyrkobesökarna får med sig hem i en liten korg. Det är värt att ta efter. Inte minst att korgen är liten. Det illustrerar utmärkt väl det faktum att du bara kan få ned ett väl avgränsat och preciserat budskap i den.

Om du skall hålla ett behagande festtal är nog det korta perspektivet viktigast för vad du tänker åstadkomma med talet. Du skall därför tänka dig in i hur du vill att talet skall kännas när det hålls. Arbeta gärna med liknelser för att fånga känslan. Vill du att talet skall kännas som när man simmar i ett varmt, solglittrande hav? Som en överdådig middag? Som en kabaret?

Om du vill uppfostra publiken kan det vara klokt att förskjuta perspektivet mot långsiktigare konsekvenser. Du kanske inte skall använda skräckpropaganda när du vill få andra att leva ett ordentligt liv, men tveka inte att använda nog så livfulla bilder av aids, lungcancer och trafikolyckor när du skall motivera dig själv.

Många tal är viktiga för grupper som inte är närvarande. I dessa fall bör du leva dig in i vad talet betyder för dem. Speciellt inlevelse i svaga grupper kan ge ditt tal en enorm känslomässig och moralisk resning som berör publiken djupt utan att du behöver ta i nämnvärt under framförandet.

Din egen belöning

För att göra bra ifrån dig måste du vara säker på att talet kan leda till något som är viktigt för dig rent personligen. Om talets mål berör dig själv minimerar du nämligen risken att glömma bort vad du ville uppnå. Var speciellt noga med att göra klart sambandet mellan de konkreta uppgifterna som skall lösas i talet och

det övergripande målet. En talare som inte känner ett starkt samband börjar nämligen lätt tvivla på talet om hårt motangrepp, burop eller andra demonstrationer av ogillande får den psykiska pressen att öka. Sådant tvivel leder lätt till att talaren blir desperat eller modfälld.

Uttryckt på annat sätt måste du lita på att kärnan i talet är sund för att du inte skall börja sända ut ickeverbala signaler som får publiken att misstänka att det är något sjukt med det du säger eller dina avsikter. Det är naturligtvis extra viktigt att tänka på när sådana misstankar är välgrundade.

Billiga knep för att justera kroppsspåket genom att t.ex. hålla händerna på vissa sätt är farliga genom att de kan göra ditt ickeverbala utspel motsägelsefullt. Vad hjälper det om armarnas ställning signalerar säkerhet om rösten och blicken säger något annat?

De konkreta uppgifterna

Varje tal har ett antal konkreta uppgifter som måste lösas. När du har löst dem är du klar, vilket gör att du både kan och skall avsluta talet då. I ett ordinarie retoriskt tal är det ett antal poänger som måste gå hem innan du kan göra din slutinskräpning. Vilka det är identifierar du under inventionsarbetet. Uppgiften under instuderingen är att se till att du har en tillräckligt tydlig bild av dem för att du inte skall glömma bort dem. Gör därför en lista med högst en handfull punkter och gå igenom dem noga för att skaffa dig en tydlig bild av vad de innebär rent konkret.

Ett manuskript är aldrig mer än ett utkast hur väl genomtänkt det än råkar vara. Det är ofta nödvändigt att göra justeringar under talets gång och det är svårt om man inte har en mental checklista där man kan pricka av huvuduppgifterna allt eftersom de har blivit lösta.

Metoderna

Det mest elementära hjälpmedlet för att skaffa sig överblick över vilka faktorer som är viktiga är associationsdiagram (s. 61) och andra skisser. Ett alternativ är skrivna sammanfattningar.

Det bästa hjälpmedlet för att få punkterna att fastna är en medhjälpare som använder dina skisser eller sammanfattningar som facit. Börja med att kontrollera att du sakligt och nyktert kan redogöra för den analys du har gjort av vad talet skall betyda för publiken o.s.v. Gå sedan vidare genom att dra allt igen gång på gång med successivt allt större inlevelse och konkretion. Det enklaste sättet att öka inlevelsen på är att medhjälparen pressar dig en aning genom att kräva att du preciserar dig så fort du är vag eller abstrakt.

Ett komplement till återberättande är *visualisering*, en teknik som används i mental träning. Metoden går ut på att bygga upp tydliga inre mentala bilder. Som retoriker kommer du säkert att tänka på *evidentia*. Syftet är nämligen att skapa *evidentia* hos sig själv. Detaljerade tekniker beskrivs i böcker som utges för att

handla om idrottspsykologi eller mental träning, men grundprincipen är lätt att använda utan teoretiska studier.

Egentligen är visualisering bara en form av medvetet dagdrömmeri. Du tänker igenom olika aspekter på det du vill få grepp om, och du tar så god tid på dig så att du hinner leva dig in i det grundligt. Mera konkret bygger du upp små scener och filmer i huvudet. Retoriker har lätt att göra detta eftersom de tvingas träna förmågan att skapa evidens när de lär sig att utarbeta beskrivningar.

10.3 Grepp om saken

Du får grepp om innehållet genom att göra klart för sig själv hur alla element hänger ihop och genom att skaffa dig tydliga inre bilder av dem, helt i enlighet med minneslärans allmänna principer. Ett viktigt skäl till att gå igenom sammanhangen är att det ger flexibilitet. Lägga ned arbete på att bestämma vilka delar av argumentationen som kan utgå om vissa poänger redan har gått fram, vilka alternativa vinklingar du kan ta till om de argument du har förplanerat inte biter o.s.v.

Konkretisering är viktig för skärpan i framförandet. Det gäller särskilt om du skall tala om något krångligt eller svårgripbart. Om inte du har en tydlig bild av vad du vill förmedla, hur skall du då kunna ge publiken det? Det är bra om du kan skaffa dig förstahandserfarenhet, men även rent fantiserande (= visualisering) är utmärkt. Diverse kringknskaper i form av anekdoter och andra ”meningslösa” biupplysningar är också bra. De hjälper till att fördjupa bilden. Var speciellt noga med att forma tydliga gestaltbilder av *personer, miljöer, viktiga föremål, skeenden och strukturer*.

Ditt viktigaste arbetsredskap är en strukturskiss (s. 64) som summerar innehållets huvudpunkter: den är ditt facit. Du kontrollerar att talet fastnat genom att rita av skissen ur minnet, skriva en kort sammanfattning, eller återberätta talet för en tålmodig lyssnare. Det är bra att kombinera alla metoderna. Om du inte lyckas få tag på någon som är villig att lyssna intresserat får du låtsas att du har det. Att arbeta mot en verklig eller låtsad publik ger nämligen en enorm skjuts åt inlärningen.

10.4 Grepp om grovstrukturen

När du har grepp om talets kärna och tänkbart innehåll är du redo att gå vidare genom att fixera talets övergripande uppläggning. Det gör du enklast genom att beskriva vilken dispositionsprincip du använder och hur du har modifierat den. För ett ordinärt retoriskt tal innebär det att du går igenom talets delar en efter en och kontrollerar att du är säker på hur du kan hantera problem med välvilja, vad du skall få sagt i narrationen, vilka huvudargument som skall behandlas i probation och refutation etc.

Du använder samma metoder som vid fixeringen av innehålllet. Det som kommer till är att du kan konkretisera ytterligare genom att extemporera nyckelavsnitt.

Nästa steg är att lära in dispositionen, men först bör du bryta ned talet i avsnitt och stycken.

Nedbrytning i avsnitt och stycken

Dispositionen med sina delar som ligger inbäddade i delar är nödvändig för att du skall få grepp om talets uppläggning, men i det fortsatta arbetet är det bättre att se talet som en lista med ungefär lika stora avsnitt, som i sin tur är indelade i ett hanterligt antal stycken. Det gäller både vid manus- och stolpbaserat tal. Om du har ett manus skall du se till att de inte blir längre än ett manusark. Styckena bör vara en handfull rader. Var noga med att avsnitten blir sammanhängande och lägg gränserna på ställen där det passar med en längre paus. Om du talar fritt ger det dig en naturlig punkt att återkalla nästa avsnitt ur minnet. Om du är tvingad att läsa innantill ger det dig möjlighet att lugnt vända blad.

Nästa steg är att hitta på en slående identifikation åt både stycken och avsnitt. Det skall vara något som säger något väsentligt. En spetsformulering av budskap eller innehåll brukar fungera bra. Om du har ett manus för du in identifikationerna i det, gärna för hand i marginalen. Se också till att gränserna mellan alla stycken är väl markerade.

Inläring av stolpar

Med nedbrytningen av talet i avsnitt och stycken gjorde du grundarbetet inför inläringen av stolparna. Om du använder *plats-* eller *listmetoden* är din nästa åtgärd att med utgångspunkt i spetsformuleringarna bygga upp lämpliga bilder.

10.5 Grepp om finstrukturen

Du fördjupar greppet om finstrukturen genom att arbeta dig igenom avsnitt efter avsnitt. Börja med att läsa hela avsnittet högt ett par gånger. Ansträng dig inte. Tänk inte. Läs bara på lugnt. Kontrollera sedan var du har dina *brytpunkter* och *nyckelpunkter*. En brytpunkt är ett ställe i talet där något plötsligt ändras, t.ex. att du går över från att vara avspänt berättande till strängt förmanande. En nyckelpunkt är ett ställe där du skärper in något viktigt och därför måste ha en maximalt mottaglig publik.

Nästa steg är att stärka greppet om styckena. Gå därför igenom ett efter ett och fråga dig:

Vad vill jag säga? Sannolikt besvaras det av den spetsformulering som du redan har skrivit till stycket. Du avslutar genomgången med att kontrollera att du kan referera vad du ville säga med alla stycken i avsnittet och att det bottnar i

dig: du måste känna att du verkligen vill säga det. Om du har problem med det senare är det ett tecken på att det är något skumt med dina spetsformuleringar.

Vad vill jag lyckas med? Du vill alltid göra en väldig massa saker, men det är alltid något som är viktigast. Vad vill du uppnå alldeles speciellt med stycket? I ett kan det vara att förmedla ett visst innehåll. I ett annat att vila ut efter en känslomässig höjdpunkt. I en tredje att skapa spänning. Använd ramsan *behaga, undervisa, röra känslor* som en utgångspunkt. Kontrollera att du utan problem kan redogöra för din huvuduppgift i stycke efter stycke. Känn också efter att du står för det.

Hur bär jag mig åt? Känn dig för lite. Läs stycket ett par gånger och prova lite olika tonfall, hållningar och attityder till talet och publiken. Målet är att du skall få en översiktlig bild av hur du kan göra när du framför talet. Avrunda med att läsa avsnittet från början till slut och känn efter om du verkar vara på rätt väg.¹ Ta inte i för mycket. Det räcker att det verkar duga att göra som du har tänkt dig.

Efter genomgången kontrollerar du att du kan redogöra för avsnittets uppläggning på ett sammanhängande sätt direkt ur minnet, d.v.s. först ge en kort allmän summering och sedan en genomgång av svaren på de tre frågorna stycke för stycke.

¹Det är ett förfärligt kännande hit och dit, men något annat kontrollredskap finns inte vid seriös instudering.

10.6 Grepp om detaljerna

Under djupbearbetningar driver du det arbete som du inledde med att skaffa dig grepp om finstrukturen till sin spets, bland annat genom att lära in texten ord för ord om du har tid till det. Grundmönstret är att du först arbetar dig igenom stycke för stycke. Sedan framför du hela avsnittet ett par gånger för att knyta ihop det igen och för att kontrollera att allt stämmer.

Börja med att läsa stycket högt ungefär som du hade tänkt dig, men utan att ta i. Det får dig bara att spänna dig, något som är mycket olämpligt med tanke på att kroppen har bra minne. Du riskerar att lära den att vara spänd vid framträdandet. Det positiva är att lugn under instuderingen också smittar av sig på framträdandet. Gå vidare genom att kontrollera var i manuset du har markerat brytpunkter där du har tänkt att ändra något i framförandet (s. 151).

Nästa steg är att du väcker de ”roller” du skall ha till liv. Ofta räcker det att bara läsa om textfragmentet där du skall ha rollen några gånger för att den skall växa fram automatiskt. Andra gånger måste du mana fram rollen med speciella knep. Det är precis detta du skall ha träning av en skådespelare eller teaterpedagog till, en retoriklärare som har lärt sig hur det går till kan duga, men det bästa är ett proffs.

Låt mig bara kort antyda hur det går till. Grundmetoden är att du först väcker rollen till liv genom att tänka dig in i — eller spela upp — en scen eller situation där rollen ger sig mer eller mindre automatiskt. Vill du bli ledsen återkallar du minnet av när någon du var djupt fäst vid begravdes. Sedan behåller du känslan när du återgår till talet och låter rollen ”klibba fast” vid det textparti där du vill ha den. Vill du ha sagotantsröst? Låt medhjälparen agera barn och berätta en stump ur Rödluvan till dess att rösten kommer. När den väl är där behåller du rösten och läser avsnittet som skulle ha den.

I den här fasen är egentligen bara en sak förbjuden: att försöka vara ”bra”. Det gör dig tråkig och tillgjord. Du skall pröva precis så svaga och starka effekter som faller dig in. Om du censurerar för mycket låser du dig. Ibland låser man sig ändå. I sådana lägen lönar det sig ofta att göra något fullkomligt befängt. Hur skulle stycket låta i munnen på en rappartist eller i valstakt?

Var speciellt uppmärksam på möjligheten att både arbeta med och mot texten. Som regel finns det ett ”naturligt” sätt att framföra text, men ingenting säger att du skall göra det just den här gången. Du kan pröva att berätta något som om det var en smålustig historia för att omedelbart efteråt tydligt visa att det var allvarligt menat. Pröva att rabbla upp något som formligen skriker om engagemang med entonig röst. Du skall självfallet vara återhållsam med teatrala effekter i själva framförandet, men du måste utforska de möjligheter som texten ger för att få grepp om den.

Frasering

Ett nyckelområde är fraseringen. Den handlar om när du skall göra paus eller pausliknande markeringar. I skrift motsvaras den av skiljetecken och styckegränser. Det är helt naturligt eftersom de vanligaste skiljetecknen ursprungligen var markeringar som talare skrev in i sina manus för att ange gränsmarkeringar av olika tyngd, utrop och frågor. Så kan de användas fortfarande, men du kan naturligtvis använda lodstreck och andra tecken om du vill det.

Det enklaste är att frasera med texten. Det innebär att du snällt följer den grammatiska strukturen. I stort sett kontrollerar du bara att du gör de markeringar som behövs för att: (1) du skall få tillräckligt täta andningspauser; (2) för att publiken skall uppfatta strukturen i texten. Det förra är mycket viktigt för röstens välljud beroende på att frassluten blir knarriga eller tonlösa när du kämpar efter luft för att uttala längre fraser än du klarar av. Det senare får dig att undvika problem av den typ som följande exempel demonstrerar:

- a. Fraserna är mindre, viktiga byggstenar i talet. (små och viktiga)
- b. Fraserna är mindre viktiga byggstenar i talet. (oviktiga)

Den som småpratar glömmer inte den typen av markeringar, men lita på att du gör det om du läser högt och har förberett dig dåligt.

Motsatsen till att frasera med texten är helt följdriktigt att frasera mot den genom att lägga pauser på ”fel” ställen. Det kan ge ett underbart liv åt talet genom att det skapar små spänningsmoment. Du gör det oupphörligen när du talar spontant. Om du enbart fraserar med texten är risken därför stor att talet låter dött och inlärt.

Till de mera användbara knepen hör att emellanåt göra en normal meningslutspaus efter ett ord som tydligt signalerar att här måste mer komma. Det ger en enorm uppmärksamhet på ordet efter, utan att du behöver höja rösten:

- c. Som vanligt försöker han manipulera oss med. Fula knep.
- d. Vi åt bruna. Bönor med fläsk.

Lär in avsnittet

Normalmetoden för själva textinläringen är den enklast tänkbara. Börja med att framföra den första frasen i det första stycket efter manuset. Försök framföra den utan manus. Om det gick bra framför du den utan manus ett par gånger så att den sitter där. Om det inte gick bra får du börja från början. Sedan lägger du till en fras och framför de första två fraserna gång på gång till dess att de sitter där o.s.v.

När du sedan kan framföra hela stycket fritt, framför du det en extra gång för att bekräfta att det har fastnat. Sedan upprepar du samma procedur för stycke efter stycke till dess att du har arbetat dig igenom hela avsnittet. Då kontrollerar du att du kan framföra hela avsnittet i ett svep och upprepar det till dess att du känner att orden kommer som fritt ur hjärtat på dig.

Om du vill kan du låta textinläringen flyta ihop med djupbearbetningen genom att du avrundar djupbearbetningen av ett stycke med att du lär in det. Ett annat alternativ är att lära in ordalydelsen först och djupbearbeta texten sedan. Det fungerar bättre för vissa personer.

10.7 Uppladdningen

Till slut närmar du dig obehagligt själva framträdandet. Det är då du verkligen kan få nytta av ett väl intränat program för hur du skall förbereda dig. Om du inte har det glömmet du lätt alla knep som du känner till för att hantera din nervositet — för att du är så nervös.

Respektera dina elementära behov

Som talare är du ditt eget instrument och måste därför pyssla om dig själv kärleksfullt. Det börjar på den mest elementära fysiologiska nivån. En trött, kissnödig talare med kläder som sitter obekvämt har ingen koncentration över till att föra fram sitt budskap. Att bli en bra talare börjar därför med så enkla åtgärder som att rutinmässigt tänka på att reglera blodsockerhalten genom att äta sig lagom mätt ett par timmar före framträdandet och att känna efter om man har det minsta behov av att gå på toaletten en stund före talet. Det sista är mycket viktigt. Nervositet är nämligen urindrivande och kissnödighet gör dig spänd och spändhet gör dig nervös. En ond cirkel som kan driva dig till vanvett.

Tänk också på ”fåniga” faktorer som att vara hel och ren under. Du mår bäst när du är säker på att hela du tål att detaljgranskas. Detta är ett av huvudskälen till att du skall tänka på din allmänna puts. Visst påverkar brister i det avseendet hur din publik ser dig, men det är inget emot hur det kan påverka dig själv om du börjar tvivla på hur du tar dig ut. Det är därför jag problematiserar utseendefrågor så kraftigt i kapitlet om framförandet. Du har rätt att känna att du duger och du får inte tvivla på det när du talar. Lite tvekan i början av talet är inte så farligt, men du får inte stå och oroa dig för om håret du kammat över flinten håller sig på plats när du skall skärpa in ditt budskap i publiken.

Ladda dig mentalt

Många talare ser rampfebern som ett nödvändigt ont. Om de inte känner den blir de nervösa för att de är likgiltiga och inte tillräckligt laddade. Det ligger faktiskt en hel del i det. Den som har rampfeber vågar vilja lyckas. Det är många som blockerar sig så fullständigt att de inte ens vågar försöka. Du känner igen dem på att de inte verkar speciellt engagerade i vare sig publiken eller det de säger. De banaliserar sig själva. Därmed inte sagt att rampfeber skulle vara något att sträva efter.

Det bästa du kan göra är därför att se till att du lugnar ner dig med en metod som inte samtidigt dövar ditt engagemang. Det gör droger och försök att trivialisera svårigheterna eller frågans vikt. Grundmetoden är att försöka styra dig till att tänka på vad du vill uppnå i stället för att försöka fly från det som kan gå fel eller är obehagligt.

Mitt förslag är att du börjar med en renodlad avslappningsövning. Om den psykiska pressen är hård kan det vara nödvändigt för att över huvud taget kunna få något vettigt gjort. Sedan går du vidare genom att repetera de mentala genomgångarna av vad du vill uppnå med talet och av de argument du har till förfogande. Dina visualiseringar är inte bara ett hjälpmedel för att öka skärpan under själva talet utan också för att hålla efter rampfebern på ett konstruktivt sätt.

Det dummaste du kan göra är att försöka hålla en nonchalant attityd av att talet inte är något speciellt och av att du inte behöver tid att ladda upp och pyssla om dig. Det behöver du.

Värm upp dig

När talet börjar skall du i idealfallet ha en känsla av att vara avslappnad, men på hugget, av att tryggt vila i ett hav av kraft som du kan låta flöda precis när du vill. Det enklaste sättet att hjälpa sig själv mot det målet är att värma upp sig med diverse övningar precis innan det är dags. Du behöver därför ett par tre program som är anpassade till olika situationer.

När du sitter i publiken kan du självklart inte ägna dig åt några större åthävor. Det gör att du får begränsa dig till att reglera andningen och till att spänna och slappna av musklerna. Du kan börja med att känna efter var du har bukmusklerna genom att spänna och slappna av dem ett par gånger. Därefter lägger du på en lugn och behaglig bukandning. Håll en hand mot nedre delen av buken både när du spänner bukmusklerna och när du låter bukandningen komma igång. Det gör att du får bättre kontroll över vad som sker. Spänn sedan muskelgrupp efter muskelgrupp och låt den slappna av. Ta tid på dig och gör det lugnt. Det tar ändå inte mer än några sekunder per grupp. Använd gärna ordningen: fötter och underben, knän och lår, skinkorna, bröstet, händerna, underarmarna, överarmar, axlar, hals och strupe, käkar. Det är bäst om du hela tiden behåller den trygghetsskapande bukandningen. Det är därför du piggar upp magen allra först. För att det skall fungera bör du öva dig i förväg. Det krävs lite arbete att lära sig hålla en jämn och fin andning samtidigt som du omväxlande spänner och slappnar av stora muskelgrupper.

När du har möjlighet att vara för dig själv bör du köra ett program med stretch- och balansövningar inlagda. Se till att hålla en fin bukandning under tiden du gör det. Det är viktigt att du inte tar i för mycket. Det är inte meningen att du skall hyperventilera eller bli så uppvärmd att du inte kan andas lugnt. Du skall bara se till att du har kroppen med dig, att du är alert. Lägg stor vikt på att få stil på hållningen och på mjukheten i rörelserna. Det ger dig en känsla av kontroll som får dig att må bra.

En positiv sidoeffekt av den rent fysiska uppvärmningen är att du inte har tid att vara nervös när du utför den. Ur den synvinkeln är just mjuka stretch- och balansövningar bra. Särskilt de senare tvingar dig att koncentrera dig ordentligt, gör du inte det ramlar du ju omkull. Det bästa är om du även har möjlighet att värma upp rösten. Ett par minuter gör underverk. Sångare brukar använda ramsor med stavelser avpassade för att få fart på olika delar av talorganet.

Låt gärna en balettlärare eller workout-instruktör hjälpa dig att utarbeta och lära in ett litet uppvärmningsprogram. Det bästa är om du gör slag i saken och tar några lektioner i jazzdans. Quintilianus rekommenderade gymnaster som hjälplärare. De kan det där med hållning och mjukhet i rörelserna. En logoped eller talpedagog kan visa dig hur man värmer upp rösten. Ett annat alternativ är att fråga någon erfaren körsångare eller körledare. De har alltid några enkla men effektiva program på lager.

11. Frågan och platserna

Inventionslärans kärna är alla de platser där talets innehåll står att finna. Platsbegreppet som sådant introduceras i avsnitt 9.4. De platser som är direkt knutna till talets exordium, introduktion och peroration presenteras i kapitel 4. Avsnitt 6.1 kompletterar med de som är speciellt användbara för demonstrativa tal. I detta kapitel får de demonstrativa och deliberativa genrerna en motsvarande genomgång. Till detta kommer att ett avsnitt behandlar *argumentplatserna* och ett annat *de allmänna platserna*. Nog har retoriken gott om platser alltid, och väl är det. De sökformler som är knutna till platserna är nämligen ett utmärkt hjälpmedel vid praktiskt arbete på tal.

Den första svårigheten när man skall skriva ett tal eller en annan text är att få något att utgå från. Skräcken inför det vita pappret är en universell erfarenhet för skribenter. Det är här sökformlerna kommer in. Det verkar kanske inte speciellt kreativt att tugga igenom listor med kontrollpunkter, men när man väl har gjort det är pappret inte lika vitt längre. De faktiska tidsvinsterna är ofta enorma. Det är som mest uppenbart om man använder platserna för att strukturera samtal där frågor skall genomlysas. Börja t.ex. med att låta alla deltagare gå igenom en lista med kontrollpunkter individuellt under några minuter. Summera därefter vad alla kom fram till och spinn sedan vidare.

Både med tanke på kreativiteten och fullständigheten i genomlysningen är det bra att alltid leta efter både för- och motargument. Det gäller även i fall där man tänker ligga lågt med den ena kategorin, som t.ex. i ett harmlöst festtal. De oönskade argumenten ger nämligen något att bygga vidare på. Ymnighet kan lätt beskäras.

Bokens syfte att presentera retoriken för personer som vill lära sig att använda den på riktigt leder till att platserna får en betydligt mera utförlig genomgång än vad som är vanligt i moderna introduktioner till retoriken. Trots detta är behandlingen för de juridiska talens del skissartad jämfört med de klassiska verken.

Introduktioner till avsnitten

1 Frågan

Genren har stor betydelse för hur en fråga skall hanteras, men den är långt ifrån den enda viktiga faktorn.

2 Status och platser

Frågans status är den faktor som talet står och faller med. Att reda ut vad det kan vara är i realiteten detsamma som att lysa igenom argumentationsläget. Det gör att samma sökformler ofta är användbara både för att bestämma talets kärnpunkt och för att identifiera argument.

3 Juridiska tals argumentation

För juridiska tals del kopplas huvuddelen av de genrespecifika argumentationsråden till det grenverk av sökformler som statusläran i dess normalform utgör.

4 Deliberativa tals argumentation

Statuslärans normalform är mycket relevant för deliberativa tal men de genrespecifika argumentationsråden struktureras efter ett annat mönster.

5 Argumentplatserna

Retoriken har en uppsättning tänkta platser som är så grundläggande att de rätt och slätt brukar kallas *platserna*. Mera preciserat kan de kallas *argumentplatserna* eftersom de är universellt användbara för att komma på argument som har med det konkreta fallet att göra.

6 Allmänna platser

De allmänna platserna rymmer argument som är användbara för många olika frågor, talare och ståndpunkter. De kan även få innehålla andra typer av återanvändbart material.

11.1 Frågan

Retoriken skiljer på frågor och tankar som är *finita* respektive *infinita*, d.v.s. avgränsade och oavgränsade. Det finita är något som är knutet till ett konkret fall medan det infinita är något allmängiltigt. I typfallet är det finita alltså något väl avgränsat, specifikt och unikt medan det infinita är något generellt och allmängiltigt. Finita frågor är ofta sakfrågor och infinita principfrågor:

- Skall Pelle straffas för stöld av farbror Gustavssons äpplen? (finit fråga)
- Skall stöld bestraffas? (infinitt fråga)
- Men jag var hos Lasse och spelade dataspel. (finit bevis)
- Det vet man väl att ungdomjävlar ljuger. (infinitt bevis)

Retoriken är ursprungligen tänkt enbart för finita frågor, vilket får som följd att inventionsläran fungerar bäst för sådana. Det hindrar inte att den juridiska genren drar åt det infinita hållet när lagtolkning och rättsprinciper hamnar i centrum och att deliberativa gör det när principfrågor behandlas. Lov- och smädetal blir rent infinita i ”Talet till kvinnan” och liknande.

Retoriken fäster oerhört stor vikt vid samspelet mellan finit och infinit. En viktig orsak till det är att en konkret fråga uppfattas olika beroende på vilka allmänna föreställningar som används som tolkningsmönster. En illustration till det ges av striden mellan Clarence Thomas och Anita Hill år 1991. Thomas var kandidat till Högsta domstolen i USA. Först uppfattades han som ett fynd eftersom han delade den republikanska administrationens konservativa värderingar samtidigt som liberaler hade svårt att slå mot honom beroende på att han var en svart man med fattig bakgrund. Saken hamnade dock i ett helt annat läge när Hill — en före detta underordnad — anklagade honom för sexuella trakasserier. Frågan fick ett enormt genomslag i medierna och den allmänna debatten. Ett tag verkade det som om Thomas skulle bli tvungen att dra tillbaka sin kandidatur, men till slut svängde opinionen igen. En bidragande orsak var att Thomas lyckades omvandla vad som först framstod som en könsfråga till en rasfråga. Det gjorde han genom att fästa uppmärksamheten på att hans motståndare manade fram en klichébild av den liderlige negern som är stygg mot kvinnor. Därmed förvandlades hans motståndare från att vara de svagas beskyddare till några som använde Anita Hill för att oskadliggöra en svart man genom att spela på rasfördomar.

En annan orsak till intresset för finit och infinit är att det som är sant i ett unikt fall inte behöver vara sant i allmänhet och vice versa. Det gör att argumentationer kan leda till helt olika resultat beroende på om det unika eller det allmänna får bilda utgångspunkt. Ett illustrativt exempel är shiamuslimernas strid om antalet legitima imamer. De imamer som avses här är en löpande serie med muslimska ”påvar”. En shiamuslimsk fraktion anser att det var sju, en annan att det var tolv. Svårigheten är att den åttonde var en storartad suput samtidigt som imamer förutsätts vara ofelbara. Om frågan tolkas med utgångspunkt i den infinita tanken att imamer är ofelbara blir även den åttonde legitim. Som ofelbar kunde han ju inte

göra fel. Om man i stället utgår från hans för en muslimsk andlig ledare mycket anmärkningsvärda alkoholvanor kan han inte vara en riktig imam. En sådan skall ju vara ofelbar.

Gränsen mellan finit och infinit är inte så enkel som det kanske verkar vid första anblicken. Ett exempel på detta är talet i berättelsen om L (s. 66). Skenbart argumenterar L för den finita tesen ”Spöstraff åt rattfyllon!” Men i realiteten har han inga chanser att få igenom det kravet på kort sikt. Den allmänna tanken att kroppsstraff är förkastligt sätter effektivt stopp för det. Detta gör att L egentligen argumenterar för ”Spöstraff är humanare än fängelse!” Diskussionen om just spöstraff blir därför bara ett argument för tesen. Fast å andra sidan är ju målet att lägga grund för ett beslut i den konkreta frågan om spöstraff för rattfyllon. Det är ganska rörigt. Red ut det den som kan.

Presuppositioner

Att börja diskutera förmildrande omständigheter kan lätt glida över i ett accepterande av att den åtalade verkligen är skyldig. Det är ett bland många exempel på hur argumentationer kan styras genom att gå händelserna i förväg. Med modern terminologi gör man en otillåten *presupposition* ’bakgrundsantagande’. Jämför formuleringarna:

- a. Slår farbror Gustavsson sin fru?
- b. Har farbror Gustavsson slutat slå sin fru?
- c. Är det konstigt att farbror Gustavsson slår sin fru som hon daltar med Pelle?

Det är bara **a** som inte ger en stark styrning att uppfatta det som ett självklart sakförhållande att farbror Gustavsson är en hustrumisshandlare, men redan att frågan ställs väcker en misstanke. Ingen rök utan eld. Det intressanta är att **c** — som ytligt sett urskuldar honom — kan vara ett infamt angrepp. Man kan alltså pådyvla folk saker genom att ytligt sett urskulda dem, och detta kan ske både medvetet och av misstag.

Ett riktigt pampigt exempel på en antik presupposition finns i inledningen till Ciceros första tal mot Catilina (s. 276). Cicero ansåg sig vara tvungen att slå till mot Catilina utan någon egentlig bevisning i bakfickan, alltså gick han ut hårt och frågade hur länge Catilina skulle fortsätta att stämpla mot staten: inte om han verkligen gjorde det.

Komplexitet

En svårighet är att många frågor är *komplicerade*, d.v.s. består av flera delfrågor eller alternativ som måste vägas mot varandra. När du kommer fram till att din fråga har flera delar skall du regelmässigt försöka komma på ett sätt att förenkla den. Det är alltid svårt att övertyga om mer än en sak åt gången. Som tur är brukar det visa sig att komplicerade frågor inte är komplicerade utan bara dåligt analyserade.

Ett viktigt undantag är frågor där flera alternativ står mot varandra. De är genuint komplicerade. I detta fall kan komplexiteten vara en fördel beroende på att man kan påverka hur en fråga uppfattas genom hur alternativen utformas. Speciellt kan man spela med presuppositioner. Försäljare brukar tala om *alternativmetoden*. De är ett knep som går ut på att låta kunden välja mellan alternativ som är gynnsamma för den egna parten. Jämför:

- a. Vill ni ha något till kaffet?
- b. Vill ni ha konjak eller likör till kaffet?

Man kan också ta med alternativ som är fullkomligt oacceptabla. Det senare kräver dock att "kunden" verkligen fås att inse att hotalternativen är oacceptabla. Det är därför präster i gamla tider talade så inlevelsefullt om helvetet.

11.2 Status och platser

Retorikens viktigaste hjälpmedel för att lysa igenom själva frågan är *statusläran*. Den sägs ofta vara till för att fånga frågans "bas" eller "grundval", d.v.s. den faktor som det är lämpligt att ta strid om (s. 48). Den som önskar kan i stället ta fasta på att den har som uttalat syfte att fastställa talarens "utgångsställning". Det är vad grekiskans *stasis* betyder.

Redan innan retoriken tog upp begreppet användes *stasis* för att beteckna boxarens utgångsställning när kampen skall börja. Likheten är påfallande. I båda situationerna gör två sidor upp genom en skoningslös kamp inför publik. Boxaren lindar nitförstärkta remmar om händerna för att slagen skall bita bättre. Talaren lindar sina argument med en smyckad formulering för att nå samma effekt. I båda fallen gäller det att "ställa sig" så att de egna attackerna kan gå in utan att därför lämna några blottor. För boxarens del rent bokstavligt, för talarens genom att vinkla sin ståndpunkt rätt.

Den principiella kärnan i statusläran är iakttagelsen att varje fråga har någon eller några faktorer som är avgörande för hur talet skall läggas upp. Många reserverar dock termen status för sådant som har att göra med en handfull frågor som är självklara så fort någon anklagas för något (vilka förklaras i nästa avsnitt). Det gör inte jag, vilket leder till att jag använder termen status i lite vidare bemärkelse än de flesta.

Ett system av sökformler som är användbart för att analysera vad som är kärnpunkten i en argumentation blir med nödvändighet också användbart för att lysa igenom det mesta som har med saken att göra. Det leder till att sökformlerna inte bara ger uppslag till vinklingar utan även fungerar som ledtrådar till vad det finns för argument.

Med retoriskt synsätt är det naturligt att tänka sig att det finns uppsättningar med *platser* för de argument som sökformlerna anknyter till. Det är därför vanligt att presentera de genrespecifika argumentationsråden för juridiska tal med statuslärans grenverk som strukturskapande element. Detaljerna i statusläran presenteras

därför i avsnitt 11.3 om juridiska tals argumentation. Deliberativa tals status berörs i inledningen till avsnitt 11.4. För demonstrativa tal räcker det att konstatera att de handlar om en värdering, vilket leder till att de regelmässigt har någon form av *kvalitativ status*.

11.3 Juridiska tals argumentation

För juridiska tals del kopplas platserna med argument tätt till statusläran. Det gör att man inte behöver skilja de två aspekterna åt under argumentsamlandet. Jag skisserar därför de frågor som kan behöva behandlas i ett juridiskt tal i förbifarten under en genomgång av statuslärans grundutformning. Kärnan i flertalet varianter av statusläran är följande frågor:

Vem var det som gjorde det? (faktafrågan)

Vad skedde? (definitionsfrågan)

I vilket ljus skall handlingen bedömas? (kvalitetsfrågan)

Vem har rätt att döma? (kompetensfrågan)

Dessa kan kompletteras med en femte grundläggande fråga om huruvida lagen är giltig, men om man gör det är det lämpligt att grovindela statusanalysen i en del om *rationell status* och en om *legal* så att den legala handlar om lagens giltighet och den rationella om resten.

Statusläran är ursprungligen en checklista för jurister, men den är inte skräddarsydd för modern svensk rätt och den är inte begränsad till juridiska tals behov. Jag har därför inte vinnlagt mig om att använda modern svensk juridisk terminologi eller att enbart ge kommentarer med relevans för juridiska tal.

Summering Sammanställningen på sidan 326 summerar de sökformler som presenteras i avsnittet.

Faktafrågan

Alla vet att litterära gestalter som utreder ett brott är nyfikna på motiv, alibi och handfasta tecken på att den misstänkte har begått brottet. Sedan kan utredaren vara en helikopterburen amerikansk superdetektiv eller länsman i en svensk pilsnerfilm som rycker ut på en cykel med knarrande ballongdäck. I retoriken generaliseras de tre faktorerna med hjälp av frågorna:

Ville den misstänkte utföra brottet? (om att vilja)

Kunde den misstänkte utföra brottet? (om att kunna)

Gjorde den misstänkte något som binder till brottet? (om att göra)

De faktorer som har med viljan att göra delas in sådant som klagör *orsaker* respektive visar på *beräkning*. Orsakerna är känslomässiga drivkrafter, som *vrede*,

fiendskap, rädsla, lystnad och förhoppningar. Beräkning är något intellektuellt, som kan visa sig i det sätt handlingen måste ha planerats på. Om handlingen verkar planerad är det viktigt vilka som kan tänkas ha haft några faktiska fördelar att uppnå.

Att kunna är en fråga om att ha *tillfälle* och *förmåga*. Grundförutsättningen för ett lyckat bankrån är att klockan är lagom mycket och att den lokal du går in i verkligen är en bank. Du skall också ha med dig lämplig utrustning (tillgrip en leksakspistol från ett barn i en park). Bankrån förefaller inte kräva några speciella färdigheter vid utförandet, men visst kan skickligheten påverka utgången. Det gäller inte minst att kunna framföra flyktfordonet på ett kompetent sätt (ta varning av en känd våldsvverkare som åkte fast beroende på att han inte riktigt klarade av att manövrera den cykel som han använde för att transportera sig och bytet från banken).

Faktorer som binder personen till brottet indelar retoriken i *ord och handlingar* samt *tecken*. I grova drag är ord och handlingar vad som kommer fram genom vanliga vittnesmål. De kan gälla sådant som inträffade vid *tillfället* för handlingen, men också *före* eller *efter*. Pelle skrytvisar kanske de äpplen som han har stulit för Lisa. *Tecken* visar indirekt på att något har inträffat. Ett kvarglömt körkort eller fingeravtryck kan vara nog så graverande. (Termen *tecken* förklaras närmare på sidan 186.)

Definitionsfrågan

I strikt juridiska sammanhang handlar definitionsfrågan om vilka paragrafer som kan vara tillämpliga. Det är en mycket betydelsefull fråga eftersom domstolar normalt bara får döma enligt de lagrum som åtalet gäller. Utanför domstolarnas värld förskjuts dock perspektivet ofta från att undersöka vilka regler som är tillämpliga till hur regler skall utformas för att få lämpliga egenskaper. I allt som påminner om tävlingar kan t.ex. bedömningsgrunderna skraddarsys för att rätt person skall hamna överst på prispallen. Ofta är det viktigt vilket intryck beskrivningen ger, d.v.s. hur den *färgar* saken. Förslag måste ju verka smakliga. Omskrivningar används flitigt som ett medel mot kritik för att vara fördomsfull. Jämför:

- a. Kan inte dom som bor närmast ta hand om disken?
- b. Kan inte flickorna i församlingen ta hand om disken?

I deliberativa sammanhang kan oprecisa beskrivningar drivas till sin spets med det så kallade *plattthetsknetet*. Detta går ut på att säga något som är självklart sant, men som måste tolkas i efterhand. Alla kan ju gå med på att de lämpligaste skall få en viss belöning, men vem bestämmer vilka som är det?

Kvalitetsfrågan

Kvalitetsfrågan berör hur handlingen kan värderas, vilket är den mest komplexa delen av statusläran. Till att börja med grovindelas analysen i *värdering av hand-*

lingen och tolkning av lagen. Värderingen av handlingen klyvs sedan i frågor om *rättsprinciper* respektive *omständigheter*.

Rättsprinciper

Allt är inte förlorat bara för att du har erkänt att du körde i ethundratrettio och att det stod femtio på skylten. Du försöker kanske med att du hade lovat att komma till din gamla sjuka mamma vid en viss tid. Med detta har du kastat dig rakt in i värderingen av handlingen med hjälp av rättsprinciper. Dessa uttrycks av *naturrättsliga principer* eller av *konventionella regler*. De naturrättsliga principerna uppfattas som så självskrivna att de anses stå över mänskliga beslut. De konventionella reglerna är vanliga lagar och liknade.

De naturrättsliga principerna har oftast en moralisk tyngdpunkt. Det kan vara krav på *trohet* av det slag som skall visas mot religiösa föreskrifter, fäderneslandet och föräldrar (t.ex. att besöka mamma); *hedersplikter* som att uppfylla löften (t.ex. att hålla tider); *måttfullhet* som att inte driva principer för långt. En standardlista med exempel på nyckelfaktorer är *religion, tacksamhet, hämnd, vördnad* och *sanning*. Även *konventionella regler* kan vara en guldgruva vid tolkningen. De sönderfaller i tre kategorier: *lagar, sedvänjor* och *tidigare beslut*. Har andra fått åtalsetergift kan du få detsamma.

Efter andra världskriget har tanken på naturrättsliga regler fått ny kraft. Viktiga försök att bädda in sådana i konventionella regelverk är FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna och Europakonventionen. Domarna mot de nazistiska krigsförbrytarna var ett genombrott. Vid dessa sattes den naturrättsliga principen att folkmord är fel över de konventionella regler som uttrycktes av Tredje Rikets egen lagstiftning.

Omständigheter

Retoriken spaltar upp de *omständigheter* som påverkar bedömningen i fem huvudtyper:

- a. Han provocerade ju mig ända till dess att jag måste klippa till. (motanklagelse)
- b. Nu kan han inte slå och plåga någon längre. (jämförelse)
- c. Det var Pelle som lurade mig. (anklagelse)
- d. Men jag tog ju bara två äpplen. (kvantitet)
- e. Ja det var dumt, men jag har aldrig gjort det tidigare och nu har jag lärt mig min läxa. (medgivande)

Motanklagelse syftar till att framställa offret som den egentligen skyldiga. Snattare skyller ibland på att varuhuset bjuder ut sig, på i princip samma sätt som våldtäktsmän skyller på att kvinnor gör det. Det är en himmelsvid skillnad mellan brotten, men gärningsmännens argumentation är ändå likartad. *Jämförelse* går ut på att dra fram goda eller onda konsekvenser av handlingen. Domstolar har dömt påfallande

milt när hustranner tagits av daga. *Anklagelse* påminner om motanklagelse, men pekar ut en sak eller en tredje person som den egentliga skurken. Det är den typen av försvar som krigsförbrytare försöker med när de säger att de bara lydde order. Att skylla på att vara besatt av demoner eller vara sinnesrubbad hör till samma kategori. *Kvantitet* utnyttjar den som påpekar hur obetydlig en handling är.

Medgivanden kan ha många former. Flera går knappast att skilja från varianter av anklagelse. Retorikens grovuppdelning är i *urskuldande* och *avbön*. Urskuldande delas in i:

- a. Menar du att det inte var min bil jag tog? (misstag)
- b. Det bara blev så. (ödet eller olycksfall)
- c. Men om jag inte hade klappat till hade han blivit sjövild. (nödvändighet)
- d. Va? Skall man deklarerat inkomster? (glömska eller okunskap)

Avbön är den i särklass svagaste typen av försvar: du erkänner ditt brott med djup ånger och ber om förlåtelse. Det är viktigt att verkligen ge intryck av att vara djupt ångerfull. Spela bara inte över: det ser tillgjort ut och väcker misstankar. Hur reagerar du själv när du anar ett manipulativt förakt i bakgrunden?

Tolkning av lagar

Tolkningen av lagar och andra regler är till för att du skall få grepp om vad de egentligen innebär. Bedömningen utgår från de regler och principer som går att utläsa i andra delar av regelverket, men det är också viktigt hur tidigare fall har blivit dömda, d.v.s. efter sådant som är *skrivet* (= lag) respektive *oskrivet* (= prejudikat). I stort sett är tolkningen av reglerna en mjukare variant av den legala statuslärens regelprövning. Jämför därför vilka infallsvinklar som nämns för den (s. 167).

Kompetensfrågan

Frågan om beslutsrätten gäller om ”domstolen” över huvud taget har rätt att fatta ett beslut. Viktiga argument mot är: *jäv*, domaren får inte vara svåger till en av parterna; *immunitet*, diplomater får inte dömas för rattfylleri; *preskription*, det får inte ha gått för lång tid mellan handling och bedömning.

I mindre strikta sammanhang får frågan om beslutsrätt ofta en moralisk dimension. Pelle kan alltid påpeka att de som vill straffa honom nog pallade äpplen själva som barn.

Legal status

Legal status handlar om regelprövning, d.v.s. om bedömningar av vilka regler som över huvud taget är giltiga. Det är en fråga som ligger nära den lagtolkning som omtalas ovan. Skillnaden är att regelprövningen är till för att döma ut ogiltiga regler, medan tolkningen är till för att precisera hur giltiga regler skall tillämpas.

Det kan vara klokt att beta av följande punkter. (1) *Bokstav och ande* kan stå i strid med varandra. Det kan bero på att utvecklingen har gjort vissa regler omoderna. (2) *Motsstridiga regler* kan ofta ha olika prioritet, som allmän lag och grundlag. (3) *Konsekvenser* kan härledas antingen från andra regler eller från tidigare beslut. De är extra viktiga när fall som regelmakarna inte kunde förutse måste bedömas. (4) *Flertydighet* är en horror men det förekommer både medveten och omedveten sådan.

11.4 Deliberativa tals argumentation

För deliberativa tals del ger statuslärans grundmönster ofta utmärkt stöd både för att bestämma status och för att komma på argument, men visst krävs det justeringar. I stort sett rör det sig dock bara om att använda en lite annorlunda infallsvinkel. Följande uppställning antyder hur perspektivet ändras:

Faktafrågan Normalt rör faktafrågan förslagets *utförbarhet*.

Definitionsfrågan Perspektivet förskjuts ofta på det sätt som antyds i presentationen av definitionsfrågan ovan (s. 165).

Kvalitetsfrågan Värderingsfrågor är mycket viktiga i deliberativa sammanhang. De som brukar få mest uppmärksamhet rör *nytta*, *ära* och *nödvändighet*. I detta sammanhang syftar *nödvändighet* närmast på moraliskt tvingande sådan, d.v.s. hederns krav.

Kompetensfrågan Frågan om beslutsrätten tolkas ofta moraliskt eller principiellt: *Med vilken rätt . . . ?*

Legal status Eftersom deliberativa tal ofta handlar om förslag till regler blir prövningen av om dessa står i överensstämmelse med det existerande regelverket viktig. Stater har ofta speciella organ, som författningsdomstolar, för att granska parlamentets beslut.

De viktigaste faktorerna för deliberativa tal kan även beskrivas mer direkt utifrån genrens egna förutsättningar. Det sker ofta med korta ramsor av typen *rättvist*, *hedersamt*, *nyttigt*, *möjligt* (s. 57). En annan möjlighet är att sätta *heder* och *nytta* i främsta rummet, med *nödvändighet* och *tillfällighet* som komplement. Mellan heder och nytta finns ett gränsområde med faktorer som kan vara både hedersamma och fördelaktiga. De räknas som hedersfrågor i lite vidare bemärkelse.

En viktig faktor i deliberativ talekonst är att de som skall fatta besluten inte bara har sin egen högst personliga heder och nytta att tänka på utan även det beslutande organets och i förekommande fall tredje parts. En politiker måste ju tänka såväl på sig själv, sitt parti, det beslutande organet som dem han eller hon företräder. Detta kan av och till leda till intressanta konflikter.

Summering Sammanställningen på sidan 327 summerar de sökformler som presenteras nedan.

Heder i snäv bemärkelse

Vissa ting uppfattas som bra i sig, typexempel är *dygd*, *kunskap* och *sanning*. Det är en stor fördel om förslag kan kopplas till den typen av faktorer.

De dygder som i första hand är lämpliga att spela på är huvuddygdena (s. 99). Trots att ordet *dygd* låter lite nattståndet är hedersargumenten oerhört viktiga. De handlar nämligen om en av människans allra starkaste psykologiska drivkrafter: viljan att vara och bli uppfattad som en allmänt beundransvärd person. Kärnan i hedersargumentationen består därför i att du indirekt säger till åhörarna att de inte är värda värda som människor om de röstar mot ditt förslag och att de är värda all respekt och beundran om de röstar för.

Ibland kan man locka med att andra kommer att inse hur hedervärda beslutet är, vilket indirekt är ett sätt att locka med belöningar som fina eftermälen i historieskrivningen, beröm i tidningarna, vördnad från underlydande o.s.v. När du gör det börjar du glida över från heder i snäv mening till heder i vidare eftersom nyttoaspekten börjar göra sig gällande.

Ibland får man nöja sig med att spela på viljan till självrespekt. Det är då du spelar på heder i snäv mening. Käre L gör ett lamt försök i den riktningen när han påpekar att det är viktigare att ta hänsyn till vad som är förnuftigt än vad som är passande att säga högt (s. 67). Om han verkligen hade satsat på att driva igenom spöstraffskravet med sitt tal är det möjligt att just den aspekten hade fått definiera hela talets status.

En annan typ av hedersargumentation är den som du använder för att bygga upp ditt eget etos samt rasera motsidans. Det är samma punkter som är användbara även i dessa fall, det är bara infallsvinkeln som är lite annorlunda. Knepen för hur man väcker välvilja genom att smickra publiken utgår från samma typ av faktorer (s. 76). I demonstrativa tal är frågor som rör hedern själva essensen (s. 99).

Vishet

Visheten är förmågan att avgöra vad som är bra, dåligt eller ingetdera. Den har tre komponenter: *minne*, att komma ihåg vad som har hänt; *intelligens*, att kunna analysera aktuella situationer; *förutseende*, att kunna göra förutsägelser av vad som kommer att hända. Exempel:

- a. Själv har jag inte varit med så länge, men jag måste säga att de erfarenheter som Nisse redogjorde för efter förra sammanträdet har gjort stort intryck på mig ... (minne)
- b. Som om vi skulle vara så dumma att vi gick på ... (intelligens)
- c. Idag säger bankerna att deras problem är över, men för ett halvår sedan misslyckades de med att förutse den senaste tidens uppgång ... (förutseende)

De som har varit med länge fäster ofta stor vikt vid att deras erfarenhet tas till vara. Var därför inte sen att, som talaren i **a**, uttryckligen anknyta till de gamles berättelser. Det är alltid lockande att raljera över motsidans dumhet, men det fungerar

ofta bättre att, som talaren i **b**, irriteras av att motsidan verkar tro att vi (= talare och publik) är lite korkade. Exempel **c** antyder värdet av en välfylld klippbok med gamla bedömningsmissar som motståndare kan få äta upp.

Tapperhet

Tapperhet är den inre styrka som krävs för att utstå påfrestningar och faktiska faror. Den kan yttra sig i *stordåd*, *själv tillit*, *tålmod* och *uthållighet*. Stordåd består i att planera och genomföra magnifika och fantasifulla projekt. Själv tillit är såväl tro på den egna kompetensen som en förvissning om framgång. Tålmod är den allmänna förmågan att härda ut trots stora påfrestningar medan uthållighet är den typ av självdisciplin som krävs för att hålla sig till en uppgjord plan.

- Visst verkar förslaget vilt och besynnerligt vid första anblicken, men det går att genomföra och det löser problemet för evärdliga tider. (stordåd)
- Det är ett svårt och farligt uppdrag. Jag begär därför inte att någon som inte litar på sin egen förmåga följer med. (själv tillit)
- För varje år har deras arbetssituation försämrats, men har vi hört något gnäll? Det är på tiden att de får kompensation. (tålmod)
- De kallar det för strategisk omprövning, jag skulle vilja justera det till allmän vimsighet. (uthållighet)

Måttfullhet

Måttfullhet kan yttra sig i *återhållsamhet*, *mildhet* och *samvete*. Återhållsamheten kan avse sexuell sådan — otrohet har dödat många politiska karriärer — men den handlar också om att kunna hantera aggressivitet, hunger och liknande. Mildheten yttrar sig främst i en vänlig och omtänksam behandling av underlydande och andra med en utsatt position. Ett minimalt mått av samvete innebär att man åtminstone skäms för brott mot hederns krav.

- Dessa feta medelålders män som dreglar över ... (återhållsamhet)
- Det måste bli ett slut på detta bortklemmande av ... (mildhet)
- Visst gjorde han en rejäl dumhet, men du såg vad han skämdes. Han gör nog inte om det igen. (samvete)

Grupper av män som skall framställas som motbjudande karaktäriseras påfallande ofta som feta, d.v.s. i avsaknad av återhållsamhet. När motsidan visar prov på mildhet kan det omtolkas som klemighet. Samvete är en mycket viktig egenskap eftersom det är en nyckelfaktor för personers etos. Den som skäms inför sig själv när han eller hon bryter mot hederns bud är ju mindre benägen att bryta mot dem.

Rättvisa

Rättvisa berör ungefär de faktorer som nämns i avsnittet om värdering av handlingen utifrån rättsprinciper (s. 166). Det handlar alltså om respekt för regler men också om överväganden som berör t.ex. religion, plikter, tacksamhet, hämnd, vördnad och sanning.

Heder i vidare bemärkelse

Nytta och heder kombineras i frågor som har att göra med *ära, rang, inflytande* och *vänskap*. Ära handlar om personens rykte. I idealfallet skall det vara gott och vida spritt. Vänskap har naturligtvis en oegennyttig sida, men i det här sammanhanget hamnar de fördelar som ett välutvecklat kontaktnät kan ge i centrum. Några grupper som folk brukar vilja ge ett gott intryck på är *auktoriteter, allierade, allmänheten, främmande länder* och *ättlingar*. (För en kommunalpolitiker är grannkommunen ett främmande land o.s.v.)

- a. Förslaget stämmer med experternas rekommendationer. (auktoriteter)
- b. Vi får inte svika den nordiska tanken. (allierade)
- c. De senaste opinionsundersökningarna ger oss stöd. (allmänheten)
- d. Man gapskrattar åt förslaget utomlands. (främmande länder)
- e. Våra barn kommer att fälla en hård dom över oss. (ättlingar)

Nytta i snäv bemärkelse

Den strikta nyttyosynpunkten handlar om ekonomisk vinning och liknande. I grova drag brukar man dock dela in nyttan i sådant som har att göra med *makt* respektive *säkerhet*. Rikedom, pengar och mycket annat befrämjar bådadera men det går ändå ofta att slå sönder förslag som har starkt stöd av maktargument med säkerhetsargument och vice versa.

- a. Visst innebär en attack stora risker, men om vi ger vika förlorar vi varje spår av inflytande. (makt mot säkerhet)
- b. Visst kan systemet leda till ökad produktion men det är skrämmande sårbart. (säkerhet mot makt)

En viktig fråga är naturligtvis vems nytta som avses. Det kan röra sig om egen nytta, allmännytta eller en specifik grupps intressen. Huvudsaken är att publiken känner att nyttoaspekten berör den på något sätt. Skinheads blir knappast speciellt imponerade av att flyktingars säkerhet ökas om de får asyl. Det lönar sig ofta att fundera över nyttoaspekter i olika tidsperspektiv. SAF gör alltid en affär av att kortsiktiga löneökningar kan leda till långsiktig arbetslöshet.

Nödvändighet

Vissa saker är nödvändiga i sig. Dit hör främst sådant som har med naturnödvändighet att göra, t.ex. att människor dör om de inte får mat. Andra ting är nödvändiga bara om man tar hänsyn till andra faktorer. Att invånarna i en region kommer att drabbas av massdöd om de inte får matleveranser utifrån är t.ex. inte något speciellt starkt skäl att skicka mat till dem om man struntar fullkomligt i om de överlever.

De faktorer som orsakar den senare typen av nödvändighet brukar röra *heder*, *säkerhet* och *välbefinnande*. Dessa faktorer hamnar ofta i konflikt med varandra. Det som är roligt är t.ex. inte alltid ofarligt eller hedervärt.

Tillfällighet

Tiderna ändras och vi med dem. Det gör att gamla frågor plötsligt kan kräva nya lösningar och att gamla värderingar ibland blir otidsenliga. Under åren kring 1990 var hänvisningar till den nya tidens krav standardargument när gamla politiska lösningar skulle masslaktas, både i Sverige och utomlands.

- a. Tron på ett helvete där de som Gud inte har utvalt skall plågas i evighet är omodern.
- b. Kollektiva lösningar framstod i en annan dager på trettioalet.

11.5 Argumentplatserna

En handfull platser är så viktiga att de rätt och slätt brukar kallas *platserna*. När namnet leder till risk för sammanblandning med alla andra platser i retoriken kan de benämnas *argumentplatserna*. Kärnan är starkt anknuten till *inventionsfrågorna*: *vem, vad, varför, var, när, hur, med hjälp av vad*.

Argumentplatserna är utmärkta för att samla ihop material till berättelser, t.ex. narrationer. Deras centrala uppgift är att summera faktorer som har betydelse för bevisningen. Alla sju inventionsfrågorna har en motsvarande plats. Dessa kompletteras av ett par extra som är mindre knutna till själva situationen, men som ändå är viktiga för att belysa den. Det stora intresse som retoriken fäster vid personer och deras egenskaper gör att det är vanligt att dela argumentplatserna i en del om personorienterade faktorer och en om sakorienterade.

Summering Avsnittet summeras på sidan 325.

Platser med personargument

Personplatsen (= vem) fångar ungefär samma faktorer som sökformlerna för demonstrativa tal (s. 99). Poängen i det här sammanhanget är att personer med olika egenskaper förutsätts uppföra sig olika samt väcker skilda känslor. Listan är ganska lång men den saknar trots det viktiga faktorer, som t.ex. *ålder*.

Födelse Förfädernas egenskaper förväntas gå i arv, vilket kan skapa både positiva och negativa förväntningar. Det sociala och genetiska arvet kan också vara en förmildrande eller försvårande omständighet.

Folkstam Personer med olika etnisk tillhörighet förväntas uppföra sig olika. En svensk domstol fick för sig att det är mindre upprörande när kvinnor från vissa invandrargrupper misshandlas av sina män än när etniska svenskor drabbas av samma behandling.

Land Även minoritetsgrupper präglas starkt av lagar och seder i det land där de lever. En etnisk svensk har lättare att förstå sig på en etnisk turk som har ätit Kalles kaviar sedan han var på dagis än en som alltid har bott i Turkiet och som inte ens har en åsikt om Tore Skogman.

Kön Quintilianus exemplifierar skillnaden mellan män och kvinnor med att män är mer begivna på öppet våld och kvinnor på giftmord.

Utbildning och träning Det är inte bara viktigt vad personen är utbildad och tränad i utan också under vilka omständigheter, t.ex. vem som har varit lärare.

Kroppsbekaffenhet Den som ser ut som en stor och brutal best blir lätt uppfattad som en sådan o.s.v.

Rikedom Personer med olika ekonomiska förutsättningar har t.ex. en tendens att begå olika brott.

Social ställning och kontaktnät Det ligger något i det gamla talesättet ”säg mig vem du umgås med och jag skall säga vem du är”. Anspelningar på att motståndare utnyttjar sina kontaktnät på otillbörligt sätt är ett utmärkt medel för att väcka impopularitet (s. 76).

Personlig läggning Personer kan vara snälla, näriga, grymma, hårda o.s.v.

Yrke Vad skiljer t.ex. en kamrer och en bartender?

Ambitioner och böjelser Den som gör allt för att bli rik måste fuska sig fram lite annorlunda genom livet än den som vill ha makt eller bara bli berömd.

Förhistoria Politiker får ofta äta upp gamla dumheter. Offers och vittnens bakgrund används flitigt för att misskreditera dem.

Passion Hat, kärlek och andra starka känslor är viktiga för t.ex. hur vittnesmål skall tolkas.

Namn Personer kan kallas vid förnamn, efternamn, både förnamn och efternamn eller vid något ök- eller smeknamn. Skillnaden är viktig eftersom alternativen kan väcka klart olikartade associationer. Efternamn tenderar t.ex. att väcka mindre inlevelse än förnamn.

Platser med sakargument

Lista med sakorienterade argumentplatser kan göras betydligt längre än den ganska ordinära variant som presenteras nedan. Det kan t.ex. löna sig att fråga om

viktiga *omständigheter* eller om det finns några *fiktiva exempel* som kan få saken att framstå i ett förklarart skimmer.

Orsak (= varför) Både psykologiska drivkrafter och yttre förhållanden är viktiga. Lägg stor vikt vid att analysera vad som främjar moraliskt onda och goda syften. Drivkrafterna kan också själva analyseras ur moralisk synpunkt. Du kan räkna med att få betala ett lägre skadestånd om det märks tydligt att den som har stämt dig bara är ute efter pengar, d.v.s. använder ditt brott som en förevändning.

Plats (= var) Platsplatsen¹ kan vara viktig för rent juridiska bedömningar. Vad som är tillåtet i hemmet behöver inte vara tillåtet i offentliga miljöer. Vilka lokaler människor bevisar säger också en hel del om vilka de är. I ett lovtal framhåller du nog om du träffade festföremålet på en nobelmiddag, men knappast om ni sågs första gången på ... i ...².

Tid (= när) Det mest grundläggande är att bena upp tidsordningen i händelseförlopp, men tiden har fler aspekter. En av de viktigare är att tidpunkten ger en yttre ram som påverkar tolkningen. Det är extra styggt att stjäla godis från små barn på julafton.

Sätt (= hur) Det yttre tillvägagångssättet är betydelsefullt, men lägg också vikt vid inre tillstånd. Vi förlåter lättare en dumhet som är gjord av kärlek än av snikenhet.

Hjälpmedel och förmåga (= med hjälp av vad) Verktyg kan visa på t.ex. planering. En dominant kumpan kan vara en förmildrande omständighet.

Definition (= vad) Det är i stort sett samma sak som statuslärans definitionsfråga (s. 165).

Jämförelse Retoriken lägger mycket stor vikt vid exempel som kan tjäna som en jämförelse. Du skall därför alltid leta rutinmässigt efter sådana. Hur du använder och utformar dem är en egen huvuddel i argumentationsläran (s. 194).

Större och mindre Storleksrelationer i vid bemärkelse är alltid bra argument. Jämför de två varianterna: *Hur skall du kunna bestiga höga berg när du blir stor om du inte ens orkar klippa gräsmattan?* (från det mindre till det större); *Klarade båten stormarna i höstas klarar den nog det här vädret också.* (från det större till det mindre).

11.6 Allmänna platser

Latinets *locus communis* betyder bokstavligen ”allmän plats”. Termen används i en mängd betydelser, men den har alltid att göra med byggmaterial som inte är knutet

¹Latinets *locus a loco* låter lika besynnerligt.

²Fyll i själv.

till ett visst tal av en viss talare som argumenterar för en viss ståndpunkt. Urtypen är standardargument som kan vara bra för att ge motståndaren en extra örfil. De platser som definieras av listan med indignationsskapande faktorer på sidan 83 är därför typiska allmänna platser. Låt vara att termen *locus communis* ofta används för det byggmaterial som finns på platserna medan platsen som sådan rätt och slätt kallas *locus*, d.v.s. *plats*.

Flera språk har lånat in *locus communis* i form av uttryck som bokstavligen betyder ”allmän plats” men som används för att beteckna allmängiltiga tankar och eventuellt också återbruksformuleringar. Ett exempel är engelskans *commonplace*. I sammansättningen *commonplacebook* ’citatabok’ har begreppet fått behålla den positiva klang som det har i retoriken, men normalt används både engelskans *commonplace* och motsvarigheterna på andra språk för att brännmärka tanken (och dess formulering) som banal, tråkig, utsliten och intetsägande. I viss mån är den nedlåtande attityden befogad — det säger sig självt att återbruksargument lätt blir utslitna plattityder — men en lika viktig orsak till den negativa laddningen är det förakt mot hävdvunna tankar och formuleringar som romantikens skönandar gav uttryck åt. Ur retorisk synvinkel är den tankemässiga trivialiteten i sig inte något större problem. Det är ju de tankar som känns mest självklart sanna som biter allra bäst.

Den traditionella svenska motsvarigheten till *commonplace*, *lieu commun* och *Gemeinplatz* är inte *allmänplats* utan *allmönsats*; ett ord som Svenska Akademiens *Ordbok över svenska språket* (SAOB) definierar:

generell sats; särsk. med bibetydelsen: utnött l. trivial sats, banalitet.

Av historiskt pietet vore det kanske lämpligt att väcka liv i *allmönsats* igen, men mot bakgrund av att ordet inte förekommer i vare sig *Svensk ordbok*, *Bonniers svenska ordbok* eller *Svenska akademiens ordlista* väljer jag att EG-anpassa³ mig genom att tala om *allmänplatser* i stället. Den upplösta formen *allmän plats* reserverar jag för de tänkta platserna.

I den romerska traditionen används *allmänplats* normalt med någon av följande två betydelser:

1. argument som är användbart i många frågor för många talare och ståndpunkter; speciellt om argument som är användbara för både anklagelse och försvar.
2. infinit tanke som kan användas som argument eller smyckning i behandlingen av en finit fråga.

För att skilja de två varianterna åt kan man tala om allmänplatser i *snävare* och *vidare* mening. Att den senare definitionen säger att tankarna skall vara infinita (= inte knutna till en viss situation) bör enbart tolkas som ett nyktert konstaterande att det är sådana tankar som brukar vara minst bundna till specifika tal.

³När detta skrivs är EG-anpassning en dominerande allmänplats i svensk debatt. Den används såväl av förespråkare som motståndare till EG, givetvis också både för och mot i snart sagt vilka frågor som helst.

Allmänplatserna är till stor del till för att ge tips om lämpligt material som talaren kan fylla sitt förråd med. Där behövs inte bara tankematerial utan även slående standardformuleringar, d.v.s. sentenser och liknande. Ofta tänker man sig därför att även sådant finns på platserna.

Följande exempel visar *allmänplatser* i snävare mening:

- a. Vänner ljuger för att skydda varandra.
- b. Bävan inför Gud får djupt troende att inte ljuga under ed.
- c. Det är en tvingande moralisk plikt att värna om de svaga.

Nackdelen med sådana argument är att de sällan är speciellt starka. Det är snarare något man drar till med för säkerhets skull. Man kan säga att de brukar vara *amplifikationer*, d.v.s. förstärkande understödsargument. I vissa fall används de för att stärka en *tveksam sak*. Argumentet i **b** kan t.ex. vara viktigt om en djupt troende skall vittna till förmån för en vän eller mot en fiende. När allmänplatser utnyttjas till att förstärka något som redan är bevisat, d.v.s. vid *säker sak*, används de mest för att piska upp känslor. Typexemplet är indignationsskapandet i amplifikationen.

Den som använder ett argument som kan vara användbart för många ståndpunkter riskerar en obehaglig överraskning när motståndaren returnerar det. Intresset för hur allmänt användbara olika argument är bottnar därför inte bara i en vilja att alltid ha något att dra till med utan minst lika mycket i en djup och innerlig motvilja mot att häva ur sig saker som kan ge motparten lätta poänger. Ett sätt att hantera detta är att, som *Rhetorica ad Herennium*, tänka sig att det inte bara finns *allmänna platser* utan även *särskilda*. De senare blir då platser med argument som bara går att använda till antingen anklagelse eller försvar. De allmänna får innehålla argument som är användbara än för den ena parten än för den andra. Ett allmänt råd är att vara försiktig med universalargument när man inte har sista ordet, d.v.s. när motparten har chans att slå tillbaka.

En annan svårighet är att man måste komma på argumenten när de väl behövs. Den mest elementära lösning är *sökformler*. Cicero definierar en grupp i följande citat:

Nu skall vi redogöra för vilka allmänna platser som brukar bli aktuella för spörsmål som rör handlingen. Man bör och bör inte tro på misstankar, rykten, vittnen och förhör; man bör och bör inte ta hänsyn till personers tidigare liv; det är och är inte naturligt för den som förbrutit sig i det ena fallet att göra så även i det andra; man bör och bör inte ta särskild hänsyn till motivet. Dessa allmänna platser, så väl som andra som föds ur detta slags argumentation, kan användas av båda sidor. (Cic. Inv. rhet. 2.15.50)

Som antyds av citatet är i stort sett alla ramsor med sökformler i retoriken användbara för att identifiera allmänplatser i någon mening.

När man väl har hittat sina universalargument återstår problemet att använda dem på ett effektivt sätt. Det är inte så enkelt eftersom ett dåligt presenterat univer-

salargument förtjänar det dåliga rykte som allmänplatserna fick med tiden. Cicero belyser problemet på följande sätt:

Därför är dessa platser inte allmänna hos många talare, fast de är allmänna för många fall. För de kan inte hanteras med den skönhet och värdighet som själva deras natur kräver, utom av dem som genom lång övning har skaffat sig ett stort förråd av ord och tankar. (Cic. Inv. rhet. 2.15.50)

I de romerska talarskolorna tog man behovet av att bygga upp förmågan att använda *allmänplatser* effektivt på stort allvar. Det var en stående del av utbildningsprogrammet. Det var i skolorna som den romerska retorikens tolkning av begreppet *allmänplats* försköts så att det inte bara omfattade allmänt användbara argument utan även tankematerial som var användbart för utsmäckning.

Sentenser

En *sentens* (*sententia*) är en slående formulering som gör anspråk på att uttrycka en allmängiltig sanning av främst etisk eller livsfilosofisk karaktär. De är en vanlig förpackning för allmänplatser och hänvisningar till auktoriteter. Det ena utesluter naturligtvis inte det andra. Påfallande ofta är sentenser vad vi kallar bevingade ord, ordspråk, aforismer, slogans och liknande. De kan vara anonyma eller ha en klart angiven källa. Ibland är de ren smyckning, men deras centrala funktion är som byggmaterial för bevisningen. Ofta dyker de upp som slutsatser eller premisser i resonemang, men de kan lika gärna bäddas in i en liten anekdot eller fogas som ett avrundande visdomsord till en fabel.

Rent språkligt utformas sentenser på de mest skiljaktiga sätt. Det enda oeftergivliga formkravet är att sentensen skall vara en självständig, kort och slående formulering av en enda tanke eller tankegång:

- a. Människan är alltings mått. (efter Protagoras)
- b. Det finns inget dåligt väder, bara dåliga kläder.
- c. Plikten framför allt! (Gustav VI Adolfs valspråk)
- d. Inspiration är vackert. Stöld och arbete fungerar. (Rydstedt, Retorik s. 12)

Det är lite ohyfsat att citera sig själv, men jag vill bara antyda att det är fritt fram för vem som helst att skapa sina egna sentenser. De behöver inte ha en berömd upphovsman eller kännas underfundiga. Reklamens och propagandans enkla men väl avslipade spetsformuleringar är många gånger minst lika goda kandidater på att vara sentenser som något Cicero, Goethe eller Strindberg formulerat. Motsatsen till de enkla spetsformuleringarna är sentenser som är snudd på gåtor.

Allmänna tankar

Allt tänkande bygger på en moras av förutfattade meningar. Vissa är så spridda att det är meningsfullt att kalla dem *allmänna tankar*, den egentliga retoriska termen

för en sådan är *opinion* (*opinio*). Poängen med dem är att de sällan ifrågasätts eftersom de uppfattas som självklart sanna. De allmänna tankarna har därför mycket stor betydelse för vad som kan fungera som *allmänplatser*. Ibland är de allmänplatser i sin egen rätt, ibland är de bara den väv av förutfattade meningar som bestämmer vad som kan fungera som det. Den principiella gränsen är att en allmän tanke som fungerar som smyckning eller bevis ganska ofta är en *allmänplats*, övriga är det inte.

Ett intressant fenomen är att de allmänna tankarna inte uttrycker en sammanhängande syn på världen. Tvärtom verkar det finnas minst en för varje behov:

- a. Den illa gör han illa far.
- b. Skit flyter.
- c. Lika barn leka bäst.
- d. Motsatserna dras till varandra.

Det är denna rika variation som gör dem så användbara. Det finns nästan alltid någon allmänt erkänd princip att indirekt hänvisa till. Inget hindrar samma människa från att på samma sammanträde i två olika frågor hävda:

- e. Vi skall väl inte vara överdrivet formella utan se till att vi får ett bra beslut. (formalism är dåligt)
- f. Det är viktigt att man kan lita på att vi följer reglerna. (regler skall följas)

I normala fall har en retoriker en ganska passiv hållning till de allmänna tankarna. De som går att utnyttja skall utnyttjas och de som ställer till problem oskadliggöras. De som håller på med reklam och propaganda kan ha en aktivare syn. Deras mål är till stor del att skapa allmänna tankar. Deras yttersta uppgift är ju att se till att budskapet kommer att uppfattas som en självklar sanning, t.ex. att *Things go better with Coke!*

Liten raslära

Allmänna tankar om grupper kan vara påfallande stabila, men visst ändras de. Om inte annat kan uppfattningarna om vad som är opportunt att säga högt svänga mycket snabbt. Så sent som på 1950-talet kunde den mycket ansedda *Svensk uppslagsbok* fortfarande säga om indianerna:

De ha stor böjelse för rusdrycker och narkotika men äro ej erotiker som negererna.

Så säger inte en anständig människa idag, men fördomarna ligger inte alltid långt under ytan. Jag brukar illustrera det genom att skriva de två orden "viting" och "människoapa" en bit från varandra på tavlan. Sedan ber jag studenterna placera in ordet "neger" på den plats där de intuitivt känner att det hör hemma. Det är en

genuint vidrig och tabubelagd fråga så tystnaden blir total och blickarna flackar generat.

Efter en stund påpekar jag med viss skärpa att det inte gäller att säga vad som är deras personliga svar utan det som de tror är normalsvaret i vår kultur. Då får jag veta att "neger" skall placeras i mitten. Sedan pressar jag dem obevekligt på en lista över likheter och olikheter som gör att negern uppfattas som mer aplik än vitingen. Det ingår i förutsättningarna att svaren inte behöver ha något med sakförhållanden att göra utan bara med spridda fördomar. Svaren varierar något, men de traditionella föreställningarna om att negern är mer erotiskt intresserad, har större könsorgan, är mer musikalisk o.s.v. dyker upp den ena efter den andra.

Efter detta steg låter jag studenterna placera in bland annat kvinnor, barn och arbetare på skalan och precisera vilka föregivna egenskaper som gör dem relativt sett mer eller mindre aplika. Det visar sig då att indelningen stämmer mycket väl med vissa traditionella rangordningar:

Vitingar bedöms som mindre aplika än andra.

Äldre bedöms som mindre aplika än yngre.

Överklass bedöms som mindre aplik än underklass.

Högutbildade bedöms som mindre aplika än lågutbildade.

I stort sett tolkas analytiskt tänkande som finare än intuition; självdisciplin som finare än lössläpphet; planering som finare än spontanitet; det andliga som finare än det kroppsliga. Våra fördomar om män och kvinnor är ett sådant sammelsurium av motstridiga element att synen på vilket kön som är mest aplikt mest verkar bero på vilka allmänna tankar som aktualiseras först och därför får styra diskussionen. Män blir aplika när de bedöms som grova, håriga sällar — särskilt i kontrast till viktoriaiska fina flickor. Kvinnor blir det när de bedöms som lättsinniga och syndfulla varelser.

Hela den rasistiska rangordningen med den vite högutbildade mannen i toppen och aporna i den andra änden har den fundamentala svagheten att många av de drag som anförts som tecken på aplikhet i själva verket är typiskt mänskliga. Människor har t.ex. rikare och mer varierat könsliv än apor, större läppar och könsorgan, och är mer lekfulla (utvecklas långsammare). Det enda viktiga undantaget är påståendet att apor skulle vara dummare än människor. Tarzan är trots allt smartare än Cheeta.

I korthet skapas en hierarki genom att man först tar en uppsättning allmänna tankar om vilka som är finast och en om vad som är fint. Sedan tillskrivs olika grupper egenskaperna utan någon större hänsyn till om de verkligen stämmer, eller rättare sagt: de allmänna tankarna gör svaret oundvikligt. Men visst är det lite besynnerligt att inte ens fråga efter om aporna är "aplika". Fast å andra sidan frågar man inte heller efter om t.ex. män är "manliga" och kvinnor är "kvinnliga". Våra allmänna tankar i den frågan är inte helt pålitliga.

Du har säkert hört talas om det där med hjärnhalvor, att vänster hjärnhalva är mer logisk och språklig medan höger är mer intuitiv och bildorienterad. Det

är ju som hittat. Det ger en perfekt förklaring till varför män är logiska och till att kvinnor har sin intuition. Könen har verkligen också vissa skillnader. Låt mig citera professorn i psykiatri, Sten Levander:

Med den arbetsfördelning vi har mellan hemisfärerna (vänster halva är logisk, sekvensiell, detaljanalyserande och verbal, höger är intuitiv, global och spatial) bör vi förvänta oss att män (med dåliga vänsterhjärnor och bra högerhjärnor) skall vara duktiga på spatials (att tänka i och kunna föreställa sig rumsliga relationer) uppgifter, kunna se helhetslösningar men inte vara särskilt logiska och förutsägbara. Det sista stämmer inte med männens marknadsföring av män som logiska och kvinnor som känslostyrda virrhjärnor. Det, å andra sidan, är nog bara just marknadsföring. Verkligheten ser ofta annorlunda ut. Kvinnor är generellt sett mindre styrda av känslor, tex förälskelse, prestige, social rangordning och aggressivitet. (Nämnamn 1990)

Men har inte pojkar lättare att förstå matematik och logik än flickor? Det finns en tendens åt det hållet, men det bevisar bara att Levanders summering stämmer. Att förstå logik är nämligen en intuitiv färdighet. Citatet säger alltså att pojkar är bättre på att tänka på logik, medan flickor är bättre på att tänka logiskt.

Ur vår synvinkel är det intressanta med citatet att det verkar vara ganska vanligt att personer som bara stött på forskningsresultaten via hörsägen rör ihop dem för sig. Det är lätt gjort. Du behöver bara glömma exakt vad det var som skilde könen åt, men ändå komma ihåg att det var något med att vänster hjärnhalva var lite mer logisk och höger lite mer intuitiv. När du sedan skall rekonstruera forskningsresultaten får du mothugg om du lite vagt kommer ihåg rätt; fyller du i stället i med dina allmänna tankar verkar det du säger sant. Det ligger en del i det där med sanning och sannolikhet (s. 31).

Aristoteles allmänna och särskilda platser

Aristoteles hade i stort sett samma uppfattning om vad en plats är som övriga i antiken, men i vissa avseenden hade han en egen infallsvinkel. Den stora skillnaden är att han inte uppfattade de allmänna platserna som ett gytter av främst understödsargument. Han gjorde en grundläggande indelning i vad han kallar *allmänna* och *särskilda* platser. De särskilda platserna rymmer argument som är användbara enbart för bestämda ämnesområden. Det är ungefär vad vi menar med fackkunskap. Skall du diskutera barnavård så måste du veta något om det och då får du gå och hämta kunskap på den särskilda plats där sådan kunskap finns. Svårare är det inte.

Termen *allmän plats* använder Aristoteles dels när han räknar upp typer av grundläggande argumentationsmönster, t.ex. att man kan hänvisa till att samma verkan har samma orsak, dels när han räknar upp fyra mycket grundläggande typer av material som man kan använda i argumentationer:

Det som har hänt, eller inte har hänt.

Det som kan hända, eller inte kan hända.

Det som kommer att hända, eller inte kommer att hända.

Storlek.

De tre första platserna innehåller argument som väsentligen handlar om vad som över huvud taget är möjligt. Om en domare som uppfattades som omutbar senare visade sig ha tagit mutor är det möjligt att en annan med lika gott rykte också har gjort det o.s.v. Sådant material är självklart viktigt som råmaterial för slutsatsdragning.

Den fjärde platsen är lite speciell genom att den handlar om kvantitet. Aristoteles diskuterar den ur många synvinklar, men låt oss nöja oss med en här. Som allmän regel är det större bättre (eller värre) än det mindre. Biggest-in-the-World-mentaliteten har djupa antika rötter. Den tandkräm är bäst som flest köper. Publikundersökningar visar vilka teveprogram som är bäst. Vetenskapsmän som citeras mycket är bättre än de andra. Julio Iglesias är bättre än Alice Babs. Håller du inte med? Det kan bero på att storleksplatsen har en konkurrerande kvalitetsplats, som började filtrera ner i det allmänna medvetandet på allvar i och med det romantiska genombrottet i början av 1800-talet.

I storlek räknas också tid in. Det innebär att det som håller bättre är bäst. Det är det vi argumenterar utifrån när vi hävdar att Bach är bättre än Carola genom att påpeka att Bach håller genom seklen. Ofta går kvantitet och kvalitet hand i hand, men emellanåt kan just frånvaron av kvantitet vara ett argument i sig. En av poängerna med suffléer och ostron är att de inte håller. I många fall ligger det ett värde i att något är sällsynt och dyrt eller svårt att få tag på. Det verkar lätt vara motsatsen till att stor kvantitet är bra, och visst kan det analyseras så. Ett annat alternativ är att se storleken i ansträngningen som krävs för att skaffa fram saken som det väsentliga. Av detta kan vi lära att det visserligen kan vara vettigt att skilja på kvantitet och kvalitet emellanåt, men att det inte alltid är befogat. Om inte annat kan vissa saker ha mer kvalitet än andra.

12. Bevisen

Den retoriska argumentationsläran har alltid utsatts för hård filosofisk kritik. Aristoteles motiverade att den trots allt behövs med bland annat följande två argument: (1) Det verkliga livets vaga och trassliga frågor går sällan att bedöma med de filosofiska redskapen eftersom dessa är avpassade för att avgöra frågor med absolut säkerhet. Det var sant på Aristoteles tid, men försök att utveckla strikt filosofiska metoder för att hantera osäkra frågor genom att väga argument mot varandra är kända från 200-talet före Kristus. (2) Den oskolade massan kan inte tillgodogöra sig en rigorös filosofisk analys, det vore därför bortkastat att använda en sådan i folkförsamlingen eller domstolen.

Det avslutande argumentet låter lite föraktfullt i våra öron, men det är inte helt grundlöst. Tänk efter hur du själv reagerar när någon vill vara alltför ordentlig när en fråga skall redas ut. På Aristoteles tid bör argumentet ha haft ännu större tyngd eftersom bara en liten elit var skolad i vad som idag kallas *artificiellt resonande*. Det är den typ av abstrakt tänkande som lärs ut i skolorna och som får skolbarn över hela världen att lydigt låta bli att dra in "ovidkommande" faktorer när de löser lästäl som:

- a. Om en man gräver tio meter dike på en dag, hur lång tid tar det då för Jonas och Pelle att gräva ett dike på 100 meter?

Moderna undersökningar visar att personer som inte har gått i skola ofta vägrar att svara på "rätt sätt". Hur skall de kunna avgöra hur lång tid det kan ta om de inte vet huruvida Pelle och Jonas är flitiga arbetare eller tar med sig brännvin och kortlek? De vill ha en konkret bild av frågan och drar in så mycket information som möjligt. Personer som har lärt sig att tänka artificiellt är betydligt mer benägna att försöka bena upp ett problem i små logiska steg och att försöka generalisera lösningen genom att utelämnat så mycket information som möjligt.

Filosofin är i mycket ett försök att renodla det artificiella tänkandet. Det gäller särskilt logiken, som är just rent artificiellt tänkande. Retoriken däremot spelar med på både det artificiella och det naturliga tänkandets villkor. På samma sätt som talaren skall utnyttja skriftens möjligheter utan att kräva att publiken är läskunnig, skall han eller hon utnyttja det artificiella resonandet utan att därför kräva att publiken är skolad i det.

Introduktioner till avsnitten

1 Indelning i bevistyper

Bevisningens kärna är *konstlösa bevis*. Dessa kompletteras av de tre konstfulla typerna *tecken*, *resonemang* och *jämförelser*. Trots att *amplifikationerna* främst är specialfall av andra typer av bevisning är det praktiskt att behandla dem för sig.

2 Resonemang

Resonemang består av slutledningar som dras från en uppsättning premisser. De typiska formerna i klassisk logik kallas *syllogismer* och deras retoriska motsvarigheter *entymem*.

3 Jämförelser

Den typiska retoriska formen för jämförelser kallas *exempel*. Den kompletteras av *liknelser* och *auktoritetsord*.

4 Metaforik

Liknelser bygger ofta på en jämförelse med något som bara har en illustrativ likhet, de är därmed exempel på metaforik.

5 Amplifikationer

Amplifikationer är understödsargument som används dels för att stärka osäkra saker så att de framstår som säkrare, dels säkra genom att spä på med starka känslor.

12.1 Indelning i bevis typer

Det första ordentliga försöket att skapa en systematisering av den retoriska bevisningen gjordes redan av Aristoteles. Det var han som klöv bevisningen i *konstfull* och *konstlös* för att därefter dela in den konstfulla i *etos-*, *logos-* och *patosbevisning* (s. 38). Det är en indelning som alltid är relevant i retoriken, inte minst därför att all bevisföring måste utformas så att talaren framstår i lämplig dager och så att publiken får känslor som gynnar talarens sak.

Ett annat sätt att systematisera bevisen — också det med rötter hos Aristoteles — är att ta fasta på vilken praktisk metod som används för att styrka saken. Även med denna infallsvinkel avgränsas de konstlösa bevisen som en särskild kategori. De konstfulla delas sedan in i tre huvudgrupper efter om de består av: *tecken*, *resonemang* eller *jämförelser*. *Amplifikationerna* får lämpligen bilda en extra grupp som följer med på sladden.

De konstlösa bevis och tecknen diskuteras enbart i detta avsnitt medan resonemang behandlas i avsnitt 12.2, jämförelser i 12.3 och amplifikationer i 12.5.

Termer Den latinska termen *argumentum* används ibland som en synonym till resonemang eller som en sammanfattande benämning för resonemang och tecken. Jag använder dock svenskans *argument* på allmänspråkligt sätt, d.v.s. nästan som en synonym till bevis.

Konstlösa bevis

Den konstfulla bevisningen handlar om vad talaren säger, den konstlösa om andras yttranden. De klassiska konstlösa bevis typerna fångas med nyckelorden *prejudikat*, *rykten*, *tortyr*, *eder*, *vittnen* samt *lagar och andra dokument*.

Retoriken behandlar de konstlösa bevisen ganska översiktligt. De dyker dock upp på flera ställen i det grenverk med sökformler som är kopplat till statusläran. Ett exempel är Ciceros uppräknings av sökformler för att identifiera *allmänplatser* som är användbara när handlingen skall diskuteras (s. 176). Det säger sig också självt att en gammal advokat som Quintilianus inte kan avhålla sig från att dela med sig av sina erfarenheter om t.ex. hur vittnesförhör skall bedrivas. Till den intresserades båtnad meddelas att ett förskrämt vittne kan terroriseras, ett enfaldigt överlistas, ett hetlevrat provoceras och ett fåfängt smickras. Ett förslaget vittne med god självkontroll måste avfärdas snabbt såsom varande illvilligt och obstinat. Den gamle domstolsräven kan inte ens diskutera demonstrativa tal utan att påpeka genrens betydelse för vittnesmål om personers karaktär (s. 36).

Tecken

Ett *tecken* (*signum*; *indicium*) är ett observerbart förhållande som förutsätts kunna visa att ett annat förhållande föreligger. Det är *nödvändigt* om det aldrig visar sig utom när det bakomliggande fenomenet föreligger. Om det kan visa sig ändå är

det *onödvändigt* och därför osäkert. De kan visa sig samtidigt med det förhållande som de visar på, men de kan också ligga före eller efter i tid:

- a. Han köpte en svart regnrock och en strumpbyxa dagen före rånet.
- b. Hon måste ha varit berusad eftersom hon sluddrade och luktade sprit.
- c. De betalade med sedlar från rånet dagen efter.

Modern teknisk bevisning är tecken med retorisk terminologi. Vårt ord *indicium* kommer av det latinska ordet för tecken, notera dock att den latinska termen innefattar både nödvändiga och onödvändiga tecken.

Tecken är utmärkta som råmaterial för slutledningar, vilket får Aristoteles att ägna dem stor uppmärksamhet. Bäst är naturligtvis de *nödvändiga* eftersom de är säkra. Låt vara att hans egna exempel inte är helt odiskutabla:

- d. En kvinna har fött barn om hon har mjölk.
- e. En man är sjuk om han har feber.

Tecken i vid mening är viktiga i hela retoriken. De är grundvalen för den typ av metonymisk konkretisering som omtalas i minnesläran (s. 138). Påståendet att folk tror mer på det ickeverbala budskapet än på det verbala kan omformuleras till att de tror mer på vad de uppfattar som nödvändiga tecken än på dina ord. Samma tanke ligger bakom uppmaningen att konkretisera så väl att åhörarna kan dra sina egna slutsatser.

Gränsen mellan tecken och konstlösa bevis är vag, en blodig rock kan t.ex. tala lika väl för sig själv som många vittnen. Quintilianus visar därför uppenbar olust inför att klassificera tecken entydigt som konstfulla bevis.

Resonemang

Resonemang är mer eller mindre logiska former för slutsatsdragningar. De klassiska logiska typerna kallas *syllogismer*. De har ungefär den här formen:

- a. Alla ungarlar är ogifta.
Kim är en ungarl.
Alltså: Kim är ogift.

Fullvärdiga syllogismer är ytterligt ovanliga i retoriken. Där härskar i stället mera lösliga former för slutsatsdragning, som kallas *entymem*. Ett ganska typiskt exempel på sådana är:

- b. Bryr han sig inte om att försöka komma i tid så bryr han sig nog inte om oss på andra sätt heller.

Jämförelser

Jämförelser delas in i de två huvudtyperna *exempel* och *liknelser*. Även hänvisningar till *auktoriteter* får hänga med på ett hörn. Den förnämsta typen är exemplen. I strikt mening består de av faktiska eller fiktiva händelser använda som bevis. Det kan röra sig om hänvisningar till historiska paralleller och liknande. När termen används i vidare mening kan även liknelser och auktoritetshänvisningar räknas som typer av exempel.

Liknelser är jämförelser med något mera allmänt (= infinit). Typiskt har den en rent illustrativ funktion, men i ett fall som detta måste man räkna med att talaren förutsätter att liknelsen har verklig beviskraft:

- a. Höj inte hennes lön ännu: ger man Fan ett finger tar han snart hela handen.

Amplifikationer

Många amplifikationer är specialanvändningar av andra bevis typer. Det som gör att det ändå är motiverat att behandla dem som en egen grupp är att deras gemensamma funktion att åstadkomma förstärkningar leder till att de används i ungefär samma situationer och på likartat sätt.

12.2 Resonemang

Aristoteles skilde mellan två huvudtyper av *resonemang* (*ratiocinatio*), eller som det ofta kallas *deduktiva slutledning*ar. Ett som främst hör hemma i logiken kallas *sylogism* (*sylogismus*). Ett som enbart hör hemma i retoriken heter *entymem* (*entymema*). För båda typerna gäller att de består av slutledningar som dras från ett antal sats, som kallas *premiss*er. Om premisserna är helt säkra och det mönster som slutsatsen dras efter garanterar att själva slutledningen inte trasslar till något så måste slutsatsen vara säker och därmed logiskt acceptabel, d.v.s. en sylogism. Riktigt välartad blir den om den utformas som en prydlig uppställning av följande typ:

- a. Alla stenar är hårda.
Granit är en sten.
Alltså: granit är hårt.

Retorikens resonemang har inte lika hårda krav på sig. För det första är det ovanligt att de rent språkligt utformas som strama sylogismer eftersom det snarare verkar fånigt än förtroendeingivande i tal. För det andra är det vanligt att använda både premiss och slutledningsmönster som inte är helt säkra. I filosofin brukar därför *entymem* uppfattas som defekta sylogismer. Ett entymem kan se ut på det här sättet:

- b. Rättvisa är inte alltid bra: det är inte bra att bli rättvist avrättad.

Trots att äkta syllogismer sällan förekommer i retoriken är det ändå meningsfullt att uppmärksamma dem eftersom de utgör uppstramade grundformer av vissa entymem. Uttryckt på annat sätt är klassisk logik en utmärkt pedagogisk förenkling av några centrala former för retoriskt resonerande. Jag ägnar därför huvuddelen av avsnittet åt att skissera de klassiska syllogismerna och de vanligaste brotten mot dem.

En svaghet med detta är att boken inte får en ordentlig genomgång av de platser med byggmaterial för entymem som retoriken räknar med. Dessa identifieras med sökformler som:

Hyckleri Utåt prisar vi gärna hedervärda motiv men i vårt inre kan vi vara grovt själviska eller allmänt nedriga. Om någon t.ex. säger sig hellre vilja vara fattig och samhällsnyttig drar man fram vad han sannolikt tänker innerst inne och vice versa.

Tidsperspektiv Du kan t.ex. säga: *Om jag hade bett om en hundring för att jag skulle hjälpa dig redan innan jag gjorde det, skulle jag ha fått den då?*

Bättre argument Visa att någon du talar för hade bättre argument att tillgå än dem han eller hon drog fram. Det är ett tecken på naiv oskuld.

Lästips Cicero gör en utmärkt genomgång av platser med resonemangstyper i *Topica*. Den bygger delvis på Aristoteles ganska röriga diskussion i *Rhetorica*. (Aristoteles slutredigerade aldrig sin retorikbok, den är därför ganska osammanhängande i vissa avseenden.) En banbrytande modern genomgång av retorisk argumentation över huvud taget finns i Perelmans och Olbrechts-Tytecas *La Nouvelle Rhétorique: Traité de l'Argumentation*, som finns i engelsk översättning (jfr bibliografen). Barwise och Etchemendy ger en introduktion till modern logik i *The language of first-order logic*.

Premisserna

En äkta syllogism måste bygga på absolut säkra premisser för att slutsatsen skall kunna bli logiskt godtagbar. I retoriken är det nödvändigt att vara mer nyanserad för att kunna dra några slutsatser över huvud taget. Inte minst är man ganska frikostig med vad som räknas som säkert. Quintilianus anser att följande duger:

Vad vi uppfattar med våra sinnen.

Vad den allmänna meningen håller för sant.

Vad lag och sed har etablerat, viktigt för bedömning av vad som är rätt och fel.

Vad parterna är överens om, eller vad motparten i varje fall inte argumenterar emot.

Ofta är det nödvändigt att dra slutsatser från osäkra premisser. Quintilianus räknar med tre grader:

Vad som brukar hända, som att barn älskas av sina föräldrar.

Vad som kan förväntas hända, som att en man med god hälsa lever i morgon också.

Vad inget direkt säger emot, som att någon i hushållet är skyldig till en stöld som har begåtts där.

I grova drag kan man säga att retoriken arbetar med graderna: säkert, sannolikt, möjligt och omöjligt.

Syllogismer

En regelrätt syllogism har tre led: *översats*, *undersats* och *slutsats*. De två förra kallas även *premiss*er och den senare *konklusion*:

- a. Alla med feber är sjuka. (översats)
 Lisa har feber. (undersats)
 Alltså: Lisa är sjuk. (slutsats)

I det här fallet inser vi lätt att *om* det verkligen är så att alla febriga är sjuka och *om* Lisa verkligen har feber måste Lisa vara sjuk. Därmed har vi sagt att syllogismen garanterar att slutsatsen är en konsekvens av premisserna om dessa är hållbara. Notera också att en syllogism — precis som alla andra argumentationer — mycket väl kan vara felaktig även om slutsatsen är korrekt i sak. Sådana fel är vanliga i retoriken eftersom de syllogistiska grundmönstren ofta används för att dra slutsatser ur ganska undermåliga premisser. Sådana slutledningar är entymem.

Tills vidare låtsas vi dock inte om problemet med felaktiga premisser. I stället konstaterar vi: (1) slutledningen har tre *termer*: *febrig*, *sjuk* och *Lisa*; (2) i varje sats används en av termerna för att tilldela en annan term en egenskap. I översatsen får alla *febriga* egenskapen *sjuk*. I undersatsen får *Lisa* egenskapen *febrig*. I slutsatsen får *Lisa* egenskapen *sjuk*. Den egenskap som tilldelas kallar vi satsens *logiska predikat* och den företeelse som tilldelas egenskapen kallar vi satsens *logiska subjekt*. Ibland stämmer det bra med grammatiskt subjekt och predikat, men inte alltid. I följande omformulering skriver vi om satserna för att tydligt klargöra vad som är subjekt och predikat.

- b. subjekt: febriga predikat: sjuka
 subjekt: Lisa predikat: febrig
 subjekt: Lisa predikat: sjuk

Preciseringen *alla* är struken i översatsen. Det kan man egentligen inte göra eftersom det har mycket stor betydelse om en sats säger att *några*, *ingen* eller *alla* har en viss egenskap:

- c. Några människor är dödliga.
 Kim är en människa.
 Alltså: Kim är dödlig.

Denna slutledning är uppbyggd på samma sätt som feberexemplet, men översatsen gäller bara *några* i stället för *alla*. Det gör att vi utifrån premisserna på sin höjd kan konstatera att det är *möjligt* att Kim är dödlig. I exemplet ovan är det lätt att se att slutsatsen är för stark, men jämför med:

- d. Kineser har sneda ögon.
 Chang är en kines.
 Alltså: Chang har sneda ögon.

Det låter ju bestickande. Det problematiska är bara att generaliserade påståenden ofta har en underförstådd reservation om att de gäller i allmänhet, men inte nödvändigtvis i alla konkreta fall. Eftersom logiken inte skiljer på vad som gäller i flertalet fall eller bara i några borde översatsen ha formulerats som ett påstående att *några* kineser har sneda ögon. På det sättet hade den viktiga begränsningen inte smugits undan. Men driver vi kraven ända dit, kan vi knappast ens dra slutsatsen att Lisa är sjuk med hjälp av **a**.

Låt oss summera vad vi har sagt om de formella kraven på en traditionell syllogism så här långt: (1) En syllogism består av tre satser, de två första är premisser (översats och undersats) och den tredje är en konklusion (slutsats); (2) En syllogism har tre termer, vilka dyker upp än som satsernas logiska predikat, än som deras logiska subjekt. (3) Det är viktigt om satserna gäller för *någon*, *alla* eller *ingen*.

Till dessa krav kommer att en syllogism inte får bygga på några underförstådda premisser: något nästan alla intressanta slutledningar i retoriken brukar göra.

Entymem

De entymem som är uppbyggda på ungefär samma sätt som syllogismer kallas ibland för *epikirem* (*epichirema*). De kan ha upp till fem delar:

- a. Goda uppsåt skall belönas även om de misslyckas (översats) för annars försöker kanske inte personen igen. (översatsens bevis) Pelle gjorde så gott han kunde (undersats) och faktiskt ganska bra för att vara så ung och dum (undersatsens bevis) så vi kan väl ge honom en liten uppmuntran? (konklusion)

Stödet till översatsen och undersatsen kan vara verkliga bevis men lika gärna en allmän förklaring eller en liten deskription. I logiken är det en horrör att hoppa över led i resonemanget. I ett entymem är inte en enda del obligatorisk eftersom det ger ett dåligt intryck att vara alltför utförlig i tal. Retoriken arbetar därför ofta med underförstådda premisser.

Den mest djupgående skillnaden mellan entymem och syllogismer är retorikens låga krav på säkerhet hos både premisserna och de mönster som slutledningen dras efter. I retoriken duger allt som övertygar. Exempel:

- b. Om det regnar så blir gatan blöt.
 Gatan är blöt.
 Alltså: det har regnat.

Den retoriska invändningen mot en slutledning som den i **b** är att den har en tillgjord formulering medan den logiska är att den inte leder till ett säkert resultat. Det senare är dock svårt att upptäcka. I tester har det visat sig att två tredjedelar av dem som saknar logisk skolning markerar slutledningar som följer ovanstående mönster som logiskt giltiga. De är paradexempel på felslut där översatsen har ett *om A så B* när slutsatsen för att vara giltig skulle kräva ett *om och endast om A så B*. Som regel fungerar det bra i alla fall. Om gatan blir blöt brukar det bero på att det har regnat, och skulle det till äventyrs vara någon annan anledning, märker vi nog det ändå. Men studera följande exempel:

c. Infödingar svarar dåligt på IQ-test, vilket säger en hel del om deras intelligens.

Det bakomliggande resonemanget följer samma grundläggande mönster som i det förra exemplet, det är bara enklare formulerat. Till skillnad från regnexemplet är detta en slutledning som inte bara är på lek.

Entymem bygger ofta på att man visar att något är en *konsekvens* av ett antal premisser (*ex consequentibus*). Det gäller samtliga exempel ovan. En annan möjlighet är att bygga upp resonemanget kring att vissa ståndpunkter är *oförenliga* (*ex pugnantibus*). Exempel:

d. Alltså sitter ni för att hämnas en mans död, vars liv ni inte skulle ge honom åter om ni ansåg er förmå det ... (Cic. Mil. 79 [Cavallin s. 145])

Notera att oförenligheten sällan är total i entymem. Det är inte omöjligt att både vilja hämnas Clodius' död och att känna tillfredsställelse över att vara kvitt honom.

Syllogismscheman

En traditionell syllogism dras enligt något av de fyra mönster som kallas *syllogistiska figurer*. Jag redovisar dem ganska utförligt eftersom samma mönster i mer eller mindre defekta varianter är vanliga även i mera ordinära resonemang. De skiljs delvis åt av om de ingående satserna sägs gälla för *alla*, *ingen* eller *några* och delvis av hur slutsatsens logiska subjekt och predikat används i premisserna. Följande exempel illustrerar den *första figuren*:

a.	Alla primater är ryggradsdjur.	(Alla M är P)
	Alla människor är primater.	(Alla S är M)
	Alltså: alla människor är ryggradsdjur.	(Alla S är P)

Förkortningarna *S* och *P* står för de termer som är *slutsatsens logiska subjekt* respektive *logiska predikat*. *M* står för den tredje termen, som binder ihop de två premisserna. Den kallas *medelterm*.

I mängdläran termer kan exemplet ovan formuleras som att vi vet att slutsatsen är giltig eftersom mönstret garanterar att subjektet i slutsatsen (människor) är en delmängd av predikatet i undersatsen (primater) och att detta i sin tur är en delmängd av predikatet i översatsen (ryggradsdjur). I verkliga livet formulerar du nog snarare slutsatser som bygger på samma princip som första figuren enligt mönstret:

- b. Vi vet att människor är ryggradsdjur genom att människor är primater, som i sin tur alltid är ryggradsdjur.

Även i den *andra syllogistiska figuren* uttalar sig *översatsen* om *alla* men *undersatsen* och *slutsatsen* talar om vad som gäller för *ingen*:

- c. Alla fiskar andas med gälar. (Alla P är M)
 Inga valar andas med gälar. (Inga S är M)
 Alltså: inga valar är fiskar. (Inga S är P)

Denna figur bygger på att den egenskap som uttrycks av medeltermen garanterat inte överlappar hos de termer som knyts ihop i slutsatsen, d.v.s. hos de logiska subjekten i premisserna. I ett vanligt samtal skulle nog **c** snarare formuleras:

- d. En val kan inte vara en fisk eftersom den inte andas med gälar.

Liksom den första figuren är den andra mycket kraftfull: vi kan komma fram till uttalanden som gäller säkert för *alla* i slutsatsen; skillnaden är att vi får med *alla* i den första figuren och utesluter dem i den andra. Den tredje och fjärde är betydligt ödmjukare. Där gäller slutsatsen bara *några* trots att premisserna måste gälla för *alla*. Den *tredje figuren* bygger på att *alla* som tillhör en kategori har två egenskaper. Det leder till att om det finns någon som tillhör kategorin så måste det finnas åtminstone någon som har båda egenskaperna:

- e. Alla fiskar andas med gälar. (Alla M är P)
 Alla fiskar är ryggradsdjur. (Alla M är S)
 Alltså: några ryggradsdjur andas med gälar. (Några S är P)

Den *fjärde figuren* är på sätt och vis en kombination av den första och den tredje. Skillnaden mot den första är att den är omvänd: den sats som skulle vara slutsats i den första är översats i den fjärde och vice versa. Det gör att antalsangivelserna måste ändras så att de följer samma mönster som i den tredje:

- f. Alla människor är primater. (Alla P är M)
 Alla primater är ryggradsdjur. (Alla M är S)
 Alltså: några ryggradsdjur är människor. (Några S är P)

Felaktigt antal

Till de vanligare logiska felsluten hör slutsatser dragna från premisser som bara gäller för *några*. Det är ett stort problem eftersom i stort sett alla slutsatser i verkliga livet är sådana. Men känner du till risken blir du i alla fall lite uppmärksam på vad som kan gå snett när du drar nästanlogiska slutsatser.

- a. Några män har helskägg.
 Några kvinnor har helskägg. (t.ex skäggiga damen)
 Alltså: några kvinnor är män.

Det är betydligt svårare att se felslut som bygger på för svaga premisser om slutsatsen inte blir logiskt orimlig och dessutom stämmer med allmänna tankar:

- b. Många kriminella är rädda för polisen.
Många flyktingar är rädda för polisen.
Alltså: många flyktingar är kriminella.

Felslut från två negativa premisser är mycket vanliga, även om det är lätt att se felet i exempel som detta:

- c. Ingen katt har två svansar.
Ingen kanin har två svansar.
Alltså: alla katter är kaniner.

En slutledning ser alldeles fantastiskt logisk ut om den dras från två jakande premisser, men med termerna ordnade som i andra figuren. Självklart är det ett klassiskt felslut:

- d. En dum människa svarar dåligt på IQ-test.
Infödingar svarar dåligt på IQ-test.
Alltså: infödingar är dumma människor.

Exemplet kan lätt omformuleras så att det verkligen följer andra figuren snyggt och prydligt:

- e. Alla intelligenta svarar bra på IQ-test
Inga infödingar svarar bra på IQ-test.
Alltså: inga infödingar är intelligenta.

I detta fall måste man angripa premisserna för att fälla slutledningen. Det är lätt gjort eftersom knappast någon kan förneka att det bör finnas åtminstone en intelligent inföding eller en intelligent som vid något tillfälle har svarat dåligt på en intelligenstest. Men den verkliga svagheten är att tester som till stor del mäter förmågan till artificiellt resonerande inte är det idealiska mätinstrumentet för den intellektuella förmågan hos människor som inte har skolats i det. Det är systematiska fel som ställer till det mest.

Flertydiga premisser

Om en premiss används i flera betydelser får syllogismen inte tre termer utan fyra. Det gör att *fyrtermsslut* (*quaternio terminorum*) är ett allvarligt fel. De består i att medeltermen används i olika betydelser i översats respektive undersats:

- a. Gajus är en räv. (räv = lurig person)
En räv har fyra fötter. (räv = ett djur)
Alltså: Gajus har fyra fötter.

Här är det lätt att se att ”räv” inte betyder samma sak i de två premisserna, men i mer abstrakta resonemang kan det vara betydligt svårare att hålla ordning på i vilken betydelse orden används. Jämför med:

- b. Samhället är en organism.
 En organism måste sköta sin hälsa.
 Alltså: samhället måste sköta sin hälsa.

I både räv- och organismexemplet beror felet på en feltolkning av uttryck som har med en tillfällig likhet att göra.

Övertolkning av premisser

Att lägga för mycket eller för lite i premisser kallas med ett gemensamt namn för *secundum quid*. Att strunta i ett förbehåll (*a dicto secundum quid ad dictum simpliciter*) kan exemplifieras med:

- a. Den som dricker alkohol i stora mängder är försupen.
 Farbror Gustavsson dricker alkohol.
 Alltså: farbror Gustavsson är försupen.

Det är ett mycket vanligt argumentationsfel, inte minst när slutsatser dras från vetenskapliga undersökningar. I själva undersökningen kan det finnas massor med förbehåll. De flesta försvinner när resultaten rapporteras i massmedierna och resten i stridens hetta. En komplicerande faktor är att förbehåll i verkliga livet ofta är underförstådda. Det gör det ännu lättare att glömma dem vid behov.

Det motsatta felet är att ta med för mycket (*a dicto simpliciter ad dictum secundum quid*). Det leder till att slutsatsen kommer att bygga på ovidkommande faktorer:

- b. Pelle skall äta maten som tant Gustavsson har handlat.
 Hon köpte rått kött och oskalad potatis.
 Alltså: han skall äta rått kött och oskalad potatis.

I detta fall är preciseringen av matens beredningsgrad en irrelevant upplysning eftersom översatsen inte uttalar sig om vilken beredningsgrad Pelle kommer att äta maten i.

Argumentationsfel genom att ta med för mycket eller för lite flödar som ur ymighetshorn så fort politiker och andra samhällsdebattörer öppnar munnen. Det beror till stor del på att politiska frågor ofta är så komplicerade att det är genuint svårt att hålla ordning på vad som är väsentliga nyanseringar och vad som är direkt ovidkommande faktorer.

12.3 Jämförelser

De typer av jämförelser som används i bevisningen kan grovindelas i tre grupper efter vad jämförelsen sker med:

Exempel (*exemplum; paradeigma*) faktisk eller fiktiv händelse använd för bevisning genom en jämförelse: *Förra gången Pelle tänkte stjäla äpplen gömde*

han sin stege bakom farbror Gustavssons redskapsbod och nu har han gömt den där igen.

Liknelse (*similitudo*) tillägg av en jämförelse med något som har en slående likhet; typiskt en infinit beteckning för något särpräglat eller välkänt: *Han gör nog inte om det: bränt barn skyr elden.*

Auktoritetsord (*authoritas*) fastare formulering som uttrycker något allmängiltigt och som har stöd av folkvisdomen eller av någon annan auktoritet; typiskt en sentens eller ett citat: *Han gör nog inte om det: bränt barn skyr elden.*

Definitionerna till *liknelsen* och *auktoritetsordet* har samma illustration för att visa att det inte är vattentäta skott mellan de olika typerna av jämförelse. I själva verket är gränserna så svårbestämda att man ofta använder *exempel* som en sammanfattande benämning på alla tre typerna. Jag föredrar dock att tala om *jämförelser* för att slippa säga att exempel kan vara exempel, liknelser eller auktoritetsord. Av liknande skäl undviker jag i detta sammanhang att tala om *exempel* när jag syftar på vad vi normalt brukar mena med ordet, d.v.s. pedagogiska illustrationer. Visst brukar även sådana kallas exempel i modern retorik, men de är ändå inte riktiga retoriska exempel eftersom de inte är bevis utan bara smakprov på det som skall illustreras.

Exemplens kärngrupp är faktiska exempel. De fiktiva får sällan någon större kraft som bevis utom när de lyckas fånga en allmän tanke på ett åskådligt sätt:

- a. Men pappa behöver ju inte tvätta händerna före maten. (faktiskt)
- b. Spelad galenskap kan rädda livet, tänk på Hamlet. (fiktivt)

Exempel används inte bara för att bevisa sakförhållanden. Speciellt i deliberativ argumentation är det viktigt att peka på tidigare erfarenheter och på hur erkända föredömen har gjort:

- c. Lasse tjänar dubbelt så mycket som pappa, så läste han läxorna ordentligt i skolan också. (konsekvens)
- d. Jesus hade alltid tid över för barnen och du skall vara präst som inte ids läsa en godnattsaga! (föredöme)
- e. Jesus sade ”Låt barnen komma till mig” och du skall vara präst som inte ids läsa en godnattsaga! (auktoritetsord)

I både **d** och **e** får jämförelsen kraft genom Jesus’ moraliska auktoritet, vilket visar hur liten skillnaden är mellan auktoritetsord och de exempel där en auktoritets handlande får tjäna som ett föredöme.

I de rena fallen är det lätt att skilja på exempel och liknelser. Det renodlade exemplet har ett *finit* jämförelseobjekt (= en unik händelse) och den typiska liknelsen ett *infini*t (= ett allmänt fenomen). Exemplet spelar alltså på unika iakttagelser medan liknelsen bygger direkt på vad som är typiskt för hundar, kungar, getter, urverk, vatten, kvinnor, byråkrater, byggnader o.s.v. En annan skillnad är att det

typiska exemplet är starkt bevisande medan liknelsen ofta bara är illustrerande. Detta är därför typiska liknelser:

- f. Livet är som en flod.
- g. Farbror Gustavsson, som är som en get, vill klå mig för att jag snodde äpplen.

Nu finns det många blandformer. I **d** börjar t.ex. jämförelseobjektet dra åt det infinita hållet genom att det inte består i vad Jesus gjorde vid ett visst tillfälle utan i vad han brukade göra. Begrunda också denna formulering:

- h. Höj inte hennes lön ännu: hungriga hundar jagar bäst.

Det är en ren och fin liknelse beroende på att jämförelseobjektet är utpräglat infinit samtidigt som jämförelsen är påfallande illustrativ. Det är också en urtypisk illustration till auktoritetsord eftersom "hungriga hundar jagar bäst" är ett ord-språk. Jämförelsen är också starkt bevisande även utan auktoritetsstödet eftersom den känns relevant och har stark verklighetsanknytning. Det gör den till ett bättre bevis än många fiktiva exempel.

Typer av likhet

Alla jämförelser bygger på någon form av likhet mellan det som jämförs och jämförelseobjektet. Hos den renodlade liknelsen är likheten *metaforisk*, d.v.s. slående men ofta högst tillfällig. Sådana likheter är viktiga för all argumentation och för tänkandet över huvud taget. Diskussionen om metaforik i avsnitt 12.4 är tänkt att ge ett vidare perspektiv på den mer eller mindre klart uttryckta liknelsens betydelse.

För exemplens del är det bra att vara uppmärksam på fem grundtyper:

- a. Lisa har börjat le inåtvänt när hon ser en barnvagn. Det gjorde Lotta också när hon försökte bli gravid. (total likhet)
- b. Jag har hjälpt dig i två veckor. Det här tar en timma. (större till mindre)
- c. Det där skulle ju ett fruntimmer klara. Bjud till lite nu! (mindre till större)
- d. Gandhi startade ickevåldskampanjer för att befria Indien, du vill bara komma med i teve. (olikhet)
- e. Mina kunder betalar mig för att laga bilar, du har ju förstört mitt hår. (motsats)

Retoriken för samman de tre första typerna till *likhetsexempel* eftersom de bara skiljs åt genom att jämförelsen sker mellan jämbördiga led i **a** medan de är ojämbördiga i **b** och **c**. Notera att platsen med större och mindre (s. 174) är till för att du regelmässigt skall leta efter material till ojämbördiga jämförelser, vilket antyder hur viktiga de är. Jämförelser *från det större till det mindre* är typiska när man skall förklara bort sjuka handlingar med att andra har gjort ännu värre saker och klarat sig undan. De är också bra för moraliskt färgade krav, vilket **b** illustrerar.

Jämförelser från det mindre till det större används ofta för att få människor att bjuda till lite extra genom att jämföra dem med andra som den tilltalade skulle tycka att det vore förnedrande att inte överträffa, som **c** visar. Ofta används de till den typ av jämförelser som illustreras av följande smakprov:

- f. Farbror Gustavsson gav Pelle en örfil när han hade stulit ett enda äpple så man kan ju tänka sig vad han tänker göra nu när Pelle har stulit en hel kasse.

Olikhetsexempel är mycket bra för att slå sönder motpartens likhetsexempel. Preparera dig genom att gå igenom listan argumentplatser (s. 172) för att se om du kan hitta något att dra fram. I motsatsexempel försöker du få så total olikhet som möjligt. Min personliga uppfattning är att de är underbara när de väl fungerar, men att de samtidigt lätt ger ett billigt och krystat intryck när de inte gör det.

Språklig utformning av jämförelser

Auktoritetsordens språkliga form är given från början, men visst kan man ibland nöja sig med att referera dem eller göra en lätt anspelning.

Om exemplet eller liknelsen bygger på något för publiken välkänt kan det räcka med en liten anspelning eller ett kort omnämnande, men ibland är det nödvändigt att bygga ut texten. Speciellt exempel brukar bäddas in i små berättelser. På det sättet blir talet mer intresseväckande samtidigt som exemplet i sig fungerar som ett bevis:

- a. Själv blir jag ibland förvånad när jag får höra vad våra kunder använder produkterna till. En plåtslagare upptäckte att saxarna faktiskt går att klippa tunn plåt med utan att ta nämnvärd skada.

Exempelberättelser syftar till att bygga upp en tydlig föreställning hos åhörarna. De måste ju kunna se vad de skall jämföra med. Det gör att berättelserna kan ha stor likhet med beskrivningar, vissa exempel presenteras faktiskt med hjälp av just sådana. Det är ändå praktiskt att hålla ordning på skillnaden mellan beskrivningar och berättelser. En riktig berättelse är inte alls lika statisk som beskrivningen och den känns sällan lika allmängiltig. Att sedan beskrivningar ofta pryder sin plats i berättelser och att beskrivningar ibland väver samman detaljupprädningsen på ett sätt som antyder en berättelse är en annan sak.

12.4 Metaforik

Metaforiska bilder bygger definitionsmässigt på något som inte behöver ha med saken att göra. I princip är de nämligen en jämförelse med något som har en talande — men i typfallet — fullkomligt irrelevant likhet. Triviala exempel på metaforik är de mer eller mindre tydligt uttryckta jämförelserna i exempel som dessa:

- a. Farbror Gustavsson är en äcklig padda.
- b. Hans huvud är finaste guld, hans lockar palmträdsvippor, och svarta som korpen. Hans ögon liknar duvor invid vattenbäckar, duvor som badar sig i mjölk och sitter invid bräddfull rand. (Höga visan 5:11—12)
- c. Svinet hävde ur sig en massa dumheter innan han gick.

Ordet ”svin” i **c** är en tvättäkta metafor, d.v.s. ett ord som används för att beteckna något med en tillfällig likhet. Metaforen är den äldste av ädla smyckningar. Det är därför naturligt att bilda termer som *metaforik*, *metaforisk* och *metaforisk bild* för att beteckna företeelser som har anknytning till metaforens kärna: att något med en tillfällig likhet kan användas för att kasta nytt ljus över saken.

Många talar om metaforiska bilder och metaforik som *bilder* och *bildspråk*, men det är inte alltid lämpligt eftersom även de mentala föreställningar som väcks av evidentiella ofta kallas bilder. Evidentiernas bilder blir då *bilder av* något och metaforikens *bilder för* något. Jag försöker tala om *mentala föreställningar* respektive *metaforiska bilder* när det är risk för sammanblandning.

Ur allmän synvinkel är det viktiga med metaforiken att den gör det möjligt för oss att skapa föreställningar om fenomen som vi annars skulle ha mycket svårt att få grepp om. Somliga menar att metaforiken är en nyckelfaktor för tänkandet som sådant. Nästan allt som är abstrakt omvandlar vi till något gripbart med metaforik, några exempel:

- d. Han har så bräcklig hälsa. (hälsan är ett bräckligt föremål)
- e. Hon kunde spricka av ilska. (psyket är en behållare med begränsat utrymme)
- f. Du måste gräva djupare för att hitta bra argument. (argument är föremål som går att samla)
- g. Kassaflödet har avtagit. (ekonomisk aktivitet är flödande vätska)
- h. Inflationen hotar välfärden (inflationen är en person)

Termen för den typ av metaforik som används i **h** är *personifikation*. I traditionell stillära hanteras ofta metaforik som en krydda, och visst kan den vara det. Den används ofta så även i kärnretorik, men det är minst lika viktigt att metaforik kan låsa publiken i lämpliga och olämpliga tankebanor. Det är visserligen till stor del metaforiken som gör att vi kan tänka nya tankar, men när vi väl har bestämt oss för att en metafor ger den rätta tolkningen, eller glömmer att det är en metafor, då sitter vi som flugor i metaforens nät — för att använda en metaforisk bild.

Genom att metaforiken genomsyrar tänkandet är det naturligt att den dyker upp på många ställen i boken. De viktigare är: metaforik och minne, kapitel 9 speciellt sidan 138; de metaforiska smyckningarna, avsnitt 15.2; metaforik och ordbildning, 15.1.

Lästips Den moderna metaforikforskningens grundskrift är George Lakoffs och Mark Johnssons *Metaphors we live by*.

Bilder för samhället

Eftersom metaforiska bilder är en av huvudmetoderna för att över huvud taget kunna hantera abstrakta ting är det lämpligt att komplettera diskussionen om metaforik och tänkande med en exemplifiering av hur metaforiska konkretiseringar kan användas.

Hälsa är livsfarligt

En av de vanligaste metaforiska bilderna för samhället är *samhället är en organism*. En möjlig konsekvens av den är att samhällen och organismer bör vårda sin hälsa efter samma principer. Det är en sammanblandning som lätt ger upphov till mycket obehagliga synsätt och handlingar. Det gällde inte minst omkring 1940 när många kände stor entusiasm för rashygien.

I flera länder med anspråk på att vara civiliserade tog entusiasterna initiativ för att få de oönskade att sluta fortplanta sig. De skulle därmed sluta sprida sig som en cancer i samhällskroppen. De verkligt brinnande ville helst göra insatser för att få bort dem redan innan de hann självdö. I Sverige fick vi inte någon systematisk avlivning av sinnesslöa och andra som bedömdes vara oönskade ur hygienisk synvinkel. Däremot gick inte mentalsjuka och tattare säkra för steriliseringsknivarna när de fick kontakt med sjukvården.

Om man tar *samhället är en organism* på för stort allvar förlorar individen helt i värde. Det gör att en utrottningsplan, mot t.ex. judar eller zigenare¹, inte längre blir upprörande för att den är grym och vidrig utan på sin höjd därför att man anser att det är att slå ut fel individer. Det blir som att diskutera cellgiftsbehandlingar. Frågan är inte om stora mängder celler skall dödas, utan om ett så stort antal önskade och livsdugliga celler slås ut av misstag att behandlingen gör mer skada än nytta.

Detta gör att jag personligen känner mycket djup olust inför angrepp på nazisterna för att de inte insåg vilken tillgång judarnas begåvning och driftighet var. Visst var de en tillgång, men att resonera så är att indirekt acceptera principen att det är rätt att bedriva folkmord bara man dödar improduktiva. Det är att säga att det är rätt att gasa hönsstjälande zigenare och lismande polska lusjudar, men inte den trevlige doktor Rosenbaum och ingenjör Zimmerman i uppgången bredvid. Det var ju trots allt med mord på sinnesslöa och andra som bedömdes vara hopplösa fall ur produktionsmässig synvinkel som den nazistiska folkmordstekniken prövades ut.

Huvud och kropp

För att motivera kast- och klasskillnader kan *samhället är en organism* broderas ut genom att ange vilka som är vilken del. Det är vanligt att det ledande skiktet utmålar sig självt som huvudet. Det är ju den del av kroppen som har hjärnan

¹Våra allmänna tankar om zigenare gör att vi inte verkar vilja komma ihåg att den nazistiska utrottningspolitiken var lika hård mot dem som mot judarna. En bok som behandlar zigenarnas hårda öde är Jahn Otto Johansens *Zigenarnas holocaust*.

som tänker, ögon och öron som förmimmer och munnen som äter. De arbetande klasserna blir armar, ben och rygg. I ett antikt exempel får överklassen vara magen eftersom detta kan användas för att motivera att den skall ha maximalt hög levnadsstandard. Får inte magen mat svälter armar och ben.

Detaljerna varierar, men tendensen är klar: det är nödvändigt att vi får bestämma utan att ni ifrågasätter besluten, annars går det illa för helheten. Sedan kan det variera om det är trosfrågor, fördelning av arbete och inkomster, eller bara allmän makt och social rang som diskuteras.

En speciell konsekvens av tanken att ledaren är huvudet är föreställningen att det gör ont i ledaren om man dödar och lemlästar undersåtar och att ledaren är ansvarig för sina underordnades förbrytelser. Till viss del är detta rimligt. Men alla möjliga konsekvenser av det är det inte. Organismmetaforiken kan t.ex. användas för att försvara vedergällningsbombningar som drabbar individer som inte ens har hört talas om det som de dödas för.

Varning för trädgårdsmästaren

Organismmetaforiken för samhället är illa nog, men det finns en bild som är etter värre. Det är *samhället är en trädgård*. Trädgårdsarbete är snudd på själva sinnebildens för ett moraliskt gott leverne: Voltaire formulerar en moralisk maxim som att man måste sköta sin trädgård; när Djungelpatrullens gamle chef, överste Wells, pensioneras i serien Fantomen ägnar han sig åt att odla rosor. Ändå är *samhället är en trädgård* en metaforisk bild som lämpar sig väl för att motivera godtyckligt grovt våld.

Det trädgårdsmästaren gör uppfattas som självklart gott, och det han gör är att mörda, stympta och lemlästa stackars försvarslösa växter. Tänk dig hur livet i en trädgård skulle se ut i en tecknad film ur växternas perspektiv. Det skiljer sig nog inte nämnvärt från hur kathariska kättare på 1200-talet uppfattade sin situation när inkquisitionens vingårdsarbetare kom för att slänga de förtorkade och fruktlösa grenarna på elden.

Fördrag ger frihet

Samhället är en organism har motpolen *samhället är ett fördrag*. Den viktiga skillnaden är att den förra framhäver helhet och underordning medan den senare framhäver individ och likaberättigande. Det får som naturlig konsekvens att liberaler i mycket vid mening hellre vill att samhället skall vara som ett fördrag, medan auktoritärt och allmänt totalitärt sinnade gärna drar vittgående konsekvenser av samhället som något organiskt och levande: en organism, en trädgård eller en patriarkaliskt styrd familj.

Självfallet kan *samhället är ett fördrag* också ge orimliga slutsatser om metaforiken pressas för långt. Att se samhället som reglerat av ett avtal där alla skall värna om just sina intressen leder inte nödvändigtvis till en varm omtanke om nästan. Med organismmetaforiken har trots allt huvudet ett visst ansvar för benens väl och ve.

12.5 Amplifikationer

Normal argumentation är lugn och saklig. Det gäller sällan *amplifikationerna*. De är förstärkande understödsargument som ströms in där de behövs antingen ett och ett eller i små klasar. De kan användas för att bedriva logosbevisning, men de förknippas mest med känslopiskande. Amplifikationernas typiska hemvist är i just *amplifikationen*, men de förekommer även på andra ställen, inte minst i början av tal när talaren känner sig tvingad att ta i alldeles extra.

Påfallande ofta används *allmänplatser* till amplifikationer men vi förbigår dem här eftersom de presenteras i avsnitt 11.6. Quintilianus räknar med fyra huvudtyper: *komparation, resonemang, stegring och hopning*.

En *komparation* (*comparatio*) är ett ojämbördigt exempel (s. 196) använt som amplifikation. Följande smakprov är hämtat en halv sida in i Ciceros första tal mot Catilina:

- a. För länge sedan, Catilina, borde du på konsulns order ha förts till din avrättning, och det fördärv som du planerar för oss borde ha drabbat dig själv. Eller dödade kanske inte den högt ansedde översteprästen Publius Scipio, som inte innehade någon politisk post, Tiberius Gracchus vars verksamhet knappast fick staten på fall? Ska då vi konsulter tvingas stå ut med Catilina vars strävan är att med mord och eld lägga hela världen öde? (Cic. 1 Cat. 2—3 [Cavallin s. 23])

Konsuln är Cicero själv. Komparationen är allt efter första meningen. När ett *resonemang* (*rationcinatio*) används som amplifikation är det ofta starkt förkortat. De är speciellt vanliga i demonstrativa sammanhang. Lämpligt material brukar gå att identifiera med följande sökformler om de används med lite fantasi:

Motståndarens styrka Det är finare att vara bäst om konkurrensen är hård. *Motståndaren tillhörde den yppersta eliten och var dessutom dopad, men Svensson vann ändå.*

Ansträngningar för att vinna den hyllade Det ger status att kunna vara trögflirtad och svåruppnådd. *Den sköna Helena var så vacker att man krigade i tio år om henne.*

Hjältens utrustning En persons egenskaper bestämmer vilken typ av utrustning som han eller hon kan använda på ett kompetent sätt. Svårå använda vapen har därför i alla tider använts för att bevisa att innehavaren är extremt stark eller modig. *Ingen annan orkade spänna Odysseus båge.*

Den sårades stordåd Efteråt är det alltid bra att ha varit i dåligt skick när ett stordåd utfördes. *Trots lungsot, en försupen make och skrikande barn skrev hon mästerverk efter mästerverk.*

Tjänarnas prakt För egen del kan man pråla med att leva enkelt, men det skadar inte med en bländande inramning. *Grabben gav han en Ferrari i födel-sedagspresent, själv cyklar han till jobbet.*

Både *hopningen* (*congeries*) och *stegringen* (*incrementum*) bygger på spel med uttryck som är synonyma i vid mening, d.v.s. formuleringar som betecknar ungefär samma fenomen men som inte nödvändigtvis säger exakt samma sak om dem. *Hopningen* används för att göra en ren inskärpning genom att upprepa i stort sett samma tanke flera gånger:

- b. Den är förtjusande, helt fantastisk, underbar.

Uppradningen utformas så att man får en känsla av ett myllrande flöde. Den allmänna termen för sådana synonymuppradningar är *ordhopning* (s. 279), men som förstärkare brukar de bara kallas *hopning*. Det är inte ovanligt att leden ordnas som en stegring för att få det intensivaste uttrycket sist. Hos *stegringen* är det obligatoriskt:

- c. Farbror Gustavsson är sparsam, snål så att mjölken surnar, ett kräk utan andra känslor än girighet!

Denna typ skiljer sig från den förra genom att leden i uppradningen ordnas systematiskt så att de synsätt som de ger uttryck för gradvis förskjuts och skärps. Början är neutral och slutet skarpt. Detta motiverar att typen kallas *stegring* även om det kanske hade varit bättre att kalla den *omfärgande stegring* eftersom poängen är att saken skall framstå i annan dager i slutet av stegringen.

Både *hopningen* och *stegringen* mår bra av om det känns som om du söker dig fram till en självklar precisering. Detta är extra viktigt för *stegringen* eftersom du är ute efter att publiken skall gå med på den nya tolkningen i förbifarten. Du vill alltså att det skall kännas att det är en naturlig utveckling där det ena ger det andra. Exakt motsatt strategi används i följande typ:

- d. Farbror Gustavsson är sparsam, eller skall jag använda rätt ord och säga snål?

Med detta mönster ställs två synonymer med en väsentlig skillnad i betydelsen ans mot varandra. Typen skulle därför kunna särskiljas under beteckningen *explicit omdefinition*, eller varför inte *korrektion* med tanke på att det är retorikens allmänna term för omdefinitioner. Normalt räknas den dock som en förform till *stegringen*. Det är inte omotiverat ur inventionssynpunkt beroende på att du förbereder både *stegringen* och dess förform genom att samla på dig stora sjok av ramsor som:

- e. snäll, mesig, eftergiven, ryggradslös

13. För och mot

Retorikens inventionslära är ett förnämligt redskap för att samla ihop en rejäl mängd argument till ett typiskt retoriskt tal. Därmed inte sagt att den rymmer allt en retoriker behöver kunna om argumentation. Det viktigaste komplementet är kärnan i det som den traditionella skolan kallade dialektiken, d.v.s. konsten att öka sin insikt genom att ställa argument mot varandra under samtal och debatt. Dess höjdpunkt är vad som i moderna sammanhang brukar kallas saklig debatt. För att skilja saklig debatt från annan kan vi som den norske filosofen Arne Næss ta fasta på dess ändamål och säga att det är tankeutbyte som ökar eller bättre ordnar vårt vetande.

Även om det kunskapssökande samtalet är dialektikens höjdpunkt så är dess basfärdighet snarare den allmänna förmågan att göra argumentationsanalyser. Men skillnaden mellan dialektikens olika skepnader är liten. Att diskutera en fråga sakligt är främst ett medel att lysa igenom möjliga argumentationer i den ordentligt, d.v.s. en form av argumentationsanalys. När du gör en ordinär argumentationsanalys försöker du bedriva en form av saklig debatt med dig själv. Ena stunden försöker du styrka eller motbevisa en ståndpunkt, nästa en annan.

Dialektiken är viktig som ett komplement till inventionsläran genom att den är ett extra hjälpmedel för att precisera den egna ståndpunkten och för att hitta argument. Men den kanske viktigaste funktionen är som ett kontrollredskap för att avslöja sakligt sett svaga argument både hos sig själv och motparten. Utan dialektiken är det lätt att gå på både sina egna och andras retoriska finter. Detta gör att du som retoriker självklart måste skaffa dig kunskaper i saklig debatt och argumentationsanalys. Därmed inte sagt att en lärobok i retorik är rätt ställe att förmedla det. Både retoriken och dialektiken är fullvärdiga ämnen och förtjänar fullvärdiga läromedel. Min behandling av den dialektiskt orienterade argumentationsläran är därför mycket knapphändig. Kärnan är en kort summering av några moderna huvudregler för saklig debatt och elementär modern argumentationsanalys. Resten av kapitlet används främst till att antyda några av de problem som kunskapssökande argumentation brottas med.

Introduktioner till avsnitten

1 Den dialektiska traditionen

Precis som retoriken har dialektiken uppfattats på en mångfald olika sätt, men kärnan är att den är ett medel för insiktssökande.

2 Regler för saklig debatt

Den som vill diskutera sakligt bör hålla på vissa grundregler. Att bara försöka är ett stort steg framåt.

3 Argumentationsanalysens grunddrag

Den mest elementära formen för saklig argumentation berör rena sakförhållanden, men det är också nödvändigt att tänka igenom norm- och värderingsfrågor nyktert emellanåt.

4 Satserna

Gränsen mellan olika typer av satser är inte så självklar som den kanske verkar vid första anblicken. En speciell komplikation är att språkliga uttryck kan användas på flera olika sätt.

5 Hållbart och relevant

Bedömningen av vad som är hållbart och relevant kompliceras av att vi har en stor tendens att dra förhastade slutsatser.

6 Irrelevanta argument

I den dialektiska traditionen är det vanligt att man presenterar listor med irrelevanta argument för att ge tumregler om vad som inte har med saken att göra vid saklig argumentation.

13.1 Den dialektiska traditionen

Termen dialektik kommer av det grekiska uttrycket *dialektike techne* 'konsten att diskutera'. I filosofin har uttrycket används med en mängd olika betydelser, men grundtanken är i stort sett alltid att man kan nå fördjupad insikt genom att ställa argument mot varandra. På samma sätt som retoriken kan förfalla genom att förlora sin själ kan dialektiken göra det. Då blir den en banal konst att överbevisa om vad som helst. Detta lyser tydligt igenom i följande definition hämtad från Svenska Akademiens *Ordbok över svenska språket* (SAOB):

konsten att argumentera o. med skicklighet utveckla grunderna för l. emot en sats, argumentationskonst; bevisföring; ofta med dålig bibetydelse, nästan liktydigt med: konsten att förvillan gm hårklyfveri o. spetsfundighet l. gm skenfagra, bedrägliga o. sofistiska slutledningar; skenfager, sofistisk bevisföring, sofistteri, advokatyr.

Med tanke på de bibetydelser som redovisas mot slutet är det inte så konstigt att dagens filosofer har en viss motvilja mot att använda termen dialektik när de talar om insiktssökande diskussioner och argumentationsanalys. Den används därför nästan bara om historiska förhållanden. Det tycker jag är synd. Den dialektiska traditionen med dess principiella respekt för att alla argument skall provas kritiskt, att inga svar skall tas för givna och att det är argumenten — inte talaren — som skall tillmätas vikt representerar trots allt några av de mest sympatiska dragen i vår intellektuella tradition.

För Platon var dialektiken filosofins kärna. Han såg den som ett medel att nå djupare insikt om det eviga och allmänna, d.v.s. i infinita frågor. Det stämmer bra med den traditionella arbetsfördelningen mellan retoriken och dialektiken: retoriken tar hand om finita frågor, d.v.s. specifika och konkreta av typen "Är det rätt att döda Pelle?" och dialektiken om infinita, d.v.s. allmängiltiga och abstrakta av typen "Är det rätt att döda?" På motsvarande sätt finns en prydlig gränsdragning vad gäller syfte och medium. Retoriken tar hand om övertygandet och dialektiken om insiktssökandet. Retoriken arbetar med tal till en publik och dialektiken med samtal. Det är denna indelning som de två personifikationerna Rhetorica och Dialectica är till för att fånga. Svårigheten är bara att damerna aldrig har begränsat sig till sina egentliga domäner. Retoriken hade debatt och tal om infinita frågor som en del av övningsprogrammet redan under antiken. Själve Platon förflackade dialektiken genom att skriftligen utarbeta starkt propagandistiska dialoger. (Det senare förutsatt att Platons dialoger verkligen uttrycker vad han menade och inte bara var diskussionsunderlag för hans skola.)

Ytterligare en komplikation är att dialektiken som skolämne även innefattar logiken. Denna bryter skarpt mot dialektikens grundprincip att argument skall ställas mot varandra. Dess metod är i stället att nå nya insikter genom att kombinera säker kunskap efter säkra regler. Att försöka göra det är en utmärkt metod för att hitta vissa typer av fel i resonemang, men det leder ändå till att logiken i princip

har ett snävare syfte. Äkta dialektik är ett öppet samtal där inget är heligt. Alla slutsatser är tillfälliga. Det enda som är evigt är kunskapssökandet. Detta fångas utmärkt väl av Platons grottlukelse i *Staten*. När vi söker kunskap är det som om vi stod inne i en grotta och försökte skapa oss en tolkning av vad som händer utanför genom att studera skuggspelet på väggarna. Liknelsen är egentligen till för att fånga skillnaden mellan vad vi upplever med våra sinnen (= skuggorna) och den sanna idévärlden, men trots detta fångar den ändå ganska väl de svårigheter som insiktssökandet brottas med, både i vetenskapen och i andra sammanhang.

13.2 Regler för saklig debatt

Det verkar naturligt att tänka sig att debatt som inte är saklig är osaklig, men det stämmer inte riktigt. Det är bara när någon utger sig för att vara saklig som det är meningsfullt att tala om osaklighet.

Det finns inte något som har med insiktssökande argumentation att göra som inte är viktigt vid saklig debatt. Men det är ändå vanligt att ge en handfull regler för att sätta fingret på de värsta felen som vi brukar begå, även när vi försöker vara sakliga. En av de bättre listorna är de sex punkter som är ryggrad i Arne Næss' kapitel om saklig debatt i *Empirisk semantik*. Jag har därför valt att använda den som utgångspunkt, men notera att min utbrodering inte är avsedd att vara ett referat av Næss' utläggning.

Poängen med regler för saklig debatt är att du dels skall hålla efter dig själv och dels genomskåda fel som andra gör. Tänk bara på att beskyllningar för osaklighet är bland de absolut vanligaste formerna för osaklighet.

Självfallet är de typer av argumentationsfel som nämns i avsnittet argumentationsfel även i ordinär argumentationsanalys om de råkar dyka upp där.

Tendentiöst prat vid sidan av ämnet

Tendentiöst prat vid sidan av ämnet är ur retorisk synvinkel utmärkta argument, bara de fyller sin uppgift att påverka. Ur dialektisk synvinkel är det rent ogräs. En vanlig typ är pladder om höga och ädla principer som alla håller med om, gärna med i stort sett saklig ton men med en lagom återhållen känslomhet i bakgrunden. De som är duktiga på den typen av argumentation har en förunderlig förmåga att dels få publiken att känna att principerna har med saken att göra, dels att få motståndaren att framstå som en hycklare när denna förnekar att han eller hon skulle strunta i principen som sådan genom att hävda att den är betydelslös för frågan under debatt. Själv drar jag alltid öronen åt mig när någon allvarligt säger att vi måste värna om dittan eller dattan. Det som följer är påfallande ofta ovidkommande pladder, särskilt om det handlar om något stort och viktigt.

Prat vid sidan av ämnet är inte relevant, det gör att de listor med irrelevanta argumenttyper som dialektiken bjuder på i stort sett summerar vad du skall undvika. En sådan lista finns i avsnitt 13.6.

Tendentiösa referat

När du refererar (= återberättar) vad andra har yttrat gör du det vanligen i ett sammandrag med egna ord, kanske med vissa citat insprängda. I bästa fall lyckas du dels tolka yttrandet rätt så att det blir sakligt korrekt återgivet och dels låta bli att spä på med värderingar och andra medel för färgning (s. 30) så att referatet blir neutralt i förhållande till alla ståndpunkter.

Flertalet inströdda värderingar är lätta att lägga märke till. Alla inser att det inte är neutralt att påpeka att motståndaren kräver en löjligt stor höjning av skatten eller föreslår att man skall klema bort brottslingar. I andra fall är vinklingarna svårare att se, men eftersom färgning av budskap är ett genomgående tema i retoriken är det knappast motiverat att fördjupa sig i hur saker kan färgas här.

Vid sidan av direkt illvilliga förvrängningar är nog den vanligaste formen av feltolkningar förhastade slutsatser om vad den som fällde ett yttrande egentligen menade. Detta är ett svårt problem eftersom all tolkning av vad andra har sagt bygger på en snårskog av mer eller mindre lösliga antaganden om avsikt och liknande. Var speciellt försiktig med att inte röra ihop ståndpunkter i frågor som berör varandra. Den som hävdar att en viss zigenare har stulit höns behöver inte anse att zigenare i gemen är hönstjuvar. Den som hävdar att folkgruppen X är obegåvad, lat och opålitlig kan trots det vara en varm anhängare av att de medlemmar i gruppen som är begåvade, flitiga och pålitliga skall få extra stödåtgärder eftersom de har gruppens dåliga rykte mot sig. Den störste entusiasten för krigsspel som jag känner är vapenvägrare.

Förbudet mot tendentiösa referat innebär självklart inte något förbud mot att värdera vad andra säger och att fundera över andras motiv, undermeningar och liknande. Du måste bara skilja på när du återberättar och när du kommenterar. Var också på din vakt mot att förmenta referat urartar i tendentiöst prat bredvid ämnet. ”Bert Karlsson vill ha sänkt moms” är inte ett sakligt referat av ”ny demokrati vill sänka turistmomsen.”

Tendentiös mångtydighet

Mångtydighet är inte bra i saklig debatt, inte minst eftersom den kan ge en falsk känsla av enighet eller oenighet, men all mångtydighet är inte tendentiös. Kriteriet är att du säger något som du vill skall misstolkas. ”Förberedde spritfest med våldsdåd” är inte den självklara beskrivningen av att någon kokade kräftor inför en kräftskiva. Att studera ett problem ingående är inte det samma som att ha för avsikt att göra något åt det. Tendentiös mångtydighet är alltså ungefär vad vi menar med halvsanningar.

En speciell typ är platthetsknepet, d.v.s. att säga något som är självklart men som måste tolkas i efterhand (s. 165). Osäkra din revolver när du får höra något i stil med:

- a. Vi måste vinnlägga oss om att ta rimlig hänsyn.

- b. Självfallet skall verksamheten vara etiskt och miljömässigt tillfredställande.
- c. Reglerna kommer att anpassas efter särskilda behov för att inte ge orimliga konsekvenser.

Notera dock att abstrakta principer inte är plattheter i sig bara för att de måste tolkas när de väl skall tillämpas. Sådana kan mycket väl fylla en funktion som övergripande målbeskrivningar och liknande.

Tendentiös användning av förhastade slutsatser

Du har all rätt i världen att dra slutsatser om vad andras förslag och åsikter leder till, men du ger dig ut på hal is om du förutsätter att andra drar samma slutsatser som du. Det gäller även om du tycker att slutsatsen är självklar. Du kan ha rätt och motståndaren vara galen, men tänker ni olika så gör ni.

Ofta beror förhastade slutsatser på att man inte förmår leva sig in i andra personers världsbild. Vi gör inte bara olika prioriteringar utan vi ser också olika orsakssamband, men mer om det i diskussionen om tendentiösa beskrivningar nedan.

Var speciellt uppmärksam på antydningar om skumma motiv. Visst har vi skumma och själviska motiv som vi kanske inte ens erkänner för oss själva, men det är sällan som de har med själva sakfrågan att göra. Att komma på sådana hos motståndare är inte heller något större problem. Vi är nämligen oerhört misstänksamma så fort någon har något att tjäna på de tankar som de för fram, alldeles särskilt om det är någon vi inte tycker om. Ur saklig synvinkel måste du därför lägga ned större arbete på att inte stirra dig blind på andras motiv jämfört med att vaska fram dem. Däremot kan vi vara förbluffande naiva när det gäller våra egna och våra vänners motiv.

Tendentiösa beskrivningar

Precis som du skall referera vad andra har sagt neutralt skall du försöka göra neutrala beskrivningar av allt annat som är viktigt för frågan. Kort sagt: använd i stort sett allt du vet om retorik, fast tvärtom.

Ett allvarligt principiellt problem är att vi har olika synsätt och perspektiv. Synsättet är det tankemönster som du använder för att skapa dig en tolkning. I sin bok *Språk och påverkan* talar Jan Andersson och Mats Furberg om *aspekt* i stället för synsätt. Till stor del är val av aspekt och perspektiv vad retoriken kallar *färgning* (s. 30).

Om du inte kan leva dig in i andras synsätt är du aspektblind. Det skulle också kunna kallas gestaltblind eftersom gestaltskiftesbilder är mycket bra för att demonstrera vad det handlar om (s. 29). Poängen är att skilda sätt att uppfatta något kan göra att man ser helt olika saker utan att det därför är så där alldeles givet vad som är det rätta. En vanlig orsak till olika synsätt är skilda metaforiska tolkningsmönster. Det är det som exemplifieras i diskussionen om metaforiska bilder för

samhället i avsnitt 12.4. Perspektivet handlar om vilken synvinkel man ser saker ur. Perspektiv och aspekt är därför olika saker, men de hänger nära samman.

Under 1980-talet var kärnvapenfrågan brinnande aktuell, inte minst därför att västsidan förberedde betydande upprustningar som ett svar på vad som bedömdes som ett övertag för östsidan. Fredsrörelsen drev en intensiv kampanj, särskilt mot NATO:s planer på att placera ut medeldistansrobotar i Europa. Till slut träffade USA och Sovjet avtal om vissa nedrustningar. Både duvorna och hökarna jublade och tog åt sig äran. Duvorna menade att det var självklart att det var arbetet för nedrustning som ledde till nedrustning. Hökarna för sin del hävdade att Väst lyckades demonstrera en sådan vilja och förmåga att rusta upp att Sovjetunionen med sin svaga ekonomi tvingades ge upp kärnvapenkapplöpningen. Det intressanta är att ingendera parten hycklade. Ur deras respektive perspektiv var det självklart att tolka skeendet som de gjorde.

Frågor om aspekt och perspektiv har mycket stor betydelse för vad vi över huvud taget lägger märke till. Det är detta som illustreras av gestaltskiftesbildens utbuktning på sidan 29. Den är knappt märkbar om bilden tolkas som en fågel, men blir en lätt uppfattbar nos om teckningen tolkas som en kanin. Samma principiella fenomen illustreras av följande exempel, som dessutom sätter fingret på att etos och patos är viktiga styrmedel för perspektivet och därmed indirekt även för synsättet och vice versa.

När detta skrivs är de synsätt som gör sig gällande i den allmänna debatten om kriminalitet ofta starkt offerorienterade. Det sammanfaller med att intresset för brott där det är lätt att tycka synd om offret är mycket stort. Speciellt uppmärksammas sexualbrott. Det märks en klar förskjutning i den allmänna debatten till att bedöma handlingar efter offrets upplevelse, inte gärningsmannens avsikter. För inte så länge sedan kunde intellektuella som ville visa fin medkänsla med de svaga i samhället ge uttryck för en helt annan attityd. Följande citat är från ett förord tryckt 1970. Det är skrivet av en journalist vid namn Robert Scheer.

Cleavers försvinnande skedde nästan exakt på tvåårsdagen av hans frigivning från Soledadfängelset, där han avtjänat nio år av ett 1—14 års straff för våldtäkt — ett utpräglat underklassbrott. Om han förskingrat offentliga medel, som en f.d. San Francisco-assessor i granncellen gjort, hade "1—14" betytt ett tvåårsstraff och sedan villkorlig frigivning. (Eldridge Cleaver, Svart Panter s. 9)

Boken innehåller tal och artiklar som Cleaver skrev efter fängelsevistelsen. Cleaver var en förgrundsfigur i den revolutionära rörelsen Svarta Pantrarna och därmed en hjälte nästan i klass med Che Guevara, något som gav honom ett enormt etos. För Scheer blir därför våldtäkten en obetydlig förseelse och straffet en grov överreaktion från det etablerade samhällets sida. Han återknyter till dådet på nästa sida i förordet:

Så Cleaver frigavs som ett svar på pressen från de engagerade och respektabla medborgare utanför som visat sin lojalitet mot systemet genom att inte stjäla

cyklar när de var tolv, som hade föredragit att ägna sig åt förförelse och köp framför våldtäkt och som begränsat sin girighet till handlingar som inte direkt bannlystes av brottsbalken.

Scheer ser helt enkelt inte kvinnans lidande. Idag lyser det i ögonen. Ta varning av det. Om tjugo år kommer andra att förvånas över hur naiv du var. Personer som idag tycker att våldtäktsmän borde kastreras med en slö skridsko eller låsas in på livstid jublade över filmen *Släpp fångarna loss, det är vår*.

Lästips Läs gärna Jan Anderssons och Mats Furbergs *Språk och påverkan* för att få en fylligare bild av hur olika synsätt påverkar vårt sätt att uppfatta världen. De ägnar bland annat stor uppmärksamhet åt de språkliga markörer som används för att uttrycka och påverka både perspektiv och aspekt.

Tendentiöst utnyttjande av sammanhanget

Du utnyttjar sammanhanget tendentiöst om du inte strävar efter att yttra dig neutralt under neutrala betingelser. Exempel på brott mot det förra är att försöka förlöjliga personer som företräder andra åsikter eller att använda ett känsloladdat språkbruk och utspel. Exempel på det senare är att välja plats och tidpunkt på ett styrande sätt. Det är inte alltid befrämjande för det sakliga tankeutbytet att förlägga en debatt om sjösäkerhet till årsdagen av Titanics förlisning, om försvarsanslag till årsdagen av Tysklands ockupation av Norge eller om kärnenergi till årsdagen av Hiroshimabombningen.

Under senare år har teve blivit en faktor som utnyttjas tendentiöst närmast regelmässigt. Medge att tevekommentatorn Kerstin Hallert berättar om ett ovanligt skickligt fall:

Starten av Operation ökenstorm startade som bekant med bara fem rösters övervikt i amerikanska senaten. Beslutet föregicks av ett TV-sänt senatsförhör om situationen i det erövrade Kuwait. TV-tittare över hela världen såg där den späda flickan som brast i gråt när hon vittnade om hur irakiska soldater slet nyfödda ur sina kuvöser.

Den späda flickan hette Narya, och nu avslöjar det amerikanska TV-programmet 60 Minutes att hon är dotter till Kuwaits ambassadör i Washington och att hennes vittnesmål aldrig kunnat verifieras. En färsk bok understryker att Narya helt enkelt var en del av jobbet att sälja ett krig, skött av den berömda PR-firman Hill & Knowlton i Washington, specialiserad på länder med PR-problem. (SvD 2/2 -92)

Senatorerna påverkades både direkt genom vad de själva upplevde i senaten och indirekt av den opinion som skapades genom tevesändningen. Visst är det anmärkningsvärt att senatorerna får fylla rollen av studiapublik i en föreställning som syftar till att styra folkopinionen för att därigenom sätta press på dem. Det principiellt intressanta med fallet är att fäderna till den amerikanska författningen valde

att bygga upp en utpräglad indirekt demokrati för att skydda de högsta styrande organen mot tillfälliga opinionsstormar. I teorin väljer medborgarna inte ens president utan en församling valmän som utser presidenten. Med teves genombrott kan till och med folkförsamlingen användas som arena för att utsätta de folkvalda för den påverkan som författningen vill skydda dem mot.

13.3 Argumentationsanalysens grunddrag

Avsnittet ger en kortfattad introduktion till ordinär argumentationsanalys. Den bild som ges är därför ganska onyanserad. Övriga delar i kapitlet är till för att i någon mån kompensera för detta.

Den stora poängen med argumentationsanalys är att den kan användas för att skaffa sig ett säkrare grepp om hur *hållbar* en tanke är. Den grundläggande metoden är att samla de tankar som talar för respektive mot i var sin hög och sedan väga dem mot varandra. Det för osökt tanken till rättvisans gudinna Justitia. Hon avbildas alltid med våg och ögonbindel. Vågen symboliserar att argumenten för den ena sidans ståndpunkt skall läggas i den ena vågskålen och den andra sidans i den andra. Ögonbindeln står för att vägningen skall ske opartiskt.

Skäl och orsaker

När vi argumenterar för något drar vi gärna fram argument för det vi kom fram till. När vi vill vara ordentliga kan vi också redovisa skäl mot. Men alla som vet något om människor vet också att de skäl som vi drar fram sällan ger hela sanningen. De verkliga drivkrafterna kallas i saklig argumentation för *orsaker*. Ibland har vi en snudd på parodisk motvilja mot att redovisa dem. Om du får ett erbjudande att köpa en bil som du verkligen skulle vilja ha kan du mycket väl säga att du tycker att den inte duger för dina behov för att slippa säga att du inte har råd med den. Om du har gott om pengar men tycker att bilen är undermålig kan du säga att du inte har råd för att vara artig mot den som ger erbjudandet. I många fall är vi fullt medvetna om skillnaden mellan föregivna skäl och verkliga orsaker, men i påfallande hög grad är vi det inte. Det är inte alltid trevligt att se sina verkliga drivkrafter i vitögat.

Förhållandet mellan skäl och orsaker är ett problem i både retorik och saklig argumentationsanalys. I det senare fallet främst genom att man aldrig kan lita på att de skäl man själv och andra drar fram speglar de verkliga orsakerna — de kan göra det, men behöver inte göra det. I retoriken är problemet dels att en enkelspårig koncentration på hedervärda skäl kan gå förbi de faktorer som verkligen påverkar, medan ett oblygt blottande av verkliga orsaker kan göra publiken generad och därmed få den att slå budskapet ifrån sig. Du kan nog räkna ut vilket alternativ som används i marknadsföring:

- a. Skjorta med extra långa ärmor.

- b. Skjorta för dig med med ovanligt liten hals- och bröstvidd.

Satser

De tankar som är inblandade i en argumentation formuleras som *satser*. Dessa kan delas in i: (1) påståendesatser, som beskriver ett sakförhållande utan att avse att värdera det; (2) värdesatser, som uttrycker en värdering; (3) befallningssatser, som ger en föreskrift. (s. 161). Precis som i retoriken kan det vara meningsfullt att skilja på finita och infinita satser:

- Diamant repar safir. (infinitt påståendesats)
- Din bil repade min. (finit påståendesats)
- Flickor är trevliga. (infinitt värdesats)
- Lisa är trevlig. (finit värdesats)
- Du skall inte dräpa! (infinitt befallningssats)
- Slå inte ihjäl Pelle! (finit befallningssats)

Ett problem är att påstående ofta används för att uttrycka värderingar o.s.v. Det gör att man ofta bör strunta i om satserna rent formmässigt är påstående-, värde- eller befallningssatser för att i stället dela in dem efter den funktion som de faktiskt fyller. Det brukar ske i satser med *deskriptiv*, *emotiv* och *normativ* funktion. En deskriptiv sats försöker ge en beskrivning av hur något verkligen är utan att värdera det. För att undvika upprepningar talar jag om sakpåståenden emellanåt. En emotiv sats uttrycker en värdering av ett sakförhållande eller en känsla, termen används också för satser som försöker väcka en känsla eller värdering. Ofta känns det bättre att tala om *omdömen* i stället. En normativ sats ger föreskrifter. Självt känner jag en viss motvilja att tala om normer när någon säger: ”Stäng dörren!” Det gör att jag ibland talar om *uppmaningar*.

Ett problem är att satser ofta fyller flera funktioner samtidigt. Om du säger att du är ledsen är det en beskrivning av ett sakförhållande, ett sätt att uttrycka din känsla och förmodligen också en uppmaning till andra att vara extra snäll mot dig. I argumentationsanalys är det viktigt att försöka hålla ordning på vilken funktion som är huvudfunktion när satsen används som argument. Underförstådda uppmaningar har t.ex. inte med saken att göra vid diskussionen av rena sakförhållanden.

I början av nittonhundratalet var det vanligt att dra ett skarpt snitt mellan deskriptiva satser och resten med motiveringen att sakförhållanden är det enda vi verkligen kan skaffa oss objektiv kunskap om medan resten när det kommer till kritan bara är subjektivt tyckande.

Den sats som skall hållbarhetsbedömas kallas *tes*. I äldre tid förekom det att termen reserverades för ståndpunkter i infinita frågor medan ståndpunkter i finita kallades *hypoteser*. Idag används *tes* som en allmän term oberoende av om frågan är finit eller infinit. De satser som används för att tala för eller mot *tesen* kallas *argument* eller *premiss*. Den slutsats som argumentationen leder fram till kallas *slutsats* eller *konklusion*.

Vikt, relevans och hållbarhet

Ett argument är så tungt vägande som det bara kan bli om det är *avgörande*, d.v.s. bevisar att tesen är hållbar eller ohållbar. De två viktigaste typerna av avgörande argument är sådana som antingen bevisar närvaron av en *tillräcklig* förutsättning eller frånvaron av en *nödvändig*. För praktiskt bruk kan vi tänka oss att den som har hävt i sig en helflaska starksprit uppfyller en tillräcklig förutsättning för att bli berusad och att den som har alibi uppfyller en nödvändig för att inte vara skyldig. Ett riktigt svagt argument saknar vikt över huvud taget. De två faktorer som avgör argumentens vikt är deras *hållbarhet* och *relevans*.

Vad hållbarhet innebär varierar med typen av sats. En sats med deskriptiv funktion ger en sann eller falsk beskrivning av ett sakförhållande. Det gör att den bästa hållbarheten är att satsen är sann och den sämsta att den är falsk. Men det finns flera komplikationer, inte minst att det sällan går att avgöra vad som är sant eller falskt mer än på en höft. Verkliga livets frågor är ofta vaga och svårbedömda. Vissa sakpåståenden är oavgörbara, låt oss kalla dem *trossatser* vare sig de har med religiös tro att göra eller inte. Emotiva och normativa satser är känslö- eller viljeyttringar. Om vi bortser från problemet att folk kan ljuga om vad de tycker och vill så är det meningslöst att tala om dem i termer av sanning och falskhet. Däremot kan de vara mer eller mindre godtagbara, men inte nödvändigtvis lika godtagbara för alla. Att du älskar lakrits innebär inte att andra också måste göra det. Därmed inte sagt att godtagbarheten skulle vara helt godtycklig. Att avgöra i vad mån den är det är i själva verket ett nyckelproblem för vissa grenar inom filosofin, särskilt etiken.

Relevansen säger hur mycket argumentet har med saken att göra om det visar sig vara fullkomligt hållbart. Det gör att den bästa respektive sämsta tänkbara relevansen är:

Argumentet är avgörande om det visar sig vara hållbart. (bästa möjliga relevans)

Argumentet saknar fullkomligt vikt även om det visar sig vara fullkomligt hållbart. (sämsta möjliga relevans)

Vad som är relevant ändrar sig från argumentation till argumentation. Det har t.ex. stor betydelse om fartyg som seglar tillräckligt långt ramlar ned för kanten när man skall avgöra om jorden är platt som en pannkaka, däremot är det fullkomligt betydelselöst för om glass är gott eller om diamant är hårdare än safir. Hållbarheten är oberoende av var argumentet dyker upp: diamant är hårdare än safir utan hänsyn till vilken fråga som diskuteras.

Om både relevans och hållbarhet är bra är argumentet tungt vägande, om båda är svaga är det lättviktigt. Om den ena faktorn är stark och den andra svag brukar det också vara ett tecken på att argumentet är lättviktigt, men det finns undantag. En liten risk att dö kan vara ett mycket tungt vägande argument.

Det hade varit mycket praktiskt om det hade funnits väldefinierade måttenheter för relevans, hållbarhet och argumentvikt på samma sätt som kilogram står till

buds för att bestämma vikten hos allt från smör till döda kameler. Men det finns det inte. De bästa och sämsta värdena är någorlunda hanterliga, men inte ens de är oproblematiske. Hur sant skall något vara för att räknas som sant? Får det finnas minsta lilla möjlighet till tvivel? Om man kräver att det inte får finnas det så blir inte mycket kvar.

Men på något sätt måste du gradera för att kunna jämföra och väga samman. I flertalet fall måste bedömningen ske delvis på känn. Det är därför inte någon mening att använda fingraderade mätvärden eftersom de ändå inte uttrycker någon verklig exakthet. För hållbarhet hos deskriptiva satser är det normalt tillräckligt med skalan *säkert*, *sannolikt*, *möjligt*, *omöjligt*. På samma sätt finns det sällan någon vettig anledning att bedöma argumentvikt så värst mycket noggrannare än med en skala *avgörande*, *viktigt*, *viss vikt*, *utan vikt*. Relevansen klarar sig naturligtvis också med en handfull värden.

Att de värden som du arbetar med inte är exakta gör dem inte meningslösa. De fyller sin funktion bara du kan utläsa vad som förefaller vara ungefär likvärdigt, ha en påtaglig skillnad eller en stor skillnad. Vid sammanvägningar slår ändå ett avgörande argument ut myriader av andra och ett starkt drösar av svaga. Riktigt svaga argument bryr du dig över huvud taget inte om när du väl har kommit fram till att de är det.

Skulle du hitta avgörande argument både för och mot har du problem. I sakfrågor (= vid deskriptiv tes) har du gjort ett allvarligt fel någonstans, kanske i form av en själv motsägelse. I andra frågor har du nog bara råkat vara lite väl generös vid viktbestämningen för något av argumenten. Då måste du tänka efter vad du tycker är "mest avgörande". Om inte det hjälper får du väl singla slant. Det sista låter lite slarvigt, men är allvarligt menat. Det är lätt att stirra sig så blind på små nyansskillnader att man missar avgörande fel som förrycker hela resultatet, t.ex. secundum quid (s. 194).

Sammanställning för eller mot

Innan du värderar argumentationen, d.v.s. bestämmer argumentens vikt och väger samman dem, måste du göra en sammanställning *för eller mot* (*pro aut contra*) (s. 63). Kraven på en sådan lista är: (1) inget argument får vara både för- och motargument; (2) inget argument får upprepas; (3) inga argument får motsäga varandra; (4) inget argument får förutsätta att det som det används för att bevisa är hållbart. Förbudet mot upprepningar nyanseras lite längre fram i avsnittet.

När du börjar tillverka listan skall du inte vara för petig, det stör bara arbetet. Samla först och städa sedan. Den lista som du får när du har samlat argument — men inte städat upp — kallas en sammanställning *för och mot* (*pro et contra*) (s. 62). Som namnet anger bryr du dig inte ens om ifall något räknas som både för och motargument.

När du rensar listan skall du vara extra uppmärksam på vad retoriken kallar *kommerationer*. Det är tankeupprepningar som ger intryck av att säga något nytt, d.v.s. vanligen varierade formuleringar som egentligen uttrycker samma sak. Som

retoriskt knep är de utmärkta, men i dialektiken lurar de dig att övervärdera vikten hos argument genom att räkna med dem flera gånger. Försök alltid att bjuda till lite extra när du argumenterar för teser och satser som du avskyr eller ser ned på och vice versa. Det kompenserar åtminstone något för din spontana partiskhet.

För att bestämma vikten hos ett argument måste du känna till dess hållbarhet. Genom att hållbarheten är en konstant egenskap kan du känna till den från andra sammanhang, men ibland måste du ta till dialektikens standardmetod för att bestämma hållbarhet, d.v.s. att väga argumenten för och mot i en argumentationsanalys. Det innebär att du inte bara behöver argument som talar för eller mot tesen utan även för eller mot argumenten. Detta är något som krånglar till analysen betydligt. Låt oss börja med att precisera terminologin. Ett argument som talar för eller mot tesen kallar vi ett *argument av första ordningen*. Ett argument som talar för eller mot ett argument av första ordningen är ett *argument av andra ordningen* o.s.v. De argument som används för att bedöma ett annat argument kallar vi dess *underargument*. Det argument som underargumenten yttrar sig om kallar vi deras *överargument*. På sätt och vis skulle man kunna säga att tesen är det allra översta överargumentet och att ett överargument är sina underarguments tes.

Det praktiska problemet med att det finns argument av olika ordning är att en enkel lista inte duger till att fånga det. Det finns två vanliga sätt att hantera det. De framgår av skisserna på sidan 63 och 64.

Ett principiellt problem är att förbudet mot upprepningar måste luckras upp en aning. Ett viss sats kan behövas som underargument till flera överargument. Det vore t.ex. befängat att tänka sig att en domstol inte fick ta hänsyn till den tidpunkt då brottet inträffade för att avgöra både om den åtalade hade alibi och för att bedöma om ett föregivet ögonvittne hade möjlighet att observera händelsen.

13.4 Satserna

Avsnittet nyanserar den indelning i satser med deskriptiva, emotiva och normativa funktion som görs i avsnitt 13.3. Det bärande temat är att satser måste tolkas med eftertanke för att man skall få grepp om vad de egentligen säger.

Trossatser

En bra deskriptiv sats är avgörbar, d.v.s. vi kan säga om den är sann eller falsk. Men i princip är alla yttranden som fäller ett sant eller falskt påstående om hur verkligheten är beskaffad sakpåståenden. Det gör att även rena trossatser är sakpåståenden. Flertalet medger nog att vi inte har någon avgörande bevisning för om det finns ett liv efter detta, men visst måste ett påstående att det finns ett efterliv trots detta vara antingen sant eller falskt. I en normal argumentationsanalys brukar sådana trossatser rensas bort automatiskt: ett påstående måste ha någon form av stöd för att kunna betraktas som hållbart. Att påstå att något är bevisat för att det inte finns motbevis är ett argumentationsfel.

En annan sida av saken är att vi kan ta hänsyn till att andra tror på vissa satser utan att därför ta ställning till dessas sakliga innehåll. En ateist kan mycket väl acceptera att en troende skall få slippa utföra vissa handlingar som tron förbjuder utan att därför ta ställning till om Gud finns. Tänk dig någon som vägrar göra värnplikt eller medverka vid aborter eftersom Guds bud innehåller restriktionen "Du skall icke dräpa!" I äldre tid när Guds existens ansågs vara en självklar sanning kunde invändningar som baserades på tolkningen av Guds vilja leda till ett teologiskt avgörande om det verkligen är så att förbudet att dräpa innebär att Gud förbjuder krigstjänst och abort. Idag när staten inte längre tar ställning till om Gud existerar måste bedömningen i stället utgå från: (1) är det verkligen så att personen själv tror på argumentet; (2) förtjänar en person som hävdar sådana argument att det tas hänsyn till dem. Det förra är en sakfråga och det senare en normfråga.

Det är eller jag tycker

Vi har en intuitiv känsla för att det är en skillnad mellan satser som beskriver hur något verkligen är och sådana som ger uttryck för fritt tyckande. Det är naturligt att tänka sig att deskriptiva satser hör till den förra kategorin medan emotiva och normativa hör till den senare, men det finns flera komplikationer. En av de mera uppenbara är att sakpåstående kan handla om fenomen där man kan ha olika uppfattningar om hur gränsdragningar skall göras.

- a. Pelle sa att han hade fått en svart jacka men Lisa rättade till marinblå.
- b. Det är snarare en kulle än ett berg.

För att undvika missförstånd och käbbel går det att *operationalisera* svårbestämda begrepp, d.v.s. ge en definitionsartad beskrivning eller ange en testprocedur som visar när en term får användas. Typiska exempel finns i lagstiftning och vetenskap. Poängen med operationella definitioner är att de gör påstående intersubjektivt kontrollerbara, d.v.s. någon annan kan säga om du ljuger eller inte. Sådana definitioner kan ge ett fantastiskt exakt och objektivt intryck, men det är viktigt att inse att de är godtyckligt valda förgrovnings. Statistikerna måste ha lätthanterliga kriterier för att sortera oss i fattiga och icke fattiga, arbetsskadade och icke arbetsskadade, trångbodda och icke trångbodda. Små förskjutningar i definitionerna kan göra att samhället ser helt annorlunda ut i statistiken. Det kan i och för sig stora också: hur många fattiga skulle vi ha i Sverige om vi använde det traditionella indiska kriteriet att en person vars hela disponibla inkomst räcker till 2.700 kcal per dygn inte är fattig?

När vi talar om upplevelser gör vi det ofta som om vi talade om vilka sakpåstående som helst:

- c. Tom Cruise är jättesöt.
- d. Lisa är sötast i klassen så alla utom Lotta och ett par till röstade på henne som lucia, trots att hon egentligen är fel typ.

Påståendet att Tom Cruise är jättesöt är ett typexempel på emotiva satser, men det är knappast troligt att den som säger så inte uppfattar det som en sann eller falsk beskrivning av ett sakförhållande. Det gäller nog även andra som orkar engagera sig i frågan. Om de börjar gräla om saken drar de fram skäl och försöker komma överens om kriterier på samma sätt som vid käbbel för att avgöra om en upphöjning på jordens yta är ett berg eller en kulle. Det vore kanske lika bra att rösta eller slåss om saken i båda fallen. I **d** skulle i vart fall en omröstning ge ett tydligt resultat. Men bedömningar av utseende måste väl ändå vara emotiva och subjektiva så att de förstår? Visst. Det finns också tydliga skillnader i skönhetsideal mellan olika tider och kulturer, men bara genom att säga det har man sagt att det finns skönhetsideal. Skillnaderna mellan dem är också ganska små när det kommer till kritan. Jag känner åtminstone inte till någon kultur där omgivningen skulle slå av skönheten hos någon med grovt osymmetrisk kroppsbyggnad och slemmiga fiskfjäll som hud. Du skulle bara hyckla om du gick in till Lisas klass och inte klarade av att peka ut den handfull flickor som inte ser ut som en typisk lucia men som ändå hör till de sötaste i klassen.

En viktig följd av att vi ofta har en påtaglig tendens att göra likartade bedömningar är att tal om emotioner kan ha en inbyggd svävning mellan att handla om vad jag tycker och vad man tycker. Om yttranden som "Tom Cruise är jättesöt" och "Robert Mapplethorps fotografier är anstötliga" tolkas som ett uttryck för talarens personliga bedömning är de uppenbart emotiva satser. Om de däremot är avsedda att beskriva vilka reaktioner som väcks hos flertalet eller en viss grupp är de ofta deskriptiva.

Med tanke på att känslomässiga omdömen är subjektiva kan det verka meningslöst att diskutera dem, men det är det inte. Förmågan att gissa sig till andras känslomässiga reaktioner är nämligen mycket viktig. Det är det som du ägnar dig åt när du funderar över vad som är stötande, billigt o.s.v. för att undvika olika former av dygdbrott. När du tänker efter hur du reagerar själv använder du dig ofta bara som ett mätinstrument, sedan justerar du "mätvärdet" efter vad du har för föreställningar om skillnaden mellan dina och publikens reaktioner.

Tal om emotioner kan alltså vara deskriptivt, men det finns också en normativ komponent. Det är inte ovanligt med normer för vilka känslö- och smakupplevelser som är passande. Dessa kan skilja sig drastiskt från vad vi tycker spontant. Att behärska rätt normer för smak och känslor är viktigt för social framgång och självkänsla: att skaffa sig kultur och bildning är i påfallande hög grad en fråga om att lära sig tycka om rätt saker, eller i varje fall lära sig vad man bör hyckla att man gillar. Om du inte har skaffat dig ett normerat smaksinne genom att gå en vinprovarkurs kan du ju alltid plugga vinrecensioner för att kunna läsa av på etiketten om du tyckte att vinet du just drack var gott eller inte. Självklart har skillnader mellan vad vi tycker egentligen och vad vi känner att vi borde anse stor betydelse för vilka skäl vi drar fram och vilka verkliga orsaker som finns i bakgrunden.

Men vad vi tycker bestäms inte bara av socialt tryck. Vi är också biologiska varelser med ett genetiskt arv. Hur stor betydelse det har för vårt tänkande, tyckande och kännande är omtvistat. För några decennier sedan var det vanligt att

tona ned genernas betydelse, men de senaste åren har det blivit mer salongsfärdigt att fästa vikt vid biologin. Till stor del beror det på att vårt idéklimat påverkas av de senaste årtiondenas mycket stora framsteg inom genetik och den fysiologiskt grundade forskningen om mentala processer.

Ur argumentationsanalysens synvinkel är den ökade betoningen av en biologisk grundning för känslor och normer viktig genom att den antyder att vissa synsätt kan vara typiskt mänskliga. Om det är välgrundat blir inte emotioner och normer riktigt lika godtyckliga längre. Vissa sådana nedärvningar är lätta att lägga märke till, som vår stenåldersanpassade tendens att vara mer förtjusta i socker och fett än vad hälsa och fåfänga mår riktigt bra av. Speciellt problematiskt är det om vissa egenskaper kan visas vara typiska för olika grupper. Har män rätt att begå mer aggressiva handlingar om det är naturligt för dem, eller innebär det att de har en inneboende ondskas och att de därför skall hållas efter hårdare? Räkna med att den typen av argument kommer att bli vanligare i den allmänna debatten de närmaste åren. Räkna också med att de ofta har nog så vidlyftiga spekulationer som fundament, men det principiella problemet kvarstår. Är det rätt att följa sin natur och fel att bryta mot den?

Det som inte sägs rent ut

Nästan allt vi säger bygger på mängder av presuppositioner 'bakgrundsantaganden'. Det är speciellt lätt att se hos emotiva och normativa satser. En emotiv sats blir helt befängd om den utger sig för att fälla ett omdöme om något som inte finns vare sig i fantasi eller verklighet. Det kan vara meningsfullt att diskutera om en tjur har en snygg nosring, liksom om du skulle bli söt om du fick låna den, men det är inte meningsfullt att diskutera om jultomtens nosring klär honom.

Nu är det inte bara presuppositioner om sakförhållanden som kan följa med på köpet. Det är också vanligt att förutsätta att vissa omdömen och föreskrifter är självskrivna. Det gör att emotiva och normativa satser ofta underförstås.

- a. Det drar från fönstret.
- b. Jag blir så ledsen när du är otrogen.

Yttranden av typen i **a** används för att ge underförstådda uppmaningar, men de är sakpåstående om de tolkas bokstavligt. De ger ju en beskrivning som kan vara sann eller falsk. Om vi tycker att gnällspiken gott kan resa sig upp och stänga själv kan vi därför välja att tolka yttrandet bokstavligt och svara "det har du rätt i". Exempel **b** går också att tolka som ett sakpåstående eftersom talaren ger en beskrivning av sina känslomässiga reaktioner, men en så bokstavlig tolkning är lite fånig eftersom det uppenbart är en emotiv sats. Även den har en norm förknippad med sig, och vi kan nog utgå från att det är den som talaren vill förmedla. Du gör därför knappast succé genom att artigt hålla med talaren genom att säga att det säkert är helt korrekt att han eller hon blir ledsen när du är otrogen. Fast å andra sidan, det gör du knappast med den här varianten heller:

- c. Jag godtar den underförstådda normativa sats som föreskriver att jag inte skall vara otrogen. Däremot är den underförstådda deskriptiva sats som säger att jag är otrogen falsk (vilket gör den till en otillåten presupposition). Därmed faller en nödvändig förutsättning för att du skall vara ledsen över min otrohet. Det finns därför ett avgörande argument mot att du skall vara det.

Satser som följer med på köpet ställer till problem genom att det är lätt att förutsätta att de är hållbara utan att pröva det. Det gäller inte bara presuppositioner om sakförhållanden utan även underförstådda omdömen och normer. Var speciellt uppmärksam på hur konsekvenser av sakpåståenden påverkar vår vilja att komma med invändningar. Känn efter hur du själv reagerar på satserna:

- d. Lisa har IQ 100 och Pelle 85.
 e. Vita i USA har i medeltal IQ 100 och svarta 85.
 f. Vita och svarta i USA har samma IQ.

Om du reagerar någorlunda normalt drar du förmodligen automatiskt slutsatsen att Lisa är klart intelligentare ur **d**. Hur du reagerar på **e** beror nog främst på vilka rasfördomar du har. Om vi utgår från att du inte är rasist kommer du förmodligen med invändningar av följande typ: det kan inte vara sant; intelligensvärden säger så lite; det beror på miljöfaktorer som skolgång; testerna visar fel saker eftersom de är felkonstruerade. Alla dessa invändningar hade varit lika relevanta mot **d** och **f**. Skillnaden är att vi är betydligt mer benägna att komma på invändningar mot en sats om vi anar att den får obehagliga konsekvenser.

13.5 Hållbart och relevant

Avsnittet ger punktbelysningar av några vanliga problem som brukar dyka upp i samband med argumentationsanalys.

Allmänna principer för hållbarhet

Grundprinciperna för hållbarhetsbestämningen av deskriptiva satser kan sammanfattas med tre punkter: (1) vi nöjer oss i vissa fall med att bedöma sakpåståenden utan en kritisk granskning; (2) vi måste godta sakpåståenden som sanna ifall de är konsekvens av andra sakpåståenden som vi godtar som sanna; (3) vi kan inte godta två olika sakpåståenden som sanna om det vore inkonsekvent.

Den första principen är djupt problematisk, men det är omöjligt att komma ifrån att vi måste bedöma vissa sakpåståenden utan en kritisk granskning. Bland de mera typiska fallen är när du anser att något är självklart sant och när du förlitar dig på en auktoritet. Att slå upp vad experter säger är inte en kritisk granskning. Däremot är det naturligtvis bättre än att bara gissa vilt. Det viktiga är att du inte väljer och vrakar bland experterna till dess att du hittar en som säger något som passar.

Grunden för att vara konsekvent är dels att inte godta motstridiga satser och dels att tillskriva en sats samma hållbarhet var den än dyker upp. Du får ju inte säga att en sats är falsk i en argumentationsanalys och sann i en annan. Däremot kan samma språkliga formulering naturligtvis tolkas olika i skilda sammanhang.

Bedömningen av hållbarheten hos emotiva och normativa satser är mycket enkel om du erkänner allas rätt att tycka som de vill, men det gör du knappast. Det råder t.ex. ganska stor enighet om att folk inte har rätt att slå ihjäl varandra hur som helst. Över huvud taget är vi ganska benägna att diskutera både känslomässiga omdömen och normer med en uppenbar avsikt att försöka komma fram till enighet och med en vilja att de vi diskuterar med skall ta intryck av de argument vi för fram. Det gör att vi behöver någon form av principer för hållbarhet hos emotiva och normativa satser. De flesta skulle nog godta följande lätta justering av de principer som ges för deskriptiva satser ovan: (1) vissa omdömen och normer är självklart godtagbara; (2) det är svårt att förkasta ett omdöme eller en norm som är en uppenbar konsekvens av annat vi godtar; (3) det är svårt att hävda ett omdöme eller en norm om det är inkonsekvent att samtidigt hävda annat som man godtar. Till detta kommer att satserna måste vara sakligt sett välgrundade. Det är knappast hållbart att hävda att Pelle är löjlig för att han har så ful mössa om han inte har någon mössa över huvud taget eller att han skall ha stryk för att han är löjlig om man inte tycker att han är det.

Med en sådan utgångspunkt kan man åtminstone diskutera vad som är rätt och fel. Men någonstans går gränsen för vad som är värt att resonera om, och olika människor drar den olika. Du märker det tydligt när någon anklagar dig för att vara inkonsekvent i frågor som du anser enbart ha att göra med personligt tyckande.

Allmänna principer för relevans

En deskriptiv sats får enbart ha deskriptiva satser som argument. Det gör att en argumentation för en deskriptiv tes över huvud taget inte får innehålla något annat än deskriptiva satser. Det som krånglar till det lite är att man mycket väl kan diskutera sakpåståenden som handlar om både känslomässiga bedömningar och normer i deskriptiva argumentationer. I sådana fall kan det vara svårt att hålla tungan rätt i mun. Det är skillnad på:

- a. Pelle är arg på Lisa. (deskriptivt)
- b. Det är obehagligt att Pelle är arg på Lisa. (emotivt)
- c. Det är rätt av Pelle att vara arg på Lisa. (normativt)

Både emotiva och normativa satser måste ha en korrekt saklig grund för att bli meningsfulla. Det gör att alla tre exemplen kräver stöd av argument som är relevanta för att avgöra om Pelle verkligen är arg på Lisa. Oberoende av funktion kan satser alltså behöva stöd av deskriptiva argument för att visa om ett sakförhållande föreligger eller inte. Emotiva och normativa satser måste dock ha starkare stöd än att

bara bygga på en korrekt saklig grund för att vara hållbara. Det gör att deras hållbarhet nära nog alltid måste bedömas utifrån en sammanvägning av argument av flera olika typer. Frågan är bara vilka former av argument som kan vara relevanta.

- d. Guds bud förbjuder dråp så döda inte Pelle! (norm stöder norm)
- e. Inälvor är äckligt så jag ogillar kalvbräss. (emotion stöder emotion)
- f. Så fult, du vet väl att man inte får ha armbandsur till smoking. (norm stöder emotion)
- g. Tjurfäktning måste förbjudas, jag tycker att det är så obehagligt. (emotion stöder norm)

Det är uppenbart rimligt med normer som argument för normer och emotioner för emotioner, som i **d** respektive **e**. Frågan är om emotioner kan vara relevanta argument för en normativ tes och vice versa, som i **f** och **g**? Svaret beror på i vad mån man anser att det går att föreskriva känslor, d.v.s. ge normer för emotioner, respektive känna sig till vad som är rätt och fel. Det är en mycket svår fråga vars svar du får söka på annat håll.

Lästips Hur man kan resonera i normfrågor illustreras av t.ex. Peter Singers *Praktisk etik*.

13.6 Irrelevanta argument

Nedan presenteras en lista med klassiska argumentationsfel som samtliga innebär att irrelevanta argument läggs till grund för slutsatsen. Att en argumenttyp är med i listan innebär att den inte har med saken att göra vid diskussion av rena sakfrågor. Däremot kan den ha stor betydelse vid diskussioner som har med värderingar och praktiska beslut att göra.

Listan hör snarare hemma i filosofi än i retorik, men den ingår ändå i vad en retoriker skall känna till. I och för sig bjuder den inte på några större överraskningar: retorikens knep är filosofins ogräs.

Argument till käppen

Argument till käppen (*argumentum ad baculum*) är för ämnet irrelevanta hot. De kan sägas rent ut eller vara underförstådda. Man behöver inte hålla käppen själv. Studera exemplen:

- a. Du kommer inte att få den där tjänsten om du inte går med på att tyskarna brände judar.
- b. Du kommer inte att få den där tjänsten om du gifter dig med den där tattarslynan.

Att, som i **a**, argumentera mot påståenden som är allmänt förkastade med att personen som hävdar dem måste räkna med negativa konsekvenser är precis lika mycket argument till käppen som när makthavare försöker stoppa misshagliga sanningssägare. Exempel **b** är förvisso motbjudande, men det är knappast argumentationsfelet *argument till käppen* beroende på att karriär och social ställning kan vara viktigare än kärleken vid val av hustru. Negativa och positiva konsekvenser är inte alls irrelevanta som argument när ett beslut skall fattas. Däremot saknar de betydelse för vad som är sant och falskt.

Fördömandet av argument till käppen utgår från insikten att sanningen inte ändras för att någon tvingas att hålla tyst eller hyckla: alla skall ha rätt att hävda sin åsikt, och ingen skall snegla på vilka konsekvenser sanningen får. Grundtanken är att sanningen segrar om den och lögnen får mötas i ärlig strid.

Innebär detta att de som förnekar nazisternas förintelseläger skall ha rätt att bedriva sin propaganda hur de vill? Faktiskt inte. Vad som är argument till käppen är en sakfråga. Om man vill använda argument till käppen är en normfråga. Men visst är det alltid problematiskt att argumentera för inskränkningar i andras rätt att föra fram sina åsikter för den som vill framstå som intellektuellt hedervärd.

Argument till människan

Argument till människan (argumentum ad hominem) är att angripa motståndarens person, karaktär eller motiv i stället för att hålla sig till ämnet. Det är en mycket effektiv argumentationsform genom att den bryter ned samhörigheten mellan motståndaren och publiken samt framställer honom eller henne som opålitlig och okunnig i sak. Det är kort sagt en blandning av indignationsskapande patosbevisning och negativ etosbevisning. Ofta yttrar sig argument till människan bara i en lätt overseende attityd:

- a. Så kul att höra vad du tycker, men du växer nog snart ifrån det där skall du se.

Att hänvisa till auktoriteter kan också vara en form av argument till människan. Åsikter blir inte sanna bara för att en professor eller kändis har gett uttryck åt dem. Däremot övertygar den typen av argument bra.¹

Ett speciellt problem är expertutlåtanden. Vissa frågor är så svåra att ställningstaganden i praktiken måste bygga på vad experterna säger. Principiellt är det en horror. Grundtanken bakom den vetenskapliga revolutionen på sextonhundratalet var att bekämpa just auktoritetsargument: alla skulle ha möjlighet att verifiera vad som var sant genom egna experiment i stället för att vara utlämnade åt universitetens skriftlärd. Den moderna vetenskapen var alltså en rebellrörelse riktad mot universitetens kunskapsmonopol i inledningskeendet.

¹Det gör att den som har en lägre position i en statushierarki måste lägga ned mycket mer arbete för att få igenom sina idéer än den som är högre upp. Försök därför anknäta dina förslag till auktoriteter när du har chansen.

Notera att felet *argument till människan* består i hänvisningar till personliga egenskaper hos dem som yttrar sig i stället för sakargument, inte i diskussioner av personliga egenskaper över huvud taget. En politikers personliga egenskaper är i högsta grad relevanta för om han eller hon skall anförtros ett viktigt uppdrag. I sådana fall gäller det snarast vilka personliga egenskaper som är viktiga och i vilken mån.

Argument till okunnigheten

Argument till okunnigheten (argumentum ad ignorantiam) är att hävda frånvaron av motbevis som ett argument för en obevisad ståndpunkt. De typiska exemplen är uppenbart befängda påståenden av typen:

- a. Ingen har lyckats bevisa att det inte finns flygande tefat, alltså måste man ta vittnesbörderna om dem på allvar.

Men det är lite mer komplicerat än så eftersom det är förbluffande lite som är bevisbart i sträng mening. I själva verket tenderar vi att vara djupt dubbelmoraliska i vårt val av kriterier för vilken bevisning som skall krävas för sådant vi redan tror på jämfört med vad vi uppfattar som lögn eller vidskepelse.

Argument till tystnaden

Argument till tystnaden (argumentum e silentio) påminner starkt om argument till okunnigheten. Det är att hänvisa till att motståndaren underlåtit att komma med invändningar (jfr Clintons 24-timmarsregel s. 50).

Argument till medlidandet

Argument till medlidandet (argumentum ad misericordium) är normalt en mer eller mindre öppen vädjan om medlidande som får sakfrågan att hamna i bakgrunden. Det är inte sakligt relevant att hänvisa till offrets lidande för att försöka få en misstänkt dömd utan tillräcklig sakbevisning. Däremot är det ett utmärkt patosbevis.

Notera att lidandet i sig emellanåt är en sakfråga som måste behandlas för att t.ex. bedöma storleken på ett skadestånd eller ett straff.

Argument till folket

Argument till folket (argumentum ad populum) kan tolkas såväl som att det är att vädja till ”folkets” intressen och känslor som att det är att använda dess åsikt som argument. I båda fallen blir resultatet att man förbigår sakskaalen. Den förra tolkningen är en variant av argument till käppen så den förbigås här. Den senare innebär en skarp markering mot tanken att flertalet alltid har rätt. Den säger egentligen bara det självklara att det är meningslöst att avgöra sakfrågor genom omröstning.

Problemet är att man ändå måste göra det ibland. Detta har lång hävd inom domstolsväsendet, men också inom kyrkan och vetenskapen. I kyrkan används omröstningar vid kyrkomöten för att avgöra kvistiga trosfrågor. Inom vetenskapen är det ibland nödvändigt att komma fram till något som i vart fall tillfälligt summerar vad som är den etablerade vetenskapliga sanningen. Miljölagar måste stiftas och skadeståndsmål avgöras även om experterna är oeniga.

Varken i det religiösa eller det vetenskapliga fallet rör det sig om enkla opinionsundersökningar utan om ”rättegångar” där experterna analyserar argumenten noggrant innan de vägs samman.

Argument till vördnad och respekt

Argument till vördnad och respekt (argumentum ad verecundiam) är att hänvisa till traditionella uppfattningar i stället för att hålla sig till ämnet:

- a. Dög skapelseberättelsen åt Jesus, duger den åt mig.
- b. Men här har vi alltid gjort så.

Men visst kan traditionella värden och handlingsmönster vara goda argument i normativa diskussioner. Om folk vill bete sig irrationellt därför att de alltid har gjort det, varför skall de inte få göra det då? Skälet till att ändå vara mycket skeptisk mot den typen av argument är att de gärna används för att försvara skändligheter som inte går att försvara på något annat sätt.

Svårigheten med att hantera argument till vördnad och respekt blir akut när olika värdesystem hamnar i konflikt. Skall medlemmar i vissa religiösa sekter ha rätt att neka vissa former av medicinsk behandling åt sina barn? Skall vissa grupper ha rätt att omskära sina döttrar? Har svenskor självklart rätt att sola topless i alla länder? Skall svenskar få snusa i EG och fransmän äta opastöriserad ost?

Generalisering från orepresentativa exempel

Generaliseringar kan utgå från ett enda orepresentativt exempel, men att det är många utgör ingen garanti för representativitet. Det räcker att någon faktor sorterar bort allt som skulle kunna tjäna som motinstanser. Det räcker inte att försöka vara systematisk eftersom just systematik leder till en risk för systematiska fel.

Efter detta, på grund av detta

Efter detta, på grund av detta (post hoc, propter hoc) är argumentationer som blandar ihop orsak med tidsföljd så att något förutsätts vara en konsekvens bara för att tidsföljden stämmer. Det är en svår kategori att hantera eftersom studier av tidssamband är en av de mera självklara metoderna för att få grepp om hur något fungerar. Problemet blir akut när diskussionen gäller något som inte kan upprepas experimentellt. Hur prövar du om just Pettersson fick sin cancer av att röka eller av luften på arbetet?

Osäker premiss

Osäker premiss (petitio principii) är ofta otillåtna presuppositioner. Ett annat viktigt specialfall är *cirkelbevis (circulus in probando)*, d.v.s. att minst en av premisserna förutsätter att slutsatsen är korrekt:

- a. Visst finns Gud. Det står ju i Bibeln och det är Guds ord.
- b. Pelle är så trevlig, han gör bara trevliga saker.

Det andra exemplet tarvar en förklaring. I och för sig är det inget cirkelbevis att påstå att en person som gör trevliga saker är trevlig. Cirkeln ligger på ett annat plan. Om du utgår från att en person har en viss egenskap så kommer du vid varje bedömning av vad den personen har gjort att låta det vara ett argument för en viss tolkning. Det ökar sannolikheten att du kommer att bedöma handlingar som tecken på den förväntade egenskapen. Dessa bedömningar blir sedan i sin tur bevis för att personen har egenskapen i fråga. Det är till stor del denna enkla princip som ytterst ligger bakom standardpåpekandet att vi bestämmer hur vi skall bedöma människor på sådär tjugo sekunder och att det sedan är ett hästarbete att få oss att ändra oss. Motsvarande fenomen är ett enormt problem i vetenskapen. Även forskare ser vad de förväntar sig att se. Cyniker talar därför inte om att de säkerställer data utan om att fabricera dem. Kort sagt har vi alla en tendens att tolka våra observationer på ett sätt som bekräftar synsätt som vi redan omfattar, vilket är ett sätt att utgå från vad som skulle bevisas.

Okunnighet om beviset

Okunnighet om beviset (ignoratio elenchi) består i att bevisa något annat än det man utger sig för att bevisa. Att någon svarade dåligt på ett test innebär inte nödvändigtvis att personen i fråga var dålig på det som testet utgavs att mäta. Att bevisa att ett sakpåstående stämmer innebär inte att man har bevisat att en värdering som man själv starkt förknippar med det måste godtas.

14. Orden

Ett huvudsnitt i formuleringsläran går mellan ordval å ena sidan och mer komplexa fenomen som meningsbyggnad å den andra, med retorisk terminologi mellan *enstaka ord* och *ord i sammanhang* (s. 114). Gränsen mellan de två grupperna är vag eftersom många av de alternativ som måste övervägas i ordvalet är allt annat än enstaka ord i sträng mening. Det gäller inte minst de utbyten som sker med smyckningen *perifras*. Den räknas som en ettordssmyckning trots att utbytet skall bestå i en definitionsartad omskrivning som kan vara allt annat än ett ord, t.ex. *barrträd med ljus och kulor* i stället för *julgran*. Det vore direkt besynnerligt att inte räkna valet mellan *successivt* och *pö om pö* som en fråga om ordval.

Grundalternativet i ordvalet är *de rätta orden*, d.v.s. de ord som känns alldeles extra naturliga och självklara för det omtalade. Kalla en hund för "hund" och en spade för "spade" så använder du rätt ord. Ord som har tillräckligt likartad betydelse för att kunna användas som utbyten kallas *synonymer*. *Troper* är ord eller formuleringar som kan användas som utbytesord om de används förvridet. Kalla en människa för "blomma" så använder du en trop. Ibland är det praktiskt att skilja på synonymer och troper, ibland att räkna troper som en sorts synonymer. I smyckningsläran skiljs de åt i så måtto att den ordorienterade delen kan klyvas i en del om vardera.

Själv skiljer jag synonymer och troper delvis åt genom att nästa kapitel viks helt åt troperna medan detta diskuterar ordval utan att göra någon poäng av vad som är tropiskt eller icketropiskt.

Notera att jag i stort sett bortser från de speciella egenskaperna hos formord av typen *och*, *till* och *att*. Framför allt är det mesta som sägs om betydelse irrelevant för dem eftersom de främst är till för att markera språkliga funktioner i stället för att som ordinära ord kommentera något omtalat.

Dygd- och stilläran är av oerhörd betydelse för ordvalet men eftersom de behandlas i kapitel 7 förbigås de i stort sett här. På samma sätt finns det ingen anledning att upprepa de semantiska iakttagelser som görs i kapitel 13.

Introduktioner till avsnitten

1 Betydelsen

Ordens betydelse avgör dels vad de kan peka ut och dels vad som sägs om det utpekade.

2 Grad av synonymi

Synonymer är ord som är så lika att de är utbytbara, men poängen med dem är att de inte är helt lika.

3 Diverse egenskaper

Även om det går att skissera en skala med kriterier för grad av synonymi, finns det mängder med andra faktorer som komplicerar ordvalet.

4 Rätta ord och andra

De rätta orden kan ses som det konstlösa grundalternativet i ordvalet, men det finns vissa komplikationer.

5 Ett ord eller flera

Gränsen mellan vad som är ett ord eller flera är svår att dra.

14.1 Betydelsen

En tvååring som pekar ut en fågel och säger ”pippi” har fattat en huvuduppgift hos den språkliga kommunikationen: att peka ut saker och säga något om dem. Det är ordets betydelse som avgör vad det kan peka ut, men också vad det säger om det utpekade.

Synen på vad som skall räknas in i begreppet betydelse varierar starkt. Det är helt i sin ordning eftersom man försöker fånga olika egenskaper med det i olika situationer. I det här sammanhanget vill jag få med allt hos ett ord som påverkar den mentala föreställningen om det utpekade fenomenet i betydelsen. Uttryckt på annat sätt menar jag att ord som *färgar* (s. 30) det omtalade fenomenet på olika sätt har en skillnad i betydelse. Därmed hamnar de känslor som orden väcker, det intryck de ger av talaren, deras väljud och liknande utanför betydelsen. Samtidigt hänger naturligtvis ordens funktion som patos- och etosbevis nära samman med färgningen. Ett ord som *käring* används t.ex. knappast på fullt allvar utan avsikt att väcka negativa känslor. Samtidigt antyder det att talaren knappast högaktar medelålders och äldre kvinnor, vilket inte alltid befrämjar samhörigheten med publiken.

Betydelseomfång

De fenomen som en ordbetydelse kan peka ut kallas *betydelseomfång*. *Företeelse* har större betydelseomfång än *kamel* medan *riddjur* och *kamel* har delvis överlappande betydelseomfång eftersom det finns riddjur som inte är kameler och kameler som inte är riddjur. När vi skall definiera något tar vi gärna och kombinerar begrepp med delvis överlappande betydelseomfång. Typfallet på detta är den renodlade *aristoteliska definitionen*. I denna begränsas ett begrepp av ett annat. En *ungkarl* är något som är både en man och något ogift. En *skräpuk* är något som både är mycket fult och en ansiktsmask. Poängen med sådana definitioner är att de ställer upp exakta kriterier för vad som ingår i betydelseomfånget. De gör det också lätt att bygga upp prydliga begreppshierarkier där överbegrepp delas in prydligt i underbegrepp. Bland de mera grandiosa exemplen på sådana indelningar är Linnés sexualsystem där det levande först delas i växter, djur och stenar¹. Svagheten är att såväl betydelseomfång som betydelse ofta är ganska tänjbara. Detta fångas av den moderna *prototyp teorin*, som säger att vi lagrar betydelser som prototyper, d.v.s. mer eller mindre idealiserade typföreställningar om vad ett begrepp står för. Detta stämmer bra med hur ordböcker definierar färger. *Svensk ordbok* definierar *röd* och *vit* med ”som har färg som liknar rinnande blod” och ”som har färg som nyfallen snö”. Över huvud taget har vi en stor tendens att dela in företeelser i typiska och otypiska representanter för sin art. En människa med horn och svans är fortfarande en människa, men ingen typisk.

En retorisk poäng med prototypbegreppet är att det kastar visst ljus över evidentialitet. En av dess huvuduppgifter är nämligen att justera prototyper hos publiken.

¹Fråga inte mig varför Linné trodde att stenar är levande.

Du skapar ju evidentia för att fylla begrepp med ett lämpligt innehåll.

Betydelsekärna, bibetydelser och konnotationer

Ord har emellanåt flera klart åtskilda betydelser, som *bok*. Men även om vi bortser från det genom att t.ex. räkna *bok* 'längre skrift' och *bok* 'slags träd' som två olika ord är betydelse något komplicerat. En stor svårighet — både i språkvetenskap och i praktiskt ordval — är att allt i en betydelse inte är lika viktigt för vilka fenomen som ordet kan avgränsa. En bil är en viss typ av "motordrivet hjulfordon", men visst skulle en bil som sprang med fötter fortfarande vara en bil. Det är därför rimligt att skilja mellan *betydelsekärna* och *bibetydelser*. Vi kan definiera skillnaden genom att säga att betydelsekärnan består av faktorer som är mycket viktiga — helst nödvändiga — för att det skall kännas rätt att använda ordet medan bibetydelserna är sådant som bör vara uppfyllt. Problemet är bara att det är mycket svårt att bestämma vad som hör till vilken kategori. En bil måste vara ett fordon, men motorn är knappast nödvändig. En segeldriven bil skulle fortfarande vara en bil. Det viktiga är snarast att den inte är avsedd att dras av ett lok, en häst o.s.v. Den skall alltså vara "självrörlig", precis som det ursprungliga namnet *automobil* 'självrörlig' säger. Fast å andra sidan är en bil som inte kan röra sig ur fläcken också en bil. Låt oss vara lite generösa och räkna in både motorn och självörligheten i kärnbetydelsen. När det kommer till kritan är det inte mycket i en betydelse som man inte bortser från emellanåt.

Riktigt svårt blir det när vi för in begreppet *konnotationer*. Det är sådant som är så löst förknippat med ordets betydelse att det inte ens förtjänar att kallas bibetydelser. Vissa av dessa bör ändå räknas in i betydelsen eftersom de är viktiga för vilken färgning orden ger. Det gäller inte minst de förknippningar som gör att vi känner att något uppfyller våra prototypiska föreställningar. Visst är en "bra" amerikansk miljonär gapig och vulgär, en skåning sävlig och en norrman påfrestande hurtig? Jämför exempen:

- a. Jag mötte en bergsprängare idag, en timid fröken som samlar frimärken.
- b. Jag mötte en bergsprängare idag, en man som arbetar som talpedagog i Motala eftersom han aldrig fick något jobb inom det yrke han först utbildade sig för.
- c. Jag mötte en bergsprängare idag, den stod på busshållplatsen och förde ett förfärligt oväsen.

Exempel **a** är lite konstigt eftersom vi förväntar oss att en bergsprängare skall vara en stor och kraftig karl, däremot är det absolut inget som säger att en bergsprängare måste vara det. En bergsprängande timid fröken bryter därför mot konnotationerna. I **b** uppfyller inte bergsprängaren det rimliga kravet att det skall röra sig om en person som antingen utövar, tänker utöva eller har utövat yrket i fråga. Däremot råder det inte någon tvekan om att han har rätt att kalla sig bergsprängare eftersom han är utbildad till det. Det är därför en avvikelse från en bibetydelse. I **c** annonseras först att det rör sig om en person och inte ett föremål genom bruket av

ordet *mötte*. Det gör att ordet har en kärnbetydelse i början av meningen och får en annan i slutet.

I snävare bemärkelse är konnotationen en extra upplysning om det omtalade, i vidare allt vi förknippar med ordet. Det gör att inte bara faktorer som i viss mån modifierar det sakliga innehållet utan även det som påverkar känslor inför talaren och det omtalade kommer med. Gränsen är för övrigt svår att dra eftersom våra känslor påverkar vad vi ser och vice versa. Följande exempel illustrerar konnotationer i ganska vid bemärkelse. Det är svårt att säga i vad mån de modifierar betydelsen, men oberoende av om de gör det eller inte är de viktiga för vilken effekt texten får och vilket intryck den ger.

- d. Representanten för ny demokrati påpekade lågmält att svenska folket inte har råd att ta emot fler flyktingar medan folkpartisten högljutt skrek att vi inte kan undgå vårt ansvar.
- e. Lisa har varma, stålblå ögon.

Tänk dig att det är en representant för ett parti med en generös flyktingpolitik som faller yttrandet i **d** och att nydemokraten verkligen talade lågmält och den andra högljutt. Det är ändå ett konstigt yttrande beroende på att *påpeka lågmält* markerar en positiv attityd och väcker känslor av förtroende medan *skrika högljutt* fungerar på motsatt sätt. I den offentliga debatten är det därför regelmässigt den egna sidan som kommer med lågmälda påpekanden och motsidan som är högljudd. I **e** lånar ordet *stål* lite av sin kyla till Lisas ögon, vilket gör sammanställningen med *varma* lite konstig. Inget hindrar dock ögon från att ha en kall färg och en varm utstrålning.

14.2 Grad av synonymi

Poängen med synonymier är att de skall vara tillräckligt lika för att gå att byta mot varandra, men tillräckligt olika för att det skall finnas någon anledning att göra det. Ur retorisk synvinkel är det därför meningslöst att kräva att ord alltid skall vara utbytbara för att få kallas synonymier. Däremot är det naturligtvis intressant att försöka skaffa sig ett grepp om vilka egenskaper som skiljer ord åt och vilka som i främsta rummet avgör om orden är utbytbara. Låt oss kalla det grad av synonymi. Ändarna på skalan är ord som alltid är utbytbara utan störande bieffekter och sådana som bara är det undantagsvis.

Det mest grundläggande kravet för att ord skall kunna bytas mot varandra är att de har samma grammatiska egenskaper, det vore lite konstigt att byta ett verb mot ett substantiv eller en preposition. Detta modifieras dock av att det ibland kan vara värt besväret att skriva om en mening för att kunna använda precis det ord som färgar saken rätt, passar perfekt i stilen o.s.v. Det gör att den grammatiska faktorn när det kommer till kritan får stryka på foten ibland. Exempel:

- a. Fotgängaren närmade sig med stolt uppsyn.

- b. Framskridaren närmade sig med stolt uppsyn.
- c. Fotgängaren skred fram mot oss med stolt uppsyn.

Det är inte några problem att nyansera *gå* genom ett byte till *skrida fram*, men hur gör man motsvarande nyansering av *fotgängare*? Något bra alternativ med samma ordklass verkar inte finnas, åtminstone är det inte så lyckat att byta till *framskridare*. Ett bättre alternativ är det som antyds av **c**: (1) behåll det ord du ville ändra på (fotgängaren); (2) byt det riktningsangivande verbet (närmade sig) mot ett som anger gångsätt (skred fram); (3) stoppa in riktningsangivelsen i ett prepositionsuttryck (mot oss).

Vilka egenskaper som är viktigast varierar från fall till fall. Det gör att en skala över olika grad av likhet med nödvändighet får allvarliga brister. Allmänt sett är dock det viktigaste att orden måste kunna peka ut samma fenomen. Vi kan därför säga att goda synonymer måste ha ungefär samma betydelseomfång som förenande faktor. Ett strängare krav är att orden också skall ge samma färgning. Det innebär i praktiken att de skall ha samma betydelse. Den senare typen av synonymer är bra för att trolla bort störande upprepningar, justera rytmen i meningsslut och liknande. Den förra typen är användbar i förstärkande stegringar (s. 202) och andra nyanseringar.

Ett problem är att det är få ord som är riktigt goda synonymer i någon av de två bemärkelsen. Det skadar därför inte att nyansera skalan lite. Ord som inte är tillräckligt lika för att vara fullvärdiga synonymer brukar kallas *närsynonymer*. För att uttrycka det mildt finns det olika uppfattningar om var gränsen mellan de två kategorierna går.

Olika betydelseomfång

Synonymordböcker innehåller ofta ett myller av löst sammanhållna ord. Ibland kan de vara så åtskilda i betydelse att de inte ens har samma betydelseomfång:

- a. häst, springare, travare, fåle, ök, kamp, brunte, kuse, toto, pälle, hingst, sto, märr, valack
- b. gå, vandra, promenera, traska, spatsera, ströva, flanera

Synonymordböckerna skulle inte ta upp sådana ordgrupper om de inte var användbara. Ett uppenbart skäl till att de är det är att man ofta kommer på ett ord som pekar ut nästan rätt fenomen, men inte riktigt.

Över huvud taget är lösligt sammanhållna ordgrupper utmärkta för att skaffa sig överblick över vad som skiljer orden i gruppen och hur de hänger ihop. Nära besläktade ord bildar nämligen system där de ömsesidigt hjälper till att precisera varandras betydelse och andra egenskaper. I modern språkvetenskap kallas sådana grupper *semantiska fält* och de ägnas ett livligt intresse av många forskare. Orden i **b** bildar ett utsnitt av svenskans fält med förflytningsverb.

Ett motsatt skäl till att lösligt sammanhållna ordgrupper är användbara är att det ofta finns annat som är viktigare än att avgränsa det omtalade exakt. Tänk dig

att du beskriver en ryttare. Då är det sällan speciellt betydelsefullt att du preciserar typ av fyrfota åkdon perfekt eftersom det bara är en bisak. Det är viktigare att du kommer på en benämning som antyder något lämpligt om ryttaren, att ordet stämmer i stilen m.m.

Vissa synonymordböcker ger även *antonymer* (= ord med motsatt betydelse). För dig som retoriker är de viktiga med tanke på hur ofta du ställer begrepp mot varandra, men de har även ett värde som en sökväg in i ordboken. Det är inte så ovanligt att komma på motsatsen, men inte just det sökta ordet.

Låt oss avrunda med de alternativ som tre spridda svenska synonymordböcker ger till *såra* i dess konkreta betydelse av att såra fysiskt och dess abstrakta av att såra känslomässigt.

1 sarga, skada, blessera, riva, klösa, sticka, skära, genomborra; 2 kränka; förorätta; stöta; förolämpa; förfördela; förtreta; skymfa; göra illa; stöta för huvudet; förnärma; förödmjuka; pikera; ledera; göra ledsen. (Alva Strömberg, Stora synonymordboken)

1 skada, ge sår, tillfoga sår, sarga, sticka, genomborra; 2 kränka, göra ledsen, förolämpa, chikanera, förnärma, förorätta, stöta, förtreta (Göran Walter, Bonniers synonymordbok)

1 ge 1. tillfoga sår, sarga, blessera, klösa, riva, skrapa (sig), sticka (sig), jfr 2 skada 3, 1 skära 2 2 förgå sig mot, vålla (ngn) men, göra (ngn) förtret 1. förnär 1. ont 1. illa, beröra illa, bedröva, kränka 2, stöta för huvudet, se stöta 4 'trampa på tårna' (Ord för ord)

Ingenting säger att du hittar just det ord som du behöver i någon av ramsorna, men visst får du mer att utgå från.

Samma betydelseomfång men olika färg

Det är ganska få ord som har samma betydelseomfång men olika betydelse, d.v.s. färger olika. När de har det är det påfallande vanligt att alternativen är medvetet konstruerade ersättningsord, t.ex. *kaukasisk* för *vit* och *lokalvårdare* för *städare*. Många exempel är skämtsamma och småelaka, som *växtslem* för *margarin* och *yuppienalle* för *mobilttelefon*. En speciell typ är *eufemismer*. De används ofta för att ersätta *tabuord*. Definitioner:

Tabuord av opinionen förbjudet ord: *Skulle inte jag nämna Djävulen vid namn, är du rädd att han lyssnar och kommer och tar dig?*

Eufemism omskrivning för att ta udden ur något förbjudet eller av annat skäl olämpligt: *Nämn inte Den Onde vid namn, han kanske lyssnar och kommer och tar dig.*

Ofta är eufemismen det vanligaste alternativet trots att det är tabuordet som känns mest förknippat med företeelsen. Det är därför vanligt att ord som ursprungligen

var eufemismer med tiden utvecklas till fullvärdiga rätta ord. *Varg* är ett bra exempel. På den tiden folk fortfarande var rädda för vargen byttes ordet ofta ut mot eufemismer, som *gråben*. Det intressanta är att *varg* själv var en eufemism från början. Ordet har nämligen en grundbetydelse av ”förbrytare, strypare, mördare”. Våra förfäder talade alltså om ”mördaren” för att slippa nämna den otäcka ulven vid dess rätta namn. Sedan blev ordet *varg* så starkt förknippat med det betecknade att det gick över till att bli ett tabuord, som behövde ersättas med eufemismer, t.ex. *gråben*.

Ord med samma färg

Som går att läsa mellan raderna i avsnitt 14.1 är det svårt att bestämma om två ord har exakt samma betydelse, men å andra sidan är det lika svårt att komma överens om exakt vad ett visst ord betyder så det jämnar ut sig. Själv har jag svårt att uppfatta någon betydelseskilnad mellan *räknedosa*, *fickräknare* och *kalkylator*, förutom att en kalkylator inte nödvändigtvis måste gå att stoppa i fickan.

Likfärgande ord har mycket stark synonymi, men visst finns det ändå en mängd olikheter mellan dem. En av de mera uppenbara är att de inte låter exakt lika och därför kan användas för att justera rytmen och för att röja undan störande upprepningar. De passar också i olika stilar, ger olika intryck av talaren o.s.v.

Ord med olika ordklass

Ord med nära samhörig betydelse men olika ordklass är svåra att få in i en skala över olika grad av synonymi. Däremot är de av stor praktisk betydelse, inte minst för att de kan användas för att placera information i lämplig ordning. I ”en sjungande flicka” möter du sången först, i ”en flicka som sjunger” flickan. Det normala sättet att skifta ordklass hos ett ord är att göra en avledning, men det är sällan betydelsen blir helt oförändrad: *fax* och *faxa* betyder inte samma sak. Trots det är den eventuella olikheten mellan *faxa* och *sända fax* försumbar.

Tyvärr är det vanligt att det inte finns välartade alternativ som *fax* och *faxa*. I påfallande många fall är skillnaden mellan grundordet och avledningen lika stor som mellan *springa* och *springare*. Många gånger är det därför omöjligt att hitta uttryck som kan användas för att fånga precis samma betydelse men som har olika ordklass (s. 231).

14.3 Diverse egenskaper

Vagt eller mångtydigt

Ett *vagt* ord har en svagt preciserad betydelse. Typiska exempel är *stark*, *lång* och *gammal*. Ord som dessa skall inte ha exakta gränser eftersom de skall fånga fenomen som inte heller har det. Vaghet kan dock ställa till problem genom att

skapa en falsk känsla av enighet eller oenighet. Detta gör att man bör skilja på om betydelsen är vag men välbestämd eller bara luddig.

Ett *mångtydigt* ord har minst två åtskilda betydelser. I många fall är gränserna oproblematisks genom att de olika betydelserna antingen används i olika sammanhang eller är så tydligt åtskilda att det inte blir någon risk för sammanblandning, men det gäller inte alltid. Svåra fall är ord som *konspirationsteori*. Normalt har det en underton av att teorin är ogrundad och snarast ett utslag av förföljelsetmani, men det kan också användas för välgrundade teorier. Andra exempel är termer som tolkas olika inom olika fackområden. Ett bra exempel är *symbios*, som betecknar en tät samlevnad med ömsesidig nytta i biologin och en med ömsesidig skada i psykologin.

Konkret eller abstrakt

Termparet *konkret* och *abstrakt* används i två distinkt olika, men relaterade, betydelser: (1) konkreta ord handlar om konkreta saker, d.v.s. sådant man kan ta på, eller i varje fall omedelbart uppleva med sinnena, medan de abstrakta handlar om känslor, moralbegrepp, teorier m.m.; (2) konkreta ord har ett mindre betydelseomfång än de abstrakta. *Man* är därför abstraktare än *ungkarl* i den meningen.

Den gemensamma faktorn är att det som är konkret är mer gripbart och det abstrakta mer avskalat. Som regel stämmer de två betydelserna väl så att ett ord som är konkret i den ena bemärkelsen också är det i den andra. Det är dock viktigt att hålla i minnet att termen kan ha olika betydelser.

Ofta är det meningsfullt att inte tala om abstrakta och konkreta ord utan om *abstraherande* och *konkretiserande*. De abstraherande är fattiga på bibetydelser och konnotationer vilket gör att de drar fram det väsentliga och inget annat. Vetenskapliga termer och liknande är ofta medvetna försök att skapa sådana ord. Konkretiserande ord har en rikare betydelse. Poängen är att de får det omtalade att kännas mera gripbart. I vårt strävsamma gamla par *lokalvårdaren* och *stüderskan* är det förra abstraherande och det senare konkretiserande. Den retoriska poängen är att de skapar olika grad av *evidentia*. De konkretiserande orden får publiken att se och känna tydligare.

Etymologi

Språkvetenskapligt sett är det rent strunt att ords ursprungliga betydelse skulle säga vad de "egentligen" betyder, men det inser vi inte. Etymologier (= ordens historia och ursprung) biter därför bra i käbbel om vad ord står för.

Ett annat skäl att redovisa etymologier är att många termer har en ursprunglig metafor i sig som framträder tydligt och gör ordet begripligt när ursprunget förklaras. Det är därför jag själv ger etymologiska notiser emellanåt i texten. Ett besläktat skäl kan vara att det finns en upplysande bakgrundshistoria. Både metaforik och bakgrundshistorier har dessutom ett pedagogiskt värde i det att de gör orden lätta att lära in.

Etymologier är också bra som ren underhållning. Dels kan ordets historia eller historien om ordet bygga på vara underhållande i sig, dels kan spänningen mellan en halvt genomskinlig bokstavlig betydelse och den moderna normalbetydelsen användas i ordlekar.

Ljudhärming

Vissa ord har en stark koppling mellan hur de låter och vad de betecknar. Sådana ord kallas *ljudhärmande* eller *onomatopoetiska*. Ganska normala exempel är *plaska*, *dunka*, *rassla*, *svischa*. Extremfallet är vad som idag kallas *ljudord*, d.v.s. direkta härmingar och annat som har begränsad likhet med vanliga ord. Du känner ingen *BANG*, *TJOFF*, *URRK*, *BLAAAH* från serietidningar och engagerat samtal mellan ungdomar. När detta skrivs är det sällan något tecken på gott omdöme att använda ljudord i seriös talekonst.

En nära släkting till ljudhärmingen kallas *ljudsymbolik*. Det är när ljuden själva tänks bära vissa betydelser, som att *i* är vasst och *m* går i moll. Jag skulle inte döpa ett älskat barn till *Fjäfser*. Det svenska paradexemplet är några rader ur Stiernhielms *Hercules*:

- a. Döden molmar i mull allt vad här glimmar och glänsar.
Döden kastar å kull allt vad här yppert och högt är.
Döden knossar i kras allt vad här kraft har och helt är.
Döden trampar i träck allt vad här fagert och fint är.
Döden dväler i dvalm allt vad här levnad och liv har.
Döden raffar å väg allt vad här aktas och älskas.

Stilvalör och stilmivå

Begreppet *valör* används i modern stilistik för ordens attityd till det betecknade. Typiskt rör det sig om variationer mellan *positivt* — *negativt* och *starkt* — *svagt*. Ordet *glämig* är ett intensivt ord för något ganska trist och färglöst. Även om valör och betydelse är olika fenomen hör de mycket nära samman. Attityden är ett medel att styra synsätt och perspektiv, vilket indirekt styr hur det omtalade uppfattas. Valören är därmed ett viktigt hjälpmedel för färgningen.

Till skillnad från ordets valör säger dess stilmivå inget om det betecknade, men desto mer om i vilka sammanhang ordet förväntas. Det leder därför till *stilbrott* om man använder ord utanför deras rätta stilmässiga hemvist. Sådana kan vara både synder och licenser.

Ofta går valör och stilmivå hand i hand, eftersom olika attityder till det omtalade hör hemma i vissa sammanhang. I grunden är det dock två klart åtskilda kategorier.

Lästips Peter Cassirer diskuterar begreppen stilmivå och stilvalör ganska utförligt i *Stilistik och stilanalys*.

14.4 Rätta ord och andra

Retoriken grovindelar ordförrådet i *vanliga ord* och resten. Grundprincipen är att i första hand använda de vanliga. Vad som är vanligt beror naturligtvis delvis på sammanhanget, men huvudprincipen är att det skall vara idiomatiska ord som är klara och anpassade. Fula ord, termer, barnspråk och liknande faller därför normalt utanför.

Grundalternativet i ordvalet är *de rätta orden*. Tanken bakom uttrycket är att en företeelse i idealfallet har en "egen" benämning som därför är dess "särskilda", "speciella", "personliga" eller "rätta" ord. Det är vad latinets *verbum proprium* betyder bokstavligen. Som allmän term syftar ofta *det rätta ordet* på det ord som känns allra mest rätt på ett visst ställe i en text. Även retoriker kan använda termen så, men den retoriska grundbetydelsen säger enbart att ett rätt ord är ett ord som förknippas alldeles extra starkt med det omtalade.

Om du har en normal infödd talares känsla för språket är det som regel skäligen enkelt att bestämma vad som är vanliga och rätta ord. Känn bara efter. Du vet att *get* är det rätta ordet för en get och att *velociped* inte är ett vanligt ord för cykel. Men visst är det bra att kontrollera vad andra tycker. Det är lätt att bli lite väl originell på egen hand. En faktisk svårighet är att det finns företeelser som bara har benämningar som varken känns vanliga eller rätta. Det krånglar naturligtvis till ordvalet. Det motsatta fallet — när det finns flera ord som känns ungefär lika rätt — underlättar bara.

Ord med olika färg

Det är inte orimligt att tänka sig att varje betydelse kan ha ett eget *rätt ord*. Där emot är det inget som säger att den måste ha det. Ett speciellt problem är försök till omfärgningar. Jämför *kalhygge* och *föryngringsyta*. Flertalet skulle nog säga att *kalhygge* är det rätta ordet. Ett starkt argument för det är att *kalhygge* används som förklaring till vad *föryngringsyta* betyder, men knappast tvärtom. Vi är nämligen mycket benägna att använda de rätta orden vid ordförklaringar. Det är lätt att förklara *velociped* med att det är ett ålderdomligt ord för cykel, men vad säger man om någon frågar vad *cykel* betyder?

Eftersom *kalhygge* är det rätta ordet bör du använda det normalt. Därmed inte sagt att du inte kan hävda att *föryngringsyta* är det rätta ordet om du föredrar den färgning som det ger. Det är visserligen inte sant, men det kan bli det om du propagerar tillräckligt envetet.

Fula ord

Fina rätta ord skall vara rena, klara och anpassade. Problemet är vad som är det rätta ordet när det ord som känns självklart rätt är anstötligt. Det finns goda argument för att det är det anstötliga ordet. Det känns t.ex. mer naturligt att förklara lärda ord för "fula" ting med de starkt vardagliga orden än tvärtom. Där emot kan

inte fula ord vara ordvalets grundtips. Ibland är därför det rätta ordet en eufemism för det rätta ordet . . .

Lästips Läs gärna Lars-Gunnar Anderssons *Fult språk* för att nyansera din uppfattning om fula ord, men låt inte boken lura dig att använda dem i onödan. Att flertalet vanliga argument mot fula ord är dåligt genomtänkta innebär inte att retoriker skall begå humilitetssynder.

Rätt ord för nya begrepp

Nya företeelser har sällan något rätt ord eftersom ett sådant måste vara väl etablerat i språket och sammanvuxet med det omtalade. Detta är en realitet som speglas i att vi har svårt att hitta ord som känns riktigt bra för nya saker. Först tävlar de utländska benämningarna och nypåhittade svenska utan att någon fungerar riktigt bra, men så plötsligt har något ord sjunkit in. Sedan vet vi att det heter *tunnelbana* och inte *undergrundbana*.

Termer

Experter uppfattar ofta sina termer som de självklart rätta orden. Problemet är att de kan vara påfallande ensamma om det. För utomstående kan de kännas mer som ett komplement till vita rockar och trolltrumpa. Men termer är också ett medel för att uttrycka sig exakt. Att, precis som Quintilianus rekommenderar, undvika risker för missförstånd. Svagheten är att exaktheten finns i definitionen av termen, men inte nödvändigtvis i mottagarens huvud. Finns den inte där är missförståndet i det närmaste givet. Ur den synvinkeln är facktermer som stämmer väl in i allmänspråket men har en specialiserad fackbetydelse extra förrädiska. Mitt bruk av *plats* ger inget problem eftersom den som inte förstår termen inser att han eller hon inte gör det. Uttryck som *övertyga*, *insinuation* och *bevisa* är betydligt mer förrädiska. Allra värst är ord där det bara är en liten förskjutning i betydelsen, som mellan allmänspråkets *ironi* och den retoriska termen (se förklaringen på s. 253).

Ett annat allvarligt problem är att facktermer ofta är avskalade och abstrakta på ett sätt som gör att de inte väcker livfulla associationer hos mottagaren. De är typiska tala-till-öronen-ord.

Utanför sina speciella ämnesområden är facktermer påfallande ofta brott mot alla dygder utom smyckningen. Retoriken varnar bestämt för onödigt användning av termer, men självklart är de inte alltid synder.

14.5 Ett ord eller flera

Notera att jag fullständigt bortser från ordböjning och böjningsändelser i avsnittet. Frågan om vad som bör räknas som ett ord är så svår att jag bara kan beröra några av de retoriskt mest intressanta aspekterna här. En fylligare diskussion med något

annorlunda infallsvinkel finns i Martin Gellerstams artikel *Orden formar samhället*. Den finns i boken *Orden speglar samhället* av Sture Allén, Martin Gellerstam och Sven-Göran Malmgren. Som titeln anger, finns det mer som kan intressera en retoriker i den.

Lexikalisering och genomskinlighet

Enkla grundord, som *sten*, *gräs* och *springa*, är aldrig genomskinliga, d.v.s. man kan inte räkna ut vad de betyder med ledning av deras delar. Det kan man däremot ofta med mera komplexa ord. Ingen behöver ens ha tänkt på möjligheten att tillverka *gurkskalare* för att du skall förstå vad ordet betyder. Ogenomskinlighet är ett avgörande argument för att ett ord är *lexikaliserat*, d.v.s. en fast enhet i hjärnans ordförråd; vi skulle inte förstå dem annars. Men visst kan ord vara lexikaliserade även om de är genomskinliga, som *badbalja* och *tvättmedel*. Vi vet ju att det är de beteckningar som skall användas normalt, det skulle vi knappast göra om inte hjärnan lagrade information om det.

Åsikten om vilka ord som är lexikaliserade går emellanåt isär. Det beror delvis på att gränsen mellan lexikaliserat och olexikaliserat inte är knivskarp och att graden av lexikalisering kan ändras med tiden. Den som först använde ordet *sprängstoff* bör rimligen ha tänkt sig att det betyder samma sak som *sprängämne* eftersom explosiva ämnen kunde omtalas som *stoff* i äldre tid. Idag är dock en formulering som denna lite besynnerlig:

- a. Det var sprängämne att förrådet med sprängstoff hade lämnats olåst.

Vi vet att *sprängämne* skall användas om dynamit och liknade medan däremot *sprängstoff* skall användas i överförd bemärkelse. De två uttrycken har alltså fått olika lexikaliserad betydelse trots att de har samma konkreta ursprungsbetydelse.

Ett problem ur klarhetssynpunkt är att många sammansättningar verkar vara genomskinliga utan att så är fallet. Själv trodde jag i många år att arkeologiska fynd av *grönsten* var gröna. Det kan de vara, men som arkeologisk term betyder *grönsten* ”annan sten än flinta”. Extra förrådiska är sammansättningar och avledningar som bara har genomgått en liten betydelseglidning när de har lexikaliserats. I sådana fall är det lätt för den som kan ordet att inbilla sig att det är genomskinligt och därför inte i behov av en förklaring.

Sammansättning

Svenskan har gott om lexikaliserade sammansättningar. Du känner ofta igen dem på att betydelsen inte är helt genomskinlig, ett annat tecken är att det låter konstigt att lösa upp dem:

- a. Jag har köpt en ny potatisskalare.
- b. Jag har köpt en ny anordning för skalning av potatis.

- c. Pelle har uppfunnit en fantastisk gurkskalare.
- d. Pelle har uppfunnit en fantastisk anordning för skalning av gurkor.

Att det inte låter konstigt att lösa upp *gurkskalare* beror på att det är en *tillfällig sammansättning*. Svenskan ger ovanligt stor frihet att skapa sådana. Retoriskt är det en fördel genom att det ger ännu en möjlighet att variera den språkliga formen eftersom du ofta kan välja mellan en upplöst och en sammansatt form. Men visst krånglar det till distinktionen mellan vad som är ett ord eller flera. Det finns också vissa betydelsemässiga komplikationer:

- e. I kassen fanns en pillerburk och en blekmedelsflaska.
- f. I kassen fanns en burk med piller och en flaska med blekmedel.
- g. I kassen fanns en burk för piller och en flaska för blekmedel.

Exempel **f** och **g** betyder verkligen inte samma sak, men båda kan bytas mot **e**. Det illustrerar att sammansatta former ofta är mer flertydiga än upplösta.

I skrift utformas vanliga sammansättningar på samma sätt som enkla grundord, men det stämmer inte riktigt i tal. Den stora enhetligheten i skrift beror till stor del på medveten språkvård. Påfallande många barn och ungdomar skriver nämligen *person dator* och *skol bok* om ingen håller efter dem. En annan variant är att sätta ut binde-streck i samman-sättnings-fogarna. Det är ett bruk som språkvården är något kallsinnig till, men det påminner starkt om den typ av gränsmarkeringar som vi använder i tal. Talets mjukhet gör att vi får en lång skala från nästan ingen markering alls till markerad sönderdelning med tydlig paus i fogarna. Tänk på hur tydligt du uttalar långa sammansättningar som är nya för åhörarna när du introducerar dem, man riktigt hör bindestrecken mellan leden. Sedan övergår du successivt till att uttala dem som vilka ord som helst, vilket innebär att du ändrar sättet att betona samt sluddrar bort obetonade stavelser.

Man bör alltid vara försiktig med långa sammansättningar, men en retorisk poäng är att de ibland stör mer i skrift än i tal. Detta under förutsättning att de inte låter det minsta tillkrånglade. Undvik speciellt sammansättningar med formell eller lärd ton. Mera vardagliga lägger vi ofta knappt märke till förutsatt att de uttalas naturligt:

- h. — Var är badrumsskåpsnyckeln?
— Under fintvättmedelsförpackningen!
- i. — Kan vi inte hyra om den där stenålderssciencefictionrullen, vad den nu hette?
— Lägg av, jag vill inte se den där Kampen-om-elden-aktiga sörjan en gång till.
- j. Vi måste göra en socioekonomiska faktoranalys.

Grundprincipen är att sammansättningar där åtminstone den ena delen är välbekant är ganska lätta att tolka. Det är egentligen rätt självklart. Visst är det lättare

att uppfatta och förstå ett ord som *statsrådsberedningssammanträde* om man är van vid orden *statsrådsberedning* och *sammanträde*. Problemet är att du är van vid de sammansättningar som används inom dina fackområden, vilket din publik inte behöver vara. Detta hindrar naturligtvis inte att du kan dra till med *extrapoleringsalgoritm* om du har använt *extrapolering* och *algoritm* i en halvtimme. Då är det ju inte ovana ord för publiken längre.

Partikelverb

En mycket speciell typ av ”sammansättning” finns hos partikelverb. Det är verb som har ett litet bihang. Detta kan vara fast förbundet med verbet, som i *avfalla*, eller löst, som i *falla av*. Exempel:

- a. Sen till slut av åren trötter, led han av vid kungens fötter.
- b. Pelle måste utföra ett underverk om han skall lyckas föra ut sina gurkskalare på marknaden.

Exempel **a** är hämtad från en gammal dikt om Karl XII:s hund Pompe. Vi är inte vana vid att se *avlida* i formen *lida av*, men uppfattningen om när det är lämpligt med fast respektive lös förbindelse varierar. Huvudtendensen är att ju stramare och mer bildat sammanhang, desto mer fasta partiklar. Ett överdrivet bruk av lös förbindelse används därför ofta i härmning av ”bondskt” tal. På motsvarande sätt används kaskader av fast till att förlöjliga halvlärda viktigpettrar som vill vara fina, men tar i för mycket. Exempel **b** illustrerar att ordet kan ha klart åtskild betydelse beroende på om partikeln är fast eller löst förbunden.

Många ondgör sig över vad de anser vara onödigt bruk av verbpartiklar, som i *starta upp*. Det kan vara ett skäl att vara lite sparsam med dem, speciellt i tal som vänder sig till språkligt konservativa personer. Gå bara inte till överdrift eftersom partiklarna är ett viktigt medel för betydelsenyansering. Tillägget av *upp* till *starta* anger t.ex. att startandet är en ganska omfattande process. Man *startar* en bil eller en persondator och *startar upp* ett värmekraftverk eller en stordator.

Lexikaliserade fraser

Lexikaliserade fraser är flerordsuttryck som stelnat så till den milda grad att de i allt väsentligt uppför sig som vilka ord som helst, de har t.ex. ofta ogenomskinliga betydelser. Ibland är gränsen svår att dra mellan helt normala ord och lexikaliserade fraser. Vi kan t.ex. skriva antingen *över huvud taget* eller *överhuvudtaget*. På motsvarande sätt kan vi variera uttalet mellan ett renodlat sammansättningsuttal till ett frasuttal, även om man kanske inte skall variera mellan *kassaterminaler* och *kassa terminaler*.

I andra änden av skalan finns *idiomen*. Det är stående uttryck av typen *falla till föga*, *få sina fiskar varma* och *slå på stort*. Det karaktäristiska för dem är att de aldrig är genomskinliga. Uttryck som *den strålögda gudinnan Athena* är därför inte

något idiom utan bara vanliga stående uttryck. Hur som helst. Alla fasta formuleringar som återkommer i språket är viktiga för hur talet och talaren uppfattas. De uppfattas ofta — med all rätt — som ett medel att skärpa uppmärksamheten, men de är minst lika viktiga för samhörigheten. Om du använder rätt stående uttryck blir talet idiomatiskt.

15. Troper

En trop bildas när det normala uttrycket *byts ut* mot ett som används på ett förvridet sätt. De typiska exemplen är ord som används för att beteckna annat än det som deras betydelse anger. I ”Pelle är ett kräkmedel” används *kräkmedel* tropiskt, däremot inte i ”Pelle åt något olämpligt och behöver ett kräkmedel.” En viktig egenskap hos troperna demonstreras av följande serie:

- a. Pelle var glad och skrev ett glatt brev till Lisa.
- b. Pelle var sprudlande och skrev ett glatt brev till Lisa.
- c. Pelle var glad och skrev ett sprudlande brev till Lisa.

I det första exemplet är Pelle glad på riktigt, men brevet som sådant har inte några känslor. Att brevet är glatt säger bara att man kan utläsa att Pelle var glad när han skrev det. Därmed är det frågan om ett tropiskt utbyte, närmare bestämt en *metonymi* ’byte till en beteckning för något som står i en närhetsrelation till det omtalade’. I mittenvarianten sägs att Pelle är ”sprudlande”, men i själva verket är han bara *som om* han vore sprudlande. Därmed är det frågan om tropen *metafor*, d.v.s. ett utbyte mot ett uttryck för något med en tillfällig men slående likhet. I slutexemplet används ”sprudlande” lika metaforiskt som i mittenvarianten, men ordet används också som en metonymi. Av detta kan vi lära att troperna kan användas som troper som används som troper som . . .

Tropernas kärngrupp berör ordvalet och kallas därför *ordtroper*. De motsvarigheter som påverkar större delar i en text kallas *tanketroper*. Termen trop används både för att sammanfatta de två typerna och som en synonym till ordtrop, även om det låter lite konstigt att säga att troperna delas in i troper och tanketroper. Ordtroperna är en egen huvudgrupp i smyckningsläran medan tanketroperna räknas till tankefigurerna. Trots det behandlas grupperna tillsammans här beroende på att en ordtrop och dess motsvarande tanketrop i stort sett har samma intressanta egenskaper. Tanketroperna kommenteras bara när det finns speciell anledning.

De opreciserade namnen på troperna syftar i första hand på ordtropen. Vid behov preciseras beteckningarna efter mönstret *ordmetonymi*, *tankemetonymi*. Undantag är att en typ av tankemetafor kallas *allegori* och att tankeperifrasen heter *parafras*.

Introduktioner till avsnitten

1 Troper och tropisk ordbildning

Troperna är en av de viktigaste mekanismerna för att fylla ut luckor i ordförrådet.

2 Tillfällig likhet

Metaforen med nära släktingar bygger samtliga på att något görs gripbart eller framställs i lämplig dager genom ett byte till något med en tillfällig likhet.

3 Kontextuell närhet

Metonymin med synekdoiken är byten till något närliggande. De är ofta svåra att lägga märke till, inte minst därför att det som en uppfattar som en klar metonymi kan motsvara det normala synsättet för en annan.

4 Förskjutning inom betydelsen

Med en emfas tvingas lyssnaren att fylla i ett yttrande genom att komplettera det som sägs rent ut med diverse bibetydelser. Metalepsen måste kompletteras med en annan kärnbetydelse.

5 Perspektiv

Med en ironi förvrider talaren perspektivet, typiskt genom att använda fiendens synsätt.

6 Grad

En hyperbol är en överdrift och en litotes en underdrift. Tillsammans fångar de hur de graderingar som ord uttrycker kan förvridas.

7 Omskrivning

Perifrasen med antonomasin är miniatyrdefinitioner.

15.1 Troper och tropisk ordbildning

En av de större poängerna med troperna är att de gör det möjligt att enkelt skapa beteckningar för sådant som vi egentligen inte har något ord för. De är därför tillsammans med sammansättningar och lån en av huvudmetoderna för att skapa nya ordbetydelser. Det är typiskt att den grundläggande betydelsen är konkret och den tropiska abstrakt. Ofta är den abstrakta betydelsen den som används mest. När sårade du någon så att blodet flödade och när sprängde polisen en liga med trottyl sist?

Med retorisk terminologi kallas troper som används för att yxa till nya ord *katakreser*, en term som också används i modern stilistik för att beteckna olyckliga sammanblandningar av metaforer. Exempel:

a. tidens tand läker alla sår.

Ett vanligt sätt att uttrycka att en trop har blivit en katakres är att säga att den är *stelnad*. Att säga att den är *död* eller *bleknad* uttrycker delvis samma sak. Motsatsen till en död trop är en *levande*.

b. Var ligger datorns mus?

c. Jag fattar inte vad du säger.

d. Lisa är ett vansinnigt vackert fruntimmer.

I **b** används *mus* i en stelnad betydelse. Det vore fel att säga att den är död eftersom man fortfarande ser att det är en trop. En död trop är nämligen en som har bleknat så kraftigt att man över huvud taget inte lägger märke till den. Det gör att en död trop och en rejält bleknad är samma sak. *Fattar*, *vacker* och *fruntimmer* är därför goda kandidater att vara både döda och bleknade. Skillnaden är att *fattar* inte är riktigt stendött. Den som anstränger sig lite kan se att ordet bygger på att man jämför något mentalt med hur man tar tag i saker med händerna. Däremot måste man vara lite språkhistoriskt bevandrad för att veta att *vacker* från början betydde ungefär "vaksam, rask och ivrig" liksom att *fruntimmer* var en beteckning för kvinnorum. Ordet *vansinnig* är stelnat precis som de övriga exemplen. Jag uppfattar det som nästan lika blekt som *fattar*.

En retorisk poäng är att du kan välja mellan hur mycket du vill framhäva tropen. Normalt är den stelnade typen i det närmaste osynlig, men genom att spinna vidare kan du blåsa liv i den:

e. Till slut lyckades hans klena förstånd fatta någon form av grepp om saken vi diskuterade.

15.2 Tillfällig likhet

De båda likhetstroperna *metaforen* och *allegorin* står i ett nära och komplicerat förhållande till *likenheten*. Det är därför lämpligt att i viss mån behandla alla tre

tillsammans. Både liknelsen och likhetstroperna bygger på samma grundläggande mekanism, vilket jag fångar genom att definiera *metaforisk* ”som utgår från en tillfällig men slående likhet” och *metaforik* ”sådant som har att göra med tillfälliga men slående likheter”. Olikheten mellan likhetstroperna och liknelsen består i att likhetstroperna är *utbyten* och liknelsen ett *tillägg*. Varför det är intressant exemplifieras längre fram. Definitioner:

Metafor (*metaphora; translatio*) utbyte mot ett uttryck för något med en tillfällig men slående likhet: *Min ros, jag älskar dig.*

Allegori (*allegoria; inversio*) text eller textparti med ett konsekvent genomfört utbyte mot en metaforisk bild för det texten egentligen handlar om: *När mörkret har fallit ger sig bytesdjuren till sina vattenhål och rovdjuren förbereder sin jakt.* (om storstadssjungelns fördärvelser)

Liknelse (*similitudo*) tillägg av en jämförelse med något som har en slående likhet; typiskt en infinit beteckning för något särpräglad eller välkänt: *Min älskling du är som en ros.*

Det som jämförelsen sker med kallas *jämförelseled* eller *jämförelseplan*, alternativt *billed* eller *bildplan*. Det som jämförs kallas *sakled* eller *sakplan*. När *ros* används som en metafor för en kvinna är rosen jämförelseled och kvinnan sakled.

Om det finns något som knyter ihop sakled och jämförelseled så att det tydligt klargörs att det är en jämförelse kallar jag det en *jämförelseoperator*. Termen *operator* är lånat från matematiken där den används för bl.a. plustecknet, som kallas additionsoperator:

- a. Ren som en lilja.
- b. Talets böljande flöde.

Den normala jämförelseoperatoren i svenskan är *som*, men det finns andra alternativ. Bland de vanligare är att, som i **b**, använda genitiv. Samtidigt är inte alla *som* jämförelseoperatorer, i **c** är det ett vanligt relativpronomen.

- c. Liljan, som är ren, är en vacker blomma.

Metafor eller liknelse

En metafor är en liknelse som är så sammanpressad att sakledet byts ut mot jämförelseledet. Det gör att metaforen inte kan ha en jämförelseoperator eftersom den inte har något sakled att knyta till jämförelseledet. Den typiska liknelsen har en jämförelseoperator, men därmed inte sagt att alla liknelser måste ha det. I många fall är gränsen mellan de två smyckningarna svår att dra:

- a. Lejonet dräpte Hector.
- b. Lejonet Akilles dräpte Hector.

- c. Akilles är det lejon som dräpte Hector.
- d. Akilles, som är som ett lejon, dräpte Hector.

Den första och sista varianten är solklara exempel på metafor respektive liknelse. I mellanvarianterna är närvaron av sakled ett argument för att de är tillägg och därmed liknelser medan frånvaron av jämförelseoperator är ett argument för att de är utbyten och därmed metaforer. Den typiska liknelsen har ett underförstått påpekande om att sakledet och jämförelseledet är olika fenomen. Du behöver därför inte någon bakgrundskunskap för att ur **d** komma fram till att Akilles inte kan vara ett lejon i bokstavlig mening. I de övriga varianterna lämnas ett utrymme för missförstånd. Det är extra stort i **a**. Möjligheten till sammanblandningar öppnar slussarna för *fyrtermsslut* (s. 193). Detta är ett argument för att vara så noga som möjligt med att alltid påpeka att man gör en jämförelse, men det skulle inte fungera i praktiken. Det är nämligen metaforen som talar rakast in i hjärtat, och det är ju något en retoriker eftersträvar. Med detta har vi indirekt sagt att metaforen leder till en risk för dunkelhet medan liknelsen kan orsaka intellektuell distansering.

Allegorin

En metaforisk bild kan användas till allt från att ge en punktbelysning av ett enskilda begrepp till att strukturera hela texter eller textpartier. Om det senare sker riktigt konsekvent så att sakplanet är fullkomligt undertryckt och så att det går att översätta den bild av jämförelseplanet som tecknas i texten på punkt efter punkt blir resultatet en riktigt fullödig *allegori*. Den typ som de flesta känner till är nog de allegorier i Nya Testamentet som av någon anledning brukar kallas liknelser. Den om sådden är ett bra exempel:

- a. När mycket folk samlades och man drog ut till honom från de olika städerna, sade han i en liknelse: "En man gick ut för att så sitt utsäde. När han sådde föll en del på väggkanten, och folk trampade på det och himlens fåglar åt upp det. En del föll på berghällen, och när det hade kommit upp, vissnade det bort eftersom det inte fick någon väta. En del föll bland tistlarna, och tistlarna växte upp samtidigt och förkvävde det. Men en del föll i den goda jorden, och det växte och gav hundrafaldig skörd." Sedan ropade han: "Hör, du som har öron att höra med."
(Lukas 8:4—8)

Allegorier av denna typ fungerar som ett slags gåtor, och gåtor pockar på svar. Priset för detta är att de är starkt intellektualiserande till skillnad från de mer "naiva" enkla metaforerna. Vinsten är att de i lyckliga fall är utmärkta medel att stimulera uppmärksamheten med. Det gäller både allegorier som publiken kan tolka själv och sådana som de behöver hjälp med. I exemplet ovan väljer Jesus att stegra in-tresset till ett maximum genom att småretas lite med lärjungarna innan han ger förklaringen. Precis efter citatet ovan fortsätter bibeltexten:

- b. Hans lärjungar frågade honom vad denna liknelse betydde, och han svarade: ”Ni har fått gåvan att lära känna Guds rikes hemligheter, men de andra får dem som en liknelse, för att de inte skall se, fast de ser, och inte förstå, fast de hör. (Lukas 8:9—10)

Sedan får de äntligen veta att utsädet är Guds ord och att de olika platserna där säden faller är olika människotyper. Med detta har den utomordentligt skicklige historieberättaren Jesus gett ett skolexempel på hur man använder allegorier som ett pedagogiskt och propagandistiskt knep. Ett av de två traditionella skälen till att arbeta med riktigt stilrena allegorier är nämligen att väcka uppmärksamhet när man skall förklara något som det är svårt att få publiken intresserad av. Det andra är att uttrycka förbjudna tankar. Den som angriper en allegori måste ju själv fylla i det anstötliga eller förbjudna innehållet, vilket gör att upphovsmannen i princip bara behöver replikera något i stil med:

- c. Så intressant, den tolkningen har jag inte tänkt på — men ser du dig verkligen som en slemmig manet?

Den rena allegorin utan några som helst spår av sakledet i texten är därför en vanlig metod för att kringgå censur och för att utöva ärekränkning.

Metaforisk konsekvens

Metaforisk konsekvens av det slag som allegorin kräver är ett avancerat koncept. Däremot är det vanligt att använda en eller flera metaforiska bilder på ett mer eller mindre systematiskt sätt för att bygga upp texter, resonemang och enskilda yttranden. Vi gör det oupphörligen utan att tänka på det. Ofta blandar vi flera bilder:

- Tore hade utforskat frågan ordentligt och byggt upp en välgrundad argumentation, men Lena sköt den i sank redan i sin första replik.
- Klassens ljus satsade på en slamkrypare och fick jackpot på tentan.
- Vi måste ständigt vattna frihetens fackla så att den inte rostar i sin skida, utan ständigt skjuter nya skott och tryggt kan nå hamn.

Det sista exemplet är direkt löjeväckande om det används på allvar. Det är därför ett paradexempel på den typ av olycklig blandning av metaforiska bilder som språkliga ordningsmän brukar jaga med ljus och lykta. Sådana rykttkarlar kan även kasta sig över exempel som det i **a**. Något som är välgrundat måste ju vara en byggnad på land och går därför inte att skjuta i sank, vilket gör att argumentationen högst inkonsekvent jämförs med två olika saker i samma mening. Därmed inte sagt att ordningsmännen inte skulle kunna uttrycka sig på det sättet själva. Det är en del av vår grundläggande språkförmåga att flinkt kunna växla mellan olika metaforer för att fånga olika aspekter på ett fenomen. Ibland blir resultatet löjeväckande om man blandar för mycket, ibland om man är överdrivet konsekvent. Risker att det

skall bli löjligt är naturligtvis störst om det är frågan om metaforer som spritter av liv så att det är lätt att lägga märke till dem (jfr s. 245).

15.3 Kontextuell närhet

Metonymin är notoriskt svår att avgränsa eftersom den i realiteten är en hel familj med besläktade troper. Ett utmärkande drag för dessa är att de kan beskrivas med formuleringar som *resultatet för orsaken* och *behållaren för innehållet*. Det gäller även *synekdokens* två varianter *delen för helheten* och *helheten för delen*. Många räknar dessa och därmed synekdoken som specialfall av metonymin. Definitioner:

Metonymi (*metonymia; denominatio; transmutatio*) byte till en beteckning för något som står i en närhetsrelation till det omtalade: *Hela salongen skratade* (= alla i publiken där)

Synekdoke (*synecdochē; intellectio; conceptio*) byte till en beteckning på en del eller på helheten: *Förra året förlorade landslaget men i år vann vi.* ("vi" är helheten för delen)

Delen för helheten (*pars pro toto*) synekdoke där en del får beteckna en helhet: *Kan du gå in med mat till benbrottet?*

Helheten för delen (*totum pro parte*) synekdoke där en helhet får beteckna en del: *England har inte kommit än, jag tycker att vi börjar äta ändå.*

Den enkla definitionen på metonymin förtydligas ofta med en uppräknings av vad byten sker till. En variant är att definiera den som ett byte till något som besvarar någon av *ingressfrågorna* (s. 172). Synekdoken besvarar *omfångsfrågan* om del och helhet. En variant är att låta *metonymi* stå för ett byte till något närliggande i *tid* eller *rum* samt för byten till något som betecknar *upphov* eller *följd*.

Ett problem med metonymin och synekdoken är att det ofta är näst intill omöjligt att lägga märke till dem. Ofta beror det på att det kan vara svårt att säga vad som är det konstlösa uttryckssättet. Är det yxan som klyver veden, eller personen som håller i skaftet?

Som tankefigurer används både metonymin och synekdoken gärna till att grovt antyda sådant som av någon anledning inte bör sägas rent ut. En sårande *tankemetonymi* enligt mönstret *redskapet för handlingen* kan t.ex. bestå i att tala om rep i hängd mans hus.

Följande exempel visar några typiska ordmetonymier:

- a. Slå upp sidan 32 i Quintilianus.
- b. Skall vi ta oss ett glas till grytan?
- c. Pennan är mäktigare än svärdet.
- d. Lystnare ögon har jag aldrig sett.

I **a** står *upphovet för resultatet*. I **b** demonstrerar både *glas* och *grytan behållaren för innehållet*, men *glas* är också ett exempel på *materialet för föremålet*. Det är med andra ord en metonymi som används som en metonymi. I **c** ges exempel på hur *verktyget* får stå för *verksamheten* eller *användaren*. Den retoriska termen för metonymier som har blivit symboler är för övrigt just *symbol*. De är mycket vanliga. Tänk på postens horn o.s.v. I **d** kan metonymin analyseras på flera olika sätt men vi kan vara säkra på att det är en metonymi eftersom det måste vara ”ögonanvändaren” och dennes känslor som står för lystnaden och inte ögonen själva.

En speciellt svårbedömd typ av metonymier är de som bygger på *orsaken för resultatet* eller *resultatet för orsaken*. Där är det ofta näst intill omöjligt att säga vad som är det konstlösa (= icketropiska) fallet. Det gäller inte minst för tankemetonymier:

- e. Lilla Lisa skuttade omkring och log från öra till öra.
- f. Lilla Lisa var mycket glad.

Båda varianterna kan tolkas bokstavligt så att **e** förutsätts vara avsedd att förmedla att lilla Lisa skuttade omkring och **f** att hon var mycket glad. Om vi däremot tänker oss att du använder **e** för att meddela att Lisa var mycket glad så rör det sig om en metonymi, närmare bestämt av typen *symptomen för orsaken*, d.v.s. ett specialfall av *resultatet för orsaken*. Det intressanta med symptombeskrivningar är att vi omedelbart drar slutsatser om orsaken vare sig talaren har avsett det eller inte. Ett påpekande att någon har feber är t.ex. inte bokstavligt tolkat ett påstående att personen är sjuk. Men varför göra en affär av det när man ändå vet att den som har feber är sjuk? Det är just det som är poängen. Det är den spontana sammankopplingen av orsak och resultat som gör att du kan skapa stark inlevelse i en persons inre känslor genom att lämna en livfull beskrivning av personens rent kroppsliga reaktioner och de handlingar som personen utsätts för. Visst är den något trögtänkt som inte ur en detaljerad beskrivning av en tortyrscen kan utläsa att den som blir torterad har ont?

En mycket egenartad typ av metonymi består av *namnet för bärarens egenskaper*. Det är en av standardtyperna, men det är lätt att argumentera för att den borde klassificeras som en form av metaforik istället:

- g. Pelle är klassens Einstein.
- h. Du Hulken, flytta på dig!

Det är uppenbart att i både **g** och **h** finns det en tillfällig likhet mellan sakledet och det andra ledet. Det som gör att det inte är riktigt ”bra” metaforik är att jämförelseobjektet är påtagligt finit. Liknelser och metaforer brukar nämligen bygga på en jämförelse med något infinit. Jämför diskussionen om skillnaden mellan exempel och liknelse (s. 195). Självt har jag dock aldrig begripit poängen med att klassificera en jämförelse som sker med egenskaper hos en unik individ som metonymi och en jämförelse med en typ av individer som metafor eller liknelse.

Synekdoke

Du behöver knappast några ledtrådar för att komma fram till att synekdoeken är utmärkt för att fokusera en väsentlig egenskap, som i ”Hon har gift sig med ett guldkantat kreditkort.” Däremot förtjänar det att påpekas hur svårt det kan vara att avgöra om något verkligen är en synekdoke.

- a. Napoleon erövrade Rhenländerna.
- b. Den franska armén erövrade Rhenländerna.
- c. Frankrike erövrade Rhenländerna.

Vem var det som erövrade Rhenländerna, egentligen? Exemplet verkar vara harm-löst, men det antyder tankefelet att blanda ihop ledare med land eller organisation. Det är den formen av sammanblandning som kan användas för att motivera terror-dåd mot oskyldiga som ses som representanter för sitt land, sitt folk eller sin tro (jfr s. 200).

Ofta används flinka byten mellan *vi* och *de* för att åstadkomma lämpliga skif-ten i ansvarighetsfrågor:

- d. Under kriget dödade fienden nästan hela byn som vedergällning för ett bomb-dåd som de i motståndsrörelsen hade utfört, men vi hämnades grundligt. Farfar var själv med.

En speciell variant av synekdoke är att använda *ental för flertal* eller tvärtom.

15.4 Förskjutning inom betydelsen

Emfas

I allmänspråket står *emfas* för att något sägs med extra eftertryck. Det är nästan en motsats till den retoriska betydelsen. Betydelseutvecklingen brukar förklaras med att den som använder en emfas gärna ger den extra betoning för att signalera att yttrandet betyder mer än det verkar göra. Definition:

Emfas (*emphasis*) utbyte till ett uttryck vars bibetydelser eller konnotationer förmedlar rätt information: *Kvinnor är kvinnor.*

Emfasen brukar alltid exemplifieras med yttranden av typen ”pojkar är pojkar” eftersom det är uppenbart att upprepningen inte används med riktigt normal betydelse. Smyckningen är också lätt att känna igen när den dyker upp som svar på frågor:

- a. Är han trevlig? Han är värmlänning.

Eftersom emfaser är överflödiga eller smått orimliga yttranden om de tolkas bokstavligt tvingas lyssnaren att fylla i själv, och det mest naturliga är att fylla i med de fördomar som kopplas till begreppet. Emfaser har därför den för lyssnaren otrevliga egenskapen att talaren egentligen inte har sagt det som lyssnaren tvingas fylla i själv och därför kan försvara sig mot invändningar med:

b. Ja men det har jag aldrig sagt, är det vad du tycker är det typiska för kvinnor?

Men emfaser är inte användbara enbart för att klibba fast fördomar vid folk. De är ett av de bästa redskapen för att skapa tydliga föreställningar hos publiken med hjälp av *dunkelhet*, vilket gör att de kan användas för att slippa ett övermått av detaljuppräknningar.

Tankeemfasen används främst för att dölja farliga tankar bakom harmlösa yttranden. Kort sagt för att göra mer eller mindre grova antydningar. Dessa har ofta formen av allmänna konstateranden med lättolkad, men inte utsagd, adress. Som tankefigurer reduceras *metonymin* med *synekdoxen* ofta till medel för att klä tankeemfaser i ord:

c. Pelle var på konferens, med vigselringen i fickan som vanligt.

Att påpeka att Pelle stoppade vigselringen i fickan är en tankemetonymi enligt mönstret *resultatet för orsaken*. Det som gör yttrandet emfatiskt är att man för att kunna tolka det måste ta hänsyn till diverse associationer om vad det brukar innebära att någon stoppar vigselringen i fickan under konferenser, d.v.s. yttrandets bibetydelser och konnotationer.

Metaleps

På grekiska betyder *metaleps* ”förväxling”. Det är precis vad det handlar om. Definition:

Metaleps (*metalepsis; transumptio*) utbyte till ett ord som kan betyda samma sak, men bara i andra sammanhang: *Av denna anledning anför jag förtretligheter över hovrättens beslut.* (i stället för ”anför jag besvär”)

Metalepser är vanliga som översättningsfel, inte minst i anekdoter som handlar om maskinöversättningsprogram som kan ha lite svårt för att skilja på t.ex. ”naturens ande” och ”landskapets spöke”. Den som yttrar metalepser och inte fattar det gör bort sig. De förekommer därför i hånfulla härmningar av personer som inte riktigt får till det när de försöker klara sig på främmande språk. De är inte ovanliga i ordlekar. Som utlänning kan det vara lätt att åstadkomma omedvetna sådana beroende på att man har dåligt grepp om vilka ord som kan ha ”fula” bibetydelser i vissa sammanhang. Ett av många exempel från företagsvärlden handlar om ett svenskt byggföretag med bävern som symbol. Det ville meddela en amerikansk publik att:

- a. Den svenska bävern kommer till stan!

Det är en lättöversatt mening, särskilt om man glömmer att *beaver* är ett starkt vardagligt uttryck för en centralt belägen kvinnlig kroppsdel. Låt alltid någon infödd språkgranska viktiga översättningar.

Termen *metaleps* används även för den typ av förväxling som består i ett utbyte till en beteckning för något som kommer efteråt. Denna typ av *metaleps* har inte något att göra med den typ som består i att förväxla olika betydelser eftersom det rör sig om en sorts metonymi. Ordet *metaleps* är alltså tvetydigt. Ett vanligt exempel är att låta vaggan stå för födseln och graven för döden:

- b. Biografin följer honom från vaggan till graven.

15.5 Perspektiv

I allmänspråket är en *ironi* ett uttryck som skenbart ger uttryck åt uppskattning men som i själva verket är avsedd som kritik eller hån. En *ironi* i retorisk mening innebär istället att man låtsas se något ur någon annans perspektiv, normalt sin fiendes. En retorisk ironi behöver därför inte vara vad vi brukar mena med ironisk och allt som är ironiskt är inte ironier med retorisk terminologi.

Särskilt tankeironierna brukar utformas som tydliga *dissimulationer* eller *simulationer*. Definitioner:

Ironi (*ironia*; *illusio*) utbyte till något som anger radikalt annorlunda perspektiv: *Ni måste välja mellan mig och geniet Pelle.*

Dissimulation (*dissimulatio*) ironisk formulering där annat synsätt inte simuleras utan bara det egna undertrycks: *Om Pelle är kompetent? Det finns exempel på att han uppfattas som genial — han gör det ju själv.*

Simulation (*simulatio*) ironisk formulering där annat synsätt simuleras: *Visst är det väl skönt att det finns någon här som kan tänka åt oss andra inskränkta halvidioter.*

De typer som anges ovan är inte de enda som retoriken diskuterar. Ironi kan vara bitande (*sarkasmos*) eller hånfull (*diasyrmos*). Den kan, som *självironin* (*urbanitas*), gå ut över den egna personen eller över motståndaren (*mykterismos*).

Ironin kan vara ett mycket effektivt vapen, inte minst därför att den är svår att försvara sig mot. I det avseendet påminner den om allegorin och emfasen. Ett annat skäl till att ironin kan användas för att utdela giftiga stötar i ryggen är att den inte alls behöver spegla vad motståndaren verkligen anser utan bara sådant som publiken uppfattar som sannolikt att han eller hon anser. Ironin är därför ett medel att pådyvla andra åsikter som de förnekar och kanske inte ens har.

Smådosor av självironi kan vara bra för att späda på etosbevisningen. Det visar att du har humor och att du inte tar dig själv på överdrivet stort allvar; få personlighetsdrag är så utsökt löjliga som det att inte kunna skratta åt sig själv. Det är

betecknande att latinets ord för självironi *urbanitas* har en allmän betydelse av världsvana och spiritualitet. Termen är bildad till det latinska ordet för stad, *urbs*.

Problemet med ironin är att den ironiska poängen kan gå förlorad. Du riskerar att publiken tror att du menar att din fiende är en klok, ädel, god och allmänt beundransvärd figur och du ett avskum som kommit till självinsikt. Det är ett problem t.o.m. för självironin eftersom överdriven sådan kan få publiken att uppfatta dig som en ödmjuk person med mycket att vara ödmjuk över.

15.6 Grad

Hyperbolen och *litotesen* bildar två varianter av samma underliggande trop:

Hyperbol (*hyperbole*; *superlatio*) utbyte mot överdrivet uttryck: *Hela världen avundas oss!*

Litotes (*litotes*; *exadversio*) utbyte mot underdrivet uttryck: *Elvis var rätt populär på sin tid.*

Hyperbol och litotes är en manipulation av betydelsen, inte av tonen hos ordet. Ett ”starkt” ord som *fesljummet* för något med kroppstemperatur är inte någon gradtrop. Att säga att smält glasmassa som börjar stelna är *fesljummen* är däremot en klar trop.

Gradtroperna och ironin är strikt åtskilda fenomen beroende på att en gradtrop aldrig bygger på ett perspektivskifte vilket en ironi alltid gör. De två kategorierna är ändå svåra att skilja åt av tre skäl: (1) gradtroperna är påfallande ofta ironiska i allmänspråklig mening, d.v.s. kritik eller hån i förklädning; (2) en ironi kan tillspetsas genom att renodlas med hjälp av en litotes eller hyperbol; (3) samma yttrande kan ofta tolkas antingen som en ironi eller gradtrop. Det andra och tredje skälet är intressanta ur praktisk synvinkel:

a. Du hör till den yppersta begåvningseliten!

Exemplet kan tolkas rent bokstavligt som att talaren verkligen menar att den tilltalade hör till den yppersta begåvningseliten, men normalt har översvallande komplimanger en viss hyperbolisk tillspetsning. Yttrandet bör därför snarast tolkas lite mer måttfullt som att den omtalade är mycket begåvad — om det inte är en ironi vill säga. I så fall kan den verkliga innebörden variera från ”du är korkad” till ”så ovanligt begåvad som du tror dig vara är du inte.” Självklart finns det mängder av mellanlägen. Detta är ett problem rent klassifikatoriskt, men praktiskt retoriskt är det ett fynd. Formuleringar som har en hånfull udd och som inte kan klassificeras entydigt är nämligen extra svåra att försvara sig mot. Den som fällde yttrandet behöver ju bara säga:

- a. Snälla Pelle, jag överdrev bara lite. Men jag måste säga att det är intressant att du misstänker att folk ser dig så. Är det välgrundat?¹

Både *hyperbol* och *litotes* kan vara utmärkta metoder att förmedla budskap bara mottagaren förstår att talaren inte försöker ljuga med överdriften i *hyperbolen* och att underdriften i *litotesen* inte står för vad talaren verkligen menar. Det är inte alltid fallet, speciellt inte när det är markanta kulturskillnader. Engelsmän är svaga för litoteser och araber för hyperboler. Det gör att när en engelsman säger att han ”inte bor alltför illa” så kan araben tro att han är snudd på bostadslös medan engelsmannen menar att han har goda bostadsförhållanden. Om araben i sin tur far ut i ett översvallande lovprisande av en poet tror engelsmannen att araben antingen är fanatiskt förtjust i poeten eller bara allmänt vrickad medan araben bara menar att poeten är bra.

Som svenskar kan vi bli lite lätt obehagligt berörda av exemplet. Det verkar som om det talar illa om araber. Anledningen är att vi själva delar ganska mycket av engelsmännens litoteskärlek. Det gör att vi ser lögnen i en hyperbol, men inte lika lätt i en litotes.

Tankehyperbolen i sin typiska form är en överdriven *deskription*.

15.7 Omskrivning

Perifrasen med dess variant *antonomasin* är otypiska troper där förvriddningen inte behöver bestå i så värst mycket mer än att man använder ett annat uttryck i stället för det rätta ordet. Tankeperifrasen kallas *parafra*s. Den kommenteras något i kapitel 19 om övningsprogrammet. Definitioner:

Perifras (*periphrasis; circumlocutio*) utbyte mot definitionsliknande uttryck: *Skall du inte slänga ut barrträdet före midsommar?*

Antonomasi (*antonomasia; pronominatio*) perifras för egennamn: *Såg du vad skojig hatt kungens fru hade på sig?*

Ofta fångar en *perifras* någon karaktäristisk egenskap som ändå kan vara ganska betydelselös. Utformad så är den främst ett medel att göra texten mer intressant genom att tala i lagom lättlösta gåtor. I följande exempel måste man dock tänka sig en biavsikt att förlöjligen Hitler genom att dra fram att han aldrig befordrades över korpral i första världskriget:

- a. Korpralen med konstig mustasch härskade redan i halva Europa, men han räknade inte med den fete cigarrökaren i London.

¹Inte nog med att elakingen är överlägset raljant, han eller hon syftar också dåligt. Vad hänför sig ”Är det välgrundat?” till? Sådana syftningsfel används av personer med tolkningsföreträde för att kunna slingra sig eller för att leka katt och råttor. Hur Pelle än svarar kan han bemötas med ett överlägset leende och ett ”men snälla du, det var inte det jag menade.”

Perifrasen är också användbar till eufemismer av olika styrka. I dessa fall kan de påminna starkt om emfasen genom att man tvingar mottagaren att fylla i själv. Perifrasen kan göras så dunkel att det krävs eftertanke eller sakkunskap för att tolka den rätt. Ett mycket fint exempel på det är följande yttrande av invandrarverkets dåvarande chef Christina Rogestam:

- b. Just nu har vi ett antal sådana här grupper som medför mycket hög kriminalitet, till exempel albaner och romanestalande från före detta Jugoslavien. (SvD 25/6 -92)

Här använder Rogestam en lagom diffus och svårtolkad omskrivning för att inte fästa onödig uppmärksamhet på vissa zigenare som med bravur bekräftar några allmänna tankar. Tjuvaktiga albaner är inte lika brännbart så de nämns vid namn. Denna typ av perifraser används gärna för att rikta information till vissa kategorier i publiken genom att använda ett språkbruk som skiljer på folk och få. Man kan säga att Rogestam gör en blinkning åt dem som vet att *romanes* är zigenarnas språk (som även kallas *romani*).

16. Komposition

Retorikens kompositionslära handlar om hur tankarna kläs i ord och vävs till text. Lärans ena huvuddel handlar om principer för meningsbyggnad, den andra om talets ljudegenskaper. Det senare är mycket viktigt ur den traditionella retorikens synvinkel eftersom läran förutsätter att all text skall höras även om den är skriven, något som bryter skarpt mot den moderna indelningen i skriftspråk och talspråk. Att vi idag har en tendens att skriva tystläsningstext utan att tänka på ljudegenskaperna må väl vara hänt, värre är att vi har en benägenhet att skriva även tal utan att göra det. Kapitlet har därför ett speciellt avsnitt om retorikens muntlighet.

Ur retorisk synvinkel är den grammatiska satsstrukturen av underordnad betydelse. Det är frestande att försöka förklara det historiskt med att den grammatisk satsanalysen inte var uppfunnen när Aristoteles preciserade grundvalen för den retoriska kompositionsläran, men den verkliga orsaken är att den faktiskt råkar ha underordnad betydelse. Det är tankeinnehållet som är det centrala. Retorisk meningsbyggnad syftar i första hand till att väva samman textens tankar på ett lämpligt sätt för att behandla typiska retoriska problem som uppmärksamhet, samhörighet och klarhet. Den rent grammatiska strukturen och den uttalsmässiga indelningen i fraser (s. 154) är i första hand två medel som hjälper till att göra tankestrukturen klar och skapa rytm. Detta innebär inte att en retoriker inte normalt skulle sträva efter att undvika *solecism* 'syntaktiskt renhetsbrott'.

Modern grammatik skiljer på vanlig syntax (= grammatisk meningsbyggnad) och textlingvistik (= hur meningar vävs till text). Retoriken gör inte någon större poäng av den skillnaden. Trots det väljer jag att strukturera genomgången så att det inledande avsnittet går igenom några grunder för retorisk analys av meningar medan nästa diskuterar principerna för meningsbyggnad i ett lite vidare perspektiv.

Termer *Semantisk* struktur handlar om hur tankeinnehållet är ordnat, *syntaktisk* om grammatisk satsstruktur (subjekt, bisatser o.s.v.) och *prosodisk* om frasering och andra ljudmässiga egenskaper.

Introduktioner till avsnitten

1 Meningen

Retorikens meningsbegrepp är semantiskt och prosodiskt grundat, inte syntaktiskt. Den mest konstfulla retoriska meningen är perioden, men det finns även enklare meningstyper.

2 Kompositionssätt

Kompositionssätten beskriver grundmönster för hur tankematerialet ordnas i texten. Huvudalternativen är fritt associativt, pärlband av tankar, täta sammanvävningar av tankar till avgränsade helheter.

3 Muntligheten

Retoriken är en muntlig konst men har alltsedan antiken används även till skrivande. Det är viktigt att ta hänsyn till de skilda förutsättningar som gäller för tystläsning och muntligt framförd text.

4 Ljudegenskaperna

Talets muntlighet gör att retoriken fäster stor vikt vid både talets allmänna välljud och dess rytm.

16.1 Meningen

För att kunna diskutera retorisk meningsbyggnad är det nödvändigt att skilja på de tre byggelementen *mening*, *kolon* och *komma*. Definitioner:

Mening (*sententia*) formulering för avgränsad tanke som kan bestå av flera underordnade tankar: *Pelle är allt en snäll pojke, vilket alla i hela kvarteret vet.*

Kolon (*kolon; membrum*) del av mening som uttrycker en egen tanke: *vilket alla i hela kvarteret vet.*

Komma (*komma; incisum*) del av mening som inte kan sägas uttrycka en egen tanke: *en snäll pojke*

Meningen kan delas in i en mängd olika typer som skiljs åt beroende på hur tankarna ordnas. Den typ som alltid får störst uppmärksamhet i retorikböcker är *perioden*, som behandlas längre fram i avsnittet. En retorisk mening är avslutad när tankeinnehåll, frasering och grammatisk struktur tillsammans har gjort klart för lyssnaren att en avgränsad tanke är fullbordad. Ibland hamnar de tre strukturerna i otakt med varandra. Det är ofta ett fel, men inte alltid. Man kan ju frasera mot texten medvetet (s. 154). Normalt motsvaras en retorisk mening av en fullständig grammatisk sats eftersom den grammatiska satsen trots allt är normalförpackningen för en avslutad tanke.

Kolonet definieras ibland med ”ett kort och komplett meningsled som inte uttrycker hela tanken”. Självt anser jag dock att det är mest praktiskt att tala om kolon även när kolonet bildar en egen enkel mening, som i ”jag tycker att glass är gott.” Med grammatiska termer motsvarar kolon normalt en sats, gärna en bisats. Därmed inte sagt att det måste göra det. Kriteriet för vad som är ett kolon framgår av definitionen och har inte ett dugg med traditionell satslösning att göra. Den typiska längden är drygt ett dussin stavelser, d.v.s. något längre än definitionens exempel.

Kommat motsvarar gärna en mindre satsdel, som ”gröna skor”. Det är inte ovanligt att det är ett verb med ett litet komplement, som ”äter aldrig” och ”hugger ved”. Påfallande ofta står det för ett enda begrepp. Vissa retoriklärare anser att det inte bör vara mer än tre ord långt, det kan mycket väl vara ett enda. Om treordsregeln skall ha någon relevans för svenska bör den modifieras till att ett komma inte bör ha mer än tre betonade stavelser.

Kommabegreppet verkar vagt vid första anblicken, men det fångar en språklig realitet. När vi talar delar vi in talströmmen i små fragment om högst några ord som markeras med ett litet ”hack” uttalsmässigt. Det är dessa fragment som motsvarar retorikens komman. Du behöver därför bara läsa en text avspänt och långsamt för att direkt höra var du uppfattar att kommagränserna går. På motsvarande sätt går kolongränserna där det känns naturligt att göra en lätt markerad paus och meningsgränserna där det känns okonstlat att göra en stor. Att olika personer inte anger exakt samma gränser innebär inte att retorikens meningsbegrepp skulle

vara ohanterligt vagt. Grammatisk satsanalys fungerar ju ibland riktigt bra även utanför exempelmeningarnas värld trots att skilda placeringar av skiljetecken kan innebära att den grammatiska strukturen ändras.

Termerna *komma* och *kolon* känner du igen från våra vanliga skiljetecken. Den historiska förklaringen är att tecknen från början användes för att vid behov markera var talaren skulle göra uttalsmässiga markeringar av komma- och kolonlut. På motsvarande sätt användes punkt för markeringar av periodlut. Det är därför punkt heter *period* på amerikansk engelska. Notera att jag inte talar om slut på de tre enheterna utan om uttalsmässiga markeringar. Det beror på att tecknen i främsta rummet är fraseringsanvisningar. Med modern terminologi kallas ett sådant bruk av skiljetecken *pauskommatering*. Huvudalternativet är att markera den grammatiska strukturen. Det kallas *satskommatering*. Båda varianterna har sina fördelar. Strikt pauskommatering gör sig bäst i talmanus och högläsningstext. Satskommatering kan göra det lättare att se den logiska strukturen i tystläsningstexter. I Sverige var strikt satskommatering en riktig fluga under några decennier omkring år 1900. Det var knappt en satsdel som inte skulle avgränsas. Språknämndens nuvarande kommateringsregler är en förnuftigt uppmjukad satskommatering. Trots detta brukar de ofta betraktas som en form av *tydlighetskommatering* eftersom grundtanken är att kommateringen är till för att befrämja läsbarheten.

Periodiskt eller linjärt

Med linjär meningsbyggnad läggs tanke till tanke i en naturlig ordning, med periodisk vävs tankarna samman. Följande exempel demonstrerar skillnaden:

- Pelle är en trevlig pojke. Han borde dock tvätta håret oftare (linjärt)
- Pelle är en trevlig pojke; fast han borde tvätta håret oftare. (linjärt)
- Även om han borde tvätta håret oftare: är Pelle en trevlig pojke. (periodiskt)

I de två linjära varianterna presenteras tankarna i samma ordning. Skillnaden är bara att den andra tanken utformas som ett påhäng i **b**. Trots detta känns det i båda fallen att tanke läggs till tanke som pärlor i ett radband. I **c** däremot är det första kolonet en spänningshöjande *upptakt* som inte bildar en avslutad enhet på egen hand utan måste fullbordas av det andra kolonets förlösande *avrundning*. Det är därmed en tvättäkt period. Spänningsvariationen i exemplet är inte speciellt påfallande, men det är ofta så små skiftningar som bidrar till att ge liv åt texter. Definitioner:

Period (*periodus*; *circuitus*) sammanvävning av flera tankar till en avgränsad tankemässig helhet med en spänningshöjande inledning och en förlösande avrundning; typiskt framsägbar på ett andetag: *Eftersom jag visste att hon skulle komma försent: hade jag tagit med mig en tidning.*

Upptakt (*protasis*) spänningshöjande led i mening: *Eftersom jag visste att hon skulle komma för sent:*

Avrundning (*apodosis*) spänningsförlösande och avrundande led i mening: *hade jag tagit med mig en tidning.*

Epifras (*epiphraasis*) kompletterande tillägg efter mening eller ordgrupp: *fast han borde tvätta håret oftare.*

Epifrasens definition medför inte några krav på att den skall vara ett enskilt kolon, det kan vara vilken ordgrupp som helst. Upptakten och avrundningen måste ge uttryck åt egna tankar, men de behöver inte bestå av ett enkelt kolon eftersom de kan ha en komplicerad inre struktur. Epifrasen hör egentligen inte hemma i kompositionsläran utan bland tankefigurerna. Det är ändå naturligt att nämna den tillsammans med upptakten och avrundningen. Bisatser som fogas till slutet på en enkel huvudsats bildar nämligen normalt en avslutande epifras på en i och för sig avslutad enkolig mening, medan bisatser som läggs framför huvudsatsen brukar bli upptakter i små perioder. Jämför exempel **b** och **c** ovan.

Att tala om meningar som består av en avslutad mening med ett påhäng i slutet låter horribelt osystematiskt. En mening kan väl inte ta slut på två ställen? Men det är just vad den kan. Tänk dig att någon säger ”Glass är fantastiskt gott.” Om inte betoningen tydligt visar att mer skall komma låter det som en avslutad mening. Det är också mycket möjligt att det var vad talaren avsåg att säga, men tänk om han eller hon slogs av hur underbart hallon smakar när meningen framsades. Då är det naturligt att lägga till ett ”men verkligen inte som hallon.” Därmed förvandlas något som var tänkt att vara en enkolig mening till en mening som består av ett kolon med en epifras.

Linjär tankefogning är normalt det mest lättsmälta eftersom den gör det lätt för lyssnaren att bygga upp mentala föreställningar om det som sägs i små och naturliga steg. Kravet att perioden bör vara framsägbar på ett andetag gör att periodisk fogning inte heller behöver bli speciellt svårtolkad, men varför över huvud taget krångla till meningsbyggnaden? Den frågan diskuteras närmare i nästa avsnitt så låt oss nöja oss med en enda aspekt här: i grund och botten är perioden ett uppmärksamhetshöjande knep. Dess vanligaste användning är som absolut första och sista mening i talet. Allra först fungerar den som vilken uppmärksamhetshöjare som helst. I slutet drar du nytta av att perioder är mycket effektiva för att göra inskärpningar. Det är knappast en slump att skickliga försäljare ofta använder längre meningar än vanligt när de vill få en nyckelfras att sjunka in ordentligt. Perioden biter.

I allmänspråket används ordet *period* främst som en beteckning för långa och krångliga meningar i högravande skriftspråk. Med primärretoriskt perspektiv är det en befängd infallsvinkel eftersom perioden skall vara ett överblickbart miniatyrdrama. Dramatiken följer av att perioden och dramat har samma fundamentala krav: båda skall vara väl avgränsade helheter med en inledande spänningshöjning och en avslutande förlösning. Längden begränsas ytterst av att en begriplig period inte får överbelasta åhörarnas hjärna. Kravet att perioden skall vara framsägbar på ett andetag bör åtminstone delvis tolkas som en tumregel för att garantera det. Quintilianus uppger periodens medellängd till fyra kolon. Cicero säger att en full-

skalig period motsvarar ungefär fyra hexameterverser.¹ De tre exempel som *ad Herennium* ger är 16, 17 och 25 ord långa. Detta hindrar nu inte att även tal av erkänt skickliga retoriker kan innehålla perioder som är så komplexa att det är svåra att få grepp om innehållet även vid eftertänksam innantilläsning.

Eftersom spänningsvariationen är det karaktäristiska för perioden talar jag om hög *periodicitet* när text präglas av att det finns många och tydliga spänningshöjande upptakter följda av något som påminner om förlösande avrundningar. På motsvarande sätt talar jag om hög linjaritet om tankarna i ovanligt hög grad följer efter varandra i en naturlig ordning. Notera att periodicitet och linjaritet kan vara låga samtidigt om texten är allmänt rörig.

Komplexa perioder

Flertalet perioder är språkligt enkla. Det är mycket vanligt att de har ett kolon som upptakt och ett som avrundning. I mer komplicerade perioder har normalt både upptakt och avrundning en egen upptakt-avrundnings-struktur, och självfallet kan även dessa delar ha både upptakt och avrundning:

- a. Utan att vilja komma med några undanflykter: (upptaktens upptakt) måste jag nyansera motståndarens beskrivning: (upptaktens avrundning) Visst har han funnit ett korn: (avrundningens upptakts upptakt) jag har glömt att redovisa pengar: (avrundningens upptakts avrundning) men det skedde av misstag och summan var försumbar. (avrundningens avrundning)

I extremfall är det möjligt att tala om t.ex. *upptaktens upptakts avrundnings upptakts avrundning*. Fullt så krångligt brukar det inte vara, men roa dig gärna med att försöka göra en rimlig strukturering av följande inledningsmening till ett tal av Gustav II Adolf. Det är knappast en välartad period, men visst är den överdådig på ett sätt som anstår en barockmänniska:

- b. Efter det på åtskillige tider och rum är af Eders Kärlighet och eder begärat och bedit vordit, att jag det konungenamn, därtill mig Gud genom sin försyn hulptit hafver, ville med den i all världen lof- och brukelige ceremoni, som är en kröning, låta bepryda och stadfästa; och där bredevid hafve Eders Kärlighet och I idkesamt påmint och undervist, att dess dröjsmål icke vore utan fäderneslandsens farlighet, i det att våra ovänner däraf sig mod fatta och lägenhet taga mot närvarande stat till att stämpla; så alldenstund att jag alltid gärna gör mina undersåter uti deras rättvisa begäran till vilja, eljest ock alltid gärna undflyr allt, hvad jag kan tänkja kunna lända riksens välfärd till skada och fördärf, därför jag ock på sist hållne herredag dess heller till Eders Kärlighets och eder begäran beviljat och samtyckt och fördenskull närvarande möte beramat i den akt och mening samma kröning i den helige trefaldighets namn i

¹Cicero hade uppenbarligen god röstbehandling, pröva själv att läsa de fyra första raderna i Stiernhiemcitaten på s. 236 med hög stämma utan att låta ansträngd i slutet. (Varje rad i citatet är en hexametervers.)

verket att ställa och fullborda. (Gustav II Adolf, Tal till ständerna 27/8 1617 med anledning av den förestående kröningen)

Inskott

Inskott är tankematerial som skjuts in i en tanke eller tankegång. De är bland de säkraste medlen för att göra en text obegriplig. Du förstår varför om du studerar följande två exempel:

- a. Pelle som Lisa som Gustav känner hatar kom just.
- b. Pelle kom hem på kvällen, och sedan gick han och lade sig, men han borstade tänderna först, för det hade mamma sagt att han skulle göra, och Pelle lyder alla utom farbror Gustavsson.

Det första exemplet har två inskott. Med grammatisk terminologi rör det sig om två relativbisatser där den ena har bäddats in i den andra. Meningen som helhet säger att ”Pelle kom just.” Det preciseras med en upplysning om vilken Pelle det gäller med inskottet ”som Lisa hatar”. För att vi inte skall sväva i tvevelsmål om vilken Lisa som avses kompletteras meningen med ”som Gustav känner”. I det andra exemplet knyts en kedja av fyra epifraser till det inledande kolonet. Visst kan även sådana meningar få en läsare att börja kippa efter andan, men det är ändå anmärkningsvärt att en kort mening med nio ord kan vara mer svårtolkad än en vindlande tankegång i fem led med trettio tre ord.

Trots de problem som inskott kan ge är de viktiga i retoriken. De ordnas i två huvudtyper med hjälp av tankefigurerna *parentes* och *subnexion*. Definitioner:

Parentes (*parenthesis*) inskott av tanke som bryter sammanhanget: *Pelle, vad söt klänning du har, är tyngdlyftare.*

Subnexion (*subnexio*) inskott av tanke som inte bryter sammanhanget: *Pelle, som du tycker ser klen ut, är tyngdlyftare.*

Eftersom parentes definitionsmässigt bryter tankesambandet gör den ofta texten svårare att förstå. Använd den därför sparsamt och undvik den helt i delar av tal där sammanhanget är svåra. Den gör sig bäst när du egentligen inte har något viktigt att säga, utan mest pratar för att höja stämningen. Då är det ofta viktigare att parentesens skarpa brott kan fungera som en uppmärksamhetshöjare.

Subnexionen kan dock göra texten mera lättsmält. Det beror på att den normalt uttrycker en förklaring, en orsaksangivelse eller något annat stöd åt den tankegång som den bäddas in i. Sådana kompletteringar kan göra det lättare för publiken att skapa sina helhetsbilder. Men även parentes kan faktiskt göra texten lättare att smälta:

- c. Kaptan Larsson — en ståtlig karl med tatueringar och nära nog livslång vana av de sju haven — kommer att föra skeppet tryggt i hamn (*subnexion*)

- d. Aristoteles — en fåfång typ — var den förste som beskrev logiken mera ingående. (parentes)

I exempel **d** bryter inskottet sammanhanget vilket gör det till en uppenbar *parentes*. Att **c** bör klassificeras som en subnexion beror på att biupplysningen är en form av argumentation för sanningen i det påstående som det är insprängt i. Det målar ju ut kapten Larsson som någon som kan det där med sjön och därför rimligtvis har maximal förmåga att föra skeppet tryggt i hamn. Inskottet är faktiskt en liten *deskription* eftersom det ger en detaljerande skildring av begreppet sjöbuss. Du har sett otaliga formuleringar av ungefär den typen, förmodligen utan att tänka på dem. De används dels för att skapa närvarokänsla, dels för att tybestämma den omtalade genom att redogöra för attribut som hänger nära samman med den grupp han eller hon skall föras till. I **d** är tillägget mindre relevant, även om också det ökar konkretionen genom att personen Aristoteles blir mer gripbar. Upplýsningen i parentesens antas för övrigt av många vara historiskt korrekt.

Andra variationer

De variationsmöjligheter som visas ovan är bara ett litet axplock av dem som finns. Hela figurläran är en katalog med mönster. Även helt normala grammatiska operationer som *nominalisering* och *satsförkortning* är värdefulla ur retorisk synvinkel:

- Han räddade sig genom att han hoppade från taket.
- Han räddade sig genom att hoppa från taket. (satsförkortning)
- Att Pelle alltid hycklar gör mig vansinnig.
- Pelles eviga hyckleri gör mig vansinnig. (nominalisering)

I **b** justeras meningsslutet så att det får en annan och tyngre rytm. I **d** gör nominaliseringen att hyckleriet kan preciseras med det starkare *eviga* i stället för *med alltid*.

Lästips Elementära grammatiska operationer för att omvandla meningar beskrivs i vilken grammatikbok som helst. En som fungerar ovanligt bra i retorikundervisning är Tor G. Hultmans *Liten svensk grammatik*, som redan har rekommenderats på sidan 17. Ett annat gott alternativ är Sölve Ohlanders och Magnus Ljungs *Allmän grammatik*. Svagheten är att den är så fyllig att det tar lite mer tid att hitta fram till det ur retorisk synpunkt mest väsentliga på egen hand.

En liten uppsats som illustrerar meningsbyggnadens betydelse mycket bra är Hans Karlgrens *Konsten att undertrycka information*.

16.2 Kompositionssätt

Retoriken skiljer på tre grundläggande sätt att bygga upp texten: (1) *lös komposition*, som i brev och småprat; (2) *linjär*, som i stramt förklarande, enkelt berättande

och vilt känsloladdande; (2) *periodisk*, som i högstämda orationer och utsirat resonerande. Alla sätten har både svaga och starka sidor. Använd därför alla tre, men med måtta och renodla dem inte i onödan. Den viktigaste skillnaden mellan typerna är hur tankarna ordnas. Det hänger så nära samman med meningsbyggnaden att den kan användas som ett särskiljande kriterium. Definitioner:

Lös komposition (*oratio soluta*) text som präglas av att i huvudsak enkla meningar bildar ett ganska nyckfullt flöde av tankar: *Trevlig att se er. Ni får mig att tänka på både det ena och det andra, mest det andra. Till saken, eller skall jag börja med vad ni får mig att tänka på?*

Linjär komposition (*oratio perpetua*) text som präglas av att enkla meningar bildar ett välordnat och linjärt pärlband: *Jag är här för att reda ut företagets ekonomi. Under senaste året har försäljningen minskat drastiskt. Kostnaderna har däremot skjutit i höjden.*

Periodisk komposition (*connexa series*) text som präglas av periodisk meningsbyggnad: *Eftersom ni får mig att tänka, uppskattar jag verkligen att träffa er igen. Det innebär inte att jag bara skulle ha intellektuellt utbyte av er, jag måste säga att ni också ger mig en hel del känslomässigt.*

Kopplingen mellan kompositionssätt och stil är stark, men begreppen bör ändå hållas isär eftersom kompositionssättet bara är ett stildrag.

Lös komposition

Lättsinnigt småprat är inte vidare välordnat. Tankarna flödar fritt associativt. Du kanske säger ”ungarna och jag såg en elefant igår” och jag svarar ”Jaså? Har du tänkt på vad fet Lotta har blivit.” Meningsbyggnaden är enkel och nyckfull, men vill du dra till med en lång harang så gör du naturligtvis det. Varför avsluta en tankegång före nästa? Man kan ju alltid gå tillbaka om tre kvart, fjorton dagar — eller i samma mening — om man vill.

Småpratets mönster är skäligen konstlöst, men det är avspänt behagligt och känns personligt. I måttfulla doser gör också nyckfullheten och de tvära kasten att talet blir intressant. Överraskningar och nyfikenhet på vad som kommer sedan är ju standardmetoder för att fånga uppmärksamhet. Allt detta kan vara en stor fördel, inte minst i delar av tal där din brännande huvuduppgift är att du skall väcka uppmärksamhet, behaga, vara personlig och skapa samhörighet. Därmed inte sagt att början på talet alltid skall utformas löst. Exordiet kan må bra av en period och narrationen vinna på stramt, linjärt berättande.

Normalt har lös komposition en enkel meningsbyggnad, men det modifieras av att antalet inskott i form av subnexioner och parenteser kan vara ganska stort. Det är också vanligt med epifraser. Antalet välartade perioder är lågt, men trots detta är det inte ovanligt med spänningshöjningar och förlösande summeringar.

Ur etosynvinkel är den stora svagheten med lös komposition att den kan ge ett oseriöst intryck. Att ett ordnat flöde av associationer inte alltid främjar klarheten

är också givet. Men det värsta är kanske att det kan bli *tråkigt*. En vanlig orsak är bristen på interaktion. I äkta småprat kan du låta tankarna flyga som de vill i trygg förvissning om att samtalspartnern håller styr på dig genom att gripa in om du blir för rörig eller tjatig. Det kan inte publiken. Den hänger med ett tag, men sedan blir det lika tröttsamt att lyssna på dig som på pladdriga fyllemonologer.

Lös komposition i retoriska tal bör därför inte utformas som äkta småprat utan snarare som avspänd *brevstil*. Både tal och brev är nämligen på sin höjd simulerat småprat.

Linjär komposition

Om du småpratar och kommer in på något som kräver ordning och reda så skärper du dig. Du kan börja låta som en monteringsanvisning. Du säger en sak i taget. Det mesta kommer i enkelt naturlig ordning. Du stryker ovidkommande strunt. Allt precis som skribenten på IKEA som självklart utelämnar alla associationer om sin hund, sin fru och sin gikt när han klart redogör för att du skall skruva ihop G med H innan du fäster I på baksidan. Därmed övergår du till *linjär komposition*, en text som består av ett pärlband av tankar.

Linjär komposition kan byggas upp av enkla kolon som bildar egna meningar, men det är vanligt med epifraser som påhäng. Det viktiga är den låga frekvensen av parenteser och upptakter. Du avgör därför hur linjär en text är genom att leta efter spänningshöjande upptakter och inskott, särskilt parenteser. Kontrollera också om meningarna känns avslutade efter varje kolon. Om de gör det påfallande ofta är texten extremt linjär. Normalt har linjärt ordnad text ganska kort meningslängd, men det är inte nödvändigt. Astrid Lindgren skriver ganska linjärt, men hon har ofta en meningslängd i klass med krångligt offentligt språk. Att det ändå blir lättläst beror på att hon är ovanligt skicklig på att gruppera tankarna i en vettig ordning.

Fördelen med strikt linjär komposition är att den är klar och redig, särskilt när du skall tala om sådant som med fördel förklaras i små steg. Det är inte speciellt personligt, men kompositionssättet vitnar om saklighet och pålitlighet. Så talar blott den med vattenkammad tunga. Samtidigt är bristerna uppenbara. När den inte behövs blir den odrägligt tråkig. Allt tuggmotstånd är borta och nästa tugga smakar som den förra.

Trots att linjär komposition hör nära samman med undervisande är det samtidigt mycket vanligt att talaren använder en störtflod av enkla meningar för att sätta publikens känslor i rörelse. Amplifikationen får därför ofta en markerat linjär komposition. Vid extremt känslhetsande kan texten kan lösas upp i små fragment eftersom det är ett sätt att antyda stark upphetsning:

- a. Han slog mig. Han sparkade mig. Det gjorde så djävla ont. Hans ögon. Den blicken. Sånt hat. Jag kom inte undan.

Periodisk komposition

För att få bort den lösa kompositionens tröttande flimmer måste man skapa samband mellan de förbiilande tankarna. För att få bort den linjåras monotoni måste man skapa spänning och förväntan. Retorikens lösning är det konstfullaste av kompositionssätten, det *periodiska*. Som namnet säger är det frågan om att bygga upp texter som präglas ovanligt starkt av att tankarna vävs samman i perioder. Uptakterna och avrundningarna trollar bort den linjåra kompositionens monotoni. De omsorgsfulla sammanvävningarna gör rent hus med den lösa kompositionens ordning.

Vid sidan av den skenbart fullkomligt konstlösa lösa kompositionen har vi alltså två grundmönster där tankarna ordnas med stor omsorg. Av dessa är periodisk komposition i särklass mest konstfull. Den hör mycket nära samman med den kraftfulla stilens konstfullare variant, men om den inte utformas för extremt kan den även fungera för de konstfullare varianterna av de övriga stilarna. Periodisk komposition hör däremot inte hemma i de konstlösare varianterna, även om dessa naturligtvis också har en del perioder i sig, men de används främst för att åstadkomma punktvisa uppmärksamhetsstegringar.

Fullt utvecklad periodisk komposition byggs upp av en rad med perioder, som i exemplet till definitionen (s. 265). När den mjukas upp övergår den gradvis mot i första hand linjär komposition. Det finns inte någon skarp gräns.

Den största svagheten hos periodisk komposition är att den kan kännas tung beroende på att hjärnan belastas i onödan. Om perioderna är för långa blir texten dessutom så tillkrånglad att talet blir både tråkigt och obegripligt. Den periodiska kompositionen är heller inte speciellt lämpad för att piska upp känslor eftersom den är för mjukt böljande, speciellt uptakterna brukar dra ned tempot. Men för att knåda och massera en uppvärmd publiks inre finns sällan något bättre. Det är därför vanligt att inleda starkt känslomättade partier med hetsig linjär komposition för att sätta känslorna i rörelse och sedan befästa dem med lite periodisk inknådning. Det typiska exemplet är perorationen, där den indignationsskapande stegringen utformas linjärt medan den känslomässiga fördjupning som följer utformas mer periodiskt.

I följande exempel visar snedstrecken var jag anser tankegångar skulle kunna vara fullbordade, kursiven markerar tydliga uptakter. Exemplet är valt för att visa en ganska måttfull skillnad i periodicitet:

Men är det väl över en olycklig, nästan medvetlös konungs fall, som ett ädelt folk jublar? Nej, det är över enväldets fall vi triumfera, / detta elände, som i alla tider stått oss så dyrt, / som, när det med ena handen gav oss Narva, gav oss Poltava med den andra / — enväldet, som vårt land aldrig mera skall tåla, / utan ihärdigt strida däremot, / såsom våra fäder stridit hava, / och vars minsta tillstymmelse vi skola kväva, / liksom Herkules kvävde ormungarne i sin starka hand.

Därföre, när vi tömma en skål för den 13 mars 1809, så är det för den despotiska principens undergång här i Norden, / och det var ur dess spillror

som folkets nya frihet, en nysläppt duva lik, flög över land och sjö, / utan att en enda droppe blod fläckade hennes vita vingar. / Ja, mine herrar, en skål för den dag, / då nöden var som störst, / men också, himlen vare tack, hjälpen som närmast! För minnet av den 13 mars 1809! (August Blanche, Tal vid 13 mars-festen 1859)

16.3 Muntligheten

Retoriken skiljer inte så noga på tal och skrift. Det gjorde man inte i antiken. Skriften var ett förvaringsmedium. Att läsa var att läsa högt. Den som hade råd använde gärna en slav som ”bokrullespelare”. Det gällde i högsta grad även utomordentligt väl läs- och skrivkunniga personer. Det tog mycket lång tid innan tyst läsning blev det normala. Betydande delar av artonhundratalspoesin är tänkt att läsas högt. Även det traditionella offentliga skriftspråket är — trots sitt rykte att vara extremt skriftspråkligt — avpassat för högläsningens krav. Det är ganska roande med tanke på att många som skriver ett enkelt och ledigt skriftspråk tror sig skriva som de talar samtidigt som de skriver mindre högläsbart än ett knarrigt justitieråd för hundra år sedan.

Den fundamentala skillnaden är att modernt skriftspråk hela tiden bygger på att mottagaren kan se texten, medan en text som skall fungera som högläsningssamman av uppenbara skäl inte kan förutsätta det. Denna skillnad gör att den som skriver traditionellt och högläsningssvänligt ser till att punktade uppställningar vävs samman så att de bildar löpande text, medan den som skriver enbart för innantilläsning hellre hackar sönder texten för att inte få så krånglig meningsbyggnad.

Retorikens inneboende muntlighet parad med dess konstfullhet och starka beroende av skriften som ett förberedelsehjälpmedel ställer många av våra vanliga föreställningar om talspråk och skriftspråk på huvudet. Det normala idag är att tänka sig att talspråket är avspänt och oplanerat medan skriftspråket är mer välordnat. Det rimmar dåligt med att retorikernas tal både har det skriftspråkliga draget att vara som ett föremål med överblickbar struktur och det talspråkliga att vara ett böljande flöde.

Kravet på struktur borde innebära att retoriken strängt tillhöll sina utövare att ha en god styckeindelning, men det bryr den sig inte om. Det behövs inte. Den som skall lära in ett tal utantill måste ha en god styckeindelning för att inläringen inte skall ta onödig tid (s. 52). Bristande strukturering är därför något som bara dyker upp när talaren inte har ens ett elementärt inlärt tal, d.v.s. vid improvisation och vid högläsning ur manus. Det intressanta med detta är att medan språkvetare idag tenderar att betona att skriften gör det möjligt att utforma texter så att de blir välorganiserade, är det ur retorisk synvinkel snarare befogat att betona att texter som skall läsas innantill inte har något inbyggt korrektiv mot ens den mest groteska pladdrighet och rörighet.

Talets linjaritet — att publiken är tvingad att möta talet ord för ord i exakt den ordning som talaren säger dem — är både en fördel och nackdel. Nackdelen är att

en lyssnare inte kan korrigera brister i talet genom att som en läsare bläddra fram och tillbaka för att göra sammanhangen klara för sig, läsa om dunkla textfragment till dess att de klarnar och hoppa över eller skumläsa onödigt utförliga eller oviktiga partier. Fördelen är att talaren på varje given punkt i talet har absolut kontroll över de delar som ännu inte blivit framförda. Det ger ypperliga tillfällen att skapa spänning och överraskningar, men också att garantera att publiken är grundligt förpreparerad innan den möter känsliga partier, t.ex. känslostormarna i perorationen.

16.4 Ljudegenskaperna

Avsnittet behandlar enbart några centrala aspekter på rytm och allmänt välljud. Ur ett vidare perspektiv är självfallet möjligheter som att lägga olika känsla i orden och att variera frasering minst lika viktiga för hur texten kommer att uppfattas.

Rytmen

Den klassiska retoriken visar rytmen ett enormt intresse. Idag är det inte många som förstår varför, men alla som har iakttagit vilken effekt ett nynnande av en vaggvisa kan ha på ett oroligt litet barn borde begripa det. Rytmen är ett utsökt medel för att smeka och lugna, men också för att hetsa upp. Medryckande dansmusik har aldrig förknippats med återhållsamhet. Ett annat exempel på rytms betydelse är den samklang som försäljare eftersträvar (s. 116).

Rytmen är alltid viktig i en text, men allra mest märks dess betydelse i de frasslut som markerar punkter där något skall skärpas in extra. Som regel sammanfaller dessa med slutet på kolon, i all synnerhet det sista kolonet i perioder. Grunden är dock små, svaga effekter som löper genom hela talet och som bara märks genom sin lätt trollbindande verkan. Det är strängt förbjudet att använda alltför regelbundna och påfallande rytmiseringar. Cicero motiverar det med att lagom rytmblandning leder till att publiken knappast märker de medvetna försöken att behaga och därmed inte heller den medvetna finslipningen av varje detalj i talet.²

Den punkt i talet där överdriven rytmisering gör mest skada är i exordiet. I perorationen och vid andra känslomässiga höjdpunkter kan toleransen vara i det närmaste oändlig. Detta är egentligen bara ett bland många exempel på den allmänna principen att man skall uttrycka sig mjukt och konstlöst när publiken är som mest kritisk för att vråka på med effekter när den är med på noterna.

Musikens motsvarighet till retorikens rytmiserade frasslut kallas *kadenser* eller *slutfall*. Det är därför vanligt att använda dessa beteckningar även i retoriska sammanhang. De latinska termerna är *clausula* för ett antikt mönster och *cursus* för ett medeltida. Orsaken till att de två typerna skiljs åt är att de bygger på delvis

²Primärretorikerns lott är hård. En sekundärretoriker kan nöja sig med att göra talet konstfullt och sedan inhösta berömmet över sin skicklighet. Den stackars primärretorikern får arbeta halvt ihjäl sig på att verka konstlös.

olika förutsättningar eftersom det klassiska och medeltida latinet har olika sätt att markera rytm. Både de medeltida och antika slutfallen är uppbyggda som rytmisering i poesi, även om det är strängt förbjudet att använda poetiska versmått i dem. Det var lika löjligt för en talare att låta alltför litterär då som nu.

Eftersom modern svenska påminner mer om medeltidslatin än om klassiskt är det naturligt att visa vilka grundmönster som finns genom att presentera de viktigaste cursustyperna, men även dessa lider av att latinet har andra betoningsregler än svenskan. Inget säger att svenska slutfall inte skall ha betoning på sista stavelsen bara för att latinet aldrig har det. Använd därför dessa exempel på de tre viktigaste typerna som en utgångspunkt för dina egna experiment:

Jämmt slutfall (*cursus planus*) slutfall med tryck på andra och femte stavelsen från slutet: *Vi måste göra oss kvitt dessa satans lakejer.*

Raskt slutfall (*cursus velox*) slutfall med tryck på andra och sjunde stavelsen från slutet: *Vi måste riva av dödsänglarnas förklädnad.*

Dröjande slutfall (*cursus tardus*) slutfall med tryck på tredje och sjätte stavelsen från slutet: *Vi får inte själva bli smilande asgamar.*

Det raska slutfallet är ofta det bästa för periodslut och det jämna för andra kolon, men visst finns det undantag. Mina egna erfarenheter säger att det jämna driver in det du säger med ett slag; det dröjande låter det sjunka in; det raska trummar in det.

Normalt har vi ungefär lika långt tidsavstånd mellan två betonade stavelser när vi talar. Det är därför det raska slutfallet har hela fyra obetonade stavelser mellan de betonade och det dröjande bara två. Var uppmärksam på att inte lägga in en extra betonad stavelse i det raska slutfallet:

- a. Barnet har *motbjudande* föräldrar.
- b. Barnet har *motbjudande, föräldrar*.

När du uttalar meningen normalt är det lilla extra trycket på *-de* i det närmaste helt omärkligt, när du drar ned tempot ökar styrkan. Du lägger nog också på den lilla paus som kommat symboliserar. Visst kan man uttala så, men då det är inte något exempel på raskt slutfall längre. Om pausen är så markerad att den motsvarar en stavelse blir resultatet i stället ett jämnt slutfall.

Välljudet

Språkljuden får av naturliga skäl betydligt större effekt i tal än i tystläsningstext. Det gäller inte minst ljudsymbolik (s. 236) och liknande. Den som är road av termer kan använda *evfoni* (*eufoni*) för välljud och *kakofoni* (*kakophonia*) för obehagligt eller löjeväckande missljud.

Den faktor som retoriken traditionellt ägnar störst intresse är upprepningar av ljud och ljudkombinationer som inleder och avslutar enskilda ord. Attityden till

upprepningar i slutet är förhållandevis positiv. De behandlas därför i smyckningsläran (s. 278). Upprepningar av inledningsljud betraktas i första hand som en synd. De förses därför med en varningsskylt i kompositionsläran. Det som får pestflagg är *homeoproforonen (homeoprophoron)* 'upprepning av samma inledningsljud hos flera ord i rad'. Varningen är inte obefogad eftersom oönskade ljudupprepningar verkligen kan låta förfärligt illa. Trots det används upprepningar av inledningsljud som ett effektmedel, men eftersom det är en form av smyckning behandlar jag det tillsammans med upprepningarna av ordslut.

Ur svenskspråkig synvinkel förtjänar det att påpekas att språk med vår typ av rytm och betoning har påfallande stor skillnad i uttalsmässig tyngd mellan betonade och obetonade stavelser. Det gör att upprepningar av obetonade småord som regel märks betydligt mindre i tal än i skrift. Vi har också en påfallande frihet att välja hur tydligt vi vill uttala småorden, vilket leder till att ord som *på*, *att* och *i* ofta kan nyanseras steglöst från det knappt märkbara till kraftigt markerat utan att framförandet verkar speciellt konstlat. Det är kort sagt svårt att bedöma vad som är störande upprepningar i ett talmanus genom att läsa det tyst. Exempel:

- a. Vet du vad hon kom på på morgonen?
- b. Så så skulle han göra det hela.

17. Ordfigurer

Figurläran har inte någon självklar indelning, men det är ändå nödvändigt att gruppera figurerna så gott det går för att den myllrande mångfalden inte skall upplösas i kaos. Den elementära indelningen är i *ord-* och *tankefigurer*, d.v.s. i figurer som har mest med formen respektive tankeinnehållet att göra, men inte ens den fungerar riktigt bra eftersom många figurer har egenskaper som rör både form och innehåll. Den vidare indelningen kan utgå från de fyra ändringskategorierna (s. 11). Utbyten av ord räknas som en fråga om ordval. Det gör att ordfigurerna delas in efter om de har att göra med *tillägg*, *fråndrag* eller *ordning* (omställning låter lite konstigt i det här sammanhanget).

Flertalet fenomen i en text kan beskrivas både med en ord- och en tankefigur. Ofta uppfyller ett språkprov kraven för en hel bunt figurer av båda typerna. Ett skäl till det är att texter har en mångfald olika egenskaper som kan förekomma tillsammans i olika kombinationer. Ett annat skäl är att figurläran inte är ett välordnat hierarkiskt system.

Påfallande många figurer bygger på att ett *led* upprepas, flyttas eller markeras på något specifikt sätt. När termen preciseras till *tankeled* eller *meningsled* är den typiska formen ett kolon. I opreciserat skick kan det vara nästan vad som helst, bara det är något väl avgränsat. Vilken form av led som det normalt rör sig om bör gå att utläsa ur sammanhanget eller se på det exempel som kompletterar definitionen.

En figur som är en *ansatsmarkering* visar var ett visst led börjar. Om det är en *parallell ansatsmarkering* är det något som visar startpunkterna hos vart och ett av flera led som hör nära samman.

Vissa figurer kräver att något sker i *kontakt*. Det bör inte tolkas alltför bokstavligt. Om småord är så omarkerade att de knappast märks spelar de ändå inte någon roll.

När något skall vara *samordnat* innebär det att leden skall vara jämbördiga ur grammatisk synvinkel. Du märker det på att det inte skulle vara alltför konstigt att stoppa in en *samordnande konjunktion* mellan dem. Samordnande konjunktioner är bindeord som *och* och *men*. Det går bra att säga att "Pelle är en glad och frisk pojke" därför att "glad" och "frisk" är två samordnade led. Däremot är det fel att säga att "Pelle är en glad och pojke" eftersom "glad" är ett bihang till "pojke".

Introduktioner till avsnitten

1 Tillägg: upprepning i kontakt och som inramning

Upprepning i kontakt och som inramning används ofta för att öka intensiteten, men kan även vara en form av textbindning.

2 Tillägg: upprepning som markering av parallellitet

Upprepning som parallellitetsmarkering är ett av de viktigaste medlen för att markera strukturen i mindre partier text.

3 Tillägg: varierad ordupprepning

Varierade ordupprepningar används ofta för att göra texten mindre enformig, men de kan också ha andra skäl.

4 Tillägg: ingen upprepning

Tillägg utan upprepning används för så skilda ändamål som att strukturera och att skapa livfulla bilder. En speciell variant är tillägg av biupplysningar.

5 Fråndrag

Fråndrag kan användas för att öka koncentrationen i texten, men även för att skapa underfundiga sammanställningar. Det är även ett medel att framhäva något genom att inte nämna det.

6 Ordning

Ordfigurer som bygger på en viss typ av ordning rymmer ofta också en tilläggs-komponent. De som bildas genom oordning gör det inte.

17.1 Tillägg: upprepning i kontakt och som inramning

Figurerna *geminatio* och *gradatio*, med varianten *reduplikation*, är upprepningar i kontakt, *inklusionen* är en upprepning som inramning. Smyckningarna används ofta för att öka intensiteten men de kan även vara ett medel för att knyta ihop led i texten. Definitioner:

Geminatio (*geminatio*) meningsled som upprepas i kontakt med samma funktion: *Oh ve, min mun, min mun!*

Reduplikation (*reduplicatio*) upprepning i kontakt som binder samman två led: *Alla känner apan; apan känner ingen.*

Gradatio (*gradatio; climax*) serie av reduplikationer som binder flera led till en kedja: *Hunden på katten, katten på råttan, råttan på repet . . .*

Inklusion (*inclusio*) upprepning som inramning: *Han är inte klok han.*

Gradationen och reduplikationen används regelmässigt för helt olika syften trots att de är så nära besläktade. Gradationen knyter ihop kedjor av händelser eller något liknande, precis som i definitionens exempel. Reduplikationen knyter hellre ihop två led där något visst är inblandat i två olika roller, den används alltså med fördel till att framhäva kontraster.

Geminationen framhäver det omtalade starkt, precis som *inklusionen*. Båda figurerna verkar ofta lite konstiga i skriftspråk och återhållet talspråk. Livfullt tal är en helt annan sak. Där är de ett stildrag. Konsekvensen av detta är att du bör vara försiktig med dem om du inte talar med tillräcklig inlevelse. Som kompensation kan de kombineras med gott resultat för att uttrycka starka känslor:

b. En häst, en häst, ett kungarike för en häst!

Termer Den som är road av termer kan kalla *geminationer* där bara ett ord upprepas för *iterationer* och dem där en ordgrupp upprepas för *repetitioner*. Var bara medveten om att alla tre benämningarna även används synonymt. Termen *geminatio* insisterar dock ganska starkt på att det skall vara en enda omtagning eftersom den ordagrant betyder ”tvillingställning”. Notera att *climax* i klassisk retorik är en synonym till *gradatio*, men inte till *incrementum* (s. 91).

17.2 Tillägg: upprepning som markering av parallellitet

De tre figurerna *anafor*, *epifor* och *komplexion* används för att markera de punkter där flera samhöriga led i ett yttrande börjar respektive slutar. Det sker genom att

samma uttryck upprepas. *Polysyndesen* är ett specialfall. Smyckningarna är mycket viktiga för att göra strukturen hos mindre textpartier lätt att uppfatta. Definitioner:

Anafor (*anaphora*) upprepning som markerar var parallella led börjar: *Jag kom. Jag såg. Jag segrade.*

Epifor (*epiphora; conversio*) upprepning som markerar var parallella led slutar: *Kavallerister blir förvirrade utan hästar; tonårsflickor är galna i hästar; vi människor kan inte leva utan hästar.*

Komplexion (*complexio*) anafor kombinerad med epifor: *Tro inte att du är något. Tro inte att du vet något. Tro inte att du betyder något.*

Polysyndes (*polysyndeton*) tillägg av bindeord som normalt utelämnas: *In kom Pelle och Lisa och Kalle och Lena.*

Ibland kan upprepningen gälla nästan hela uttrycket, men det är absolut inte nödvändigt. Ett enda ord räcker. Genom att figurerna så starkt antyder att de led som knyts ihop hör nära samman är de utmärkta när saker skall förklaras, jämföras eller ställas emot varandra. Speciellt anaforen används flitigt för att knyta ihop leden i magnifika stegringar. Standardexemplet är inledningsorden till Ciceros första tal mot Catilina. Radbrytningen är justerad för att få strukturen att framträda tydligare.

- a. Hur länge ska du missbruka vårt tålmod, Catilina?
 Hur länge ska ditt vanvett få driva sitt spel bland oss?
 Hur länge ska din fräckhet ges fria tyglar? Har
 inte vaktposterna om natten på Palatinen gjort intryck på dig,
 inte patrullerna i staden,
 inte folkets fruktan,
 inte uppbådet av alla lojala medborgare,
 inte denna utomordentligt väl bevakade plats för senatens sammanträde,
 inte de här närvarandes blickar och miner?
 (Cic. 1 Cat. 1 [Cavallin s. 23])

En motsvarande kombination av anaforiskt inledda led i en uppräkningskomponent är en viktig komponent i den *applådfälla* som presenteras på sidan 93. Över huvud taget används anaforen flitigt för att binda ihop längre led i stegringar.

Polysyndesen är på sätt och vis en variant av *anaforen* (i vissa fall av *epiforen*). Det upprepade bindeordet (= samordnande konjunktionen) är nämligen en tydlig markering av gränsen mellan leden i uppräkningskomponenten. En polysyndes med tydligt uttalade *och* eller *eller* fungerar ofta bra för att framhäva relationen mellan leden. Exempel:

- b. Pelle kräver både högre lön *och* kortare arbetstid *och* en ny tjänstebil *och* mer stimulerande arbetsuppgifter för att stanna kvar i företaget.
 c. Vi kan tänka oss att ge Pelle antingen högre lön *eller* kortare arbetstid *eller* en ny tjänstebil *eller* mer stimulerande arbetsuppgifter.

Normalt är det dock vettigt att mjuka upp polysyndesen en aning för att den inte skall bli tråkig och konstlad. En metod är att lägga fraseringen mot texten (s. 154). Det kan fungera bra om det sker varsamt och med omdöme:

- d. Fordon av alla typer: gamla gistna kärror, och nya skinande bilar, och cyklar med trasiga däck och, sparkstöttningar som sett sina bästa dagar, och spårvagnar med nyklädda säten.

Den vanligaste uppmjukningen är att dämpa eller variera tyngden hos bindeorden:

- e. Fordon av alla typer: gamla gistna kärror, å nya skinande bilar. Och cyklar med trasiga däck, sparkstöttningar som sett sina bästa dagar, å spårvagnar med nyklädda säten.

Polysyndesens motsats är en total styrkning av bindeorden, vilket kallas *asyndes*.

17.3 Tillägg: varierad ordupprepning

Ett av de vanligare skälen att leta efter närliggande ord är att man vill göra en upprepning men finner att en exakt omtagning skulle bli störande, men varierade ordupprepningar används också för ordlekar och liknande. De variationer som bygger på både en ljudlighet och en markerad skillnad i betydelse är användbara för konstruktioner som har samma förmåga som t.ex. anaforen och gradationen att knyta ihop texten men som ändå får helt andra effekter. Till de mera självklara exemplen hör att vanliga rim kan markera ledslut på samma sätt som en epifor.

Det är vettigt att dela in de viktigaste typerna av varierade ordupprepningarna i fyra grupper: (1) mindre ändring av ordformen; (2) rim; (3) upprepning med synonym; (4) upprepning av samma ordform men med annan betydelse.

Mindre ändring av ordformen

Upprepningar med mindre ändring av ordformen kan delas in i huvudtyperna *paronomasi* och *polyptoton*. Båda har mängder med varianter, den som förtjänar att framhållas mest är paronomasins typiska variant *figura etymologica*. Definitioner:

Paronomasi (*paronomasia; annominatio*) ordlek där ett ord upprepas med en minimal förändring som ger ett betydelsemässigt språng: *För barn är strand sand.*

Polyptoton (*polyptoton; derivatio*) upprepning av ett ord med annan avledning eller böjningsform utan betydelsesprång: *Vakternas vakter skulle också behöva någon kontroll, men vem vaktar vakterna?*

Figura etymologica (*figura etymologica*) upprepning av predikats verbet med annan avledning som innehållsobjekt: *Vi lever ett gott liv.*

En varierad upprepning som av typen *springa, springare*, d.v.s. som har den betydelseskilnad som är typisk för paronomasin och en avledning av det slag som utmärker polyptoton, brukar räknas som en paronomasi. Ett innehållsobjekt är ett objekt som har samma ”innehåll” som verbet:

- a. Offret dog en fasansfull död. (figura etymologica)
- b. Liket stank en fruktansvärd stank (figura etymologica)
- c. En stinkande stank kom från liket. (polyptoton i högsta allmänhet)

Rim

Termen *rim* används för alla möjliga typer av ljudupprepningar, men flertalet tänker nog främst på de rim i radslut som vi känner igen från poesi och grötrim. Det närmaste den klassiska retoriken kommer sådana rim är figuren *homoeoteleuton*. Synen på upprepningar av inledningsljud framgår av att de får en stor varningsskylt i kompositionsläran (s. 271). När den typ som fördöms där, *homeoproforonen*, används som ett konstgrepp kan den med fördel betecknas med renässanstermen *alliteration*. Den har nämligen en positiv laddning eftersom den är tänkt att beteckna upprepningar av inledningsljud när de används som en smyckning. Definitioner:

Homoeoteleuton (*homoeoteleuton*) upprepning av samma slutljud på flera ord i rad eller på ord som markerar ledgränser: *Han sjunger, dansar och ler*.

Homeoproforon (*homeoproforon*) upprepning av samma inledningsljud hos flera ord i rad: *Du kan komma in*.

Alliteration (*alliteratio*) flera ord nära varandra som inleds med vokal eller samma konsonant; helst betydelsetunga ord: *Volvos värde varar*.

Alliteration är en vidare term än *homeoproforon* eftersom den även innefattar upprepningar på ett mindre avstånd. Skillnaden speglar det enkla faktum att omedvetna upprepningar av inledningsljud sällan stör om orden står åtskilda medan upprepningar på lite avstånd är användbara som smyckning.

I formuleringar som ”volvos värde varar” används alliterationer för att skapa en allmänt finurlig formulering som är lätt att komma ihåg. De är därför inte ovanliga i reklamslogans, även om typen ofta känns lite tillgjord när det här skrivs. Eftersom alliterationen är utsökt för att framhäva ljud och ljudkombinationer är den ett effektivt medel att förstärka ljudsymbolik:

- a. Säven susar.

Upprepning med synonymer

Alla typer av ordupprepningar kan mjukas upp med hjälp av synonymer (och troper). Den mest typiska formen kallas *ordhopning*, en figur som redan har berörts i sin funktion av amplifikation (s. 202). En speciell form av upprepning kallas med

modern terminologi *tautologi*, ibland används *hendiadys* som en synonym. Definition:

Ordhopning (*congeries verborum*) uppradning av någorlunda liktydiga beteckningar på en viss företeelse; typiskt ordnat och gärna överflödande: *Den är vacker, skön, underbar.*

Tautologi (*tautologia; hendiadys*) två synonymer som är sammanbundna med ett *och*: *Han lovade guld och gröna skogar.*

Ordhopningen är i vissa avseenden en variation av geminationen, även om den senare typiskt är tvåledad medan en välartad ordhopning brukar ha tre eller mer:

- a. Röda, röda läppar. (gemination)
- b. Röda, blodröda läppar. (ordhopning)
- c. Röda, djupröda, blodröda läppar. (ordhopning)

Skillnaden mellan geminationen och den något förkrympta ordhopningen i **b** är ännu mindre än det i förstone kan verka. Det beror på att det går att variera orden kraftigt genom sättet att framsäga dem. Tänk dig t.ex. att det första *röda* i **a** sägs neutralt och det andra med djup inlevelse, som om talaren såg läpparna framför sig.

Ordhopningens nära släkting *sakhopningen* behandlas på sidan 280.

Termer I klassisk retorik är *tautologia* en synonym till *geminatio*, främst när upprepningen är ett språkfel. Även termen *hendiadys* är flertydig. Den kan beteckna vad vi menar med tautologier, men normalt används den för att ett begrepp uttrycks med två sidoordnade ord, t.ex. *skål och guld* i stället för *skål av guld*.

Spel på flertydighet

Det är meningsfullt att skilja på åtminstone tre grundtyper av spel på flertydighet: *emfatisk*, *distinktiv* och *reflexiv*. Termen *emfas* förklaras på sidan 251. Definitioner:

Emfatisk ordupprepning (*emphasis*) ordupprepning där upprepningen används som en emfas: *Pojkar är pojkar.*

Distinktiv ordupprepning (*distinctio*) upprepning av ett ord som talaren använt med annan betydelse: *Sten satt på en sten.*

Reflexiv ordupprepning (*reflexio*) upprepning av ett ord som motståndaren använt med annan betydelse: *Precis som Andersson säger bör jag avgå, avgå med segern.*

17.4 Tillägg: ingen upprepning

Tillägg utan upprepning är antingen samordnade eller underordnade. Den väsentliga skillnaden mellan dem är att de underordnade är bihang medan de samordnade är en form av upprädningsar.

Samordnade tillägg utan upprepning

De tre figurerna *enumeration*, *polangivelse* och *distribution* är samtliga upprädningsar av någots delar. Enumerationen är grundvarianten. *Sakhopningen* påminner starkt om enumerationen genom att båda innebär en upprädningsar i kontakt. Ibland används därför de två termerna som synonymer. Det går också att se enumerationen som en speciell variant av sakhopningen. Definitioner:

Sakhopning (*congeries rerum*) upprädningsar av betydelsemässigt väl åtskilda led; typiskt ordnat och gärna överflödande: *Trasiga flaskor, glåmiga miner, spolerade framtider*.

Enumeration (*enumeratio*) upprädningsar av delar med kontakt mellan leden: *Talaren har fem förmågor: invention, disposition, formulering, memorering och framförande*.

Polangivelse (*polare*) sammandragen enumeration där bara ytterändarna återstår: *Från invention till framförande*.

Distribution (*distributio*) upprädningsar av delar med leden åtskilda: *Talaren har fem förmågor: invention, som är det grundläggande förarbetet; disposition, som är ordnandet av materien; formulering, som är skrivandet av texten; memorering, som är nödvändig för att komma ihåg förarbetet; och framförande, som är viktigast av allt*.

Sakhopningen delar *ordhopningens* (s. 279) egenskap att den bör ha något ordnat flödande över sig. I de klara fallen är det lätt att se vad som är respektive typ av hopning. Den renodlade sakhopningen är en drös med uttryck som pekar ut olika konkreta saker medan uttrycken i ordhopningen är ganska liktydiga benämningar på samma sak. Det ligger dock i hopningens allmänt yviga natur att det ofta är lite si och så med renodlingen. Det gör att många hopningar bör kallas *hopning* rätt och slätt. Den principiella gränsen för vad som är en sakhopning är att leden skall vara semantiskt väl åtskilda. En *sak* i retoriken behöver inte vara ett konkret föremål (s. 13). Det gör att en sakhopning kan bestå av en upprädningsar av åtskilda egenskaper:

- a. röda läppar, vita tänder, skär tunga (sakhopning av konkreta saker)
- b. röda läppar, mjuka och fylliga av blod (sakhopning av egenskaper)
- c. röda läppar, karmosinfärgade läppar, läppar som blod (ordhopning)

Enumerationen är som regel lugn och välordnad. Den används typiskt för att *undervisa*, *livfullt åskådliggöra* och *öka intensiteten* (det är karaktäristiskt att jag använder en undervisande enumeration för att berätta det). Ett exempel på intensitetsökning är att säga ”till lands, till sjöss och i luften” i stället för ”överallt”. *Sakhopningen* har nära nog aldrig en undervisande och analytisk ton. Den är därför nästan alltid rent intensitetsökande och livfullt åskådliggörande. Om intensitetsökningen skall betonas extra kan det vara klokt att ordna både enumerationen och sakhopningen som *stegringar*.

Hållpunkten för vad som bör räknas som en enumeration är att den skall ge en — helst uttömmande — uppräknig av någots delar medan sakhopningen hellre belyser samma fenomen genom att uppmärksamma olika aspekter på det. Det gör att en uppgradning av egenskaper sällan är en välartad enumeration, medan däremot en uppgradning av väsentliga beståndsdelar eller led i skeenden brukar vara det:

- d. Fienden stal våra ägodelar, skändade våra kvinnor och dräpte alla som inte lyckades fly. (enumeration)
- e. Den är nyttig, billig, delikat! (sakhopning)

Att **d** bör räknas som en enumeration beror på att den åtminstone summerar de handlingar som känns väsentliga i sammanhanget. Exemplet känns dessutom välordnat som en typisk enumeration brukar göra. Det gäller knappast följande exempel:

- f. Gatan vällde av folk: poliser med långa bambubatonger, sariklädda hemmafruar, urglaspolerare, blinda tiggare med sjungande barn, trötta tjänstemän på väg hem från jobbet, leprasjuka, turister med dyra kameror och turister i konstiga kläder.

Enligt min mening är **f** en enumeration eftersom exemplet försöker ge intryck av fullständighet, men jag tycker också att den kan räknas som en sakhopning eftersom den har dess typiska egenskap att vara flödande och kaotisk.

Enumerationens variant *polangivelsen* är användbar för att antyda väldiga omfång och fullständighet, som i påpekanden att någon rör sig lika ledigt i ”slott som koja”. Den är utsökt för hån, som att en affär har ”allt från snus till tändstickor”. För *distributionens* del är det intressant att notera att den ofta används för parallella ansatsmarkeringar på ungefär samma sätt som *anaforen*.

Underordnade tillägg utan upprepning

Underordnade tillägg utan upprepning är gärna karaktäriserande och åskådliggörande. Det enda gemensamma är att de är underordnade satsdelar som framhäver något välkänt som uppfattas som självklart eller naturligt. Den mest kända typen är *epitetet*, och då i synnerhet det *stående epitetet*. Definitioner:

Epitet (*epitheton*) attribut som framhäver självklar egenskap: *En orange apelsin*.

Stående epitet (*epitheton ornans*) attribut som framhäver självklar egenskap och som knyts till sitt huvudord som en närmast regelmässig smyckning: *Vi slog den lede fienden.*

Epitetet blir mer stående ju starkare förväntningar det finns om vad som är ”rätt” påpekande och om hur det skall formuleras. Följande exempel är ganska stående:

- a. den kögda gudinnan Hera
- b. en tapper soldat
- c. en vän jungfru
- d. en dum blondin
- e. en hänsynslös diktator

Det ligger i sakens natur att epiteterna ofta är grovt fördomsfulla. De är ju standardförpackningar för allmänt spridda tankar. Det syns extra tydligt i stående epitet som är föråldrade genom att det förväntade svaret har blivit *obscent*, som i **d**. Exempel **a** är ett *homeriskt stående epitet*, d.v.s. den typ av stående epitet som Homeros' verk *Iliaden* och *Odyssén* flödar av.

17.5 Fråndrag

Ellips används för att beteckna fråndrag i högsta allmänhet, vilket gör att figurerna *zeugma* och *asyndes* är specialfall. Definitioner:

Ellips (*elleipsis; defectio*) strykning av normala språkliga led: *Jag Tarzan. Du Jane.*

Zeugma (*zeugma*) sammandragning av enkla meningar så att de får gemensamma led: *Vi väntade fyra timmar och 23 cigaretter.*

Asyndes (*asyndeton*) total strykning av bindeord: *In kom Pelle, Lisa, Kalle, Lena.*

För att något skall vara en *ellips* i retorisk mening kan man kräva att det skall kännas att det sagda är knappare formulerat än normalt. Det gör att *asyndesens* totala strykning av bindeord är det. Notera att *asyndes* är motsatsen till *polysyndes* (s. 276).

Zeugma är en figur med många varianter. Den förenande faktorn är att man kan tänka sig att det är självständiga satsers som är sammandragna till en enda där de ursprungliga satserna är sammanvävda. Normalt leder detta till att de delar av de underliggande satserna som skiljer sig åt samordnas med ett *och*, men det är inte nödvändigt. Många *zeugman* har en *komplikation*. Exempel:

- a. Leif är gammal och sjuk. (okomplicerad)
- b. Gammal är Leif och sjuk. (okomplicerad)

- c. Eskil har ätit och en ny tidning. (syntaktisk komplikation)
- d. Han är vår bilmekaniker och följesven. (stilmässig komplikation)
- e. Hon samlar frimärken och livserfarenhet. (semantisk komplikation)

De två varianterna i **a** och **b** visar att sammandragningen kan ske på olika sätt. Sammandragningen i **a** är så normal att den knappast förtjänar att kallas en figur. Det är snarare upplösningen ”Leif är gammal. Leif är sjuk” som det är något speciellt med. I **c** beror den syntaktiska komplikationen på att ordet *har* inte fyller samma funktion i de två underliggande satserna: i ”Eskil har ätit” är det ett hjälpverb, i ”Eskil har en ny tidning” ett huvudverb. I de återstående exemplen är samordningen besynnerlig beroende på att de led som knyts ihop antingen är så stilmässigt eller så semantiskt åtskilda att det ger en konstig effekt att samordna dem. Det är mycket vanligt att komplikationen är både stilmässig och semantisk eftersom olika begrepp har en tendens att dyka upp i olika stilar.

För många är närvaron av en besynnerlig samordning det kännetecknande för ett zeugma. Det gör att exempel som **f** ligger snubblande nära kategorin, men eftersom de inte har zeugmats grundegenskap att vara en sammandragning bör de knappast klassificeras som sådana, trots att de har ungefär samma retoriska effekt:

- f. Mamma är religiös och pappa älskar katter.

17.6 Ordning

Ordningsfigurerna bygger antingen på en ordnad upprepning av en *ledstruktur* eller på någon form av allmän ordning.

Upprepning av ledstruktur

Grundtypen för de figurer som bildas genom en strukturupprepning är *isokolonet*. Den har en mängd varianter. Till de mera intressanta hör *parallellismen* och *trikolonet*. *Kiasmen* kan räknas som en spegelvänd variant av parallellismen.

Isokolon betyder bokstavligen ”med samma kolon”. Det antyder vilken typ av tankeled som strukturupprepningen normalt avser, men det är vettigt att godta även lite större enheter. Definitioner:

Isokolon (*isocolon*) minst två tankeled efter varandra med ungefär samma stavelseantal; typiskt om kolon: *Ärlighet är att hålla vad man lovar. Sunt förnuft är att inte lova något.*

Parallellism (*parallelismus*) flera tankeled efter varandra som knyts ihop av en sträng strukturupprepning; typiskt två led med en varierad tankeupprepning: *Han är min sång och min glädje: Han är min Herre och Gud.*

Trikolon (*tricolon*) treledad variant av isokolon; typiskt med ökande ledlängd och stegring: *Alla har rätt till liv: alla har rätt att utveckla sin särart: alla har rätt att slippa maktens hårda nypor om sin nacke.*

Kiasm (*chiasmus*) upprepning där strukturen hos tankeled spegelvänds: *Livet är tungt; tyngre är döden.*

Rhetorica ad Herennium gör det kloka påpekandet att det är barnsligt att räkna antalet stavelser för att identifiera vad som är ett *isokolon*. Det viktiga är att det känns att det är ungefär samma antal. Iakttagelsen är viktig för oss svenskar beroende på att vårt betoningssystem får oss att sluddra bort mängder av obetonade stavelser; vi är i första hand känsliga för variationer i antalet betonade.

Det är inte ovanligt att leden i isokolon knyts ihop av anaforer eller avrundas med någon rimartad effekt. I extremfall leder det till gammal hederlig vers:

- a. Vem kan segla förutan vind? Vem kan ro utan åror?

Med tanke på att en litterär ton ofta verkar löjlig i tal finns det all anledning att vara lite försiktig med ljudupprepningar och rytmiseringar som för tanken till poesi. Toleransen mot anaforiska inledningar är dock ganska stor. Upprepningar av retoriska *slutfall* (s. 269) kan ge lagom stark rytmisering, även om de måste användas med stor försiktighet (s. 269). Tänk dig speciellt noga för innan du kombinerar dem med något som påminner om slutrim. Det kan fungera bra, men låter ofta som dålig vers.

Trikolonet är mycket effektivt för att utveckla och skärpa in tankegångar, inte minst i starkt känslomättade tal. Hur det kan se ut illustreras av **b**, även om exemplet är lite otypiskt genom att leden inte är regelrätta kolon utan små perioder. Den första är visserligen lite väl ynkelig för att förtjäna namnet, men ändå. Upptakterna är kursiverade. Notera den fina epifrasen ”som blåser öfver oss alla” i slutet:

- b. *Det är känslan häraf som fört Eder hit. Det är oron för fosterlandets säkerhet, som i dessa vinterdagar kommit Eder att lämna Edra lugna boningar. Det är krafvet på en fast grund för rikets framtid, som i detta ögonblick förenar edra frejdade landskapsfanor under Svea rikets kungsflagga, som blåser öfver oss alla.* (Gustav V, Borggårdstalet 6/2 1914)

Precis som trikolonet kan *parallellismen* användas för att åstadkomma rena förstärkningar men det är minst lika vanligt att syftet är att ge en förklaring. *Kiasmen* används typiskt för att vidga perspektivet genom att lägga till en motsats. Med retorisk terminologi kan vi säga att parallellismer gärna används till att förpacka *interpretationer* (s. 289) och kiasmen *antiteser* (s. 292). Detta är dock bara ett grundmönster:

- c. Folk tror mer på ögonen än på öronen: de tror mer på det sinnligt åskådliga än på det verbalt abstrakta. (interpretativ parallellism)
 d. Livet är tungt; tyngre är döden. (antitetisk kiasm)
 e. Livet är tungt; döden är tyngre. (antitetisk parallellism)
 f. Alla känner apan; apan känner ingen. (antitetisk kiasm)

Lägg märke till att **f** även används som exempel på reduplikation (s. 275) samt att alla exemplen i serien utom **c** är goda isokolon.

Oordning

Det allmänna begreppet för oordningsfigurerna är *ordblandning*. Vid behov går det att särskilja figurer som *anastrof* och *hyperbaton*. En trevlig variant är *enallage*. Definitioner:

Ordblandning (*verborum mixtura*) oordning genom att ord och uttryck blandas: *Grön åkte jag hem båt.*

Anastrof (*anastrophe*) omkastning av ord bredvid varandra: *Katten har ögon gröna.*

Hyperbaton (*hyperbaton*) inskott mellan tätt samhöriga ord: *Vi gick på Stora — sedan vi ätit — teatern.*

Enallage (*enallage adiectivi; hypallage adiectivi*) adjektiv som knyts till annat substantiv än det egentligen hör till: *nattens dunkla makter* (istället för ”den dunkla nattens makter”)

I en kort introduktion som denna är det inte mycket att säga om ordblandning och dess varianter, mer än att de bör brukas med stor varsamhet.

Termer *Enallage* kallas också *hypallage*.

18. Tankefigurer

Till skillnad från ordfigurerna kan tankefigurerna bildas enligt alla fyra ändringskategorier. Den dominerande gruppen är de som bildas genom *tillägg*, de får tre avsnitt. De som bildas genom *fråndrag*, *ordning* (= omställning) och *utbyten* får bara ett vardera.

Retoriken drar konsekvenserna fullt ut av att tankefigurerna är konstfulla ändringar av innehållet som görs för att talet skall bli mer övertygande genom att klassificera syllogismer, entymem, exempel m.m. både som argument och som tankefigurer. Det verkar kanske lite cyniskt att behandla argument som vilket pynt som helst, men ur retoriskt perspektiv är det fullkomligt logiskt. Det konstlösa sättet att säga något är att bara säga det rent ut. Argument är konstfulla utbroderingar för att budskapet skall gå fram bättre och därmed smyckningar.

Tankefigurerna har inte bara stark beröring med inventionsläran utan också med disposition och komposition. Perioden är t.ex. rent principiellt en tankefigur där den konstlösa ordningen bryts för att nå vissa effekter och presenteras därför emellanåt bland tankefigurerna. De mönster för hur helheter och delar kan ordnas som jag har valt att presentera i dispositionsläran (s. 94) är egentligen en uppsättning grundmönster för hur vissa tankefigurer brukar struktureras.

Kort sagt är halva retoriken ett upplag med tankefigurer. Alla brukar inte nämnas i figurläran, men i de fall där det är brukligt gör jag det även om de redan är presenterade på andra håll i boken. Däremot behandlas de ytterligt knapphändigt för att undvika onödiga upprepningar.

Introduktioner till avsnitten

1 Förstärkande tillägg

Ett av de vanligaste skälen att lägga till något är att åstadkomma en förstärkning.

2 Förtydligande tillägg

Tillägg som förtydligande innebär att det sagda betonas ytterligare, men syftet är att styra hur något skall uppfattas.

3 Vidgande tillägg

Tillägg av vidgningar innebär att nytt material dras in i texten.

4 Fråndrag

Paradoxalt nog är fråndrag en utmärkt metod att fokusera ämnet. Både de tankefigurer som består i ett tillägg och de som utgör fråndrag används därför ofta för att nå ungefär samma effekter.

5 Ordning

Ordningen saker berättas i är alltid viktig i retoriken. De ordningar som omtalas i smyckningsläran gäller mindre delar i texten, de är närmast vissa exempel på de ordningar som omtalas i dispositionsläran.

6 Utbyten

Utbyten är ofta tanketroper och fungerar i allt väsentligt som ordtroperna. Övriga utbyten är främst metoder för att skärpa uppmärksamheten.

18.1 Förstärkande tillägg

Förstärkande tillägg grovindelas lämpligen efter om de bygger på en upprepning eller inte.

Förstärkande upprepningar

Förstärkande upprepningar kallas *expolitioner*. *Interpretationen* och *kommerationen* är specialfall. Definitioner:

Expolition (*expolitio*) förstärkning som åstadkoms med en identisk eller varierad upprepning av tankematerial: *Gallerna kommer! Gallerna kommer!*

Kommeration (*commeratio*) tankeupprepning som ger intryck av att säga något nytt: *Hon är begåvad och väldigt skärpt.*

Interpretation (*interpretatio*) tankeupprepning i form av en förtydligande omskrivning: *Hon är min enda glädje; utan henne vore livet meningslöst.*

Om *kommerationen* utformas som en upprepning i kontakt brukar leden knytas ihop med ett *och* som om det var en uppräkningspoängen med *kommerationen* är ju att skärpa in en tanke genom att upprepa den på ett sätt som gör att det inte märks att det är en upprepning. Självklart måste också den språkliga formen varieras för att upprepningen skall maskeras. Det är inte lika nödvändigt när *kommerationen* utformas så att tanken strös in på flera olika ställen i talet. En regelrätt *interpretation* brukar utformas som en upprepning i kontakt, gärna en parallellism eller en varierad ordupprepning.

I följande exempel ger kommentaren inom parentes en klassificering ur *formsynpunkt*.

- a. Spring, spring, för helvete spring! (geminat + inklusion)
- b. Lisa är stark och kraftfull. (okomplicerat zeugma)
- c. Han är min sång och min glädje; Han är min Herre och Gud. (parallellism)

Det är enbart **a** som visar en renodlad *expolition*. Tautologin ”stark och kraftfull” i **b** är en klar *kommeration* eftersom talaren uppenbarligen försöker ge intryck av att komma med ny information genom att lägga till ”och kraftfull”. Parallellismen i **c** förpackar en *interpretation* eftersom det är uppenbart att omtagningen är ett förtydligande. Hur de två tautologierna *min sång och min glädje* och ”Herre och Gud” skall tolkas internt är lite mer oklart. Jag känner en påtaglig motvilja mot att kalla dem *kommerationer* eftersom talaren verkligen inte försöker ge intryck av att säga något nytt genom att komplettera ”min sång” med ”min glädje” och ”Herre” med ”Gud”. Samtidigt är det lite fånigt att kalla dem *interpretationer* eftersom de näppeligen är till för att ge en förklaring, bara en allmän förstärkning. Jag ser dem därför som *expolitioner* utan vidare specificering.

Förstärkande tillägg utan upprepning

Förtydligande tillägg utan upprepning är detsamma som *evidentia* alternativt *deskription*. Argumenterande tillägg är *sylogismer* och *entymem*. Om det förstärkande tillägget bara är ett bihang bildas ofta *epifraser*. Dessa figurer har redan presenterats i andra sammanhang. De får därför bara definitioner med en sidhänvisning som komplement. Epifrasens kusin *epifonemet* får dock ett par kommentarer. Definitioner:

Evidentia (*evidentia*) tydlig mental föreställning om en väl avgränsad helhet; även beskrivning avpassad för att skapa en sådan (s. 33)

Deskription (*descriptio*) livfull beskrivning i form av verkliga eller påhittade detaljer för att skapa en tydlig mental föreställning om en väl avgränsad helhet: *För dem [alpborna] finnes varken hopp eller andens glöd, varken framsteg eller glädje. Svart bröd, uselt härbärke, mörk natt, mödosam dag, trötta armar vid solnedgången, på detta sätt förtäres deras liv. Inga böcker, inga tankar, inga kunskaper, ingen rast, utom någon gång en vila i solskenet på bänken framför kyrkan, medan den lilla kapellklockan svagt och liksom ur fjärran låter sitt spåda ljud klinga genom bergsluften ...* (John Ruskin, Vad vi skola älska och vårda) (s. 33)

Sylogism (*sylogismus*) formellt korrekt deduktiv slutledning med säker slutsats: *Alla ungarlar är ogifta; Pelle är en ungarl; alltså är Pelle ogift.* (s. 187)

Entymem (*enthymema*) informell deduktiv slutledning; typiskt med osäker slutsats: *Om vi inte låter honom försöka laga kaffekokaren, varför skall vi då låta honom ge sig på videon?* (s. 187)

Epifras (*epiphraasis*) kompletterande tillägg efter mening eller ordgrupp: *Du är trevlig, tycker jag i alla fall.* (s. 261)

Epifonem (*epiphonema*) slående slutkommentar som fogas till en berättelse eller beskrivning: *En dag satt Nasreddin och söp i en moské. Då kom en annan skriftlörd dit och förfärades över att han drack alkohol i Guds hus. Då svarade Nasreddin: "Säg mig en plats där Gud inte finns så skall jag suppa där".*

Epifonemen skiljer sig från epifraserna genom att de förra presenterar en självständig tanke medan de senare bara vidareutvecklar den tanke som de fogas till. Normalt är epifonemen sentenser. Ofta är de sedelärande *sensmoraler* i slutet på djurfabler. Definitionens exempel kommer från en oändlig krets av småhistorier om en skriftlörd från den turkiska staden Konya.

18.2 Förtydligande tillägg

Förtydligande tillägg utformas normalt som ett påpekande av, eller undran om, vad ett ord betyder. Grundtypen *definition* utformas i vissa fall som en *distinktion* eller

en *conciliation*. Figurerna *korrektio* och *dubitation* är variationer på definitions-temat.

Definition (*definitio*) förklaring av vad ett visst ord betyder: *Lokalvårdare, det är samma sak som städare det.*

Konciliation (*conciliatio*) definition som tonar ned skillnaden mellan olika betydelser hos ett ord: *Grundbetydelsen hos ordet symbios är ändå att de som lever i det har en nära relation till varandra och får ut något av det.*

Distinktion (*distinctio*) definition som framhäver skillnaden mellan olika betydelser hos ett ord: *I biologin är symbios ett positivt begrepp genom att de som lever i det har ömsesidig nytta av det, i psykologin är det något negativt eftersom de inblandade skadas av det.*

Korrektion (*correctio*) rättelse av föregiven felanvändning av ord: *Pelle talar hela tiden om att vi måste koncentrera oss, men han borde säga "begränsa oss" istället. Det är det hans förslag innebär konkret.*

Dubitation (*dubitatio*) spelad tvekan om val av ord *Jag säger hela tiden park-bänkar, men vad är det som det heter egentligen? Vad är det byråkraterna brukar säga? Jag läste det någonstans i en skrivelse. Jo, "sittfunktion". Sittfunktion var det. Vi satt alltså där på en sittfunktion i parken . . .*

Det är typiskt för det retoriska bruket av definitioner och definitionsartade uttryck att de gärna är underfundiga eller har en tydlig argumentatorisk poäng. Jämför varianterna:

- a. Konservatism är ett slags likstelhet som inträder redan före frånfället.
- b. Radikalism är ett slags ungdomsfinnar som brukar försvinna med åren.
- c. *Konservatism* politisk åskådning som motsätter sig samhällsförändringar.

Exempel **c** är hämtat från *Svensk ordbok* för att ge en kontrast till de två ordnära retoriska definitioner som föregår det. Notera att de retoriska exemplen är metaforiska. Det är vanligt eftersom det ger utsökta möjligheter att allt efter behag förknippa det som skall definieras med något underbart eller vedervärdigt. Det går t.ex. att förknippa både konservatism och radikalism med samma positiva begrepp:

- d. Konservatism är en blomning hos den som är kvitt sin ungdoms omognad.
- e. Radikalism är en blomning som hos många vissnar med åren.

18.3 Vidgande tillägg

Vidgande tillägg delas lämpligen in efter om tillägget är en motsats eller inte.

Tillägg av motsats

Vidgning genom ett tillägg av en motsats kallas *antites*; *oxymoron* är ett specialfall. Definitioner:

Antites (*antitheton*) tillägg av motsats: *Anden är villig, men köttet är svagt.*

Oxymoron (*oxymoron*) antites där tillägget är ett enstaka ord som läggs till ett annat: *Talande tystnad.*

En renodlad *antites* innebär att två ord eller ordgrupper med motsatt betydelse ställs emot varandra. Ju fler aspekter motsatsen gäller desto renare antites. De två delarna brukar uppvisa en mycket stark parallellitet, inte bara till innehållet utan även i den språkliga formen:

- a. Konsten är lång; kort är vår levnad.
- b. Landshövdingen grät och bad; biskopen svor och släckte.

Trots att *antitesen* egentligen bara har innehållsliga krav på sig gör tendensen till parallellitet även på formplanet att det närmast hör till att den utformas som en mer eller mindre renodlad *kiasm* eller som en *paralellism*.

Det allmänna begreppet *antites* har en mängd undertyper. Den mest kända kallas *oxymoron* och består i att två ord som på något sätt uttrycker ett motsatsförhållande knyts ihop. Det är mycket vanligt att det ena ordet används som en trop och att sammanställningen stämmer när det tolkas tropiskt men blir orimlig om det tolkas bokstavligt:

- c. Efteråt föll en *talande tystnad* medan vi lunkade vidare i den *brännande kylan*.

Ofta ordnas även större partier text så att fenomen som i någon mening är motsatta ställs mot varandra. Låt oss kalla det är de är antitetiskt uppbyggda. En god illustration är följande smakprov ur inledningen till Fritjof Nilsson Piratens roman *Bock i örtagård*. Episoden utspelar sig på gamla Hotell Horn i Malmö någon gång vid sekelskiftet när personalen gör smörgåsbordet redo inför kreaturbörsens anstormning:

- d. Ehuru hovmästarens blick tycktes fäst på någon mycket avlägsen punkt, belägen litet högre än hans egen hjässa, undgick honom ingen detalj i den pågående kompositionen av smörgåsbordet. Än ingrep han här, än där, vände en sked, flyttade en gaffel, jämkade på ett gröngarnityr. Den svarthåriga Margit tappade en kniv, som spolierade en vackert skulpterad tuppkam av smör. Han snäste henne. I nästa nu råkade den blonda Ulla snava i svängdörren och lägga sin bricka i däckets så att glasskärvor, prinskorvar och potatissallad yrde omkring. Han var genast till reds med några tröstande ord, skyndade själv till assistans och nöp Nissen i örat för att denne ej var nog fortfärdig med skurtrasan. Margit gjorde en ful åtbörd bakom hovmästarens rygg och lirkade med

tungan åt Ulla, som rodnade. Spillrorna efter olyckan skaffades undan i en hast, dukningen närmade sig sin fullbordan. Snart var endast det småvarmas plats vid ena ändan av bordet vakant.

Mycket prat för att berätta att en mörk Margit orsakar liten skada och får straff av hovmästaren, medan en ljus Ulla orsakar stor skada och får hjälp av honom. Men det är så enkla strukturer som nästan allt berättande är uppbyggt kring. Den onde ställs mot den gode, land mot stad, manligt mot kvinnligt o.s.v. Den typen av motställningar är mycket viktiga retoriskt genom att de kan användas för att framställa fenomen i lämplig dager. Bredvid den korte blir den normallånge en jätte och bredvid en jätte en dvärg. Metoden syns alla bäst när komplexa skeenden reduceras till sagostrukturer för att bli lättsmälta som propaganda eller som journalistisk skräpmat.

Ofta byggs leden i sakhopningar upp antitetiskt. Ett exempel på det finns i Ciceros andra tal mot Catilina (jfr s. 309). Där utmålar han Catilinas handgångna män på följande sätt:

- e. Dessa söta gossar, så nätta, så raffinerade, har inte bara lärt sig att *älska och älskas*, att *dansa och sjunga* utan också att *hantera en dolk och förgifta folk*.

Cicero kunde sin retorik. När han vill väcka motvilja mot sina fiender vräker han på med detaljer som kan skapa förakt, något som varje retoriker vet väcks av lyxliv, feghet och allmän förslappning (s. 76). Ett medel för detta är att antyda att gossarna var lika redo att inta både en kvinnlig som en manlig roll. Cicero inleder därför med att ställa *älska* och *älskas* mot varandra och avslutar med att kontrastera *hantera en dolk* och *förgifta folk*. Det senare bör tolkas i ljuset av att romarna förknippade mord med eggvapen starkt med män och giftmord med kvinnor. Att *dansa* och *sjunga* är inte lika könsbundet, bara allmänt föraktligt med romerska ögon. Däremot passar de in fint i ordningen på ett annat sätt. Det syns dock inte i översättningen, så först en liten förklaring. Tolkningen *hantera en dolk* är sakligt korrekt. Däremot står det inte ett ord som betyder *hantera* i latinets utan *vibrare*, som har en allmän betydelse av "sätta i rörelse, svänga, vibrera" samt en mer specialiserad av "slunga" om kastvapen. Latinets ord för *dansa* syftar på solodans, inte stillsam pardans. Det uttryck som översätts *förgifta folk* är ett latinskt idiom som betyder just så, men den bokstavliga betydelsen är att "stänka eller sprida gift". Cicero åstadkommer alltså en övergripande stegring genom att först väcka en mental bild av intim utlevelse genom homosexuella samlag, sedan en lite mer social genom dekadent festande och till slut en maximal och utåtriktad genom mord. Konsekvent ställs en form av utlevelse som bygger på kraftiga rörelser mot en mera passiv.

Antitetiska uppradningar av olika slag kan även ordnas på andra sätt. Följande exempel är hämtat ur *Bock i örtagård*, något efter det förra citatet:

- f. Där hälsade han [hovmästaren] kunderna välkomna. Icke med stereotypa bugningar utan med ett minspel så skickligt, så snabbt växlande att var och en fick

sin individuella tribut: raljant insinuation, familjär förtrolighet, beskyddande vänlighet, förbindlighet, vördnad. Till svar fick han förtroligt leende, fryntlig nick, tacksam blick, butter nick eller kall nonchalans.

Ledstrukturen i uppräknigen av tributerna upprepas exakt så att varje form av tribut har sitt komplement på motsvarande plats i uppräknigen av svaren. *Raljant insinuation* besvaras med *förtroligt leende*, *familjär förtrolighet* med *fryntlig nick*, *beskyddande vänlighet* med *tacksam blick*, *förbindlighet* med *butter nick* och *vördnad* med *kall nonchalans*. Här används alltså en upprepning av ledstrukturen till att förpacka en enumeration av motställningar. Notera hur övergången från närhet till avstånd mellan hovmästaren och gästerna sker med en rak stegring.

Vidgande tillägg av annat än motsats

Om vidgningen består av en allmänt accepterad tanke är det ofta en *allmänplats*. Många sådana är formulerade som *sentenser*. Termen *jämförelse* kan användas som en gemensam beteckning för *liknelsen* och *exemplet*, men den kan också stå för en liknelse som är utarbetad i detalj. Definitioner:

Allmänplats (*locus communis*) infinit tanke som kan användas som argument eller smyckning i behandlingen av en finit fråga. (s. 174)

Sentens (*sententia*) slående formulering som gör anspråk på att uttrycka en allmängiltig sanning av främst etisk eller livsfilosofisk karaktär: *När Fantomen rör sig står blixten stilla*.¹ (s. 177)

Exempel (*exemplum; paradeigma*) faktisk eller fiktiv händelse använd för bevisning genom en jämförelse: *Visst är det bra med klara organisationsprinciper, vore det inte trevligt med bruna skjortor också?* (s. 194)

Liknelse (*similitudo*) tillägg av en jämförelse med något som har en slående likhet; typiskt en infinit beteckning för något särpräglad eller välkänt: *Att ändra i en text som man just har skrivit är som att skära i ett barn man just har fött*. (s. 246 och 195)

Jämförelse (*simile*) liknelse utarbetad i detalj: *Att ändra i en text som man just har skrivit är som att skära i ett barn man just har fött, det är därför bra att låta texter vila lite*.

Illustrationen till *exempel* visar på den typ av fall där en grov oförsämndhet förpackas som en spydig anspelning för att det skall bli svårare att argumentera mot den.

¹Gammalt djungelordspråk.

18.4 Fråndrag

Ellipsens motsvarighet på tankeplanet kallas *korthet*. Den har många former. Kärnfulla uttryck är ofta *orderuttryck* eller *lakonismer*. Hårda sammanfattningar är *perkursioner*. Halvkvädna visor är antingen *preteritioner* eller *interruptioner*. Definitioner:

Korthet (*brevitas*) förkortning genom att utelämna tankematerial: *Jag kom. Jag såg. Jag segrade.* (en perkursion)

Orderuttryck (*imperatoria brevitatis*) kort befallning: *Håll käft!*

Lakonism (*laconica brevitatis*) kort sentensliknande uttryck: *Skynda långsamt!*

Perkursion (*percursoria*) hård sammanfattning i form av en uppräknings av någots huvuddelar: *Vi föds, lever och dör.*

Preterition (*praeteritio*) att påpeka att man utelämnar något; typiskt för att nämna det: *Av hänsyn till känsliga personer i publiken skall jag emellertid inte gå in på några detaljer.*

Interruption (*reticentia; interruptio*) plötsligt avbrott av tanke eller tankegång: *Jag mötte pastor Jansson på väg hem från sys... , eh på väg hem från sitt behjärtansvärda arbete.*

Korta befallningar är typiska för det militära språket och för tanken till faror, bestämdhet och kraft. En speciell typ av uttryck präglade av den militära kortheten är *lakonismerna*. Namnet anspelar på de krigsgalna spartanerna och deras livsstil, *Lakedaimon* var nämligen det officiella namnet på Sparta. Lakonismer är ofta sentensliknande paradoxer. Det är inte ovanligt att de i likhet med definitionens exempel utformas som *oxymoroner*.

Perkursioner utformas definitionsmässigt som *enumerationer*. Att de två figurerna ändå hålls isär är motiverat med tanke på att de inte har samma väsentliga egenskap. Perkursionen är en hård sammanfattning som utformas som en enumeration. Enumerationen är en uppräknings som råkar kunna användas till bland annat hårda sammanfattningar. Perkursionen används normalt till strukturerande eller repeterande sammanfattningar, som *partitioner* och *rekapitulationer*. Underskatta inte dess betydelse. Speciellt viktig är den för logos- och etosbevisningen genom att den förnuftigt använd både är och verkar vara ett tecken på redighet och klarhet.

En *preterition* består i att vända sig till publiken och uttryckligen meddela att man tänker avstå från att ta upp eller utreda något: I exempel **a** utnyttjas figuren för att bygga upp talarens *etos* genom att göra klart att han eller hon verkligen inte försöker förtiga motargument. En annan användning är att som i **b** baktala folk genom att påpeka att man inte tänker göra det:

- a. Av tidsskäl måste jag avstå från att behandla de mera tekniska argument som förs fram i dagens tidning.

- b. Då min klient anser att privatlivet är heligt kommer jag inte att diskutera motpartens personliga läggning.

Figuren *interruption* behöver inte innebära mer än att talaren avbryter sin behandling av ett argument som inte visade sig gå hem och bekymmerslöst tar upp ett annat, som kanske fungerar bättre. Ofta är den dock ett medel att formulera *tankeemfaser*. I dessa fall låtsas talaren gärna att han eller hon försägar sig och byter ämne raskt och ”diskret”. Detta tjänar då som ett *remedium* som gör att talaren inte framstår i dålig dager och som en extra inskräpning av talarens poäng:

- c. Visst kom Pelle till festen, allt var ju grat... Han tycker ju så mycket om att umgås.

Sådana interruptioner är en god illustration till behovet att lära in tal så att de inte låter inlärda.

18.5 Ordning

Avsnittet nämner bara de tre figurerna *omkastning*, *parentes* och *subnexion*. Självklart är det inte de enda mönster där omstuvningar av tankeinnehållet ger effekt. Se dem snarast som exempel på det allmänna begreppet konstfull ordning. Parentesen och subnexionen introduceras på annat håll (s. 263). De får därför bara definitioner här. Definitioner:

Omkastning (*hysteron proteron*) följd av led ordnade så att den logiska eller kronologiska ordningen bryts; typiskt så att det sista kommer först: *Palme är död! Han sköts i natt!*

Parentes (*parenthesis*) inskott av tanke som bryter sammanhanget: *Napoleon, som hade en så usel handstil att flera kärleksbrev har blivit tolkade som skisser över slagfält, hör till de få som själva tagit kronan vid kröningen.*

Subnexion (*subnexio*) inskott av tanke som inte bryter sammanhanget: *Napoleon, som satte kejsarkronan på sitt eget huvud, styrde Frankrike med järnhand.*

Omkastningen hör till de mest elementära retoriska greppen. Den gör ofta texten mer lättillgänglig genom att den kan utformas med en mottagaranpassad ordning i stället för en materialanpassad.

18.6 Utbyten

Utbytesfigurerna på tankeplanet är antingen *tanketroper*, *situationella utbyten* eller *syntaktiska utbyten*. Eftersom tanketroperna redan är behandlade tillsammans med ordtroperna i kapitel 15 förbigås de här.

Situationella utbyten

De tre situationella utbytena *sermokination*, *apostrof* och *digression* sammanfattas med termen *aversion*. *Digressionen* har *dubitationen* och *koncession* som viktiga varianter. Eftersom digressionen med släktingar presenteras i avsnitt 4.6 får de enbart definitioner här. Definitioner:

Aversion (*aversio*) spelat byte av talare, publik eller ämne: *Du som nu skall sänkas i din grav ...* (en apostrof)

Sermokination (*sermocinatio*) spelat byte av talare: *Vi på Olympen har länge undrat hur ni har det nu för tiden.* (utger sig för att vara en grekisk gud)

Apostrof (*apostrophe*) spelat byte av publik: *Hur länge skall du missbruka vårt tålmod Catilina?* (låtsas vända sig till en i publiken)

Digression (*digressio*) byte av ämne; typiskt spelat och med en återknytning till saken i slutet: *Under andra världskrigets slutskede fick urinvånarna på vissa öar i Stilla havet kontakt med moderniteter som kylskåp för första gången. De blev mäkta imponerade och gjorde kopior av trä i den trygga förvissningen att om de bara hade något som såg ut som ett kylskåp så skulle det nog fyllas med Coca Cola och skinka också. Vad jag kan se bygger utredningens förslag på en likartad föreställning.*

Dubitation (*dubitatio*) spelat tvivel; typiskt genom att tala om talet, sig själv eller publiken *Ni anar inte hur nervöst det var att förbereda ett tal för en så kunnig publik som ni...*

Koncession (*concessio*) medgivande, eventuellt genom att baktala sig själv; ofta spelat: *Vid närmare eftertanke inser jag att allt talar emot mig. Om jag satt i domstolen skulle jag notera "skyldig".*

Modern stilistik skiljer mellan *direkt* och *indirekt anföring*. Med direkt anföring kan du utge dig för att upprepa vad någon har sagt, med indirekt på sin höjd att återberätta det. Skillnaden framgår av exemplen:

- a. Då sa Pelle att jag inte var riktigt klok. (indirekt anföring)
- b. Då sa Pelle: "Du är inte riktigt klok!" (direkt anföring)

En *sermokination* behöver inte innebära mer än att du går över till direkt anföring, men om du tar i ordentligt så blir den en regelrätt härmning. Vanligen utformas sermokinationen som en monolog, men den kan också byggas upp som ett samtal. Tänk på en komiker som härmar en dialog så förstår du vad det innebär och hur underhållande resultatet kan bli om utförandet är bra. Vid sidan av underhållning kan härmningen användas för att väcka starka känslor, men var försiktig. Det är lättare att framstå som löjlig eller plump än att nå önskat resultat.

Vid en riktigt tydlig *apostrof* står det fullkomligt klart att talaren bara låtsas vända sig till den föregivna publiken, men det behöver inte alltid vara fallet. Vi kan exemplifiera det med bokens standardexempel, inledningen till Ciceros första tal

mot Catilina. Där inleder Cicero med en form av apostrof genom att vända sig till Catilina personligen och skälla ut honom: Ciceros verkliga avsikt är naturligtvis inte att tukta Catilina utan att påverka den ”tjuvlyssnande” senaten, därmed gör han ett spelat byte av publik. Böner till Gud och liknande kan fylla en motsvarande funktion.

Rätt använd är apostrofen ett mäktigt medel för att konkretisera och skapa närvarokänsla, men precis som för sermokinationen är marginalerna mot det löjliga och obehagliga ofta extremt smala.

Syntaktiska utbyten

De syntaktiska utbytena är vanligen *retoriska frågor*, *retoriska utrop* eller *retoriska underordningar*. De retoriska frågorna kan varieras i det oändliga. Några användbara standardalternativ är *interrogationen*, *rogationen*, *kvesitionen* och *perkontationen*. Definitioner:

Retorisk fråga (*interrogatio*) fråga som ställs utan avsikt att få den besvarad av någon annan: *Men kan man verkligen säga att . . .*

Interrogation (*interrogatio*) påstående förklätt till fråga: *Skulle jag medvetet ha handlat mot mina intressen?*

Rogation (*rogatio*) fråga som talaren besvarar själv; ofta omedelbart: *Har han verkligen gjort sitt bästa? Ja det har han, och resultatet är en katastrof!*

Kvesition (*quaesitio*) bombardemang av frågor för att väcka känslor: *Skall vi verkligen stå ut med att bli utnyttjade på det sättet? Skall de få plundra ut oss bit för bit? Är det . . .*

Perkontation (*percontatio*) häpen eller bestört fråga utan något tillfredställande svar riktad till specifik person, eventuellt till sig själv: *Men hur kunde du vara så korttänkt?*

Retoriskt utrop (*exclamatio*) påstående som är förklätt till utrop: *Jag förstår upprördheten. Så hemskt! Så förfärligt! Tusen kronor fattas i en budget på två miljoner!*

Retorisk underordning (*syntaxis obliqua*) viktig information i underordnad satsdel: *Lisa, vars man just har dött, kommer kanske lite sent idag.*

Frågor är bra både som ett medel för att skärpa uppmärksamheten, stärka samhörigheten med publiken och att säga saker som inte bör sägas. Allt givetvis under förutsättning att de inte används klumpigt, vilket är plågsamt vanligt. Använd därför frågor med måtta och omdöme. Rogationen mår ofta bra av att svaret är oväntat; undvik i varje fall att ha för mycket rogationer med det förutsedda svaret. Det blir lätt embarmligt tråkigt, för att inte tala om hur valhänt det verkar. Kvesitionen är i princip en typ av förstärkare, även om den inte räknas in bland standardtyperna (s. 201). Det är mycket vanligt att stoppa in några *perkontationer* i dem. Det är vad Cicero gör i början på det första talet mot Catilina (s. 276).

Retoriska utrop används i grova drag på samma sätt som frågorna: i små doser för att stimulera uppmärksamhet, i större för att stegra känslomässig intensitet.

En mindre välkänd form av syntaktiska utbyten är *retorisk underordning*. Den används med fördel för att av "misstag" smyga in sådant som egentligen inte får sägas. Figuren är bra för att ge intervjuare lämpliga beten att hugga efter. När de sitter på kroken trasslar du in dig lagom mycket under dina försök att sopa det olämpliga under mattan. Du måste bjuda lagom med motstånd för att få fart på utfrågaren.

19. Övning

Retoriken är till både för personer som vill lära sig de mest elementära knepen och för dem som tänker bygga sin framtid på att vara elittalare. Den äldsta grekiska retoriken var närmast tänkt för den förra gruppen. Den romerska skolretoriken var avpassad för den senares krav.

Regelverket ser i grova drag likadant ut för båda grupperna även om husbehovstalaren kan ta skäligen lätt på det mesta i formuleringsläran, speciellt smyckningsläran. De stora olikheterna ligger i sättet att närma sig övningarna. Den ambitiösa husbehovstalaren skriver kanske en personbeskrivning för att få ett hum om hur det går till. Cicero ägnade tid åt elementära grundövningar för att hålla skärpan och utveckla sig också när han var en ledande man i staten. Det är inte ett dugg konstigare än att konstnärer, dansare och musiker kan finslipa sin teknik med skalövningar och liknande även om de tillhör världseliten.

Den fundamentala skillnaden mellan proffs och amatörer är nämligen inte att proffs kan avancerade knep utan att de behärskar grunderna. Den glade amatörkokken älskar att gå direkt på dyra och avancerade rätter med kokboken i hand. Den blivande köksmästaren lär sig hacka lök och morötter perfekt. Precis som i talekonsten tenderar övningarna att bli ett bihang till reglerna för amatören och reglerna till övningarna för proffset. Och så finns det naturligtvis de amatörer som inte vill bli hårda och fyrkantiga genom att följa regler utan litat till känslan i stället.

Retoriken hävdar bestämt att både övningar och regler är nödvändiga för att talaren skall utvecklas rimligt snabbt. Problemet för oss i Sverige idag är att vi inte har någon levande retorisk utbildningstradition. De praktiska momenten i våra retorikkurser måste därför till stor del läggas på ungefär den nivå som Quintilianus uppfattade som lämplig för gossar i förpuberteten eftersom all utbildning måste utgå från kursdeltagarnas faktiska förkunskaper. Detta kommenteras något i kapitlet.

Den allmänna ramen för den klassiska retorikundervisningen presenteras redan i avsnitt 1.3. Den förbigås därför här.

Lästips Quintilianus' diskussion av pedagogiska frågor är klok och nyanserad. Det mesta står i bok ett, två och tio.

Introduktioner till avsnitten

1 Läsning

Läsning och textanalys är en behaglig form för retorikträning eftersom man i första hand skall ägna sig åt välskrivna texter som kan tjäna som föredömen.

2 Förövningarna

Det traditionella förövningsprogrammet består av ett antal skrivövningar som främst syftar till att bygga upp förmågan att utarbeta byggelement som ingår i faktiska tal. Redovisningen sker ofta muntligt.

3 Annan stilträning

Stor vikt läggs vid att omarbete texter genom att översätta dem, flytta dem mellan olika stilar o.s.v.

4 Hjälpärarna

I antiken användes i första hand skådespelare och sångare som hjälpärare i framförandeteknik. Idag kompletteras de av experter på mental träning.

5 Talträningen

Talträningen bör inledas med högläsning och gestaltningsövningar. Seriös träning i debatt och improvisation hör hemma mot slutet.

19.1 Läsning

Läsning och imitation hänger nära samman. Det gör att retoriken ägnar störst intresse åt texter som är föredömen i något avseende, men målet är inte fantasilös och okritisk härmning. Som Quintilianus påpekar, har även de största talarna och författarna fel och brister. På en retoriklektion är det därför fullt tillåtet för deltagarna att komma med seriösa förslag till hur Shakespeare kunde ha fått ett snyggare slut på Hamlet, Cicero en bättre inledning till första talet mot Catilina och Fröding lite mer flyt i versen. Det låter lite vanvördigt men om man inte tar förebilderna på tillräckligt stort allvar för att våga ifrågasätta dem är det svårt att förstå vad som kan vara värt att ta efter.

Imitationens uppgift är inte att göra retorikerna till bleka avbilder av stora föredömen. Tvärtom måste alla talare respektera sin egenart. Idealet är inte heller att bli lika bra som förebilderna utan bättre. Riktigt stram imitation är främst ett slags lekfull träning av stilkänslan. Man kan ha tråkigare på en resa än genom att skriva en inledning till en förfalskad Slas-historia eller en strindbergsk karaktäristik av medresenärerna.¹

Den bästa formen för textläsning är det traditionella mönster som beskrivs på sidan 16, d.v.s. detaljerad textanalys. Med tanke på att retorikundervisning måste innehålla träning i högläsning är det praktiskt att på antikt maner inleda analysen med att underlagstexten framförs av någon som har förberett sig.

Redan i antiken fanns det listor med förslag till texter som det lönar sig att uppmärksamma speciellt. Grundprincipen är att man skall studera tal som kan tjäna som verkliga föredömen men inte begränsa sig till det. Det skadar t.ex. inte att ägna poesi ganska stor uppmärksamhet eftersom poeterna pressar de språkliga verkningsmedlen maximalt. Att tal inte skall låta som poesi innebär därför inte att talaren skall avstå från att lära sig av poeternas fantastiska förmåga att arbeta med t.ex. metaforik och rytm. Dikter från romantiken och framåt ger över lag viktiga ledtrådar om hur man uttrycker känslor. Till all lycka har Sverige en förnämlig lyriktradition. Mycket av det bästa finns med i Lars Gustavssons antologi *Svensk dikt: från trollformler till Lars Norén*.

Underskatta inte litterära tal. De är visserligen ofta väl övertydliga för att fungera som direkta föredömen, men överdrifterna gör att det är lätt att få grepp om dem. På motsvarande sätt är lite bombastiska berättare, t.ex. Fritjof Nilsson Piraten, bra som underlag för de första analyserna av prosatexter. Längre fram i utbildningen ger ofta lågmälda författare, t.ex. Hjalmar Söderberg, större utbyte. Missa inte sagor och barnböcker. Det är få talare som inte skulle bli bättre av att lära lite av Astrid Lindgren.

Ett urval svenska tal finns i Kurt Johannessons, Olle Josephsons och Erik Åsards *Svenska tal från Torgny lagman till Ingmar Bergman*. En samling med främst utländska tal i svensk översättning finns i Staffan Björcks *Världens bästa tal*. Följande lista innehåller några höjdpunkter ur den traditionella retoriken:

¹Fast jag vet inte om de bör få se resultatet om du använder citatet på sidan 114 som förebild.

Första talet mot Catilina är det tal av Cicero som jag syftar på i avsnittet om retorik på liv och död (s. 9). Inledningen finns på sidan 276. Den hör till retorikens mest citerade rader. Finns i *Sex tal inför folket och senaten*.

En krymplings plädering är skriven av Lysias, den främste kommersielle tal-skrivaren under hela antiken. Om talet hade varit skrivet idag hade det handlat om en sjukpensionär som försöker förklara bort att han lever loppan på guld-krogar och kör lyxbilar när myndigheterna vill ta hans extra socialbidrag från honom. Talet är inte bara roligt utan även kort. Det är därför bra som underlag för analys- och instuderingsövningar. Finns i *Världens bästa tal*.

Tredje filippiska talet ingår i en serie tal som antikens störste retoriker Demosthenes höll mot Alexander den stores far. Det är tvättäkta klassisk retorik när den är som bäst. Finns i *Världens bästa tal*.

Sokrates försvarstal är så ”klumpigt” utformat att det kostade talaren livet. Sokrates var antiretoriker men, liksom sin lärjunge Platon, också mycket skicklig i att lägga orden rätt. Talet är förmodligen ett medvetet självmord. Det är mycket intressant både genom sin utformning och sitt innehåll. Finns i *Dialoger*. Platon står som författare eftersom det var han som gav ut den version av talet som vi känner till.

Fru Lustas plädering är ett exempel på litterär sextonhundredalsretorik. Det ingår i Stiernhielms mönsterdikt *Hercules*. Talet är fantastiskt som underlag för stilanalyser och gestaltungsövningar, men det är också mycket bra för att studeras in och framföras rakt av. Enda felet är att språket är ålderdomligt. Ett smakprov finns på sidan 236. Finns i Lars Gustavssons *Svensk dikt*. I samman-draget där börjar talet cirka femtio rader in i mönsterdikten.

Marcus Antonius liktal är också litterärt sextonhundredal. Det är en höjdpunkt i Shakespeares drama *Julius Caesar* (3.2). Talet är storartat och återkommer alltid som exempel i moderna böcker om retorik. Bör studeras in och framfö-ras. Inledningen citeras på sidan 77.

Moderna tal är ibland tillgängliga på video; det gäller inte minst mängder med lite överdrivna men i övrigt förträffliga tal i amerikanska filmer och teveserier. Video är bra med tanke på att framträdandet inte går att studera i utskrift. Samtidigt har utskrifter ett par viktiga fördelar. Den ena är att det är lättare att granska formuleringen kyligt när framträdandet är bortrensat. Den andra är att utskriften ger en överblick och detaljkontroll som videon inte kommer i närheten av.

Quintilianus ondgör sig över talare vars imitation består i att de suger i sig och överdriver de sämsta sidorna eller ytliga detaljer hos förebilderna, samtidigt som de missar det som verkligen är något att ta efter. Det gör han alldeles rätt i. Problemet är att det som är enklast att lägga märke till och därmed att imitera är ovanor och överdrifter som faller i ögonen. Den verkliga konstskicklighet som får texten att kännas omedelbar och okonstlad märks av självklara skäl inte lika lätt. Det är för att upptäcka de verkliga finnesserna — nyanser i rytm och liknande — som man måste läsa med omsorg och eftertanke.

19.2 Förövningarna

Avsnittet ger en summarisk beskrivning av de skriftliga *förövningar* (*praeeexercitamenta*; *progymnasmata*) som inledde den traditionella retorikundervisningen. Trots att de förknippas med den inledande retorikundervisningen användes de även i den förberedande grammatikundervisningen. Man kan säga att de är tänkta för högstadiet och uppåt.

En stor poäng med övningarna är att de kan varieras i det oändliga. Flertalet går att utveckla gradvis från små fragment om några rader upp till fullskaliga tal. Grundprincipen är att prioritera kreativitet framför kontroll i början av undervisningen (s. 15). Trots detta bör kvalitetskraven redan från början vara så höga att kursdeltagarna måste bjuda till ordentligt. Samtidigt måste de naturligtvis vara så låga att alla har en realistisk chans att lyckas. Målet är ju inte att bevisa för folk att de inte duger något till, snarare att de klarar av betydligt mer än vad de tror. Nu har olika personer olika förutsättningar. Det gör att Quintilianus med viss skärpa framhåller att kraven måste anpassas individuellt.

Det är belysande att jämföra med fysisk träning. Även där är det avgörande att bjuda till ordentligt för att kunna nå verkliga framsteg, men det är också viktigt att börja träningen på en tillräckligt låg nivå eftersom man inte blir avancerad genom att låtsas att man är det utan genom att börja på den nivå där man står och sedan utveckla sig.

Tumregeln är att arbeta med korta texter i början. Det beror på att ovana skribenter och talare arbetar långsamt både vid skrivandet och instuderingen om kvalitetskraven är höga.

Fabler

En *fabel* (*fabula*) är en uppenbart påhittad exempelberättelse. Urtypen är korta djurfabler, men de agerande kan också vara människor eller döda föremål. För att skärpa in den tanke som skall förmedlas har fabeln regelmässigt ett *epifonem* i slutet (s. 290). Den moderna termen är *sensmoral* 'moralisk betydelse'.

Retoriken skiljer på om fabeln berättas med *direkt* eller *indirekt anföring* (s. 297). Ibland fungerar det ena bättre, ibland det andra. Fristående litterära fabler är ofta bara en sida långa men de kan svälla till hela romaner, t.ex. George Orwells *Djurfarmen*. I tal bör man sträva efter att hålla nere längden eftersom historieberättandet inte får bli ett självändamål.

Normala fabler påminner starkt om små sketcher. De lämpar sig därför mycket väl för gruppövningar som redovisas såväl skriftligt som med att fabeln spelas upp inför publik. Övningarna kan bestå både i att utarbeta nya originalfabler eller i att göra omarbetningar av gamla.

Lästips Det finns många svenskspråkiga samlingar som återger Aisopos' och La Fontaines fabler mer eller mindre fritt. Ett exempel är Broby-Johansens *Lilla Esop*.

Berättelser

En *berättelse* (*narratio*) i ett tal är vanligen en *narration* eller en *exempelberättelse*. Som övning kan man roa sig med att skriva noveller. Störst vikt bör läggas vid att utarbeta trovärdiga exempelberättelser. Förmågan att skriva narrationer är också viktig. Ett bra sätt att träna den är att göra små ingressartade sammanfattningar av andra berättelser, inte minst av sådana som man har skrivit själv. Att skriva ingresser är nämligen en utmärkt metod att träna förmågan att dra ut det väsentligaste ur en text.

Språkligt kan narrationer och andra småberättelser utformas som mer eller mindre renodlade representanter för följande fem grundmönster:

Rakt I en normal narration är det ofta klokt att hålla en ton av att nyktert redogöra för hur saker ligger till: *Pelle, som är en frukttjuv, vågar inte tala med farbror Gustavsson. Däremot tycker han bra om fru Gustavsson.*

Refererande En viktig variation är att distansera sig lite genom att hela tiden framhålla att någon annan är auktoritet: *Man säger om Pelle att han är en frukttjuv och att han inte skulle våga tala med farbror Gustavsson. Däremot lär han tycka bra om fru Gustavsson.*

Frågende Ett sätt att öka känslotrycket är att berätta i frågeform: *Skulle inte Pelle vara en frukttjuv som inte vågar tala med farbror Gustavsson? Skulle han inte tycka bra om fru Gustavsson?*

Sönderhackat När känslotrycket skall upp på riktigt höga höjder kan det vara lämpligt att hacka sönder texten och stryka ett maximalt antal bindeord: *Pelle är en frukttjuv. Han vågar inte tala med farbror Gustavsson. Fru Gustavsson tycker han om.*

Värderande Ibland fungerar det att vinkla berättelsen genom att konsekvent uttrycka värderingar om allt som sägs. Ta bara lite varning av att effekten lätt blir lite parodisk: *Pelle, som är en vidrig frukttjuv, är för feg för att tala med den rättrådige farbror Gustavsson. Däremot tycker han äckligt mycket om den släpphänta fru Gustavsson.*

Cicero inleder *Första talet mot Catilina* med frågeformen (s. 276). *Marcus Antonius liktal* är visserligen fiktivt, men nog illustrerar det ändå att en narration som drar åt det refererande hållet kan ha sina poänger (s. 77).

Tydligt uttryckta värderingar kan fungera bra både i narrationer och exempelberättelser. Lägg ändå ned mest arbete på att träna förmågan att förmedla värderingar indirekt med hjälp av berättelser som håller en nykter ton. De isländska sagorna och annan hårdkokt litteratur visar hur det kan gå till.

Termer Skillnaden mellan vad jag kallar *rakt* och *refererande* berättande är egentligen att huvudpersonen skall stå i nominativ (= vara subjekt) i det förra fallet och inta en annan grammatisk form och funktion i det senare. Den praktiska poängen är dock den som jag antyder.

Krior

En *kria* (*chria; usus*) är en liten anekdot med en sentensartad poäng i slutet. Historien om Nasreddin Hocha på sidan 290 är ganska typisk. Poängen brukar bestå i att huvudpersonen säger något slående eller gör något talande. Anekdoten är hårt knuten till en bestämd händelse, d.v.s. finit, medan poängen skall vara någorlunda allmängiltig, d.v.s. infinit. Fördelen med detta är att krian blir konkret och verklighetsanknuten samtidigt som den i idealfallet uttrycker något som är allmänt användbart. Ofta arbetas anekdoten in i den omgivande texten, som Byron-krian på sidan 11.

Huvudpersonerna i de antika kriorna är ofta härskare, prostituerade, filosofer och parasiter. Speciellt handlar de om filosofen och upptågsmakaren Diogenes, han med vintunnan (som egentligen var en kruka). Vår svenske expert på att återberätta krior och andra historier är Alf Henrikson. Han återger en Diogeneskria på det här sättet:

- a. Till en ung man som gick på en krog och slog sig ner i innersta vrån för att inte bli iakttagen rapporteras han [Diogenes] sålunda ha yttrat: "Ju längre in du flyr, ju mer är du på krogen." (Alf Henrikson, Antikens historier s. 152)

Det sedelärande innehållet behöver inte vara mer djupsinnigt än i exemplet. I tal är krior ett viktigt medel både för underhållning och faktisk argumentation. I utbildningen används de som underlag för diverse omskrivnings- och utbroderingsövningar. Till de mera elementära hör att lägga till en upptakt som framställer huvudpersonen i god dager, en talare måste ju kunna introducera sina historier. Anekdoten kan också följas upp med olika former av argument, som exempel på konsekvenser av att följa respektive bryta mot det krian försöker förmedla. I extremfall kan krian växa till en hel uppsats med den sedelärande poängen som ämnesangivelse.

Mindre kriaövningar är värdefulla genom att de ger en vettig inramning åt träning i att berätta anekdoter. De är också utmärkta som underlag för mindre omskrivningsövningar.

Sentenser

Sentensen presenteras på sidan 177. I typfallet är den enda skillnaden mellan en sentens och en kria att den senare är en sentens med en liten anekdot som upptakt. Det gör att båda kan användas som underlag för likartade övningar i att argumentera för eller mot infinita tankar.

Refutation

Som förövning är en *refutation* ett försök att bevisa att en handling inte har inträffat. Det skall röra sig om något som traditionellt hålls för att vara ett faktum.

Typiska underlagsberättelser är episoder i religiös myt och dunkel historieskrivning.

- a. Är det trovärdigt att Jakob tjänade sju plus sju år för att få sin Raket?
- b. Är det trovärdigt att Karl XII:s hund Pompe frös ihjäl i kungens säng?

Med retorisk terminologi rör det sig om ansatser till juridiska tal med faktafrågan som status (s. 164). En variation är *konfirmationen*, där man i stället försöker bevisa att den traditionella uppfattningen stämmer.

En poäng med refutationer och konfirmationer är att de kan ge renodlad träning i logosbevisning eftersom tillgången till handfast bevisning är dålig vid typämnena. Målet är alltså inte att genom grundliga studier komma fram till vad som verkligen är historiskt korrekt utan att lära sig hantera frågor där sakbevisningen är klen. Att hänvisa till moderna historiska auktoriteter är att skjuta bredvid målet.

Allmänna platser

De *allmänna platserna* presenteras i avsnitt 11.6. Sentens- och kriaövningarna ger träning i att hantera allmänna tankar utan att knyta dem till ett konkret fall. Allmänplatsövningarna brukar inriktas på faktorer som är användbara för att stärka en säker sak, d.v.s. för att blåsa liv i känslor när faktafrågan är avgjord. Speciellt brukar man ägna uppmärksamhet åt hur mer eller mindre allmänt fördömda laster och synder hos de inblandade kan utnyttjas för angrepp eller hanteras vid försvar. Det gäller alltså att lära sig att handskas med föreställningar av typen:

- a. Missbrukare är bara värda förakt.
- b. En prostituerad får skylla sig själv om hon blir våldtagen.
- c. En spelare förtjänar inte medlidande när pengarna är slut.

De tankar som skall hanteras är allmänna (= infinita) men det skadar inte att bygga upp en konkret och livfull bild av den person som skall angripas eller försvaras eftersom det ger ämnet lite mer liv och färg. Quintilianus ger tips om blinda äkten-skapsbrytare och fattiga, gamla spelare. Det är en värld av hallickar och parasiter.

Hyllning och smädning

De allmänna principerna för hur lov- och smädetal byggs upp beskrivs i avsnitt 6.1. Trots att den demonstrativa genren inte får vara med och tävla om vilken typ av tal som är finast är den mycket viktig i talarutbildningen. Att kunna åskådliggöra och väcka känslor är två retoriska basfärdigheter. Seriösa demonstrativa tal handlar i stort sett inte om något annat.

Jämförelser

Som förövning är *jämförelsen* (*comparatio*) en lätt variation av vanliga lov- och smädetal. Skillnaden mot grundtypen är att två företeelser, t.ex. två personer, jämförs med varandra.

Sermokination

Tankefiguren *sermokination* beskrivs på sidan 297. Som förövning är sermokinationen ett anförande som läggs i munnen på en person för att karaktärisera denna. Det kan vara en unik individ, men det vanliga är att blåsa liv i typfigurer. Talet i berättelsen om L är ett exempel på det senare (s. 66). En variation är att låta talet ge röst åt ett dött föremål eller en personifikation av ett abstrakt begrepp. Fru Lustas tal i *Hercules* kan därför uppfattas som en sermokination (s. 304).

Talet skall spegla personens tankevärld både genom ämnet och sättet att resonera. Även språk och framförande bör anpassas. Sermokinationen kan utformas ganska förgrovat men det skadar inte att i första hand göra seriösa försök att leva sig in i andras tankar och känslor. Det är få talare som inte har nytta av att försöka tänka sig hur världen ser ut för de gnetiga moralister, traditionalister, kollektivisterna och yuppisar som nämns på sidan 50.

Deskriptioner

Deskriptionen introduceras på sidan 33. Jag ger därför bara ett exempel som visar hur beskrivningar kan användas i stridens hetta. Det är ett citat ur Ciceros andra tal mot Catilina. Talet är välformulerat, men häpnadsväckande grovt och smaklöst. Catilina har flytt. Nu skall Cicero hetsa massan till krig. Det gör han med grälla deskriptioner som utmålar Catilinas anhängare som dekadent överklass. (Slutmeningen diskuteras på sidan 293.)

- a. Det är de som är mest lika Catilina, det är hans utvalda, det är dem han har hållit i sina armar, i sin famn, dem ni kan se slätkammade, våldoftande, antingen utan skägg, eller med skägget putsat och ansat, i långärmade tunikor som fladdrar kring benen, insvepta i togor som mer påminner om segel, män vilkas enda ansträngning och möda i livet gäller att hålla igång tills solen rinner upp. Bland de där typerna finner vi alla korthajar, alla horbockar, alla homofiler. Dessa söta gossar, så nätta, så raffinerade, har inte bara lärt sig att älska och älskas, att dansa och sjunga utan också att hantera en dolk och förgifta folk. (Cic. 2 Cat. 22—23 [Cavallin s. 43])

Teser

En *tes* (*thesis*) är en uppsats i en infinit fråga. Om den varierar så att den får ett finit ämne kallas den *hypotes* (*hypothesis*). Teserna anknyter antingen till den deliberativa eller den juridiska genren. De som är en förberedelse inför juridiska tal har ett

filosofiskt eller fackvetenskapligt orienterat innehåll, d.v.s. de handlar om att reda ut faktafrågor. Den deliberativt orienterade gruppen ägnas åt råd i allmänna frågor av praktiskt eller politiskt slag. Några typiska ämnen är:

- a. Är jorden rund? (juridisk tes)
- b. Finns ett liv efter döden? (juridisk tes)
- a. Bör man studera filosofi? (deliberativ tes)
- d. Vilken typ av äktenskapspartner bör man söka sig? (deliberativ tes)

Man kan använda teser till att försöka komma fram till en välgrundad åsikt i den fråga som avhandlas, men det bör inte ske i sådan omfattning att träningen i att argumentera för ståndpunkter man inte delar själv eftersätts. Ett råd är att vara återhållsam med genuint anstötliga ämnen eftersom teser om sådana lätt urartar till parodier. Målet skall normalt vara att argumentera seriöst för den aktuella ståndpunkten hur befärd man än tycker att den är.

De politiskt-praktiskt orienterade ämnena brukar utformas så att de blir *enkla*, *specialiserade* eller *dubbla*. En enkel tes behandlar en fråga utan att ta hänsyn till speciella omständigheter. En specialicerad tes tar hänsyn till någon form av omständigheter. En dubbel tes ställer alternativ mot varandra.

- e. Är det lämpligt att göra abort? (enkel tes)
- f. Är det lämpligt att sinnesslöa gör abort? (specialiserad grupp)
- g. Är det lämpligt att göra abort vid en ekologisk katastrof? (specialiserad yttre situation)
- h. Är abort eller adoption att föredra? (dubbel tes)

Till detta kommer variationer mellan att ha preciserad målgrupp och talare eller inte. Om talaren preciseras blir tesen även en sermokination. Om målgruppen preciseras kan man låta övningen glida över i ett typiskt deliberativt tal. En stor poäng med alla variationsmöjligheterna är att flera personer kan skriva om samma ämne men med olika vinkling efter det att de har rätt ut förutsättningarna tillsammans. Det är en utsökt metod att öka känslan för hur texter måste anpassas till olika situationer. Att alltid variera mellan så grova alternativ som att argumentera för eller mot blir lite trädigt i längden.

Teser påminner starkt om övningarna i att hantera allmänplatser genom att båda kategorierna behandlar infinita tankar. Skillnaden är att teserna rör frågor där saken är oavgjord medan träningen i att hantera allmänplatser hela tiden förutsätter att faktafrågan är avgjord. Det gör att teserna ger färdigheter i att reda ut sakfrågor och allmänplatsövningarna i att förstärka känslor.

Lagförslag

Lagförslag (*legis latio*) är just argumentationer för eller mot lagförslag. De kan varieras på ungefär samma sätt som alla andra övningar.

19.3 Annan stilträning

Ordförrådet

Hela kapitel 14 är vikt åt orden och ordvalet. Det finns inte någon anledning att upprepa det som sägs där. Renodlade ordövningar är nyttiga för att åskådliggöra ordvalets betydelse ur olika aspekter. Det skadar t.ex. inte att konstruera några meningar där samma fenomen betecknas med hjälp av olikfärgande beteckningar. Exempel:

- a. Det är skillnad på mina barn och andras ungar.
- b. Fröken kunde gott vara lite mer tolerant mot vår Pelle och mindre släpphänt mot Lisa.

Ordvalet tränas normalt bäst genom omskrivningsövningar. Ett speciellt fall där systematisk synonyminläring kan vara meningsfull är när någon skriver knastrigt beroende på att vissa ord upprepas hela tiden. Om man t.ex. inte kan några synonymer till *dock* och *alltså* tar det förfärande lång tid att få bort upprepningar av dem. Det gör att några minuter som ägnas åt att systematiskt träna in en handfull alternativ ur en synonymordbok kan spara massor av tid långsiktigt.

Översättning

I det antika Rom var det självklart att elever med latin som modersmål översatte grekiska till latin för att förbättra den latinska språkkänslan. För vår del motsvaras det av översättning från engelska till svenska. Med tanke på att det inte är fråga om att träna färdigheten i källspråket bör man använda lättlästa underlagstexter. Ett tjugotal rader kan vara lagom i början. Övningen är bortkastad om kvalitetskraven är låga. I början är det dock klokt att lägga större vikt vid att översättningen är på god svenska än vid betydelsemässiga fällor i utgångsspråket — om utgångstexten råkar innehålla sådana är den för svår. Bekämpa inflytande från källspråket i form av t.ex. för svenskan onaturlig meningsbyggnad. Var också vaksam mot standardöversättningar av typen:

- a. arrive at — anlända till
- b. nice — trevlig

Personer som har ett annat modersmål än svenska bör i görligaste mån översätta från detta. En av huvudpoängerna med översättning är nämligen att man kan motverka språkblandning med den.

Parafrasering

En *parafra*s (*paraphrasis*) är en omformulering av en text; typiskt med en systematisk förändring. En nyttig övning är att skriva om en enda mening på så många

sätt som möjligt. Ett par tjog varianter är inte någon orimlighet. Svårigheten ökar ju kortare grundmeningen är.

Det normala är att utgå från texter med litterär anknytning. Överdådig poesi är utmärkt som förlaga eftersom den ger möjlighet att: (1) lösa upp versen till prosa; (2) omforma det poetiska språket till mer vardaglig svenska. Den som är road av att skriva om en vardaglig prosatext till högstämmd vers kan naturligtvis göra det, men i det stora hela taget är ändring av normal prosa till högstämmd litteratur mest en form av förströelse, som används för att få lite omväxling.

För alla typer av text gäller att variationsmöjligheterna är oändliga. Några enkla basalternativ antyds i presentationen av förövningarna ovan. En bra första uppvärmning är t.ex. att skriva om en berättelse på några rader till extremvarianter för de fem språkliga grundutformningar som nämns på sidan 306. Andra standardalternativ är bortrensning av retoriska figurer, systematisk justering av slutfallen hos alla meningar, ändring av stiltyp o.s.v.

19.4 Hjälp lärarna

Avsnittet skisserar vad röstexperter, skådespelare och psykologer med inriktning på mental träning har att lära ut. Självfallet har många andra yrkesgrupper mycket att bidra med. Gymnaster och dansare kan t.ex. ge hjälp med att få stil på hållning och rörelser.

Vad du lär av röstexperter

I antiken användes sångare och skådespelare som hjälp lärare i förmågan att vårda och hantera rösten. Idag finns yrkesgrupper som är utbildade särskilt för att behandla och utveckla röst användningen i tal. Djupast kunskaper har logopederna. De har en flerårig utbildning inom röst-, tal-, och språkområdet. De har god förmåga att behandla problemröster som behöver återföras till normal funktion, men också att utveckla rösttekniken hos dem vars röster måste klara extra stora krav. En annan typ av röstvårdare är talpedagoger, det vill säga lärare med vidareutbildning inriktad mot röst, tal och språk.

Om du har röstproblem måste du se till att göra något åt dem. De två viktigaste är om din röstbehandling sliter på dina talorgan så att det inte känns bra i halsen eller om din röst låter så illa att den gör publiken trött av att lyssna. Det bästa är om någon röstexpert får lyssna på dig. Ett sådant moment är en självklarhet i all seriös talarutbildning.

Det är mycket viktigt för röstens välljud att du är avspänd när du talar. Avslappningssträning är därför en av hörnstenarna i modern röstvård.

Vad du lär av skådespelare

Både skådespelare och talare är experter på att framföra texter. Det gör att de har mycket att lära av varandra, även om deras mål bara överlappar delvis. Teater skall vara teater; talekonst i seriösa sammanhang får inte urarta till det. Det är detta som sammanfattas i Quintilianus' bestämda råd att talaren skall lära sig av skådespelarna utan att därför göra precis som de. Det han anser att talaren i första hand skall lära av dem är hur man gestaltar känslor. Det är så sant som det är sagt. Ett tal är inte ordentligt instuderat förrän talaren kan glida mellan rätt känslor, sinnesstämningar och attityder vid rätt tillfällen. Framförandet blir lätt konstlat eller tråkigt annars.

Skådespelarna är också bra på att måla upp situationer, personer och föremål så att publiken tydligt ser dem. Det är något alla talare måste behärska för att kunna konkretisera det de vill skall gå fram. Det är också den grundläggande färdigheten för att kunna studera in texter, sedan spelar det ingen roll om det är en teaterpjäs, ett tal, en dikt eller en berättelse; om föredragandet sker fritt eller efter manus. Till detta kommer att skådespelarna är de verkliga experterna på kroppsspråk. Det behöver inte skada att läsa böcker om ickeverbal kommunikation, men du lär dig mer med grundläggande teaterträning. Den får dig nämligen att känna kunskapen med kroppen, och konkretare än så är det svårt att vara.

Kurser som förbereder inför scenskolornas prov är bra. De ger den typ av grundläggande färdigheter som du behöver. Kurser som går ut på att sätta upp bygdespel kan ha mycket bra ledare, men det kan vara ett problem att ensemblen är mer intresserad av pjäsen än av grundläggande teknik. För dig är det ju precis tvärtom.

Lästips Keith Johnstones *Impro* reder ut betydligt mer än bara improvisationens problem. Uta Hagens *Respekt for acting* är mycket bra för alla som ska uttrycka något på en scen. Stanislavskijs *En skådespelares arbete med sig själv* är den stora klassikern.

Vad du lär av psykologerna

Mental träning bygger på förutsättningen att det är fullt möjligt att medvetet — på mental väg — lära in bestämda sinnestillstånd, känslor, fysiologiska reaktioner och reaktionsmönster så väl att de mer eller mindre automatiskt slår till i bestämda situationer. Också under stor press. Idrottsmän, astronauter och andra yrkesgrupper med extrema prestationskrav använder sådan träning rutinmässigt. Det krävs tålamod men i övrigt är det inte någon svårighet att på mental väg lära in reaktionsmönster som ger påtagligt bättre skärpa i framförandet även för dansare, sångare, skådespelare och talare.

En förmåga är att ”spela in” hur man skall bete sig i kritiska situationer. Det är i princip samma sak som skådespelare gör när de övar in sina roller. Knepet är att tydligt föreställa sig de känslor och reaktioner som skall läras in. Att verkligen få grepp om metoden kräver en hel del arbete, men det är lätt att dra nytta av

de bakomliggande principerna. Gör därför rutinmässigt mentala genomgångar av tal du skall hålla. Gå igenom talet från början till slut och föreställ dig livligt de känslor, sinnesstämningar och så vidare som du vill ha i de olika delarna. Med det får du inte bara ett bättre framförande, du lär in talet snabbare och mår bättre när du håller det också.

Som du säkert har förstått är förmågan att slappna av fullkomligt avgörande. Som talare måste du behärska både snabbmetoder som går att använda i stridens hetta och mer djupgående som kräver att du är i lugn och ro.

Snabbmetoderna bygger i sina enklaste former antingen på lugn bukandning eller på muskelsammandragningar. De mer avancerade brukar använda en kombination. Andningsmetoden drar fördel av att en lugn andning smittar av sig på resten av kroppen, och därmed på psyket. Man kan nämligen inte vara kroppsligt avspänd och mentalt spänd samtidigt. Kontraktionsmetoden (= muskelsammandragningar) bygger på att muskler som har varit riktigt hårt sammandragna automatiskt slappnar av när man släpper efter. Du lurar alltså muskler som är spända att slappna av genom att spänna dem ännu mer. Lägger du märke till likheten med dramats uppbyggnad? Även där ökas spänningen för att den efterföljande avslappningen skall leda fram till ro och harmoni (s. 105).

Fördelen med snabbmetoderna är att de är lätta att lära och använda. Nackdelen är att de inte ger lika effektiva resultat som de mera djupgående. De senare bygger genomgående på någon form av suggestioner, det vill säga att du intalar dig att du är avspänd, men de innehåller nästan alltid också andnings- och kontraktionskomponenter. De riktigt avancerade, som autogen träning, syftar inte bara till att slappna av musklerna och lugna andningen utan också till att hjärtat skall slå lugnt, att bröstet skall vara varmt och behagligt o.s.v.

Tips Ett par författare kan sina saker är vår svenske förgrundsgestalt Lars-Eric Uneståhl och Charles A. Garfield. Avslappningsband är en bra start, finns i bokhandlar och på apotek.

19.5 Talträningen

Talframförande är en praktisk konst och därmed svår att lära ut via böcker. Jag anser mig i varje fall inte mäktig att göra det. Detta avsnitt begränsas därför till en allmänt hållen kommentar om hur talträningen kan läggas upp i en ganska omfattande retorikkurs.

Moderna svenskar inleder inte sin talarutbildning med systematisk träning i gestaltning och instudering på mellanstadiet för att sedan ägna hela gymnasiet åt retorik i akt och mening att bli advokater. Modern träning i framförande kan därför inte kalkeras efter den antika. Det grundläggande mönstret — att det straffar sig för summa basfärdigheterna — håller dock.

Den verkliga basfärdigheten är att kunna framföra ett väl förberett tal så att åhörarna känner att orden är avsedda just för dem och att de kommer från hjärtat.

Inlärd text eller extemporerering

Under grundkursen bör samtliga tal läras in utantill och framföras fritt ur minnet. För att det skall vara meningsfullt måste dock kraven på att framföranden inte får låta som utantillrabbel vara obevekliga; förmågan att låta mekanisk och tillgjord behöver inte övas speciellt. Praktiskt får det två konsekvenser i inledningsskedet. Den ena är att deltagarna måste vara beredda att lägga ned flera timmars arbete per dag i ungefär en vecka för att nå rimlig kvalitet om talet är fem minuter långt. Den andra är att de första lektionerna måste ägnas åt att lära ut hur man studerar in tal, inte åt att redovisa instuderingar. Kursdeltagarna måste få se praktiskt hur man kör om samma text gång på gång med olika röster, grad av utspel o.s.v. för att förstå att de både kan och måste göra så själva. De måste också få lära sig att ta och ge regi, annars kan de inte hjälpa varandra under instuderingarna.

Om tiden inte medger minutiös instudering är det bättre att deltagarna extemporerar. Den typen av framträdande ger dock inte alls samma snabba utveckling av talskickligheten som minutiöst arbete med små och välskrivna texter.

Förmågan att tala med obetydliga förberedelser övas automatiskt under de småövningar i gestaltningsteknik m.m. som är ett nödvändigt komplement till hållandet av egentliga tal. Att använda stolpar är inte något problem för den som kan improvisera hur vargen i sagan om Rödluvan lade ut texten när han polisanmälde jägaren för mordförsök.

Högläsning

Högläsning är en basfärdighet. Även den mest inbitne fitalare måste läsa upp avsnitt ur dokument ibland. Det är därför klokt att ta alla chanser att läsa t.ex. analys- och texter högt, men högläsning bör också övas speciellt. Det skadar inte att studera in ett par dikter ordentligt och att redovisa vissa skrivuppgifter med uppläsning.

Högläsning är svårare än fritt framförande beroende på att det är besvärligt att låta som om orden flödade fritt ur hjärtat och hålla publikkontakt samtidigt som man läser från ett papper. I realiteten innebär det att de första högläsningssuppgifterna måste studeras in så väl att kursdeltagaren nästan kan texten utantill.

Vid oförberedd högläsning är det klokt att till en början bortse från alla krav på både inlevelse och publikkontakt. Det är stort nog att kunna slappna av och läsa en text rätt upp och ned utan att göra sig till.

Elementära teaterövningar

Teatermässiga övningar diskuteras på sidan 313. Att Quintilianus ansåg att en skådespelare bör användas som hjälplärare redan i grundskolan säger något om hur viktig den typen av träning är i seriös talarutbildning. Det säger också att man redan i antiken insåg att det är orimligt att kräva att en lärare skall vara expert på allt.

Debatt

Retoriken uppfattar träning i debatteknik som en central del av den avancerade talarutbildningen. Enligt min mening är det främst där den hör hemma eftersom debattövningar i början har en tendens att sluka tid som behövs till att lära ut elementär instuderingssteknik. Därmed inte sagt att man bör avstå helt från debatt-orienterade övningar i grundläggande utbildning.

Som regel fungerar det bra att samordna debattövningar med träning i gestaltningsteknik så att deltagarna ger liv åt hur debattörer från skilda grupper skulle kunna tänkas agera. Sådana övningar är mycket värdefulla bara man lägger ned ordentlig omsorg på att få rollfigurerna trovärdiga, inte minst därför att en debattör måste kunna hålla en lämplig roll — d.v.s. ett lämpligt ickeverbalt utspel — för att inte sända fel signaler till publiken. Visst är det ett tecken på att ett inlägg visste var det tog om det får motståndaren att stamma och se allmänt skärrad ut.

Avslappning

Problemet med avslappningsteknik är inte att förmedla hur man lär sig att slappna av — det är skäligen enkelt — utan att skapa en motivation till att verkligen använda kunskapen. Den enda lösning som jag har kommit på är att omedelbart avbryta alla framföranden där talaren inte inleder avspänt för att sedan lägga ned det arbete med uppvärmningsövningar som behövs för att talaren skall komma igång rätt. Det låter lite brutalt men egentligen är det bara en fråga om medmänsklighet. I verkliga livet måste man fortsätta ett tal även efter en dålig start. I elementär träning plågas folk bara i onödan av att inte få hjälp med att ta sig ur övermäktiga situationer.

Alla framföranden — även oförberedda högläsningar och liknande — bör inledas med att talaren andas lugnt ett par gånger och låter sig få överblick över situationen. Det skapar en vana som även stor nervositet får svårt att bryta.

Video

Det är svårt att förstå hur överdrivet ett ganska normalt kroppsligt utspel kan verka i närbild på teve om man inte har sett sig själv inspelad på video. En kamera kan också vara ett fint kreativt redskap för att filmatisera små berättelser. Däremot är det både grymt och ineffektivt att spela in ovana talare för att sedan kritisera dem när videon spelas upp.

Över huvud taget skall man vara mycket restriktiv med att använda inspelningsapparatur i grundläggande framförandeträning. Dess främsta effekt brukar vara att förstöra tempot i undervisningen och att lura deltagarna att stirra sig blinda på ytligt småstrunt. Det är alldeles för många talare som förlösar sin energi på att tänka på hur de håller händerna i stället för att känna in om budskapet går fram.

Flertalet småfel är ickeverbala tecken på nervositet och brist på engagemang. Det mesta försvinner av sig självt när talaren lär sig att koncentrera sig på att få fram budskapet. Resten skall i första hand justeras med regi under instuderingen.

Hjälpmedel

Talarstolar, overhead och andra hjälpmedel bör användas med stor måtta i talträningen. Jag förbjuder dem helt. Orsaken är att de drar uppmärksamheten från den centrala uppgiften i all talarutbildning, nämligen att talaren skall ha ett väl preciserat budskap och få det överfört till publiken. Orutinerade talare älskar att använda hjälpmedel som en sköld att gömma sig bakom. Det är helt naturligt med tanke på att en ovan talare känner sig utlämnad och värnlös när han eller hon tvingas möta publiken rätt upp och ned. Tyvärr är en sköld också ett effektivt medel för att döda publikkontakten.

I små kurser behöver det däremot inte skada att tillåta hjälpmedel redan från början eftersom en orutinerad talare som behärskar dem trots allt gör bättre ifrån sig än en som inte gör det. I mer avancerade är det dock klokt att vänta med hjälpmedlen till dess att talaren verkligen kan hålla ett tal.

Bibliografi

Aristoteles, Cicero, Quintilianus och Platon diskuteras för sig i slutet av bibliografen. Periodiska skrifter samt källor till rent illustrativa exempel redovisas sparsamt.

Allén, Sture & Gellerstam, Martin & Malmgren, Sven-Göran, *Orden speglar samhället*. Stockholm 1989.

Andersson, Jan & Furberg, Mats, *Språk och påverkan*. 8. omarb uppl. Lund 1991.

Andersson, Lars-Gunnar, *Fult språk*. Stockholm 1985.

Aristoteles, se sidan 321.

Barwise, Jon & Etchemendy, John, *The language of first-order logic*. 2. ed. Stanford 1991.

Björk, Staffan (red.), *Världens bästa tal i urval*. 2. uppl. Stockholm 1983.

Blanch, August, Tal vid 13 mars-festen 1859. I: Johannesson, Kurt & Josephson, Olle & Åsard Erik (red.), *Svenska tal*. Stockholm 1992.

Bonniers svenska ordbok. Se Malmström, Sten.

Broby-Johansen, Rudolf, *Lilla Esop*. Övers. Gunnar Ekelöf. Ny utg. Stockholm 1992.

Cassirer, Peter, *Konsten att manipulera ett sammanträde*. Lund 1989.

—, *Stilistik & stilanalys*. 2. uppl. Stockholm 1993.

Cicero, Marcus Tullius, se sidan 321.

Cooper, Ken, *"Kroppsspråket": din genväg till framgång*. 2. uppl. Malmö 1992.

Eide, Tormod, *Retorisk leksikon*. Oslo 1990.

Gustav II Adolf, Tal till ständerna d. 27 augusti 1617 med anledning av den förestående kröningen. I: *Tal och skrifter av konung Gustav II Adolf*. Urval av Carl Hallendorff, Stockholm 1915.

Gustav V, Borggårdstalet. I: Johannesson, Kurt & Josephson, Olle & Åsard, Erik, *Svenska tal från Torgny lagman till Ingemar Bergman*. Stockholm 1992.

Gustafsson, Lars, *Svensk dikt: från trollformler till Lars Norén*. Stockholm 1978.

Hagen, Uta, *Respekt for acting*. With Haskel Frankel. 5. pr. New York 1975.

Hellspong, Lennart, *Konsten att tala. Handbok i praktisk retorik*. Lund 1992.

Henriksson, Alf, *Antikens historier*. Stockholm 1984.

Hultman, Tor G., *Liten svensk grammatik*. 2 tr. Lund 1977.

Jarrick, Arne & Josephson, Olle, *Från tanke till text*. Lund 1988.

Johannesson, Kurt, *Retorik eller konsten att övertyga*. Stockholm 1990.

- , *Svensk retorik. Från Stockholms blodbad till Almedalen*. Stockholm 1983.
- Johannesson, Kurt & Josephson, Olle & Åsard, Erik, *Svenska tal från Torgny lagman till Ingemar Bergman*. Stockholm 1992.
- Johansen, Jahn Otto, *Zigenarnas holocaust*. Stockholm 1990.
- Lakoff, Georg & Johnson, Mark, *Metaphors we live by*. Chicago and London 1980.
- Johnstone, Keith, *Impro*. Solna 1985.
- Karlgren, Hans, *Konsten att undertrycka information*. I: *Språkvård* 1:1971.
- Kennedy, George A., *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. London 1980.
- Knapp, Mark L., *Nonverbal communication in human interaction*. 2. ed. New York 1978.
- Lausberg, Heinrich, *Elemente der Literarischen Rhetorik*. 10 Aufl. 1990.
- Lausberg, Heinrich, *Handbuch der Literarischen Rhetorik*. 3. Aufl. München 1990.
- Lindblad, Per, *Rösten*. Lund 1992.
- Ljung, Magnus & Ohlander, Sölve, *Allmän grammatik*. 6. uppl. Malmö 1988.
- Malmström, Sten & Györki, Iréne & Sjögren, Peter, *Bonniers svenska ordbok*. 5. uppl. Stockholm 1991.
- Martianus Capella, *De Nuptiis Philologiae et Mercurii*. Refereras i: Piltz, Anders, *Medeltidens lärda värld*. Stockholm 1978.
- Minniger, Joan, *Träna ditt minne*. Västerås 1987.
- Myndigheternas skrivregler*. 2. rev. uppl. Stockholm 1992.
- Nämnamn : tidskrift för matematikundervisning*. Utbildningsförlaget Stockholm.
- Næss, Arne, *Empirisk semantik*. 6. tr. Solna 1981.
- Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur*. Göteborg 1991.
- Ordbok över svenska språket*. (SAOB) Utg. av Svenska Akademien. Lund 1898 ff.
- Ord för ord*. 2. uppl. Stockholm 1987.
- Ovidius Naso, Publius, *Ars Amatoria*. I: *Kärlekskonsten = Ars amatoria ; Botemedel mot kärlek = Remedia amoris ; Ansiktsvård = Medicamina faciei*. Tolkade och kommenterade av John W. Köhler. Stockholm 1990.
- The Oxford Classical Dictionary*. 2. ed. Oxford 1970.
- Perelman, Ch. & Olbrechts-Tyteca, L., *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame and London 1969.
- Piltz, Anders, *Medeltidens lärda värld*. Stockholm 1978.
- Platon, se sidan 322.
- Quintilianus, Marcus Fabius, se sidan 321.
- Rhetorica ad Herennium*, se sidan 321.

- Ruskin, John, *Vad vi skola älska och vårda*. 3. uppl. Stockholm 1916.
- Singer, Peter, *Praktisk etik*. Stockholm 1990.
- Stanislavskij, Konstantin Sergeevic, *En skådespelares arbete med sig själv*. Stockholm 1976.
- Strömberg, Alva, *Stora synonymordboken*. Stockholm 1979.
- Suetonius Tranquillus, Gajus, Divus Iulius. I: *Suetonius* vol. 1. Loeb Classical Library (s. 321).
- Svensk ordbok*. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. 2. uppl. Solna 1988.
- Svensk uppslagsbok*. 2. uppl. Malmö 1947-55.
- Svenska Akademiens ordlista*. (SAOL) 11. uppl. Stockholm 1986.
- Svenska skrivregler*. Utg. av Svenska språknämnden. 6. uppl. Stockholm 1991.
- Teleman, Ulf (red.), *Grammatik på villovägar*. Solna 1987.
- Ueding, Gert & Steinbrink, Bernd, *Grundriss der Rhetorik*. Stuttgart 1986.
- Walter, Göran, *Bonniers synonymordbok*. Ny utg. 1992.
- Vossius, Gerhardus Johannes, *Elementa rhetorica eller retorikens grunder*. Övers. och utg. av Stina Hansson. Göteborg 1990. (Beställs från Litteraturvetenskapliga inst., Göteborgs universitet, 412 98 Göteborg.)
- Ödeen, Mats, *Dramatiskt berättande. Om konsten att strukturera ett drama*. Stockholm 1988.

De stora klassikerna

Nästan alla bevarade grekiska och latinska verk från antiken är utgivna i Loeb Classical Library (s. 24). Ort och förlag är: *London Cambridge, Mass. Heinemann Harvard Univ. Press*. Notera att titlarna i Loeb ibland avviker något från dem i *The Oxford Classical Dictionary*.

Aristoteles' *Rhetorica* är utgiven i en volym: Aristotle, *The "art" of rhetoric*.

Quintilianus' *Institutio oratoria* har titeln: *The institutio oratoria of Quintilian*. Band 1 innehåller bok 1—3; band 2 bok 4—6; band 3 bok 7—9; band 4 bok 10—12.

Rhetorica ad Herennium sorteras under Cicero, vars verk har huvudtiteln: *Cicero in twenty-eight volumes*. De retoriska skrifterna finns i 1—5 och talen i 6—15. De volymer som innehåller refererade tal och skrifter är:

1. [Cicero], *Rhetorica ad Herennium*.
2. *De Inventione, De Optimo Genere Oratorum, Topica*.
3. *De Oratore, Books 1—2*.
4. *De Oratore, Book 3, De Fato, Paradoxa Stoicorum, De Partitione Oratoria*.
5. *Brutus, Orator*.

10. In Catilinam 1—4, Pro Murena, Pro Sulla, Pro Flacco.
14. Pro Milone, In Pisonem, Pro Scauro, Pro Fonteio, Pro Rabirio Postumo, Pro Marcello, Pro Ligario, Pro Rege Deiotaro.

Översättningar till talen mot Catilina och för Milo är hämtade från: Cicero, *Sex tal inför senaten och folket*. Översättning av Bertil Cavallin, Stockholm 1975.

Loebs titlar för de skrifter av Platon som nämns i boken är *Phaedrus* 'Faidros', *Apology* 'Sokrates försvarstal', *Gorgias* 'Gorgias', *Republic* 'Staten'. Översättningen till *Faidros* kommer från: *Dialoger: Sokrates försvarstal, Faidon, Faidros*. Översättning Ellen Wester, urvalet redigerat av Erik Berggren, reviderad av Vera Silverstolpe, Stockholm 1963. Platons *Skrifter* finns i en ny utgåva, reviderad och kommenterad av Holger Thesleff. Lund 1984—1985.

Översikter

På denna sida summeras det retoriska systemets huvudkomponenter. I övrigt ägnas översikterna åt de sökformler som är användbara för att fylla talets olika delar med ett lämpligt innehåll. *Talets delar* i sig summeras på sidan 70.

invention

genre: juridiska, deliberativa och demonstrativa tal

status: *sökformler för att precisera kärnpunkten*

frågan: finit/infinit; komplexitet

talets delar: exordium, introduktion, argumentation, peroration

platser: *sökformler för att hitta bevis m.m.*

bevistyper: konstfulla, konstlösa

disposition

indelningar: två- och tredelning

ordningar: konstfulla och konstlösa ordningar

formulering

talets dygder: renhet, klarhet, smyckning, anpassning

stil: kraftfull, måttfull, enkel

memorering

konstlöst minne: *minnet utan stöd av minnesteknik*

konstfullt minne: saker på platser

framförande

kroppen: utseende, gester

rösten: kvantitet, kvalitet

Exordiet

Uppställningen summerar vad som sägs om de innehållsliga faktorerna i avsnittet om *exordiet* (s. 71).

uppgifter

uppmärksamhet

viktigt för: publik, större grupp, något stort

ny eller ovanlig sak

huvudpunkter

skämt

digression: fabel, exempel . . .

välvilja

talaren

tidigare handlande: plikter, omtanke

brister: kroppsliga, själsliga

vädjan till publiken

motståndaren

hat: ondskefullt, grymt, översittaraktigt, skamligt

impopularitet: våldsamhet, kontaktnät

förakt: lyxliv, feighet, förslappning

publiken

beslut: detta och tidigare

dygd: mod, visdom, medmänsklighet

rykte

saken: tilltro, överseende

läraktighet

frågan

hedervärd

stötande

tveksam

obetydlig

insinuation om

stötande sak

bra motpart som vunnit publiken

trött eller ointresserad publik

insinuationens utformning

uppmärksamhet: skämt, digression

välvilja: motangrepp, koncession, digression, frispråkighet

Argumentplatserna

Uppställningen summerar de argumentplatser som presenteras i avsnitt 11.5. Den summerar även sökformlerna för *narrationer* och andra berättelser eftersom argumentplatserna är en utbrodering av *inventionsfrågorna vem, vad, varför, var, när, hur, med hjälp av vad* (s. 78).

personargument (= vem)

- födelse
- folkstam
- land
- kön
- utbildning och träning
- kroppsbekänthet
- rikedom
- social ställning och kontaktnät
- personlig läggning
- yrke
- ambitioner och böjelser
- förhistoria
- passioner
- namn
- (ålder ...)

sakargument

- orsak (= varför)
- plats (= var)
- tid (= när)
- sätt (= hur)
- hjälpmedel och förmåga (= med hjälp av vad)
- beskrivningen (= vad)
- jämförelse
- större och mindre
- (fiktiva exempel, omständigheter ...)

Juridisk argumentation

Uppställningen summerar det grenverk med sökformler som introduceras i avsnitt 11.3 om juridiska tals argumentation och status. Den har även ett värde för andra genrer.

rationell status (*status generis rationalis*)

faktafrågan (*status coniecturae*)

om att vilja

orsak: vrede, fiendskap, rädsla, lystnad, förhoppning ...

beräkning

om att kunna

tillfälle

förmåga

om att göra

ord och handling: då, före, efter

tecken: nödvändiga, onödvändiga; då, före, efter

definitionsfrågan (*status finitionis*)

kvalitetsfrågan (*status qualitatis*)

tolkning av handlingen (*pars iuridicialis*)

rättsprinciper (*qualitas absoluta*)

naturrätt: religion, tacksamhet, hämnd, vördnad, sanning ...

konventionella regler: lagar, sedvänjor, tidigare beslut

omständigheter (*qualitas assumptiva*)

motanklagelse (*relatio*)

jämförelse (*comparatio*)

anklagelse (*remotio*)

medgivande (*concessio*)

urskuldande: misstag, ödet, olycka, nödvändighet, glömska, okunskap

avbön

kvantitet (*quantitas*)

tolkning av lagar (*pars negotialis*)

skrivet (= regler)

oskrivet (= tidigare fall)

kompetensfrågan (*status translationis*)

jäv

immunitet

preskription

legal status (*status generis legalis*)

text och intention

motstridiga regler

härledning

flertydighet

Deliberativ argumentation

Översikten summerar det grenverk med sökformler som introduceras i avsnitt 11.4 om deliberativa tals argumentation.

heder i snäv bemärkelse

dygd

vishet

minne

intelligens

förutseende

tapperhet

stordåd

själv tillit

tålmod

uthållighet

måttfullhet

återhållsamhet

mildhet

samvete

rättvisa

konventionella regler: lagar, sedvänjor, tidigare beslut

naturrätt: religion, plikter, tacksamhet, hämnd, vördnad, sanning . . .

kunskap

sanning

heder i vid bemärkelse

egenskaper

ära

rang

inflytande

vänskap

nyckelgrupper

auktoriteter

allierade

allmänheten

främmande länder

ättlingar

nytta i snäv bemärkelse

makt

säkerhet

nödvändighet

naturnödvändighet

villkorlig nödvändighet: heder, säkerhet, välbefinnande

tillfällighet

Perorationen

Översikten summerar de sökformler som introduceras i avsnitt 4.5 om perorationen.

förstärkning av anklagelse

deskription

auktoriteter: lagar, kändisar, överordnade . . .

andra drabbade: grupper, framstående, utsatta

konsekvenser om andra behandlades som motparten vill behandlas

inverkan på andra om motparten behandlades mildt

oåterkalleliga skadeverkningar vid förlust

planerad och därför oförlåtlig handling

skändlighet: grym, vanhelgande, tyrannisk

ovanligt eller okänt illdåd som måste straffas prompt

andra har varit mer ursäktade

medlidande

bild av hur människors öden växlar

tidigare välgång och nuvarande motgång

följder för egen del av en förlust i målet

bön om medlidande och försäkran om foglig underkastelse

närstående som drabbas genom vanäran vid fällande dom

egen vänlighet, mänsklighet och sympati

svåra omständigheter under en längre tid

beklagansvärt öde eller dåliga lycka

bär motgångar modigt och tålmodigt

(välviljeskapande smicker)

Demonstrativa tal

Översikten utgår från avsnitt 6.1 om demonstrativa tal, men tar även hänsyn till material som presenteras längre fram i boken.

egenskaper

själ (= dygd eller karaktärsegenskaper)

vishet: minne, intelligens, förutseende

tapperhet: stordåd, självtillit, tålamod, uthållighet

måttfullhet: återhållsamhet, mildhet, samvete

rättvisa: konventionella regler, naturrätt

kropp

rörlighet, äv. fingerfärdighet . . .

styrka

strålkraft: skönhet och karisma

hälsa

kön

ålder

miljö (= yttre)

ursprung: härkomst, utbildning

omständigheter: rikedom, makt, ära, medborgarskap, vänner . . .

(eftermäle, livsverk)

exordiet

sig själv: varför just jag

föremålet: storartade eller fasaväckande handlingar

publiken

lova att fatta sig kort

väcka intresse för föremålet

saken: överväldigad av mångfalden

introduktionen

uppräknning av karaktärsegenskaper

(ev. belysande anekdot som narration)

argumentationens ordningsprinciper

ursprung, kroppsliga egenskaper, yttre omständigheter

karaktärsegenskap efter karaktärsegenskap

livskrönika i tidsordning

perorationen

summering av karaktärsegenskaperna

Index med ordlista

- A dicto secundum quid ad dictum simpliciter** 194.
A dicto simpliciter ad dictum secundum quid 194.
Abstrakt 94, 161, 235.
Abusio latin för *katakses*.
Accusatio latin för *anklaga* (i straffrätt).
Actio latin för *framförandet*, med betoning av kroppen.
Adiectio latin för *tillägg*. 11.
Aenigma latin för *enigma*, d.v.s. dunkel och därför gåtfull *allegori*.
Affektering (*affectus*) del där känsloläget befästs och utvecklas. 82.
AIDA, säljformel. 102.
Allegori (*allegoria; inversio*) text eller textparti med ett konsekvent genomfört utbyte mot en metaforisk bild för det texten egentligen handlar om. 246, 247.
Allitteration (*alliteratio*) flera ord nära varandra som inleds med vokal eller samma konsonant; helst betydelseutgång ord. 278.
Allmän plats (*locus communis; topos koinos*) jfr *allmänplats*. 174, 180, 308.
Allmän tanke (*opinio*) allmänt accepterat sakpåstående eller värdering. 177, 282.
Allmänplats (*locus communis*) 175, 185, 201, 294.
Alternativmetoden 163.
Amplifikation (*amplificatio*) understödsargument som används för att åstadkomma en förstärkning. 83, 176, 185, 187, 201.
Amplifikation (*amplificatio*) del där känsloläget förstärks kraftigt, typiskt genom indignation över motsidan. 70, 82, 266.
Anaför (*anaphora*) upprepning som markerar var parallella led börjar. 276, 281.
Anastrof (*anastrophe*) omkastning av ord bredvid varandra. 285.
Anklagelsetal 36.
Annominatio latin för *paronomasi*.
Annons-utläggnings-sommerings-struktur, en dispositionsprincip. 71.
Anpassning (*aptum; decorum*) en av *talets dygder*. 52, 112, 118, 237.
Ansatsmarkering 273, 276, 281.
Antiklimax 92, 93.
Antites (*antitheton*) tillägg av motsats. 284, 292.
Antonomasi (*antonomasia; pronominatio*) perifras för egennamn. 255.
Antonym 233.
Apodosis se *avrundning*.
Apostrof (*apostrophe*) spelat byte av publik. 297.
Applådfälla (eng.: *clap trap*) smyckningstyp som med speciell förmåga att utlösa ovationer. 93, 276.
Aptum latin för *anpassning*.
Argument till folket (*argumentum ad populum*) 223.
Argument till käppen (*argumentum ad baculum*) 221.
Argument till medlidandet (*argumentum ad misericordium*) 223.
Argument till människan (*argumentum ad hominem*) 222.
Argument till okunnigheten (*argumentum ad ignorantiam*) 223.
Argument till tystnaden (*argumentum e silentio*) 223.
Argument till vördnad och respekt (*argumentum ad verecundiam*) 224.
Argumentation (*argumentatio*) del i tal. 71, 78, 80.
Argumentationsanalys 211.
Argumentplatserna (*loci argumentorum*) 172, 325.
Argumentum, latinsk retorisk term. 185.
Aristoteles (384—322 f.Kr) 19, 23, 50, 137, 180, 183, 185, 257, 264.
Aritmetik 14.
Ars bene dicendi latin för *konsten att tala väl*.
Ars latin för *konst*.
Artes liberales latin för *de fria konsterna*. 14.
Artificialis latin för *konstfull*.
Artificiellt resonerande 183.
Asiansk stil 120.
Aspekt 208.
Astronomi 14.
Asyndes (*asyndeton*) total strykning av bindeord. 282.
Atticistisk stil 120.
Auktoritetsord (*autoritas*) fastare formulering som uttrycker något allmängiltigt och som har

stöd av folkvisdomen eller av någon annan auktoritet; typiskt en sentens eller ett citat. 195.

Aversion (*aversio*) spelat byte av talare, publik eller ämne. 297.

Avgörande argument 213.

Avrundning (*apodosis*) spänningsförlösande och avrundande led i mening. 261.

Barbarism (*barbarismus*) renhetsbrott genom bruk av främmande ord; även allmänare om alla renhetsbrott i ordvalet. 112.

Behaga (*delectare*) en av *talarens plikter*. 39, 40, 41, 118, 119.

Behållningskurvan 80.

Betydelsekärna 230.

Betydelseomfång 229.

Betydelse 229.

Bevis (*probatio*) allt som bidrar till att övertyga om talarens budskap. 38, 185.

Bibetydelse 230.

Bild, i minnesläran. 135.

Bild, metaforisk. 197, 246.

Bildled 246.

Bildplan 246.

Bildspråk 198.

Bleknad, bleknade troper. 245.

Brevstil 266.

Bruket (*consuetudo; usus*) 111.

Brytpunkt 151.

Budskap det texten skall övertyga om. 40.

Byron, Georg Gordon "Lord Byron" (1788—1824) 11.

Catilina, Lucius Sergius (c. 108—62 f.Kr.) 9, 45, 162, 201, 276, 293, 309.

Cicero, Marcus Tullius (106—43 f.Kr.) 5, 9, 12, 20, 22, 23, 25, 34, 45, 93, 115, 120, 162, 177, 201, 276, 293, 297, 298, 304, 309.

Circuitus latin för *period*.

Cirkelbevis (*circulus in probando*) 225.

Clap trap engelska för *applådfälla*.

Clausula antikt mönster för rytmiserat frasslut; särskilt på period. 269, 270.

Color latin för *färgning*

Comparatio, i statusläran. 326.

Concessio, i statusläran. 326.

Congerier latin för *hopning*.

Coniecturae "status coniecturae", latin för *faktafrågan*.

Connexa series latin för *periodisk komposition*.

Consuetudo latin för *bruket*

Copia latin för *förråd, överflöd och rikedom*. 13.

Cursus medeltida mönster för rytmiserat frasslut; särskilt på period. 269, 270.

Decorum latin för *anpassning*.

Deduktion bevis i form av ett *resonemang*. 187.

Definition aristotelisk. 229.

Definitionsfrågan (*status finitionis*) frågan om den faktiska handlingen stämmer med brottsrubriceringen. 164.

Definition (*definitio*) förklaring av vad ett visst ord betyder; speciellt en tankefigur. 291.

Deklamation (*declamatio*) 17.

Delectare latin för *behaga*.

Delen för helheten (*pars pro toto*) synekdoke där en del får beteckna en helhet. 249.

Deliberativa genren (*genus deliberativum*) tal som syftar till att komma fram till ett beslut om hur något skall bli i framtiden. 36.

Demonstrativa genren (*genus demonstrativum*) tal som inte omedelbart syftar fram till ett beslut utan handlar om hur någon, något eller några skall uppfattas. 36, 99, 308.

Demosthenes (384—322 f.Kr.) 304.

Dendrografi 34.

Derivatio latin för *polyptoton*.

Deskription (*descriptio*) livfull beskrivning i form av verkliga eller påhittade detaljer för att skapa en tydlig mental föreställning om en väl avgränsad helhet; jfr *evidentia*. 33, 83, 255, 264, 290, 309.

Deskriptiv sats 212.

Detractio latin för *fråndrag*. 11.

Dialektal 112, 127.

Dialektik 14, 37, 203, 205.

Diasyrmos 253.

Digression (*digressio*) byte av ämne; typiskt spelat och med en återknytning till saken i slutet. 76, 85, 297.

Diogenes från Apollonia (400-talet f.Kr.) 307.

Direkt anföring 297, 305.

Disposition (*dispositio*) 51, 69, 87, 97.

Dissimulation (*dissimulatio*) ironisk formulering där annat synsätt inte simuleras utan bara det egna undertrycks. 253.

Distinktion (*distinctio*) definition som framhäver skillnaden mellan olika betydelser hos ett ord. 291.

Distinktiv ordupprepning (*distinctio*) upprepning av ett ord som talaren använt med annan betydelse. 279.

Distribution (*distributio*) uppräknning av delar med leden åtskilda. 280, 281.

Docere latin för *undervisa*.

Dröjande slutfall (*cursus tardus*) slutfall med tryck på tredje och sjätte stavelsen från slutet. 270.

Dubitation (*dubitatio*) spelat tvivel; typiskt genom att tala om talet, sig själv eller publiken. 85, 297.

Dubitation (*dubitatio*) spelad tvekan om val av ord. 291.

- Dunkelhet** 41, 113, 114, 247.
- Dygd**, ”de fyra huvuddygdena”. 99, 169, 327.
- Dygd** se *talets dygder*.
- Dödssynd** 99.
- Död**, döda troper. 245.
- Efter detta, på grund av detta** (*post hoc, propter hoc*) 224.
- Elegantia** jämför *sobert*.
- Ellips** (*elleipsis; defectio*) strykning av normala språkliga led. 282, 295.
- Emendera** (*emendare*) omarbota med syfte att åstadkomma en förbättring. 18.
- Emfas** (*emphasis*) utbyte till ett uttryck vars bibetydelser eller konnotationer förmedlar rätt information. 251, 296.
- Emfatisk ordupprepning** (*emphasis*) ordupprepning där upprepningen används som en emfas. 279.
- Emotiv sats** 212.
- Enallage** (*enallage adiectivi; hypallage adiectivi*) adjektiv som knyts till annat substantiv än det egentligen hör till. 285.
- Enhet**, enhet i handling, tid och rum. 105.
- Enigma** (*aenigma*) dunkel och därför gåtfull *allegori*.
- Enkel stil** (*genus dicendi subtilis*) stil avpassad för typiskt undervisande. 118, 119.
- Enkyklios paidéia** 14.
- Enstaka ord** 227.
- Entymem** (*enthymema*) informell deduktiv slutledning; typiskt med osäker slutsats. 187, 290.
- Enumeration** (*enumeratio*) uppräknig av delar med kontakt mellan leden. 280, 281, 295.
- Epifonem** (*epiphonema*) slående slutkommentar som fogas till en berättelse eller beskrivning. 290.
- Epifor** (*epiphora; conversio*) upprepning som markerar var parallella led slutar. 276.
- Epifras** (*epiphraasis*) kompletterande tillägg efter mening eller ordgrupp. 261, 290.
- Epikirem** (*epichirema*) 190.
- Epitet** (*epitheton*) attribut som framhäver självklara egenskaper. 281.
- Etos** (*ethos*) publikens uppfattning om personliga egenskaper som påverkar talarens eller klientens trovärdighet. 38, 40, 78, 90, 112, 222, 295.
- Eufemism** omskrivning för att ta udden ur något förbjudet eller av annat skäl olämpligt. 233.
- Eufoni** (*eufoni*) välljud. 270.
- Evidentia** (*evidentia*) tydlig mental föreställning om en väl avgränsad helhet; även beskrivning avpassad för att skapa en sådan. 33, 290.
- Exclamatio** latin för *retoriskt utrop*.
- Exempelberättelse** 85, 95, 116, 197, 305, 306.
- Exempel** (*exemplum; paradigma*) faktisk eller fiktiv händelse använd för bevisning genom en jämförelse. 194, 294.
- Exemplarisk** som har att göra med exempel.
- Exercitatio** latin för *övning*.
- Exordiets uppgifter** 71.
- Exordium** (*exordium*) talets inledning. 71, 78, 104, 324.
- Expolition** (*expolitio*) förstärkning som åstadkoms med en identisk eller varierad upprepning av tankematerial. 289.
- Extemporering** (*ex tempore*) talande utan detaljutarbetat manus. 43, 315.
- Fabel** (*fabula*) 79, 177, 305.
- Faktafrågan** (*status coniecturae*) frågan om det går att göra troligt att den anklagade verkligen har begått den handling som han eller hon anklagas för. 164.
- Figura etymologica** upprepning av predikats verbet med annan avledning som innehållsobjekt. 277.
- Figurförråd** (*copia figurarum*) talarens förråd av mönster för hur orden kan ordnas. 13.
- Figur** (*figura; schema*) 13, 115.
- Filosofi** 37.
- Finitionis** ”status finitionis”, latin för *definitionsfrågan*.
- Finit** (*finitus*) knuten till ett konkret fall. 161.
- Flaggning** 106.
- Flectere** latin för *röra känslan*.
- Formulering** (*elocutio*) 52.
- Framförande** (*actio; pronuntio*) 54.
- Fri konst** ”de sju fria konsterna” (*septem artes liberales*) 14.
- Frammände** 112.
- Frågan** (*quaestio; causa*) 162.
- Fråndrag** (*detractio*) beskärning av det konstlösa. 11.
- Fyrtermsslut** (*quaternio terminorum*) 193, 247.
- Färgning** (*color*) nyansering av det sakliga innehållet för att det omtalade skall uppfattas på lämpligt sätt. Hos Cicero och mera allmänt från medeltiden även en allmän term för *smyckning*. *Retorikens färger* blir då samma sak som smyckningarna. 30, 207, 208, 229.
- För- eller motlista** 63, 81, 214.
- För- och motlista** 62, 214.
- Förakt** 76.
- Förberedelsegrad** 43, 145, 315.
- Förråd** (*copia*) talarens förråd av ord, formuleringar och tankegångar; även innehållande mönster för hur ord kan ordnas. 13, 142.
- Försvarstal** 36.
- Föråldrad** 112.

Förövningar (*praeexercitamenta*; *progymnasmata*) 17, 305.

Gemination (*geminatio*) meningsled som upprepas i kontakt med samma funktion. 275.

Generalisering 94.

Genre (*genus*) typ av tal (eller annan text). Jfr *demonstrativa*, *deliberativa* och *juridiska tal*. 36.

Geometri 14.

Gestalt 29, 140.

Gester 55, 128.

God talare och man 37.

Goebbels, Joseph (1897—1945) 9.

Gorgias från Leontini (c. 483—376 f.Kr) 37.

Graciöst (*gratia*) om smyckning: mildt och lättamt, avpassat för typiskt behagande. 117, 118, 119.

Gradation (*gradatio*; *climax*) serie av reduplikationer som binder flera led till en kedja. 275.

Grafiskt stycke text som avgränsas av grafiska styckeogränser.

Grammaticus 15, 16.

Grammatik 14.

Gravis stylus latin för *hög stil*.

Gustav II Adolf (1594—1632)

Hat 76.

Hedervärd sak (*causa honesta*) sak uppfattad som självklart rättvis och viktigt. 73.

Helheten för delen (*totum pro parte*) synekdoke där en helhet får beteckna en del. 249.

Hierarkisk text 97.

Homeoproforon (*homeoprophoron*) upprepning av samma inledningsljud hos flera ord i rad. 271, 278.

Homeriskt stående epitet 282.

Homilian 104.

Homoeoteleuton (*homoeoteleuton*) upprepning av samma slutljud på flera ord i rad eller på ord som markerar ledgränser. 278.

Hopning (*congeries*) upprädnings av någorlunda samhöriga uttryck; typiskt ordnat och gärna överflödande; delas in i *ordhopning* och *sakhopning*. 202, 280.

Humilis stylus latin för *låg stil*.

Humilitet (*humilitas*) anpassningsbrott av social natur. 115.

Hypallage synonym till *enallage*. 285.

Hyperbaton (*hyperbaton*) inskott mellan tätt samhöriga ord. 285.

Hyperbol (*hyperbole*; *superlatio*) utbyte mot överdrivet uttryck. 254.

Hypotes 212.

Hysteron proteron se *omkastning*.

Hållbarhet 211, 213.

Hög stil (*gravis stylus*) stil avpassad för höga ämnen och företeelser 119.

I sakens mitt (*in medias res*) konstgreppet att börja en berättelse mitt inne i handlingen; en form av *konstfull ordning*. 94.

Ickeverbalt kommunikation kommunikation som sker utan hjälp av ordens betydelse, d.v.s. kroppsspråk, tonfall m.m. 41, 78, 80, 116, 121, 128, 131, 149, 186, 313, 316.

Idiom 241.

Ignoratio elenchi 225.

Imitation (*imitatio*) 12, 13, 303.

Immunitet 167.

Immutatio latin för *utbyte*. 11.

Impopularitet 76.

Improvisation talande helt utan direkta förberedelser. 45.

In medias res latin för *i sakens mitt*

Inartificialis latin för *konstlös*.

Incium latin för *komma*.

Incrementum latin för *stegring*.

Indelning 75.

Indicium latin för *tecken*.

Indignation 39, 83.

Indirekt anföring 297, 305.

Infinitt (*infinittus*) inte knuten till ett konkret fall. 161.

Ingressfrågorna är frågorna när, var, hur, vem, vad, varför. 78, 103, 249.

Inklusion (*inclusio*) upprepning som inramning. 275.

Insinuation (*insinuatio*) exordium som fångar uppmärksamhet, välvilja och läraktighet med indirekta medel som skämt och medgivanden. 70, 73, 76, 106.

Instudering 53.

Intellectio 43.

Interpretation (*interpretatio*) tankeupprepning i form av en förtydligande omskrivning. 284, 289.

Interrogation (*interrogatio*) påstående förklätt till fråga. 298.

Interruption (*reticentia*; *interruptio*) plötsligt avbrott av tanke eller tankegång. 295, 296.

Introduktion del i tal som sammanfattar bakgrund, mål och indelning. Märk: Den klassiska retoriken sammanfattar inte delarna mellan exordium och argumentation med ett överbegrepp. 71, 78.

Inventionsfrågorna (*loci*) 172, 325.

Invention (*inventio*) 43, 48.

Ironi (*ironia*; *illusio*) utbyte till något som anger radikalt annorlunda perspektiv. 253.

Isokolon (*isocolon*) minst två tankeled efter varandra med ungefär samma stavelseantal; typiskt om kolon. 283.

Isokrates (436—338 f.Kr) 37.

Iteration (*iteratio*) enstaka ord som upprepas i kontakt med samma funktion; ofta även om motsvarande upprepning av ordgrupper. 275.

Juridiska genren (*genus iudiciale*) tal som syftar till att komma fram till ett konkret beslut om något som har hänt. 36.

Jämförelseled 246.

Jämförelseoperator 246.

Jämförelseplan se bildplan. 246.

Jämförelse (*simile*) liknelse utarbetad i detalj. Termen används också som en gemensam beteckning för *liknelse* och *exempel*. 185, 294.

Jämförelse, övning. 309.

Jämmt slutfall (*cursus planus*) slutfall med tryck på andra och femte stavelsen från slutet. 270.

Jäv 167.

Kadens (*cursus; clausula*) rytmiserat frasslut; särskilt på period. 269.

Kakofoni (*kakophonia*) obehagligt eller löjväckande missljud. 270.

Katakres (*abusio; catachresis*) stelnad trop, typiskt en metafor som används för att fylla en lucka i ordförrådet. 245.

Katakres (stilistisk term) olycklig sammanblandning av metaforer. 245.

Kennedy, John Fitzgerald (1917—1963) 130.

Kiasm (*chiasmus*) upprepning där strukturen hos tankeled spegelvänds. 284, 292.

Klarhet (*perspicuitas*) är en av *talets dygder*. 52, 78, 118, 237.

Klimax 91.

Kolon (*kolon; membrum*) del av mening som uttrycker en egen tanke. 259, 260.

Komma (*komma; incisum*) del av mening som inte kan sägas uttrycka en egen tanke. 259, 260.

Kommeration (*commeratio*) tankeupprepning som ger intryck av att säga något nytt. 214, 289.

Kommiseration (*commiseratio*) del där medlidande eller andra känslor inför den egna sidan befästs. 70, 82.

Komparation (*comparatio*) förstärkning genom jämförelse med ett exempel på ett svagare fall. 201.

Kompetensfrågan (*status translationis*) frågan om själva rättegången går rätt till. 164.

Komplexion (*complexio*) anafor kombinerad med epifor. 276.

Komplikation, i dramet. 106.

Kompositionssätt 264.

Komposition (*compositio*) 115.

Koncession (*concessio*) medgivande, eventuellt genom att baktala sig själv; ofta spelat. 76, 85, 297.

Konciliation (*conciliatio*) definition som tonar ned skillnaden mellan olika betydelser hos ett ord. 291.

Konfirmation, övning. 308.

Konklusion (*conclusio*) synonym till *peroration*; även om avslutning av ett fragment i ett tal med en typisk perorationsstruktur. 189, 212.

Konkretisering 94.

Konkret 235.

Konnotation 230.

Konsten att tala väl (*ars bene dicendi*) definition av retoriken som betonar att talaren skall använda konsten för goda syften. 16.

Konsten att övertyga definition av retoriken utan moraliska bitoner. 29.

Konstfull ordning (*ordo artificialis*) 90.

Konstfullt bevis 38, 40.

Konstfullt minne (*memoria artificialis*) 133.

Konstfull (*artificialis*) med utnyttjande av retoriska konstgrepp. 10.

Konstlös ordning (*ordo inartificialis*) 90, 108.

Konstlöst bevis 39, 185.

Konstlöst minne (*memoria inartificialis*) 133.

Konstlös (*inartificialis; naturalis*) utan utnyttjande av retoriska konstgrepp. 10.

Konst (*ars; techné*). 10, 12.

Korax (400-talet f.Kr) 19.

Korrektion (*correctio*) rättelse av föregiven felanvändning av ord. 202, 291.

Korthet (*brevitas*) förkortning genom att utelämnas tankematerial. 78, 295.

Kraftfull stil (*genus dicendi vehemens*) stil anpassad för typiskt rörande av känslor. 118, 119.

Kria 307.

Kris, i dramet. 107.

Kroppen 55, 130.

Kvalitetsfrågan (*status qualitatis*) frågan om förmildrande och försvarande omständigheter. 164.

Kvesition (*quaesitio*) bombardemang av frågor för att väcka känslor. 298.

Känsloargument se *patos*.

Känslosam ton 41.

Kärnretorik 36.

Lagförslag, övning. 310.

Lakonism (*laconica brevitatis*) kort sentensliknande uttryck. 295.

Levande, levande troper. 245.

Lexikalisering 239.

Licens (*licentia*) regelbrott som gör talet mer övertygande; särskilt om brott mot någon av *talets dygder*. 10.

Likhetsexempel 196.

Liknelse (*similitudo*) tillägg av en jämförelse med något som har en slående likhet; typiskt en

infinitt beteckning för något särpräglat eller välkänt. 195, 246, 294.

Linjär komposition (*oratio perpetua*) text som präglas av att enkla meningar bildar ett välordnat och linjärt pärlband. 265, 266.

Linjär text 97.

Listmetoden 136, 151.

Litotes (*litotes*; *exadversio*) utbyte mot underdrivet uttryck. 254.

Litterator 15.

Ljudhärmande ord (*onomatopoeikon*) ord som ljudmässigt härmar den företeelse som de betecknar. 236.

Ljudord härmande läten använda som språkligt uttrycksmedel; således en vildare variant av ljudhärmande ord. 236.

Ljudsymbolik det att ljuden tänks ha en inneboende betydelse. 236.

Locus communis latin för *allmän plats* och *allmänplats*; heter *loci communes* i flertal.

Locus latin för *plats*; heter *loci* i flertal.

Logiskt predikat 189, 191.

Logiskt stycke minimalt textparti med eget innehåll eller egen funktion.

Logiskt subjekt 189, 191.

Logos (*logos*) alla resonemang och jämförelser som påverkar publikens uppfattning i frågan 38, 40.

Lovtal (*laus*) 36, 99, 308.

Läraktighet 71.

Lära (*ars*; *techné*). 12.

Läsning 8, 16, 303.

Lätt stil 120.

Låg stil (*humilis stylus*) stil avpassad för blygsamma ämnen och företeelser. 119.

Lös komposition (*oratio soluta*) text som präglas av att i huvudsak enkla meningar bildar ett ganska nyckfullt flöde av tankar. 265.

Manuskript 18, 45, 149, 151, 313, 315.

Martianus Capella (400-talet e.Kr.)

Medelterm 191.

Medgivande se *koncession*.

Mediocris stylus latin för *mellanstil*.

Medlidande 39, 83.

Mellanstil (*mediocris stylus*) stil avpassad för ämnen och företeelser som varken är höga eller blygsamma. 119.

Membrum latin för *kolon*.

Memorering (*memoria*) 54.

Meningsled 273.

Mening (*sententia*) formulering för avgränsad tanke som kan bestå av flera underordnade tankar. 259.

Metaforik sådant som har att göra med tillfälliga men slående likheter. 138, 197, 198, 246.

Metaforisk som utgår från en tillfällig men slående likhet. 198, 246.

Metafor (*metaphora*; *translatio*) utbyte mot ett uttryck för något med en tillfällig men slående likhet. 243, 246.

Metaleps (*metalepsis*; *transumptio*) utbyte till ett ord som kan betyda samma sak, men bara i andra sammanhang. 252, 253.

Metonymi (*metonymia*; *denominatio*; *transmutatio*) byte till en beteckning för något som står i en närhetsrelation till det omtalade. 138, 243, 249, 252.

Milo, Titus Annius (d. 48 f.Kr) 45, 147.

Modicum "genus dicendi modicum" latin för *måttfull stil*.

Motangrepp 76.

Motanklagelse 166.

Mottaglighet se *läraktighet*.

Movere latin för *röra känslan*.

Musik 14.

Mykterismos 253.

Målgrupp 50, 148.

Mångtydighet 235.

Måttfull stil (*genus dicendi modicum*) stil avpassad för typiskt behagande. 118, 119.

Måttfullhet 99, 170, 327.

Narration (*narratio*) kort, klar och sannolik sammanfattning av bakgrunden. 70, 78, 89, 117, 306, 325.

Naturalis latin för *konstlös*.

Naturrätt 166.

Nixon, Richard Milhous (f. 1913) 9, 130.

Nominalisering 264.

Normativ sats 212.

Nybildad 112.

Nyckelpunkt 151.

Nytta 168.

Nödvändig förutsättning 213.

Nödvändighet 168.

Nödvändigt tecken 185.

Obetydlig sak (*causa humilis*) sak som uppfattas som alltför obetydlig för att väcka engagemang. 73.

Obscenitet (*obscentitas*) anpassningsbrott av moralisk eller etisk natur. 111, 115.

Okunnighet om beviset (*ignoratio elenchi*) 225.

Omkastning (*hysteron proteron*) följd av led ordnade så att den logiska eller kronologiska ordningen bryts; typiskt så att det sista kommer först. 296.

Omställning (*transmutatio*) omflyttningar som bryter det konstlösa ordning. 11.

Onomatopoetiska ord se *ljudhärmande ord*.

Onödvändigt tecken 186.

Operationalisering 216.

Opinion (*opinio*) allmänt accepterat sakpåstående eller värdering. 178.

Opposition research 76.

Oratio perpetua latin för *linjär komposition*.

Oratio soluta latin för *lös komposition*.

Ord i sammanhang 227.

Ordblandning (*verborum mixtura*) oordning genom att ord och uttryck blandas. 285.

Orderuttryck (*imperatoria brevitatis*) kort befallning. 295.

Ordfigur 115, 273.

Ordförråd (*copia verborum*) talarens förråd av ord och formuleringar; eventuellt enbart förrådet av ord. 13.

Ordhopning (*congeries verborum*) upprädnad av någorlunda liktydiga beteckningar på en viss företeelse; typiskt ordnat och gärna överflödande. 202, 279, 280.

Ordning 90.

Ordspråk (*proverbum*) talesätt med folklig anknytning; typiskt utan känd upphovsman; ofta en *sentens*.

Ordtrop 243.

Ord (*verbum; logos*) se *enstaka ord* och *rätt ord*. 13.

Ornatus latin för *smyckning*.

Osäker premis (*petitio principii*) 225.

Overhead 45, 121, 317.

Oxymoron (*oxymoron*) antites där tillägget är ett enstaka ord som läggs till ett annat. 292, 295.

Pacing 116.

Paradeigma grekiska för *exempel*.

Parafrasering

Parafras (*paraphrasis*) omformulering av en text; typiskt med en systematisk förändring. 18, 311.

Parallellism (*parallelismus*) flera tankeled efter varandra som knyts ihop av en sträng strukturupprepning; typiskt två led med en varierad tankeupprepning. 283, 284, 292.

Parentes (*parenthesis*) inskott av tanke som bryter sammanhanget. 263, 264, 296.

Paronomasi (*paronomasia; annominatio*) ordlek där ett ord upprepas med en minimal förändring som ger ett betydelsemässigt språng. 277.

Partition (*partitio*) sammanfattning av talets indelning. 70, 78, 79, 295.

Patos (*pathos*) känslor hos publiken som påverkar om budskapet går fram 39, 40, 82, 222, 223.

Pauskommatering 260.

Perifras (*periphrasis; circumlocutio*) utbyte mot definitionsliknande uttryck. 255.

Periodicitet 262.

Periodisk komposition (*connexa series*) text som präglas av periodisk meningsbyggnad. 265, 267.

Period (*periodus; circuitus*) sammanvävning av flera tankar till en avgränsad tankemässig helhet med en spänningshöjande inledning och en förlösande avrundning; typiskt framsägbar på ett andetag. 259, 260.

Peripeti 107.

Perkontation (*percontatio*) häpen eller bestört fråga utan något tillfredställande svar riktad till specifik person, eventuellt till sig själv. 298.

Perkursion (*percursio*) hård sammanfattning i form av en uppräknings av någots huvuddelar. 295.

Peroration (*peroratio; conclusio*) talets avslutningsdel. 71, 80, 82, 328.

Personargument, platser med personargument. 172.

Personargument se *etos* och *argument till människan*

Personifikation 198.

Personlig ton 41.

Perspektiv 208.

Perspicuitas latin för *klarhet*.

Persuadere latin för *övertyga*.

Persuasio latin för *övertygande*. 29.

Petitio principii 225.

Petitio latin för *anklaga* (i civilrätt).

Platon (c. 429—347 f.Kr) 31, 205, 206, 304.

Platsmetoden 136, 151.

Plats (*locus*) tänkt plats för mentala objekt sedda som saker 54, 133, 135, 136, 142.

Platthetsknepet 165.

Pol, i retoriken (egen term) 40.

Polangivelse (*polare*) sammandragen enumeration där bara ytterändarna återstår. 280, 281.

Polyptoton (*polyptoton; derivatio*) upprepning av ett ord med annan avledning eller böjningsform utan betydelsesprång. 277.

Polysyndes (*polysyndeton*) tillägg av bindeord som normalt utelämnas. 276, 282.

Post hoc, propter hoc 224.

Praeceptum latin för *regel*.

Praktik (*exercitatio*) 12.

Praktisk retorik 12.

Predikokonst 103.

Premiss 187, 189, 212.

Presentation, i dramat. 105.

Preskription 167.

Presupposition 162.

Preterition (*praeteritio*) att påpeka att man utelämnar något; typiskt för att nämna det. 81, 295.

Primär retorik 35.

Probare latin för *undersöka*.

Probation (*probatio*) del där förargumenten framhävs. 70, 80.

Probatio latin för *bevis*.

Proemium (*proemium*) exordium som fångar uppmärksamhet, välvilja och läroaktighet med enkla och direkta medel. Märk: uttalas "prä-e'mium" 70, 73.

Pronuntio latin för *framförandet*, med betoning av rösten.

Proposition (*propositio*) sammanfattning av talets tes. 70, 78, 79.

Prosodi 257.

Prosopografi 34.

Protasis se *upptakt*.

Prototyp föreställning om hur något är i typfallet.

Purism (*purismus*) överdriven renhetsiver. 112.

Puritas latin för *renhet*.

Pålitlighet 38, 72.

Quadrivium 14.

Quantitas, i statusläran. 326.

Quintilianus, Marcus Fabius (c. 30—95 e.Kr) 10, 15, 17, 20, 22, 23, 45, 46, 84, 113, 119, 127, 128, 130, 157, 188, 238, 249, 313.

Raskt slutfall (*cursus velox*) slutfall med tryck på andra och sjunde stavelsen från slutet. 270.

Ratiocinatio latin för *resonemang*.

Reduplikation (*reduplicatio*) upprepning i kontakt som binder samman två led. 275, 284.

Reflexiv ordupprepning (*reflexio*) upprepning av ett ord som motståndaren använt med annan betydelse. 279.

Refutation, övning. 307.

Refutatio (*refutatio*) del där motargumenten oskadliggörs. 70, 80.

Regelbrott se *synd, licens*.

Regel (*praeceptum; regula*) 12, 13.

Rekapitulation (*recapitulatio*) sammanfattning av det talaren vill skall fastna. 70, 80, 82, 295.

Relatio, i statusläran. 326.

Relevans 213.

Remedium (*remedium*) botemedel; speciellt efter medgivande. 77, 296.

Remotio, i statusläran. 326.

Renhet (*puritas*) dygd som förbjuder formfel samt allt främmande, dialektalt, nybildat och föråldrat.. 52, 112, 118, 237.

Repetition (*repetitio*) ordgrupp som upprepas i kontakt med samma funktion; ofta även om motsvarande upprepning av enstaka ord. 138, 275.

Resonemang (*ratiocinatio*) deduktiv slutledning, främst om *entymem*. 185, 186, 201.

Reticentia se *interruption*.

Retorikens delar (*rhetorices partes*) 12, 140.

Retorisk fråga (*interrogatio*) fråga som ställs utan avsikt att få den besvarad av någon annan. Märk: den latinska termen betyder även *interrogation*. 298.

Retorisk underordning (*syntaxis obliqua*) viktig information i underordnad satsdel. 298, 299.

Retoriskt utrop (*exclamatio*) påstående som är förklätt till utrop. 298, 299.

Rhetor 15.

Rim 278.

Robust (*robur*) om smyckning: anslående och kraftfullt, avpassat för typiskt rörande av känslor. 118, 119.

Rogation (*rogatio*) fråga som talaren besvarar själv; ofta omedelbart. 298.

Rota Vergilii latin för *Vergilius' hjul*

Rousseau, Jean-Jacques (1712-78) 10.

Rytm (*numerus; rhytmus*) 269.

Rätt ord (*verbum proprium*) ord som förknippas alldeles extra starkt med det omtalade; även om det ord som passar bäst på ett visst textställe. 237.

Rättvisa 99, 171, 327.

Röra känslan (*movere; flectere*) en av *talarens plikter*. 39, 40, 118, 119.

Rösten 55.

Röstkvalitet 55, 127.

Röstkvantitet 55, 127.

Sakargument, platser med sakargument. 173.

Sakargument se *logos* och *konstlöst bevis*

Sakförråd (*copia rerum*) talarens förråd av argument och annat tankematerial. 13.

Sakhopning (*congeries rerum*) uppdragning av betydelsemässigt väl åtskilda led; typiskt ordnat och gärna överflödande. 279, 280, 281.

Sakkunskap 38, 72.

Sakled 246.

Saklig debatt 206.

Saklig ton 41.

Sakplan 246.

Sak 13, 54, 135, 136.

Samhörighet 38, 72.

Samordning 273.

Sannolikhet 78.

Sarkasmos 253.

Sarkasm (*sarkasmos*) bitande formulering; särskilt om bitande ironi.

Satsförkortning 264.

Satskommatering 260.

Schema grekiska för *figur*. 13.

Secundum quid 194.

Sekundär retorik 35.

Semantik 257.

- Semantiskt fält** 232.
- Sensmoral** 290, 305.
- Sentens** (*sententia*) slående formulering som gör anspråk på att uttrycka en allmängiltig sanning av främst etisk eller livsfilosofisk karaktär. 177, 294.
- Sententia** latin för *sentens* och *mening*.
- Sermokination** (*sermocinatio*) spelat byte av talare. 297, 309.
- Simile** jämför *jämförelse*.
- Similitudo** latin för *liknelse*.
- Simulation** (*simulatio*) ironisk formulering där annat synsätt simuleras. 253.
- Självironi** (*urbanitas*) ironi som går ut över den egna personen. 253.
- Skrivande** 17, 305.
- Skäl** 211.
- Skämt** 41.
- Slutfall** (*cursus; clausula*) 269.
- Slutsats** 189, 192, 212.
- Smicker** 41.
- Smyckningstyp** 117.
- Smyckning** (*ornatus*) 52, 114.
- Smädetal** (*vituperatio*) 36, 99, 308.
- Sobert** (*elegantia*) om smyckning: sparsamt men elegant, avpassat för typiskt undervisande. 117, 118, 119.
- Sofister** 37.
- Sokrates** (469—399 f.Kr) 31, 304.
- Solecism** (*soloecismus*) syntaktiskt renhetsbrott. 112, 257.
- Specifikt** 94, 161.
- Spetsformulering** koncentrerad och enkel formulering; typiskt av budskap eller innehåll. 57.
- Standarddispositionen** benämning på *talets delar* 19, 69.
- Stark tankeironi** se *simulation*.
- Status** (*status; stasis; constitutio*) 111, 163, 326.
- Stegring** (*incrementum*) förstärkning där en företeelse färgas om med hjälp av en serie synonymer med något åtskild betydelse, ordnade som en stegring. 202.
- Stegring**, i dramat. 106.
- Stegring** (*incrementum*) intensitetsökning; speciellt om en serie led som följer efter varandra. 80, 91, 202, 281.
- Stelnad**, stelnade ord och uttryck. 245.
- Stilbrott** 236.
- Stildrag** något som utmärker en stil. 117.
- Stilkänsla** 118.
- Stilnivå** 119, 236.
- Stilvalör** 236.
- Stil** sätt att tala eller skriva. 117.
- Stolpar** punkter som summerar ett tals disposition. 151, 315.
- Stycke** 94, 103.
- Stående epitet** (*epitheton ornans*) attribut som framhäver självklar egenskap och som knyts till sitt huvudord som en närmast regelmässig smyckning. 282.
- Stötande sak** (*causa turpis*) sak uppfattad som anstötlig och motbjudande. 73.
- Subnexion** (*subnexio*) inskott av tanke som inte bryter sammanhanget. 263, 296.
- Subtilis** "genus dicendi subtilis" latin för *enkel stil*.
- Svag tankeironi** se *dissimulation*.
- Syllogism** (*syllogismus*) formellt korrekt deduktiv slutledning med säker slutsats. 187, 290.
- Syllogistisk figur** 191.
- Symbol** 250.
- Synd** (*vita*) regelbrott som gör talet mindre övertygande; särskilt om brott mot någon av *talets dygder*. 10, 238.
- Synekdoke** (*synecdoche; intellectio; conceptio*) byte till en beteckning på en del eller på helheten. 249, 252.
- Synonym** 227.
- Syntax obliqua** latin för *retorisk underordning*.
- Syntax** 257.
- Säkerhet**, hos bevis. 39.
- Särskild plats** 180.
- Särskild plats** (*locus proprius*) 180.
- Tabuord** av opinionen förbjudet ord. 233.
- Tedium** latin för *tråkighet*.
- Talande** 17, 314.
- Talarens färdigheter** (*facultates oratoris*) 12, 43.
- Talarens plikter** (*officia oratoris*) är att *behaga, undervisa* och *röra känslan*. 39, 40, 118.
- Talets delar** (*partes orationis*) 19, 51, 69.
- Talets dygder** (*virtutes elocutionis; virtutes dicendi*) de är *renhet, klarhet, smyckning, anpassning*.
- Tankefigur** 115, 273, 287.
- Tankeled** 273.
- Tanketrop** 243, 296.
- Tapperhet** 99, 170, 327.
- Tautologi** (*tautologia; hendiadys*) två synonymer som är sammanbundna med ett *och*. Jfr termkommentaren på sidan 279. 279.
- Techne** se *konst*.
- Tecken** (*signum; indicium*) observerbart förhållande som förutsätts kunna visa att ett annat förhållande föreligger. 165, 185.
- Tematisk predikan** 104.
- Teori** (*ars; techne*). 12.
- Term**, logisk. 189.
- Tes** en sats som skall bevisas. 212.
- Tes**, övning. 309.

- Tillfällighet** det att vara bundet till ett visst tillfälle; typiska tal är tillfällighetstexter, normal skönlitteratur återbrukstexter.
- Tillräcklig förutsättning** 213.
- Tillägg** (*adiectio*) utbyggnad av det konstlösa. 11.
- Tisias** (400-talet f.Kr) 19, 31.
- Topografi** 33.
- Topos koinos** grekiska för *allmän plats*.
- Topos** grekiska för *plats*.
- Transition** (*transitio*) kort, uppmjukande övergång mellan två textled. 84.
- Translationis** "status translationis", latin för *kompetensfrågan*.
- Transmutatio** latin för *omställning*. 11.
- Tredelning** 89.
- Trikolon** (*tricolon*) treledad variant av isokolon; typiskt med ökande ledlängd och stegring. 283.
- Trivialskola** 18.
- Trivium** 14.
- Trop** (*tropus*) 227, 243.
- Trossats** 213.
- Tråkighet** (*taedium*) retorikens dödssynd. 10, 74, 115.
- Tung stil** 120.
- Tveksam sak** (*causa dubia*) sak med både hedervärda och stötande drag. 73.
- Tvädeltning** 89.
- Tydlighetskommatering** 260.
- Underargument** 215.
- Underbegrepp**
- Undersats** 189, 192.
- Undervisa** (*docere; probare*) en av *talarens plikter*. 39, 40, 118, 119.
- Upplevelsenärhet** 137.
- Upplösning**, i dramat. 107.
- Uppmärksamhet** 71, 74, 76.
- Upptakt** (*protasis*) spänningshöjande led i mening. 260.
- Urbanitas** 253.
- Usus** latin för *kria* och *bruket*.
- Utbyte** (*immutatio*) ersättning av det konstlösa eller något hos det. 11.
- Utseendet** 55, 128.
- Vaghet** 234.
- Vanligt ord** 237.
- Vehemens** "genus dicendi vehemens" latin för *kraftfull stil*.
- Verbum proprium** latin för *rätt ord*.
- Vergilius' hjul** (*Rota Vergilii*)
- Video** 304, 316.
- Vir bonus** latin för *den gode mannen* 37.
- Vishet** 99, 169, 327.
- Vita** latin för *synd*.
- Välvilja** 71, 75, 76.
- Zeugma** (*zeugma*) sammandragning av enkla meningar så att de får gemensamma led. 282.
- Ändringskategori** "de fyra ändringskategorierna" (*quadripartita ratio; quattuor species*) 11.
- Överargument** 215.
- Överflöd** (*copia*) ur stilistisk synvinkel motsatsen till korthet, allmännare en dygd för talarens *förråd*.
- Översats** 189, 192.
- Översättning** 14, 18, 311.
- Övertyga** (*persuadere*) retorikens överdygd. 29.
- Övning** (*exercitatio*) 13, 301.